

Ο ΓΡΑΜΜΟΣ

ΚΑΙ ΤΑ ΜΑΣΤΟΡΟΧΩΡΙΑ

ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Άγγελος Σινάνης

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ο Γράμμος και τα *Μαστοροχώρια* της Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Άγγελος Σινάνης

Ο Γράμμος
και τα *Μαστοροχώρια*
της Κόνιτσας

με πρόλογο του μαστρ' Ανδρέη Πετρονώτη

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΑΝΑΒΑΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2010

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Στη Ματίρα

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	54297
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	25-1-13
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	914.953 ΣΙΝ

κωδ. εγγ. 7812

Φωτογραφία εξωφύλλου: Η ιστορική Αλεβίτσα (1585μ.υψ.) καραούλι των ανταρτών του 1912, παρατήρητήριο του Ελληνικού στρατού το 1940, του ΕΛΑΣ το 1943, και θέατρο σκληρών μαχών τον Εμφύλιο 1946-1949.

Έρευνα, κείμενα & φωτογραφίες: Άγγελος Σινάνης
Σχεδιασμός εντύπου και επεξεργασία εικόνων: Σταμάτης Κρίτσαλος
Χάρτες: Πηνελόπη Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ
Επιμέλεια διορθώσεων: Γιώργος Σταματίου / Πηνελόπη Ματσούκα
Εκτύπωση: Βιβλιοσυνεργατική ΕΠΕ

Παραγωγή: Εκδόσεις ΑΝΑΒΑΣΗ
Διδότου 55, Τ.Κ. - 10681 Αθήνα
τηλ / fax: 210.3210152
e-mail: anavasi2@otenet.gr

Copyright: Άγγελος Σινάνης
Ελάτη Τρικάλων
420 32 Πύλη
info@likno.gr

ΑΘΗΝΑ 2010
ISBN: 978-960-93-1915-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ. 11
Εισαγωγή	σελ. 17
Γεωγραφία - Φύση - Ιστορία του Γράμμου	σελ. 21
Κεφάλαιο πρώτο: Στα Μαστοροχώρια του Γράμμου	σελ. 29
Πυρσόγιαννη – Βούρμπιανη – Οξυά – Ασημοχώρι – Χιονιάδες Γοργοπόταμος – Πληκάτι – Αετομηλίτσα – Κεφαλοχώρι – Πλαγιά	
Κεφάλαιο δεύτερο: Ιχνηλατώντας τον Γράμμο των Ανθρώπων	σελ. 71
Εππαχώρι – Χρυσή – Πευκόφυτο – Μυροβλήτη – Λ. Μουτσάλια Αρένων Λινοτόπι – Αγ. Ζαχαρίας – Βετέρνικο – Γράμμος – Λ. Γκιστόβα	
Κεφάλαιο τρίτο: Στα Γραμμοχώρια του Άνω Αλιάκμονα	σελ. 103
Φούσια – Τρίλοφο – Μονόπουλο – Γιαννοχώρι – Λιβαδοτόπι	
Κεφάλαιο τέταρτο: Οι Ακρίτες του Γράμμου	σελ. 127
Αλεβίτσα – Καλή Βρύση – Διποταμία – Μεσόβραχος – Χιονάτο – Κομνηνάδες Κορφούλα – Ακόντιο – Ιεροπηγή – Κρυσταλλοπηγή – Μοσχοχώρι – Βατοχώρι	
Κεφάλαιο πέμπτο: Η Ιστορική Μνήμη στο Γράμμο	σελ. 151
Νεστόριο – Αγία Άννα – Πεύκος – Νέα Κοτύλη – Χάρος Κοτύλης Παλιά Κοτύλη – Κυψέλη	
Βιβλιογραφία	σελ. 168
Ευρετήριο τόπων, μνημείων	σελ. 176
Πρακτικές πληροφορίες	σελ. 186

Χρονικό

(απόσπασμα)

Τὰ ποιήματα συμβαίνουν.
Βύρων Λεοντάρης

Είμ' ο γιατρός του εμφυλίου, μου συστήνεται
με διορίσανε νωρίς, δεν ξέρω ποιός ηλίθιος
έκαμα αμέσως τη διάγνωσή μου, ανίατος,
έμεινα όμως ως το τέλος.

τον ακούω
μια ολόκληρη ζωή μες στους αιώνες τον ακούω
γαβγίζει, ουρλιάζει μες στο ποίημα
λέει πως έρχεται απ' τον Πύργο κι έρχεται απ' το Βίτσι
πλέκει το στίχο σύρμα αγκαθωτό, γράφει γραφές
και γράμματα μετά
το Γράμμο και του Γράμμου τη γραμμή ως την άκρη
γράμματα ελληνικά μαθαίνοντας του Γράμμου
τον ακούω

κι ας αποφαίνονται οι σοφοί πως ολ' αυτά
έπρεπε νά 'χουμε καεί στο Άουσβιτς και τελειώσαμε, άλλωστε
εμείς το ξέρουμε καλά, το ποίημα
δε γράφεται, συμβαίνει, άλλοι
μας τὸ 'παν πιο σοφοί, παθόντες

ΣΩΤΗΡΗΣ ΣΑΡΑΚΗΣ

Πάθη των φθόγγων, εκδ. Νεφέλη, 2009

Ανθολόγος του Δεκεμβρίου: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΟΛΟΓΟΥ

Κάθε ανθολόγηση είναι αναγκαστικά και μία λογοκρισία. Θα την ασκήσω ανερευθρίαστα. Με τὸ ένα χέρι στήν καρδιά, διευθετώντας υποθέσεις ψυχικές και τὸ άλλο στους δείκτες του ημεροδείκτη, δεδομένου ὅτι η ανθολογία (λόγος δηλ. περί ανθέων του καλού και του κακού) θά φιλοξενηθεί σέ εφημερίδα (επί+ ημέρα) και φυσικά τὸ κριτήριο της επικαιρότητας, του ιστορικού χρόνου βαραίνει αποφασιστικά. Ο Δεκέμβρης - και ὄχι ο Απρίλης, κατὰ Έλιοτ- είναι ο μήνας ο πιο σκληρός. Μπορεί επομένως να λείπει ο ιστορικός/ ποιητικός υπομνηματισμός του; Μπορεί να μὴν υπάρχει ἔμφαση στην εμβληματική μορφή του επαναστάτη διαρκείας, του Χριστού; Ούτε μπορεί νά παραβλεφθεί η πρόσφατη ποιητική σοδειά δεδομένου ὅτι η ποίηση σχεδόν έχει εξοριστεί από τις φιλολογικές σελίδες του Τύπου. Ὅσο για τις ψυχικές υποθέσεις, να θυμηθούμε

λ.χ. τὸν Ηλία Κατσούλη πού κρύφτηκε πίσω από τὴν ταπεινότερη εκδοχή του στιχουργού και φέτος μετώκισε πλήθους και θλίψεως γωνία, στο βασίλειο των σκιών, αφήνοντας προίκα μας τὰ πετράδια των τραγουδιών του, ἢ λ.χ. τὸν Θ. Νιάρχο για τὸ δημόσιο δάκρυ του για ποιητὴ πού πολὺ ηγάπησε, ἢ κεκυρωμένους πού στήν σκιά τους μεγαλώσαμε (Εγγονόπουλος, Ρίτσος, Πατρικίος, Πεντζίκης κ.α.) ἢ πως στὰ κενὰ νά μὴν χωρέσουν οι ανεξήγητες αγάπες παντός καιρού;

Ευχαριστῶ θερμὰ τὴν Αυγή που σέ καιρούς που οι ποιητές σαρώθηκαν από τούς λογιστές αὐτὴ επιμένει ποιητικά.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

[εφημ. Αυγή, Αθήνα, φ. 10691 (Τετάρτη 02.12.2009): 23]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Αργύρη Π. Π. Πετρονάκη

Το όρος **Γράμμος**, (η οροσειρά με τις Αρένες την Πάνω και την Κάτω, που απλώνεται έως το Ρουχοτάρ' (I) πάνω από το Ζουπάνι), είναι χώρος εξαιρετικής σύγχρονης αναφοράς και μνήμης. Είδε τα τελευταία 69 χρόνια δύο πολέμους:

I) το '40, τη λεγομένη «Μάχη της Πίνδου», άξια τα παλλικάρια, αλλά αναποτελεσματικός ο κατά τα άλλα άξιος Δαβάκης, καθώς του ανέθεσαν υπερβολικά δυσβάστακτο βάρος. Ο Καραβίας είχε ήδη συστήσει, μάταια, την ενίσχυση του αποσπάσματος Δαβάκη πριν την έναρξη των εχθροπραξιών και ήταν ο Καραβίας κατατοπισμένος, καθώς μεταμφιεσμένος σε έμπορο πήγε και είδε με τα μάτια του στην Αλβανία την πανέτοιμη πανίσχυρη ιταλική III Μεραρχία Αλπινιστών «Τζούλια» (ή «Γιούλια» ορθά προφερόμενη) και ήταν πανέτοιμη για την επίθεση έναντι των ισχυρών μονάδων Δαβάκη, που αμέσως διψόλησε. Δυό συντάγματα ιταλικά με 6 πυροβολαρχίες και ίλη ιππικού. Ενώ απέναντί τους μόνο δύο τάγματα ελληνικά συλλόχος, με 1 ½ πυροβολαρχία και έναν ολλομο ιππικού. Οι Έλληνες δε επί πλέον χωρίς επαρκή πυρομαχικά. Παρά τον ηρωισμό και την αυτοθυσία κάποιων μονάδων, το απόσπασμα Δαβάκη διαλύθηκε. Τη δεύτερη μέρα του πολέμου αυτός αντικαταστάθηκε από τον υποστράτηγο Βασ. Βραχνό (καταφθάνοντας στο Εππαχώρι), που ζήτησε ν' αποσταλεί ανώτερος δικαστικός του στρατού για ανακρίσεις και καταλογισμό ευθυνών... Ο δε Δαβάκης την 6η μέρα του πολέμου (Σάββατο 2α Νοεμβρίου 1940) τραυματισμένος αποχωρούσε, όταν οι Ιταλοί ήδη είχαν διεισδύσει βαθύτατα στο ελληνικό έδαφος στο χωριό Δίστρατο (βλάχικα Μπριάζα). Όμως τελικά ο Δαβάκης επελέγη από την κρατούσα κατάσταση (και τραγουδήθηκε) ως ο αντιπροσωπευτικός ηγέτωρ του '40 και γέμισαν στις πολιτείες οδοί με το όνομά

του. Ο υποστράτηγος της VIII Μεραρχίας Καραλ. Κατσιμήτρος, ο ουσιαστικός πρωτομάστορας της Νίκης, αποσιωπήθηκε, καθώς είχε την ατυχή έμπνευση να υπουργοποιηθεί επί του γερμανόδουλου πρωθυπουργού Τσολάκογλου, επίσης αγνοήθηκε η δράση του άλλου πολέμαρχου και επιτελικού Μαρδοχαίου Φριζή, αντισυνταγματάρχη, που έπεσε έφιππος, υποθέτω γιατί ήταν Εβραίος). Εν πάση περιπτώσει «Είναι υπεύθυνοι απέναντι της Ιστορίας του Έθνους εκείνοι που ανέθεσαν το φύλαγμα αυτής της τοποθεσίας, που δεν αποδείχθηκε «αδιαπέραστη», σε δύναμη εντελώς ανεπαρκή, στην κυριολεξία αραχνοϋφαντη...».

II) **Εμφύλιος**. Ο Γράμμος (και το Βίτσι) από τα πλέον αιματηρά πεδία μαχών της αδελφοκτόνας σύρραξης. Στο Γράμμο χρησιμοποιήσε ο στρατός κάθε είδος όπλων, και των πιο δραστικών, εναντίον των συνελλήνων ανταρτών του (υπό της ηγεσίας του κινήματος ονομασμένου) Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, τότε στα 1948 και μάλιστα το '49, που έλαβαν χώρα συγκλονιστικές μάχες, ιδίως στον κυρίως Γράμμο (υψόμετρο 2520 μ.) στην Επάνω Αρένα (2192 μ.) στην Κάτω (2075), και στα άλλα βουνά του, στις κορυφές Κιάφα, Γκούμπελ, Μαύρη Πέτρα, Μπανταρός, Στενός, Μπουχέτσι και Προφήτης Ηλίας (1521 μ.). Το Α' και Β' Σώμα Στρατού κατέλαβε αρχικά τον Γράμμο τον Αύγουστο του 1948, αλλά οι αντάρτες διέφυγαν τεχνίτως στο Βίτσι (: οι «συμμορίτες») υποτιμητικά και υβριστικά αναφερόμενοι στα επίσημα κρατικά ανακοινωθέντα και φερέφωνα, όταν μεταξύ τους υπήρχαν διαλεχτοί μαχητές της Αλβανίας (εννοώ του πολέμου του 1940) και αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης. Τον Απρίλη του 1949 οι αντάρτες ενισχυμένοι επιχείρησαν ανακατάληψη του Γράμμου χωρίς επιτυχία τελική, δημιουργώντας όμως ισχυρά ερείσματα. Σ' αυτά προσέκρουσε η προσπάθεια του στρατού να εκκαθαρίσει τον Γράμμο. Τελικά το κατόρθωσε και με την αποτολμηθείσα για πρώτη φορά απο-

τρόπαια χρήση των τρομερών εμπρηστικών βομβών «ναπάλμ». Το μεγαλύτερο μέρος των ανταρτών κατόρθωσε και διέφυγε στην Αλβανία με βαρείες πάντως πριν απώλειες. Μέσα Αυγούστου 1949. Οι απώλειες ήταν σημαντικές και για τις δύο πλευρές: Αντάρτες 922 νεκροί, 765 αιχμάλωτοι, εκατοντάδες οι τραυματίες. Και του στρατού, νεκροί 15 αξιωματικοί και 228 οπλίτες, τραυματίες 107 αξιωματικοί και 1345 οπλίτες. Για το μέγιστο αυτό δράμα, αναρωτιέται κανείς, έχει δοθεί εξήγηση; Έχουν κατανεμηθεί ευθύνες; Υπήρξε ειλικρινής αυτοκριτική των εμπλεκομένων; Πόσο βοηθάνε προσεγγίσεις, σαν αυτή της εξισορροπητικής, άρα αν-ιστορικής ταινίας του Π. Βούλγαρη «Ψυχή βαθειά»;, που (πέρα από την καλλιτεχνική αξία της) χαρακτηριστικά προκάλεσε τόσες αντιρρήσεις και τόσες καταφάσεις. Πρόκειται πάντως για μια ζύμωση. Ακόμα: σήμερα (Κυριακή 29 Νοεμβρίου 2009) διάβασα στην εφημερίδα *Αδέσμευτος Τύπος* (σελίδα 1) την πρόταση του προέδρου της Βουλής Πετσάλνικου να κηρυχτεί ο Γράμμος «Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης». Υποθέτω ότι ίσως έτσι είναι δυνατόν να δημιουργηθεί κλίμα κατάλληλο, ώστε η αδέκαστη ιστορία να μπορέσει ενδεχομένως να καταθέσει την κρίση της και να δημιουργήσει συνθήκες ανάπτυξης αυτογνωσίας.

**

Τα πολεμικά γεγονότα μιας δεκαετίας [μόνο], ιδίως το δράμα του Γράμμου στα 1949, αλλά και ο θρύλος της Πίνδου του 1940, είναι βαθειά ριζωμένα στη μνήμη, πολύ γνωστά. Εκείνα όμως που παραμένουν είναι τα ειρηνικά δρώμενα αιώνων των ανθρώπων τούτων των ιδίων τόπων του Γράμμου. Περίοδος προσφοράς, έργα και προσφορά στο βαλκανικό πολιτισμό, που έληξε ακριβώς πριν την έναρξη των πριν «γνωστών» αναφερθέντων. Γιατί εδώ στο Γράμμο εμφανίστηκε τούτο το ακόλουθο φαινόμενο μακράς διάρκειας, όπως είπαμε: Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι κρίκος μιας αλυσίδας χωριών οικοδόμων στη Βόρεια Πίνδο, γύρω από τον ευρύτερο ορεινό όγκο του Γράμμου.

Σημειώνεται ότι στα υψίπεδα του Γράμμου κυριαρχούσε το κτηνοτροφικό στοιχείο των πλούσιων Βλάχων τσελιγκάδων με πρωτεύουσα τη Γράμμοστα (σήμερα Γράμμος), ενώ κάτω γύρω-γύρω στις πλαγιές του τα μαστοροχώρια, από τα οποία τα πιο παλαιά έφταναν στις παρυφές του Βυζαντίου. Έτσι Δ-ΒΔ από τα Κονιτσοχώρια, πέρα από τη μεθόριο στην Αλβανία, αδιάσπαστη συνεχίζεται η σειρά με τα αλβανόφωνα μαστοροχώρια της Κολώνιας γύρω από την Ερσέκα κατά κανόνα χριστιανικά, τρία μεικτά και ένα αμιγώς μουσουλμανικό. Είναι η Μπόροβα (καμμένη από τη Wehrmacht), το Γκοστοβίσι, η Ράχοβα, η Στίκα, Προντάν, Κρισιόβα, Πέζιανη, Σκοροβότι, Λέζνζα, Λιούρας, Μπούτκα, Σάλεσι κ.ά. Από εδώ προέρχονται οι Κολωνιάρηδες ή Κολωνιάτες, οι σπουδαιότεροι Αλβανοί χριστιανοί μαστόροι, οι οποίοι στην απογραφή της 8ης Μαρτίου 1885 στο Άγιον Όρος επί 406 τεχνιτών πλειοψηφούσαν αριθμούμενοι σε 254 που δήλωσαν «κτίστες».

Βορειοδυτικά της Κολώνιας εκτείνεται η περιοχή Όπαρη. Οπαρλήδες μαστόροι δούλεψαν και σε έργα του Αλή Πασά. Κατάγονταν από τα μαστοροχώρια Βοσκοπόϊ, Λέκα, Τούντας, Γκερκεβίτσι, μάλιστα από τη Μάργιανη και κυρίως το περίφημο Μπιθικούκι (Vithkuq) κοντά στη Μοσχόπολη.

Βορειότερα εκτείνεται η περιοχή της Κορυτσάς και του Δεβόλη με σειρά μαστοροχώρια, (γύρω στα μισά χριστιανών οικοδόμων). Πιο γνωστά είναι η Πολένα, Οργκότσκα, Λιέσνα, Χότσιτσα, Γκραμπόσκα, Ζπόκι, Ζουτσίστι, Οτσίστι και Παναρίτι. Ας προστεθεί και το κάπως απόμακρο προς τα Β-ΒΔ Μαλίκι. Οι Γκι-ορτσαλήδες μαστόροι «ταξείδευαν» έως και τη Χαλκιδική.

Από τα μέρη της Κορυτσάς γυρνώντας ανατολικά κλείνουμε τον περίγυρο του Γράμμου συναντώντας στο ελληνικό έδαφος τα μαστοροχώρια της Καστοριάς: Πρώτο από όλα τα καστοριανά έρχεται στην «κονιτσιώτικη» λεκάνη του Σαραντάπορου το Επταχώρι (γνωστό από «τη Μάχη της Πίνδου» του 1940): είναι το παλιό Μπουρμπουτσικό,

που οι μαστόροι του αριθμούσαν 122 «κτίστες» στην ως άνω απογραφή του 1885 στο Άγιον Όρος. Μετά η Κυψέλη (πρ. Ψέλτσκο), Χρυσή (πρ. Σλάτινα), το Πευκόφυτο (πρ. Βύσαντσκο), η Ζούζουλη (από την οποία επώνυμοι πρωτομαστόροι εργάστηκαν το 1726 και το 1747 στη Μονή Ξηροποτάμου Άθω), το Βογατσικό (μαστόροι του δούλευαν στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε στα 1806 ο Fr.-C.-H.-L. Rouqueville). Ακόμα τα χωριά Άργος Ορεστικό (πρ. Χρούπιστα), Κωσταράς και Λάγκα (αμφότερα τα τοπωνύμια πριν και νυν), Μακροχώρι (πρ. Κωνοπλάτη), Νεστόριο (πρ. Νεστράμι), Νόστιμο (πρ. Νιστίμιο), καθώς και το Δεντροχώρι (πρ. Ντέμπελη) & η Ιεροπηγή (πρ. Κωστενέτσι) καταγραφόμενα μόνο τα δύο τελευταία ως σλαβόφωνα το 1929, ενώ προφανώς θα υπήρχαν και άλλα. Μια πολύ μεγάλη ομάδα μαστόρων από την ευρύτερη περιοχή με τον τίτλο «58 Καστωριανή» απαντάει σε έγγραφο των αρχείων του Αλή Πασά της 19ης Σεπτεμβρίου 1801 αναφερόμενο στο κτίσιμο «στο κάστρο» Ιωαννίνων. Επίσης ως «Καστοριανοί» μαστόροι καταγράφονται επώνυμοι τεχνίτες στους κώδικες της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως των ετών 1889-1911, προερχόμενοι όχι μόνο από χωριά της Καστοριάς, όπως η Οσνίτσανη (σήμερα Καστανόφυτο) και η Μαγγίλα (το Άνω Περιβόλι), αλλά και από άλλα που σήμερα υπάρχουν στην επαρχία Βοΐου της Κοζάνης, όπως η Τραπετούστη (σήμερα Κλεισώρεια), Λικνάδες, Ζηκοβίστα (σημ. Σπήλιος), Μεσολογγόστι (σημ. Μεσόλογγος), Βεδολούστι (σημ. Δαμασκησιά).

Πριν αναφερθούμε στα σπουδαία μαστοροχώρια Βοΐου, κάνουμε λόγο για αντίστοιχα χωριά της Φλώρινας: Άλωνα (πριν Αρμένσκο), Κρυσταλοπηγή (πριν το ως σλαβόφωνο φερόμενο το 1929 Σμαρδάτσι), Πολυπόταμο (πριν Νερέτι), μάλιστα το Λέχοβο. Πιο γνωστά ήταν η Μπελκαμένη (επίσημα Δροσοπηγή) και η Νεγοβάνη (επισ. Φλάμπουρο), που θα αναφέρουμε και πάλι πιο κάτω.

Η επαρχία Βοΐου του νομού Κοζάνης ταυτίζεται με τον καζά της Ανασελίτσας επί

Βρύση του κάλφα Κ.Χ. Δελιβού στο Κριμίνι, 1898.

Ραψάνη. Παναγία, 1858, ανατολικό μέτωπο με «αχλαδόσχημους φεγγίτες»

Τουρκοκρατίας, καζάς που περιλάμβανε και λίγα χωριά του σημερινού νομού Γρεβενών. Το κυριότερο μαστοροχώρι της Ανασελίτσας, ανάμεσα στα πρώτα της Ελλάδας, ήταν το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος). Κοντά του σειρά ομότεχνων χωριών: ο Ντόλος (σημ. Βυθός), Κωνσταντσικό (σημ. Αυγερινός), Λιμπόχοβο (Δίλοφο), Μιραλή (Χρυσουγή), Κριμίνι, Ροδοχώρι (Ροδοβίστι), Μιρασιάνη (Μόρφη), Σβώλιανη (Αγία Σωτήρα), Μαγέρ (Δασύλλιο), Μπόρσια (Κορυφή), η Λούβρη. Κοντά στη Σιάτιστα το Κοντσικό (Γαλατινή), η Σέλιτσα (Εράτυρα), η Πέλκα (Πελεκάνος). Πολλοί μαστόροι δούλευαν στην Πόλη και δαπανούσαν για σχολεία κ.ά. έργα στο χωριό τους, όπως ο κάλφας Κωνστ. Χ. Δελιβός (1852-1900) από το Κριμίνι, όπου αφιέρωσε την κεντρική του βρύση, 1898 (εικ. 1). Στο νομό Γρεβενών (που μόλις το 1964 αποσπάστηκε από το νομό Κοζάνης) υπάγονται τώρα το Τσιράκι (σημ. Άγιος Κοσμάς), το Βιβίστι (σημ. Εκκλησιά), το Τρίτσκο (σημ. Τρίκορφο), το Μπίσοβο (σημ. Κυπαρίσσι), η Λούντζη (σημ. Καλονή), Δο(υ)τσικό, το Σκιζάχι (σημ. Αηδόνια). Ας προσθέσουμε και ένα μεμονωμένο μαστοροχώρι της επαρχίας Εορδαίας του νομού Κοζάνης, σήμερα Ερμακιά, πριν Φραγκότς, με τους ακουστούς Φραγκοτσήδες μαστόρους. Κυρίως Ζουπανιώτες εφάρμοσαν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. στα μέτωπα εκκλησιών τύπου βασιλικής «αγλαδόσχημους φεγγίτες» (εικ. 2). Το Ζουπάνι μαζί με τα χωριά Ρατοβίσδι (σημ. Ροδοχώρι), Μιραλή (Χρυσουγή), Κονισκό (=Κοντσικό, Γαλατινή), Σέλτζα (=Σέλιτσα, Εράτυρα) κ.ά. καταγράφονται ως υπάρχοντα σε πηγή του 1534. Το Ζουπάνι και μερικοί άλλοι οικισμοί υπήρχαν ήδη στον υστεροβυζαντινό 15^ο αιώνα, σύμφωνα με οθωμανικό κατάστιχο. Όστε από τα μαστοροχώρια αυτά της Μακεδονίας και άλλα της Ηπείρου (άγνωστο ποιά, ίσως το Κεράσοβο, μάλιστα η Μόλιστα) θα προέρχονταν οι συγκροτημένες συντροφικές οικοδόμων, ξυλουργών κ.ά., που το 1547 συνάντησε ο Pierre Belon (1517-1565) πάνω στα ίχνη της αρχαίας Εγνατίας, αναζητώντας στην Κωνσταντινούπολη καλλίτερους όρους

δουλειάς και ζωής.

Ξανακαταβαίνουμε τώρα νοτιότερα για να κλείσουμε την αλυσίδα των χωριών μας γύρω από τον Γράμμο, εδώ τώρα με τα Κονιτσοχώρια. Τούτα τα μαστοροχώρια είναι τα κυρίως ονομαζόμενα *Μαστοροχώρια* (το *Μι* με κεφαλαίο). Σημειώστε ότι στην Ήπειρο άμα λένε μαστορας εννοούν χτίστης. Επίσης την Ήπειρο αναφέροντας *Μαστοροχώρια*, εννοούν μόνο τα χωριά οικοδόμων της περιοχής Κόνιτσας, όρος χρησιμοποιούμενος τουλάχιστον από τον 19ο αι., μάλιστα γύρω στα 1900 με δόση ειρωνείας (υποτίμησης;). Τα *Μαστοροχώρια* της Κόνιτσας απλώνονται στη λεκάνη του Σαραντάπορου ποταμού. Στα αριστερά του προς το όρος Σμόλικα (2685 μ.) βρίσκονται τα χωριά Δροσοπηγή (πριν Κάντσικο), η Λαγκάδα (πρ. Μπλιζγιανη), η Καστανέα (πρ. Καστανιανη), η Φούρκα, η Αγία Παρασκευή (πρ. Κεράσοβο), η Πουρνιά (πρ. Σαρίτσανη), το τριχώρι Μόλιστα: Γαναδιό, Μεσαριά (η κυρίως Μόλιστα) και Μοναστήρι (πρ. Μποτζιφάρι)· συνεχίζουν ο Νικάνορας (πρ. Κορτίνιστα), η Πηγή (πρ. Πεκλάρι), η Τράπεζα (πρ. Βράνιστα) και η Εξοχή (πρ. Ζέλιστα). Ψηλά, πέρα από την Πηγή ξεκομμένο το Ελεύθερο (πρ. Γκρισμπάνι), και αμέσως μετά βλαχοχώρια ουδέτερα οικοδομικής. Στα δεξιά του Σαραντάπορου η Πυρσόγιαννη (πρωτεύουσα Δήμου Μαστοροχωριών) και η Βούρμπιανη, πιο πάνω πλησιέστερα στο Γράμμο η Οξυά (πρ. Σέλτση), η Θεοτόκος/Φετόκος, Κεφαλοχώρι-Λυκορράχη (πρ. Λούπτσικο), η Πλαγιά (πρ. Ζέρμα), το Ασημοχώρι (πρ. Λισκάτσι, χωριό μαραγκών), οι Χιονιάδες (των ζωγράφων και αγιογράφων), ο Γοργοπόταμος (πρ. το Τούρναβο, χωριό ταγιαδόρων), το Πληκάτι και μετά το βλαχοχώρι Αετομηλίτσα (πρ. Ντέντσικο). Νοτιότερα από την Πυρσόγιαννη, ο Πύργος (πρ. Στράτσ(ι)ανη), ο Αμάραντος (πρ. Ίζβορος), η Αγία Βαρβάρα (πρ. Πλάβαλη) και η Πυξα(γ)ιά (πρ. Μπλιθούκι). Όλοι αυτοί οι μαστόροι μακριά από τον τόπο τους (αυτο-) χαρακτηρίζονταν «Κονιτσιώτες». Τούτοι οι φημισμένοι μαστόροι ντύνονταν χαρακτηριστικά κατάμαυρα σαν

καλιακούδες, όπως ο ακουστός Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815 - π.1893), που έφκιαξε το γεφύρι της Κάτω Κόνιτσας επί-του Αώου στα 1870/71 με ογδόντα μαστόρους (εικ. 3). Δεν διαθέτουμε τεκμηριωμένες πληροφορίες για την ίδρυση των χωριών της Κόνιτσας, ούτε για την αρχή της οικοδομικής δραστηριότητάς τους. Άραγε αυτά να συνέβησαν τον 17ο αιώνα ή και πολύ νωρίτερα; Λέγεται ότι ο Ντόλος (σημ. Βυθός), γειτονιά με το Ζουπάνι (σημ. Πεντάλοφος) νομού Κοζάνης, ιδρύθηκε στα μέσα του 17ου από Κερασοβίτες. Επ' ευκαιρία προστίθεται ότι και το Πληκάτι, που οικίστηκε από αλβανόφωνους χριστιανούς της Κολωνίας, υπήρξε μητρόπολη των χωριών της Φλώρινας Μπελκαμένη (σημ. Δροσοπηγή) το 1841 και Νεγοβάνη (σημ. Φλάμπουρο) το 1861.

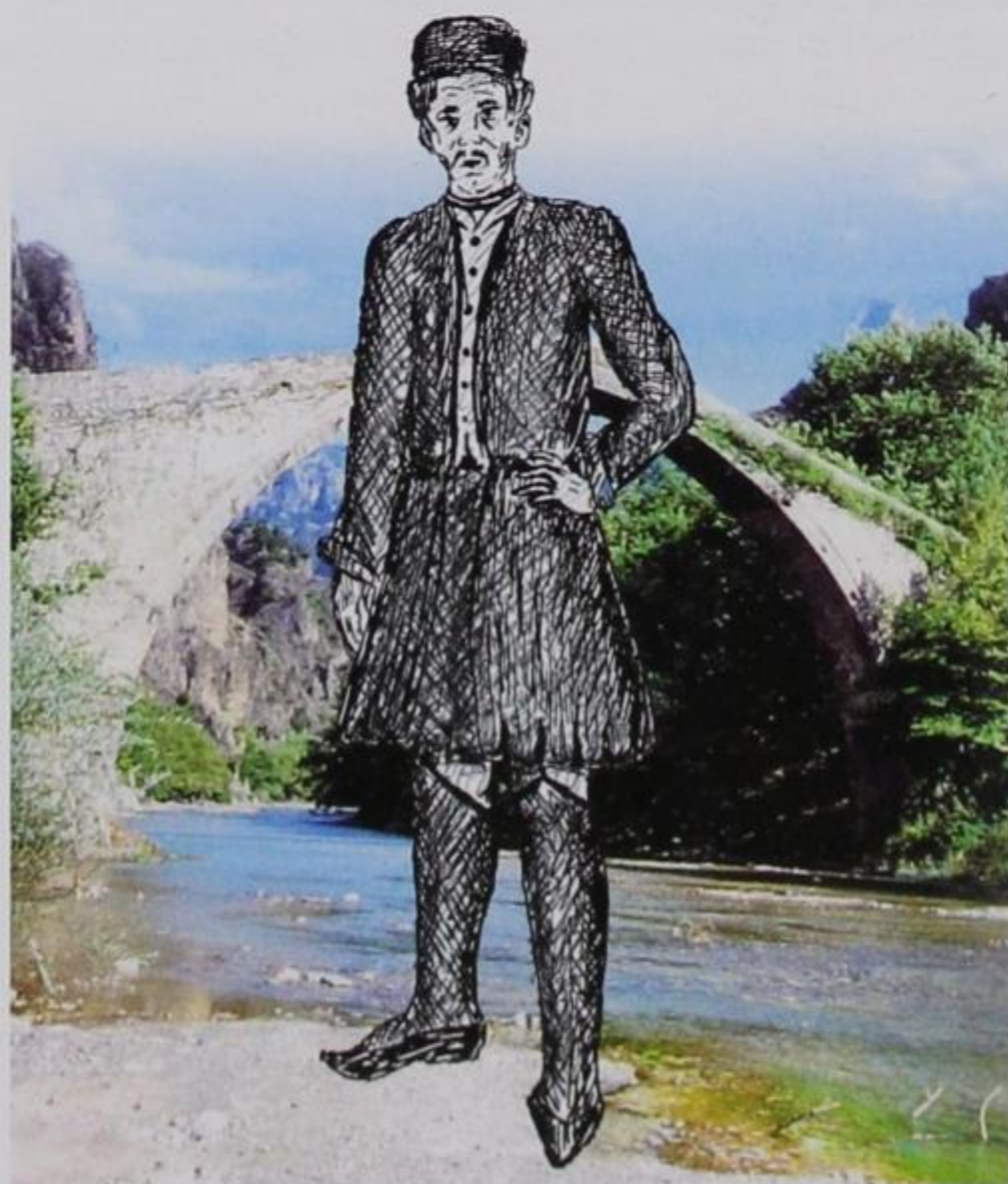
***

Σε τούτα τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι ιδιαίτερα αφιερωμένο αυτό το εξαιρετικά (χωρίς υπερβολή) κατατοπιστικό ανά χειράς δημοσίευμα του Άγγελου Σινάνη. Δεν κατατοπίζει μόνο, αλλά προ(σ)καλεί και διδάσκει. Συχνά το κείμενό του είναι ποιητικό και απολαυστικό. Ίσως κάπου κάποιος απαιτητικός αναγνώστης να προβάλλει αντιρρήσεις. Αλλά αυτό είναι μια λεπτομέρεια, που ξεχνιέται τελικά. Σίγουρα όλοι έχουμε να ωφεληθούμε από την εργασία του. Σπουδαίο λόγου χάριν εύρημα είναι το κείμενό του σε ντοπιολαλιά της σημείωσης 10 για την «Ίσιούκα Πέτς». Και ως υπογραμμιστεί η έλξη του προς τον λαϊκό λόγο αυτού του αθηναιογεννημένου. Ο Άγγελος Σινάνης εγκατέλειψε συνειδητά το μεγάλο αστικό κέντρο και σαγηνεύτηκε από το ήρεμο χώρο της επαρχίας. Στην περίπτωση μας εγκαταστάθηκε στην Ελάτη την παλιά Τύρνα κοντά στην Πύλη Τρικάλων. Προσαρμόστηκε επαγγελματικά και συνεργάστηκε με τη Σμάρω-Σμαραγδή. Ωστόσο δεν εγκατάλειψε την αγάπη του στις περιηγήσεις. Και περιηγούμενος καταγράφει τα ενδιαφέροντά του, που μοιράζεται και με κάθε άλλον ταξιδευτή. Έχει οργώσει τις στεριές και διασχίσει θάλασσες.

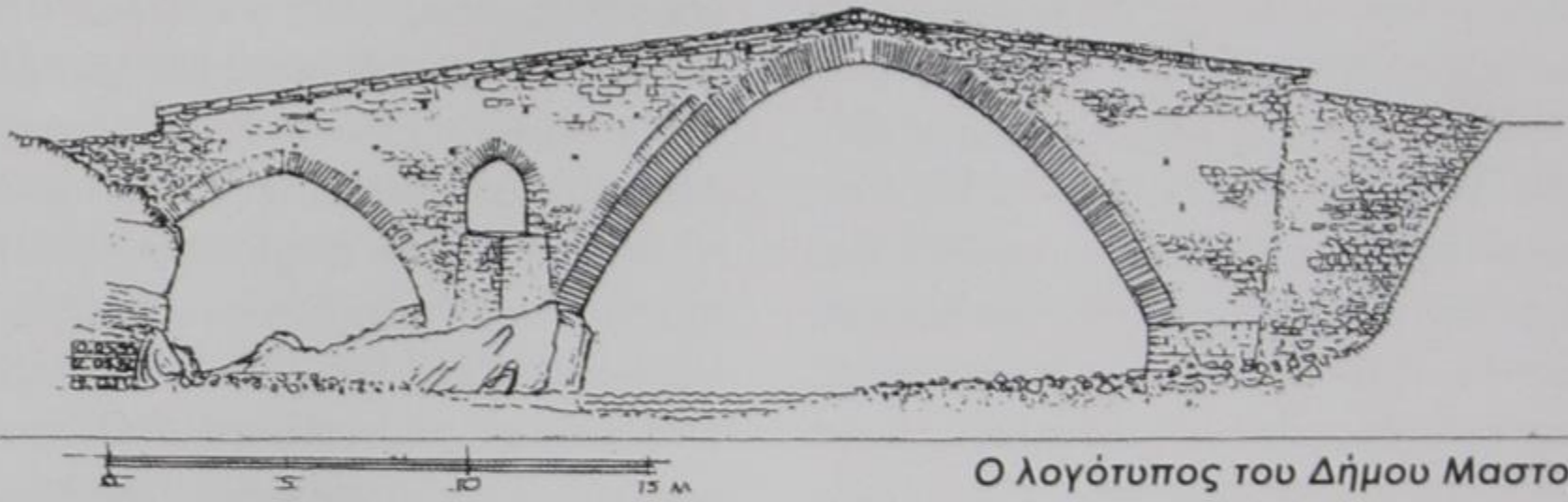
Με την εμπειρία του και τις τοπικές γνώριμίες του γίνεται ωφέλιμος και σε άλλους ερευνητές. Κι εγώ προσωπικά έχω ωφεληθεί και επωφεληθεί. Ιδιαίτερα όταν περιηγηθήκαμε τη νότια Ήπειρο στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε τα λεγόμενα «τζουμερκιώτικα καμπαναριά». (Πρόκειται για ένα είδος κωδωνοστασίου παρηλλαγμένου επτανησιακού μπαρόκ, που δημιούργησαν πρωτομάστορες από τα μαστοροχώρια στα Τζουμέρκα). Και άλλους έχει βοηθήσει και βοηθάει δραστικά. Όλοι έχουν να πουν έναν καλό λόγο για τον Άγγελο Σινάνη. Σημειώστε πάντως ότι δεν του κάνω αγιογραφία. Βεβαιώνω παράλληλα ότι ενίοτε δεν έλειψαν και τα μεταξύ μας τσουγκρίσματα. Αλλά τέλος καλό, όλα καλά.

Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης
οικο-δόμος & αρχι-τέκτων
Θεσσαλονίκη 10.XII.2009

Ο Ζιώγα(ς) Φρόντζος (π.1815-π.1893) από Πυρσόγιαννη.

Ζωή

Αργοπεθαίνει όποιος γίνεται σκλάβος
Της συνήθειας

Επαναλαμβάνοντας κάθε μέρα

Τις ίδιες διαδρομές

Όποιος δεν αλλάζει περπατησιά

Όποιος δεν διακινδυνεύει

και δεν αλλάζει χρώμα στα ρούχα του

Όποιος δεν μιλάει σε όποιον δεν γνωρίζει

Αργοπεθαίνει όποιος αποφεύγει ένα πάθος

Όποιος προτιμά το μαύρο για το άσπρο

Αργοπεθαίνει όποιος δεν αναποδογυρίζει το τραπέζι

Όποιος δεν είναι ευτυχισμένος στη δουλειά του

Όποιος δεν διακινδυνεύει την βεβαιότητα

Για την αβεβαιότητα

Για να κυνηγήσει ένα όνειρο

Όποιος δεν επιτρέπει στον εαυτό του

Τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του

Να αποφύγει τις εχέφρονες συμβουλές

Αργοπεθαίνει όποιος δεν ταξιδεύει

Όποιος δεν διαβάζει

Όποιος δεν ακούει μουσική

Όποιος δεν βρίσκει τον εαυτό του

Αργοπεθαίνει όποιος καταστρέφει τον έρωτά του

Όποιος δεν επιτρέπει να τον βοηθήσουν

Όποιος περνά τις μέρες του παραπονούμενος

Για την τέχνη του ή την ασταμάτητη βροχή

Αργοπεθαίνει όποιος εγκαταλείπει μια ιδέα

Πριν την αρχίσει

Όποιος δεν ρωτά για πράγματα που δεν γνωρίζει

Αποφεύγουμε το θάνατο σε μικρές δόσεις

Όταν θυμόμαστε πάντοτε ότι για να είσαι ζωντανός

Χρειάζεται μια προσπάθεια πολύ μεγαλύτερη

Απο το απλό γεγονός της αναπνοής

Μόνο η ένθερμη υπομονή

θα οδηγήσει στην επίτευξη μιας λαμπρής ευτυχίας

PABLO NERUDA

Μετάφραση Δανάη Στρατηγοπούλου, εφημ. Αυγή,

Σάββατο, 12.XII.2009, σ. 23 Φ. 10700

Ανθολόγος του Δεκεμβρίου: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ

Ο λογότυπος του Δήμου Μαστοροχωρίων

Το Γεφύρι της Ζέρμας ή Καντσιώτικο Γεφύρι στον Σαραντάπορο, επαρχίας Κόνιτσας. Σχέδιο όψης προς τα ανάντη (Α.Π. αποτύπωση Τετάρτης 10.05.1995) / σχεδίαση 12.01.1996).

Το όνομα της μεταφράστριάς του ποιήματος Δανάη μου θύμισε μίαν άλλην συνώνυμό της **Δανάη**, την αρχιτεκτόνισσα που μας συνδέει το ακόλουθο:

Είμαστε σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής την άνοιξη του 1945, τον πρώτο χρόνο μετά τον πόλεμο. Εκείνη σε μεγαλύτερη τάξη από μένα, ψηλή, εντυπωσιακή.

Στις Κοινοβουλευτικές Εκλογές που επρόκειτο να γίνουν τότε η Αριστερά ουσιαστικά ο Γ. Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. ο Νίκος Ζαχαριάδης αποφάσισε αποχή, [που εκ των υστέρων αποδείχτηκε ολέθρια για τον τόπο ενέργεια]. Εμείς ΕΠΟΝίτες είχαμε πάρει εντολή και γράφαμε συνθήματα στους τοίχους υπέρ της ΑΠΟΧΗΣ. Έτυχε η οργάνωση να με βάλει ζευγάρι με την Δανάη. Νύχτα γράφαμε παράνομα ανάμεσα Πολυτεχνείο και Πεδίο Άρεως. Για μια στιγμή βλέπουμε αστυνομικούς να τρέχουν προς το μέρος μας. Πετάει γρήγορα η Δανάη πινέλα και κουβαδάκι με το χρώμα και μ' αγκαλιάζει, προσποιούμενη την ερωτευμένη: «Σφίξε με, μωρέ! Δεν έχεις αγκαλιάσει ποτέ γυναίκα!». Αυτή αγωνίστρια της πόλης στα χρόνια της Κατοχής ήξερε τέτοια τεχνάσματα. Εγώ ανταρτάκος ότι είχε κατέβει από το βουνό. Αξέβγαλος. Ναι! Ντρεπόμουν να ν' αγκαλιάσω τη γυναικάρα.

Α.Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Γράμμος και η ευρύτερη ορεινή περιοχή του, καθαγιασμένα σπαράγματα της οποίας προσπάθησα να ανιχνεύσω και να αναδείξω, μου κράτησε συντροφιά αρκετά χρόνια. Οι πολυάριθμες επισκέψεις για φωτογράφιση του τόπου, των μνημείων, η καταγραφή πληροφοριών, δρομολογίων και αποστάσεων στην περιοχή ξεκίνησαν το μακρινό 1992, όταν ακόμα διέμενα στη γενέτειρα Αθήνα. Μερικές βασικές επισημάνσεις δόθηκαν σε σειρά δημοσιευμάτων στην ετήσια έκδοση *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα* (Σινάνης Α. 2004 / '05 / '06 / '07). Η μακρόχρονη ενασχόληση, η επιτόπια έρευνα, η θέαση του τόπου αποτέλεσαν τον καμβά πάνω στον οποίο στηρίχθηκε το βιβλίο.

Σκοπός της εργασίας εξ αρχής, ήταν να έρθουν στην επιφάνεια πρόσωπα, τόποι, γεγονότα και μνημεία που διέλαμψαν στο μακρινό παρελθόν, η πρόσβαση στις διαδρομές οι οποίες διατρέχουν το μυθικό βουνό με τα μυστικά τους, αλλά, κι' οι ανάγκες των σύγχρονων ανθρώπων οι οποίοι παραμένουν στα χωριά τους. Επιδίωξή μου μέσα από μια σύγχρονη προσέγγιση – προβολή, να τον κάνω γνωστό σε όσους τυχόν δεν τον γνωρίζουν και να προσθέσω ενδεχομένως μερικά σε όσα πολλοί για αυτόν κατέχουν. Αλήθεια είναι ότι απλώθηκα σε μεγάλο γεωγραφικό χώρο, μια που ήθελα να αντιμετωπίσω το Γράμμο σαν σύνολο. Οι συνθήκες του εδάφους και η πλήρης απομόνωση της περιοχής, ειδικά το χειμώνα, δυσχέραναν την προσπάθεια. Το εγχείρημα τελικά υπήρξε εξαιρετικά δύσκολο και επίπονο λόγω της απουσίας πηγών, μεγάλης διασποράς των πληροφοριών και πληροφορητών. Το αποτέλεσμα ήταν αρχικά να πελαγώσω "ξοδεύοντας" πολύ χρόνο, ταυτόχρονα όμως συνειδητοποίησα και έκανα μια λεπτομερή καταγραφή του ιστορικού περιβάλλοντος, των σωζόμενων σ' αυτόν μνημείων και των δρόμων που μπορεί σήμερα να ακολουθήσει ο ανήσυχος περιηγητής.

Το τελικό υλικό, παρά τα όσα μεσολάβησαν αυτά τα χρόνια, δεν επιχειρεί να δρέψει δάφνες λαογραφικού, ιστορικού, αρχαιολογικού ή άλλου αριστουργήματος. Δεν θα μπορούσε άλλωστε, εφόσον μάλιστα υπάρχουν άλλες, προγενέστερες θεματικές αναφορές από ειδικευμένους επιστήμονες, τουλάχιστον όσον αφορά τα μνημεία και τον γεωγραφικό χώρο. Η συνεισφορά του, πιστεύω ότι είναι η συνολική αναφορά σε ένα τμήμα της Ελλάδας που έμεινε στο πολιτικό και οικονομικό περιθώριο, συνεχίζοντας να επιβιώνει έξω από την «δήθεν» αναπτυξιακή λογική του σύγχρονου, η ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας του τοπικού πολιτισμού, όπως και τι μπορεί να δει και να κάνει ο σημερινός επισκέπτης. Οδηγήθηκα σε αυτό το αποτέλεσμα μόνο από την αγάπη μου στην ιστορία, την αρχαιολογία και στα μνημεία της τέχνης που στάθηκαν προπομποί στην προσπάθεια να αναπαραστήσω αυτή τη ζωή την πολυεπίπεδη.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια, αντίστοιχα με τις γεωγραφικές και διοικητικές ενότητες που συνάντησα. Βέβαια ο Γράμμος είναι ενιαίος, αλλά η πρόσβαση σήμερα είναι εφικτή μόνο από συγκεκριμένους δρόμους, και αυτό γιατί η χρόνια εγκατάλειψη, έσβησε και από τη μνήμη τα παλιά μονοπάτια των μαστόρων, των εμπόρων και των περιηγητών που οδηγούσαν ή ερχόντουσαν από τη σημερινή Αλβανία ή την π.Γ.Δ.Μ. Όσον αφορά το φωτογραφικό υλικό δεν επιλέξαμε τις πιο ωραίες ή τις πιο φανταχτερές για να συνοδέψουν τα κείμενα (υπάρχουν βέβαια) αλλά όσες πρόσθεταν στο ιστορικό περιεχόμενο, το φώτιζαν ή το τεκμηριώναν.

Επιλογή μου επίσης ήταν να μην αποτελέσει προτεραιότητα ο εμφύλιος πόλεμος παρ' ό,τι αναφέρω περιστατικά και μάχες εκεί που σήμερα περνάμε ανυποψίαστοι και παρόλο που η μνήμη αυτών των συνταρακτικών γεγονότων δεν υπόκειται σε απώθηση, όπως κατάλαβα σε συνεργασίες που είχα με ανθρώπους που τα έζησαν. Ακόμα, σήμερα,

μας θυμίζουν ότι «η κάθε πλευρά έχει τους δικούς της νεκρούς και κάθε οικογένεια το δικό της καντήλι», όπως τόνιζε εμφαντικά κάποτε στην ελληνική βουλή ο Π. Κανελλόπουλος. Ο Γράμμος έγραψε στην ψυχή των Ελλήνων στα δύσκολα, και τραγικά χρόνια του εμφυλίου, δραματική ιστορία. Η μνήμη όσων τα έζησαν είναι καθηλωμένη στο παρελθόν, άρα ανθεκτική σε κάθε μεταβολή. Έτσι έγιναν επιλογές, διασταυρώσεις, αξιολόγηση, για ένα θέμα που έχουν γραφτεί δεκάδες βιβλία, έχουν κατατεθεί αντικρουόμενες απόψεις, ενώ η έρευνα από νέους επιστήμονες συνεχίζεται.

Καθώς η προσπάθεια αυτή έφτασε στο τέλος της, αναλογίζομαι με ικανοποίηση το μακρύ ταξίδι των τελευταίων δεκαοκτώ χρόνων, τις γνωριμίες με τους ανθρώπους του τόπου, την αίσθηση της χαράς, της ανακάλυψης, της ανασύστασης της ζωής που δημιούργησαν οι πρόγονοί μας σε κρίσιμους καιρούς. Η αλήθεια είναι ό,τι χρειάζονται και άλλες ειδικότητες για να καταγραφεί αυτός ο μοναδικός πλούτος και να αποκαλυφθεί η σημασία τόσο των γεωγραφικά απομονωμένων κοινοτήτων, όσο και του θρυλικού Γράμμου. Πιστεύω ότι αυτό το βιβλίο θα καλύψει ένα υπαρκτό κενό και ελπίζω ότι θα γίνει αφετηρία για να γραφτούν κι άλλα, ίσως αρτιότερα.

~ Ευχαριστίες ~

Θέλω να ευχαριστήσω εγκάρδια όλους όσους άμεσα ή έμμεσα βοήθησαν, είτε με την υπομονή τους στις πολυήμερες απουσίες μου, όπως η σύντροφός μου Σμαραγδή, είτε ήταν κάποιες φορές δίπλα μου, όπως η παρέα μοτοσυκλετιστών της ΜΟ.ΛΕ. Τρικάλων, (Μιχάλης Μπισκιντζής, Σάκης Μπέτας, Σάκης Τάσιος, Σπύρος Χρονόπουλος, Βασίλης Σκρέτας). Στον Πέτρο Μπουκουβάλα από τα Κρέστενα Ηλείας, τον Αργύρη Παφίλη απ' τη Κοζάνη, την επί σειρά ετών

γραμματέα του Δήμου Νεστορίου κ. Λευκή Παπατζίμου, που εμπλούτισαν την σχετική βιβλιογραφία, όπως έκανε και ο γνώστης της, φιλόλογος, Ευάγγελος Θ. Πριώνης από την Καστάνιανη Πωγωνίου, τους χρωστώ πολλά. Επίσης ευχαριστώ για τη συμβολή τους τον φιλόλογο – ιστορικό Θεωρή Νημά, πρόεδρο του Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων για τις φιλολογικές και ιστορικές του επισημάνσεις, ιδιαίτερα στην παρουσίαση της βιβλιογραφίας, καθώς και τον δασολόγο Ανδρέα Φεραίο της διεύθυνσης δασών Καστοριάς, για τις χρήσιμες πληροφορίες και υποδείξεις του για τα δάση του Γράμμου.

Όλους εκείνους τους πατριώτες της ορεινής Ελλάδας, οι οποίοι μου έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για τα χωριά τους συμβάλλοντας με τον τρόπο τους στην αρτιότερη προβολή των περιοχών που παρουσιάζονται στο βιβλίο, τους ευχαριστώ θερμά και τους καταγράφω ανά χωριό ξεκινώντας από τα Μαστοροχώρια και προχωρώντας προς τα πάνω.

Κόνιτσα: † Γιάννης Λυμπερόπουλος, Σωτήρης Τουφίδης, Χιονιάδες: Ευριπίδης Ζωγράφος, Κώστας Σκούρτης. Πληκάτι: Γρηγόρης Παπανώτης, Λάζαρος και Αγγελική Θεολόγου, Αντώνιος Ζιώγας (στον Πολύγυρο Χαλκιδικής) και ο Μπελκαμενιώτης Κίτσος Γιαγγιώργος. Αετομηλίτσα: Χρήστος Νιτσιάκος πρόεδρος της κοινότητας Αετομηλίτσας για την υπόδειξη απρόσιτων διαδρομών. Κεφαλοχώρι: Δημήτρης Σδούκος για τις περιπετειώδεις προσεγγίσεις στο θρυλικό Πάτωμα και την παλιά Λυκόρραχη. Επταχώρι: Σερδένης Νικόλαος για τα άγνωστα πέτρινα γεφύρια της περιοχής και την επίσκεψη στη μονή αγίου Γεωργίου. Χρυσή: Ανδρέας Στεφόπουλος (στα Γιάννινα) για τις συναρπαστικές διηγήσεις του. Πευκόφυτο: Κώστας Γεράσης που μου γνώρισε την αθέατη Μυροβλήτη. Τρίλο-

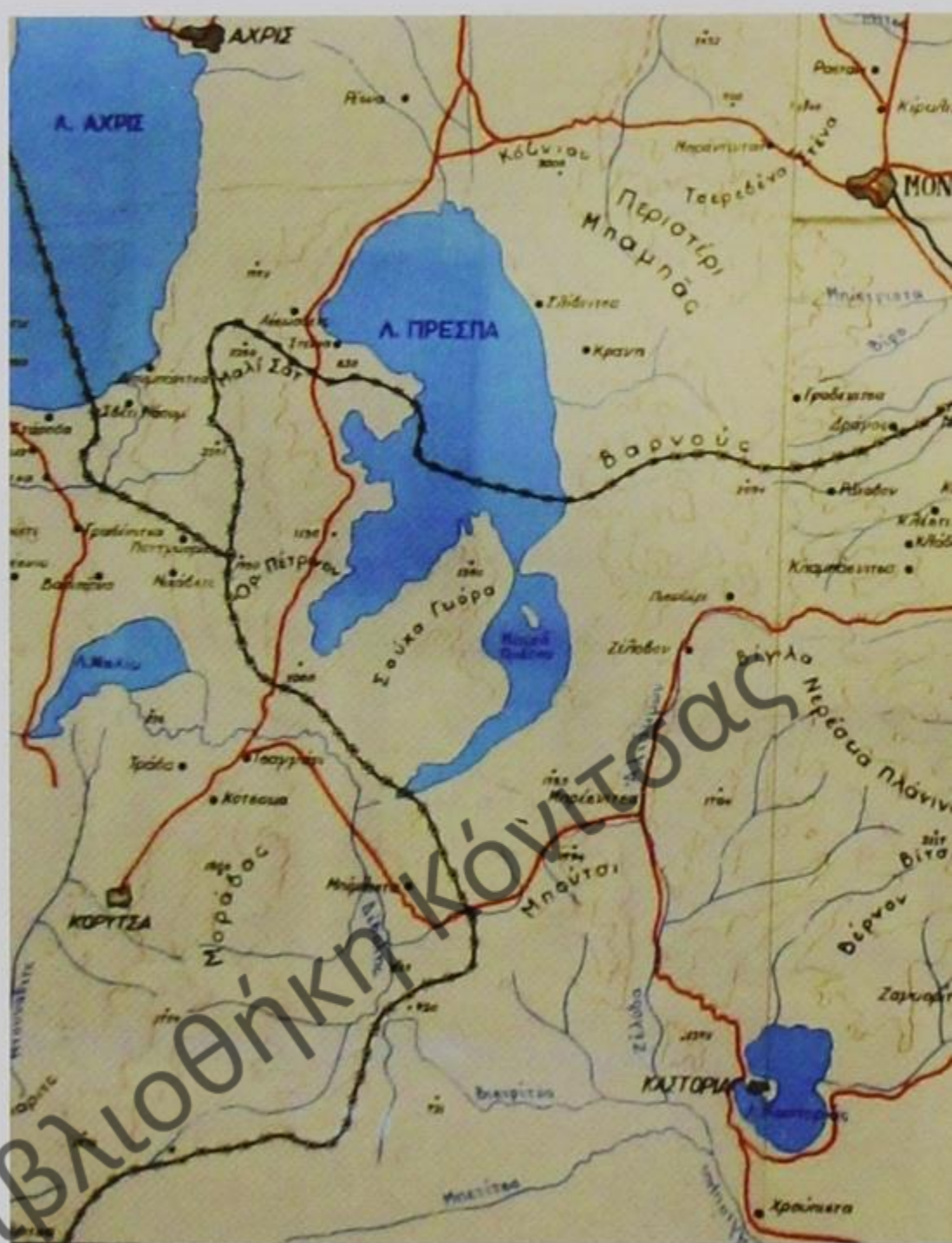
↑	Γράμμος Λινοτόπι Αγιος Ζαχαρίας Μοναστήρι
	Κοιν. Αρενών (από Πευκόφυτο)
	Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης
	Αρένες Δρακολίμνες Πηγές Αλιάκμονα - Σαρανταπόρου

φο: Βασίλης Μπέλλος και ο Αλβανός μάστορας Φατμίρ Ανέλι από την Άρζα, που με πήγε έως την ερειπωμένη μονή Τιμίου Προδρόμου. Μονόπυλο: †Τούλιος Βασίλης και Τούλιος Αλέξανδρος, ο δάσκαλος που με γόνιμες συζητήσεις μετέτρεψε σε ζωντανή εικόνα τα αποφιλωμένα σήμερα Μονόπυλο και Ακόντιο. Γιαννοχώρι: Νίκος Χαλκιάς, Λιβαδοτόπι: Πέτρος Κοράνης, Νεστόριο: Βασίλης και Θωμάς Νταούτης, Μιχάλης Ράπος για τις πληροφορίες που βοήθησαν τον εντοπισμό της ερειπωμένης Μονής Τιμίου Προδρόμου στην Σλίμνιτσα. Κυψέλη: Νίκος Ντινης. Καλή Βρύση: Σωτήρης Δημηρόπουλος και ο παλιός Ταξιάρχος του Δ.Σ.Ε. Αχιλλέας Ι. Παπαϊωάννου. Μεσόβραχο: Αγησίλαος Χαντζαρίδης, Διποταμία: Γιάννης και Νίκος Μιχαηλίδης για τα μυστικά της Αλεβίτσας. Κομνηνάδες: † Συμίρα Γρηγοριάδου, Χαράλαμπος και Στέλιος Φυσσέας που δεν αρκέστηκαν στις περιγραφές αλλά με ξενάγησαν κιόλας.

Δεν ξεχνώ ότι η ολοκλήρωση αυτής της εργασίας οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στην αξιομνημόνευτη συμβολή του καθηγητή αρχιτεκτονικής Αργύρη Πετρονώτη και του πρώην προέδρου της κοινότητας Πυρσόγιαννης Βασίλη Παπαγεωργίου που με πολύωρες λεπτομερείς αναλύσεις, συμβουλές τεκμηρίωσης και εν γένει τις πολύτιμες υποδείξεις τους στάθηκαν πραγματικοί αρωγοί και σε αυτή την προσπάθειά μου. Όσον αφορά το φωτογραφικό υλικό ευχαριστώ τον Νικόλαο Μέρτζο για τη φωτογραφία και την παράσταση της Μοσχόπολης, τον Τσακάλη Δαμιανό για την φωτογραφία της παλιάς Γράμμουστας, τον Πέτρο Μπουκουβάλα για τις παλιές φωτογραφίες του Τρίλοφου, της Κρυσταλλοπηγής και του Μοσχοχωρίου. Τέλος, τον Πολιτιστικό σύλλογο Γραμμουσιανών «Η Γράμμουστα» για τη φωτογραφία της Παναγίας της Γράμμουστας.

Όμως αυτή η έκδοση χρωστά την ύπαρξή της στον σπετσιώτη φιλόλογο κ. Γιώργο Σταματίου που ενστερνίστηκε αυτή την προσπάθεια

Το οδικό δίκτυο στη Μακεδονία 1915 - 1918, όπως παρουσιάζεται από το Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ. στο μουσείο του Α' παγκοσμίου πολέμου στο Σκρα. Κλίμακα 1:350.000

με την αναντικατάστατη οικονομική του συμβολή. Καθοριστικό για τη συνέχεια στάθηκε το επιστημονικό και καλλιτεχνικό προσωπικό της ΑΝΑΒΑΣΗΣ για τους αναλυτικούς χάρτες και ιδιαίτερα η εκδότρια Πηνελόπη Ματσούκα για την τελική διαμόρφωση των κειμένων, ο Σταμάτης Κρίτσαλος για την προσεγμένη εμφάνιση και τέλος η Βιβλιοσυνεργατική για την άρτια εκτύπωση του ανά χειρας βιβλίου. Σήμερα βλέπω ότι χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση όλων δεν θα ήταν εφικτό αυτό το αποτέλεσμα ή ακόμα και η έρευνα. Τους ευχαριστώ όλους.

Άγγελος Σινάνης
Ελάτη Τρικάλων
Χειμώνας 2010

Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΓΡΑΜΜΟΣ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ - ΦΥΣΗ - ΙΣΤΟΡΙΑ

Το φυσικό περιβάλλον στα όρια της Δυτικής Μακεδονίας με την Ήπειρο φέρει τη σφραγίδα των κοινωνικών και πολιτισμικών δεδομένων διαχρονικά. Αποτελεί ίσως τον καλύτερο οδηγό για την κατανόηση της παραγωγικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκρότησης του χώρου μέσα στο χρόνο. Αυτό το φυσικό περιβάλλον υπαγόρευσε χρήσεις που μέσα από αυτές, διαμορφώθηκε ιστορικά σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό τοπίο, που φέρει τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής ομάδας που το οικειοποιήθηκε. Είναι πολύ εύκολο να διακρίνει κανείς, για παράδειγμα, το τοπίο των Μαστοροχωρίων από εκείνο των Βλαχοχωρίων. Αυτές οι ενότητες χωριών, όχι μόνο καταλαμβάνουν διαφορετικές, ως προς το υψόμετρο ζώνες, αλλά, κυρίως, έχουν διαμορφωθεί μέσα από διαφορετικές παραγωγικές χρήσεις και στη βάση ξεχωριστών μορφών οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Ξεχωριστή σημασία για αυτή τη διάκριση των πολιτισμικών ενότητων έχει το θαυμάσιο ορεινό συγκρότημα του Γράμμου. Το ποικιλόμορφο ανάγλυφο του βουνού με στενές κοιλάδες, διαβάσεις, φαράγγια, ποτάμια, ρέματα αλλά και δραστήρια αλπικά λιβάδια με υψόμετρα που κυμαίνονται από 600 μέτρα (μ. στο εξής), έως 2520μ. ευνοεί τη διαφορετικότητα υπαγορεύοντας μια οικολογική προσέγγιση στον πολιτισμό και το αντίθετο, μια πολιτισμική προσέγγιση στο φυσικό περιβάλλον. Διαχρονικά ευνόησε την κτηνοτροφική δραστηριότητα ταυτόχρονα με τους μικρούς γεωργικούς κλήρους και την οικόσιτη κτηνοτροφία.

Ο Γράμμος βρίσκεται στη βόρεια απόληξη της οροσειράς της Πίνδου, και πρόκειται, σύμφωνα με τις τοπογραφικές πληροφορίες του Στραβώνα, για το αρχαίο Βόιον⁽¹⁾. Είναι πάνω στη συνοριακή γραμμή με την Αλβανία⁽²⁾ και

γειτονικό με το ορεινό συγκρότημα Μοράβα Κορυτσάς (1500 μ.). Ο κύριος κορμός του με κατεύθυνση (N – ΝΔ) – (B – ΒΔ) διέρχεται από τις κορυφές⁽³⁾: «Κάμενικ» (2043 μ. υψ.), «Γκόλιο» (1934 μ.), «Μαύρη Πέτρα» (2431μ.) «2520» (2521 μ.), «Σακκούλι» (2412 μ.), «Μπουλογιάνη» (2251μ), «Μπαταρός» (2036 μ.). Το κεντρικό του τμήμα καταλαμβάνουν οι κορυφές «Κάτω Αρένα» (2075 μ), «Πάνω Αρένα» (2192 μ.), «Κανελοπούλου» (2171 μ.), «Μαύρη Πέτρα» (2217 μ.), «Κιάφα» (2393 μ.), «Περήφανο» (2442 μ.) που οριοθετούν διοικητικά τους νομούς Ιωαννίνων (Ηπείρου) – Καστοριάς (Δ. Μακεδονίας). Στο συγκρότημα υπολογίζουμε και την κορυφή του όρους «Μπουχέτσι» (1.700 υψ.), που διαμορφώνει τα νοτιοανατολικά άκρα του Γράμμου, μέχρι τον Σαραντάπορο. Πιο βόρεια είναι οι κορυφές «Σούφλικας» (2146 μ.) και «Φαρμάκι» (2139 μ.). Το μεγαλύτερο και πιο ψηλό τμήμα του Γράμμου ανήκει στην Ελλάδα έχοντας σαν όριο από το νότια τον ποταμό Σαραντάπορο, ενώ στα ανατολικά, χωρίζεται από το Βόιο με μια καλλιεργήσιμη κοιλάδα των χωριών Χρυσή – Πευκόφυτο – Μυροβλήτη και πιο πάνω του Πεύκου - Λιβαδοτοπίου στο βόρειο όριο, εκεί που κυλά ο Αλιάκμονας (παλιά «Βίστριζα»). Η συνηθισμένη οδική πρόσβαση για τους επισκέπτες από τη βόρεια Ελλάδα, ξεκινά από την Καστοριά προς το Νεστόριο απ' όπου υπάρχουν αρκετές επιλογές για ολοκληρωμένες κυκλικές διαδρομές. Όμως οι δύο πιο όμορφες, αυτές που εξυπηρετούν τους επισκέπτες από τη νότια Ελλάδα και βρίσκονται σε άμεση επαφή με τη φύση και τα μοναχικά τοπία του βουνού, είναι οι προσπελάσεις από Κόνιτσα ή Επταχώρι

στον οδικό άξονα Χρυσή – Πευκόφυτο – Αρένες ή Χρυσή – Νέα Κοτύλη – Νεστόριο.

Ο ευρύτερος χώρος του, σε κάθε βήμα, σε κάθε χιλιόμετρο, φανερώνει απέραντα υγιή δάση, τα οποία καλύπτουν τεράστιες εκτάσεις που, ανάλογα το υψόμετρο, χωρίζονται σε τέσσερις βασικές ζώνες. Χαμηλά συναντάμε την παραποτάμια βλάστηση με κυρίαρχα τα σκλήθρα (*Alnus*) και τις ιτιές (*Salix*) χωρίς να λείπουν τα σφενδάμια (*Acer*), οι φτελιές (*Ulmus*), φλαμουριές (*Tilia cordata*) και ιπποκαστανιές (*Aesculus hippocastanum*). Ψηλότερα αναπτύσσονται δάση δρυός (κυρίως *Quercus trojana*), ενώ πάνω από τα 1000μ. συναντάμε πυκνά δάση με κυρίαρχο είδος τη Μαύρη Πεύκη (*Pinus nigra*), την Οξιά (*Fagus sylvatica*), την Ελάτη (*Abies borisii - regis*) και το Ρόμπολο (*Pinus leucodermis*), ενώ σποραδικά εμφανίζονται σουρβιές, σφενδάμια και λεύκες. Η γυμνή από δενδρώδη βλάστη-

ση αλπική ζώνη, είναι από τις μεγαλύτερες σε έκταση στη χώρα μας, άλλοτε με ήπιες και άλλοτε με απότομες κλίσεις, διάστικτη με αγριολούλουδα και τρεχούμενα νερά σε βραχώδεις σχηματισμούς. Η διάσχιση του βουνού από την Αετομηλίτσα ή το Πληκάτι προς το χωριό Γράμμος, η διαδρομή προς την αλπική λίμνη Γκιστόβα και την κορυφή 2520 καθώς και το ανέβασμα από το Κεφαλοχώρι προς την παλιά Λυκόρραχη και τη λίμνη στις Αρένες προσφέρει μια εξαιρετική πτυχή αυτών των πλούσιων σε εικόνες αλπικών βοσκότοπων. Το ανεξάντλητο υδάτινο στοιχείο ευνοεί επίσης τη διαβίωση άφθονης πανίδας συμπληρώνοντας αρμονικά το θαυμάσιο έργο της φύσης, συνθέτοντας ίσως, το πιο πλούσιο οικοσύστημα στην Ευρώπη, στην πιο όμορφη, δυσπρόσιτη και γιαυτό αλώβητη από επεμβάσεις, περιοχή της πατρίδας μας. Υπενθυμίζεται ότι, σύμφωνα με τους επιστήμονες, η οροσειρά της Πίνδου, στην οποία ανήκει ο Γράμμος, αποτελεί τον «θερμοστάτη» της Ελλάδας, με τα δάση της να αποτελούν έναν πολύτιμο φυσικό μανδύα που προστατεύει τα εδάφη, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην εξισορρόπηση των κλιματολογικών συνθηκών.

Μέχρι πρότινος πολύ λίγα ήταν γνωστά για τη φύση του. Όλη η έκταση, μέχρι το 1974, ήταν απαγορευμένη ζώνη κι αυτό, στάθηκε καθοριστικός παράγοντας για τα δάση καθώς παρέμειναν και αναπτύχθηκαν σε ένα ανέπαφο, παρθένο από επεμβάσεις τοπίο. Οι διαρκείς καταγραφές για την πανίδα και το φυσικό περιβάλλον στη διάρκεια της δεκαετίας 1990 – 2000, που έγιναν από τον ΑΡΚΤΟΥΡΟ, σε συνεργασία με το ΥΠΕΧΩΔΕ και το Υπ. Γεωργίας, στο πλαίσιο του προγράμματος Life – Nature / Άρκτος II (LIFE96NAT/GR/00322), μας έδωσαν μια σπουδαία και μοναδική **ειδική περιβαλλοντική μελέτη** που βοήθησε στο αναγνωρισθεί η αξία του. Σήμερα, συμπεριλαμβάνεται στις σημαντικότερες περιοχές της χώρας λόγω της μεγάλης οικολογικής – αισθητικής αξίας του, και προστατεύεται⁽⁴⁾ σε

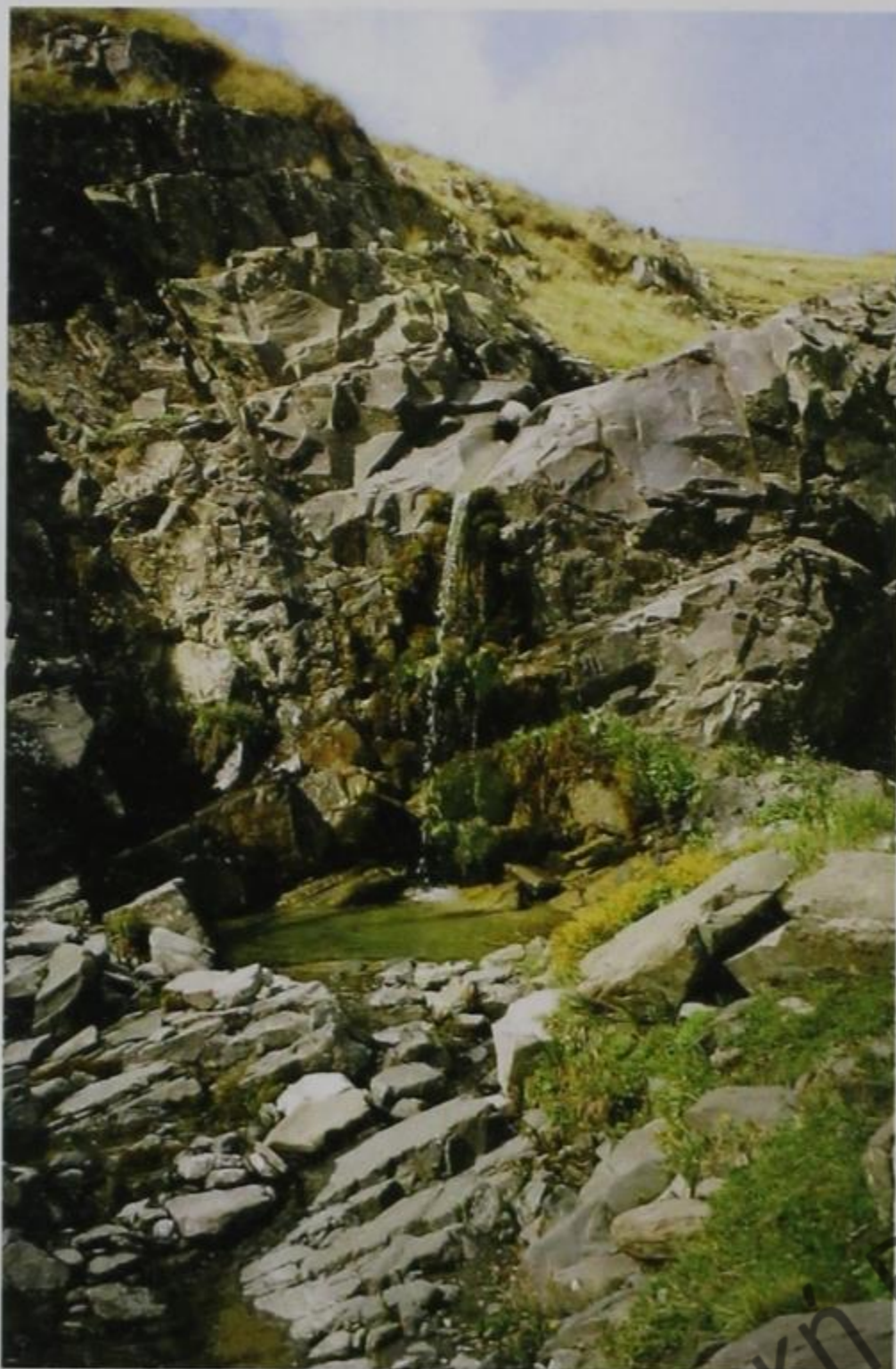
εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο μαζί με άλλες περιοχές της Ελλάδας, που εμφανίζουν σημαντική βλάστηση, χλωρίδα και πανίδα⁽⁵⁾. Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στοιχειοθετούν και προτείνουν την κήρυξη όλου του ορεινού όγκου ως **Εθνικό Πάρκο**⁽⁶⁾, βάσει του Ν.1650/86, και τη δημιουργία Φορέα Διαχείρισης, βάση του Ν.2742/99 κάτι που επιπλέον αποτελεί εκκρεμή υποχρέωση της Ελλάδας έναντι της Ε.Ε. που συγχρηματοδότησε τη μελέτη. Αξίζει να επισημανθεί ότι η Αλβανία έχει κηρύξει τον Μοράβα, δηλαδή το ορεινό συγκρότημα του Γράμμου που συνεχίζεται στα εδάφη της, ως εθνικό δρυμό. Πολύ θετικό πρώτο βήμα (αν και πιλοτικό), είναι το πρωτοποριακό πρόγραμμα δασοπυρόσβεσης που θα εφαρμοστεί στον ορεινό όγκο της Πίνδου με την ονομασία «Κάλχας». Στόχος του είναι η σωστή διαχείριση της πυρκαγιάς, από τη στιγμή που αυτή θα ξεσπάσει. Ας ελπίσουμε να λειτουργήσει και να φανεί αποτελεσματικό αφού οι πρόσφατες πυρκαγιές (2007) κατέδειξαν, τουλάχιστον, την ολιγωρία της διοίκησης⁽⁷⁾ στην κατάσβεση που τελικά κατέκαψε περισσότερα από 23.000 στρέμ. σε δύο μέτωπα σε 20 ημέρες. Πριν λίγα χρόνια ο Γράμμος διεκδίκησε το βραβείο **Landscape of the Year** («Φυσικό τοπίο της χρονιάς»), που θεσπίσθηκε από την Ε.Ε και απονέμεται κάθε δύο χρόνια από την οργάνωση **Friends of Nature** (στην Ελλάδα εκπροσωπείται από τον «Όμιλο Φίλων Βουνού και Θάλασσας»), σε ορεινές περιοχές που πληρούν κριτήρια βιώσιμης ανάπτυξης. Στον τελικό αυτής της διεκδίκησης, στο Μόναχο (7 Οκτωβρίου 2005), κατέλαβε την δεύτερη θέση με πρώτο το Δέλτα του Δούναβη⁽⁸⁾.

Ο Γράμμος, λειτούργησε για αιώνες σαν συνδετικός κρίκος για το εμπόριο την οικονομία και την ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων. Φιλοξένησε, ένωσε διαφορετικές φυλές, γλώσσες, θρησκείες και τέχνες. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο, εξελίχθηκε και έλαμψε σαν ένα μεγάλο ορεινό σταυροδρόμι πολιτισμών, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην ανάπτυξη

ολόκληρης περιοχής. Οι εμπορικές σχέσεις, οι εμπορικοί δρόμοι και η κινητικότητα, αντίθετα με ό,τι πιστεύουμε για τα μέσα της εποχής, έφταναν ακόμα μακρύτερα από τον φυσικό χώρο της σημερινής Αλβανίας, στις Βαλκανικές ιστορικές πόλεις, την Κωνσταντινούπολη και τις Ρώσικες μεγαλουπόλεις. Μέσα σ' αυτό το πεδίο, παρουσιάζει εκτεταμένο ενδιαφέρον η παλιότερη ιστορία της περιοχής αλλά και οι θρύλοι, οι παραδόσεις χιλιάδων ανθρώπων, δεκάδων κοινοτήτων, που άνθισαν και έσβησαν, χαράσسونτας ανεξίτηλα τις ράχες του συγκροτήματος, τυλιγμένες αιώνια και σήμερα από ένα αδιόρατο πέπλο λήθης και λησμονιάς, τέτοιας, που ακόμα και τα υπολείμματα τους χρειάζονται κόπο για να εντοπιστούν. Η αρμονική συμβίωση αυτών των κοινοτήτων διακόπηκε πολλές φορές στο πέρασμα των αιώνων, άλλες φορές από φυσικές καταστροφές κι' άλλες λόγω των πολέμων του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Όλες όμως βρήκαν στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο (1897),

στον Μακεδονικό Αγώνα (1903-1908), στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), όπως έκαναν και με την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού πολέμου (1940-1941). Τότε, πολλοί κάτοικοι χρησιμοποιήθηκαν σαν οδηγοί, σφού, στις πρώτες επιχειρήσεις, στην κοντινή μεθοριακή γραμμή με την Αλβανία, χρειαζόντουσαν άνθρωποι που γνώριζαν καλά τα κατατόπια.

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες, τις "δάφνες" για την πιο τρομερή, πυκνή γεγονότων περίοδο έχει δρέψει ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Τα συνταρακτικά συμβάντα και οι μνήμες όσων διαδραματίστηκαν στην περιοχή πριν από εξήντα πέντε χρόνια ήταν σταθμός στη διαδικασία μετάπλασης της ελληνικής κοινωνίας. Αυτός, και η μετέπειτα στάση της διοίκησης σφράγισε ανεξίτηλα τις παλιές κοινότητες που βρέθηκαν στο επίκεντρο των

εξελίξεων, κρατώντας μακριά όχι μόνο όσους από τους ντόπιους είχαν απομείνει, αλλά και τους επίδοξους επισκέπτες. Αυτός ήταν που καταρράκωσε τα συναισθήματα των κατοίκων, που επηρέασε δραματικά την κατοίκηση όσων χωριών δεν εκκενώθηκαν, και τα μνημεία τριών αιώνων. Μόνο αυτός, απ' όσους πολέμους έγιναν στάθηκε πιο αδυσώπητος και περισσότερο καταστροφικός σε όλη την πολυτάραχη ιστορία του πολυθρύλητου βουνού ξεριζώνοντας και οδηγώντας στην αδυσώπητη μετανάστευση⁽⁹⁾.

Μετά απ' αυτόν, σε πολιτικό επίπεδο, αντί να δοθεί όλο το βάρος για να συμμαζευτούν τα αποκαΐδια της πατρίδας, όπως ήθελε ο ελληνικός λαός όλων των παρατάξεων, ήρθε η «λευκή τρομοκρατία», οι φυλακίσεις, οι εξορίες και οι εκτελέσεις αντιφρονούντων. Οι νέες κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις της μεταπολεμικής περιόδου, εξελίχθηκαν σε καθεστώς «περιορισμένης Δημοκρατίας» και ο Γράμμος, έγινε σύμβολο του εθνικού διχασμού με θύμα, αυτή τη φορά, τις περιουσίες όσων έφυγαν, που δεσμεύθηκαν⁽¹⁰⁾ από το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος. Έτσι, τα πάντα ερήμωσαν. Ακόμα και το 1956 που η διοίκηση επέτρεψε τον επαναπατρισμό, ελάχιστοι ήταν αυτοί που επέστρεψαν στα λεηλατημένα, ανύπαρκτα επί της ουσίας, σπίτια τους. Οι περισσότεροι από τότε, διαμένουν μόνιμα στην Καστοριά, το Άργος Ορεστικό και αλλού. Η αρχιτεκτονική των κατεστραμμένων χωριών, έτσι όπως καταγράφεται από τις παλιές φωτογραφίες, από τα εναπομείναντα ερείπια αλλά και τις μαρτυρίες, λαλούν την κοινωνική και οικονομική ευημερία. Τα σχολεία και τα νηπιαγωγεία που ήταν γεμάτα παιδιά, επίσης μαρτυρούν πνευματική ανάπτυξη. Και όμως, μια περίοδος τεσσάρων – πέντε ετών κατόρθωσε να καλύψει τόσους αιώνες ιστορίας.

Ο Γράμμος στις μέρες μας, παρόλο που οι απαγορεύσεις αποτελούν παρελθόν, έχει αρκεστεί στον άχαρο ρόλο του μεθοριακού βου-

νού καθορίζοντας τα σύνορα με την γειτονική Αλβανία. Έτσι, στέκει δυσπρόσιτος ψηλός φύλακας με τη φύση να διεκδικεί ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο. Όμως η αυγή του 21^{ου} αιώνα είναι εδώ, το ίδιο και οι δυνατότητες, οι νέοι άνθρωποι και οι καινούργιες ιδέες. Δεν υπάρχουν βέβαια παραγωγικές δομές, όμως οι κάτοικοι δίνουν ξανά το παρόν πασχίζοντας να ξαναζωντανέψουν τα χωριά χτίζοντας νέες κατοικίες, ξενοδοχεία και υποδομές για τους επισκέπτες. Μακροπρόθεσμα μάλιστα, δεν μπορεί να αποκλειστεί ακόμα και αυτή η αποκατάσταση των ιστορικών δεσμών του χώρου με τη γείτονα, (ήδη λειτουργούν στην Μέρτζανη Κόνιτσας και στο Μαυρομάτι Ηγουμενίτσας τελωνεία) ή την αναβίωση των παλιών δρόμων επικοινωνίας και εμπορίου, έστω

σε διαφορετική μορφή.

Ας προσπαθήσουν όλοι για την ανάπτυξη του τόπου με κεντρικό σχεδιασμό που θα αντιμετωπίσει έγκαιρα, την επίφοβη, άναρχη, καταστροφική χωροαταξία που εισάγει η τουριστική κατανάλωση και η οικοπεδοποίηση των πάντων, αφήνοντας πίσω, όχι τις μνήμες, αλλά το στίγμα του εμφυλίου. Στο κάτω – κάτω αυτός υπήρξε παντού, και όλα τα πρώην κέντρα του έχουν γίνει "επώνυμα" και διάσημα για την τουριστική τους προοπτική. Γιατί όχι και ο ευλογημένος από τη φύση και την ιστορία Γράμμος, αυτός, που πραγματικά το αξίζει, αυτός που δωρίζει και υψώνει αφειδώλευτα στην ευδαιμονία τον περιηγητή.

Άγιος Ζαχαρίας. Έργο Αργύρη Θ. Παφίλη

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

^[1] «Η δε Ορεστίς πολλή και όρος έχει μέγα μέχρι του Κόρακος της Αιτωλίας. Ένι μιν δη κοινώ ονόματι καλείται Βόιον το όρος, κατά μέρη πολυώνυμος έστιν». (Στράβωνος, 7, αποσπ. 6). Γεωργία Καραμήτρου – Μεντεσίδη, (1999) 99. επίσης: «Γράμμος: Πρόκειται για το αρχαίο Βόϊον ή Βοϊόν...», στο: Μάρκου Α. Γκιόλια, (2004) 382.

^[2] Η συνοριακή γραμμή καθορίστηκε με το «Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας» στην ομώνυμη πόλη από διεθνή Επιτροπή στις 17 Δεκεμβρίου 1913 όπου αναφέρονται τα εξής: «Η οροθετική γραμμή αναχωρεί εκ του σημείου C (επι του Αυστριακού Χάρτου υψόμετρον 1738, βορειοανατολικώς της Μάνδρας Νικολικά), ένθα η μεσημβρινή μεθόριος του Καζά Κορυτσάς ενούται με την όφρυν του Γράμμου μέχρι της Μαύρης Πέτρας. Κατόπιν διέρχεται δια των υψομέτρων 2536 [το σωστότερα μετρημένο σήμερα 2521μ., «2520» στους χάρτες της Γ.Υ.Σ.] και 2019 και φθάνει εις Γόλο [Γκόλιο]...». Νικολάου Κ. Παπαδόπουλου, «Πώς είδε την Δρόπολιν ο Luciano Magrini» στο: Λεύκωμα Η Δρόπολις Βορείου Ηπείρου, έτος 1^ο, Η εν Αθήναις ενώσις Δροπολιτών «Ο Δρίνος», Αθήναι (1965) 57, του ιδίου: Η Δρόπολις της Βορείου Ηπείρου κατά την Τουρκοκρατίαν (1430 – 1913), εν Αθήναις (1976) 126, όπου βιβλιογραφία: Στ. Αντωνοπούλου, Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών, εν Αθήναις (1917), 29 – 30.

^[3] Χάρτης Γ.Υ.Σ. "Γενικής Χρήσεως", κλίμακα 1:50.000, φύλλο GRAMOS, 4^η έκδοση Ισχύει 1970. Χάρτης «Γράμμος – Σμόλικας – Βόϊο – Βασιλίτσα», κλίμακα 1:50.000, Ανάβαση, Αθήνα 2006. Χάρτες

Macedonia, Mountains Pindos No 1/12 κλίμακα 1:50.000, «Gramos», Macedonia – Epirus και Mountains Pindos» No 2/12 κλίμακα 1:50.000, «Smolikas», ΕΟΤ – ΕΟΣ Αχαρνών, Αθήνα 2001. Β. Βυτανιώτης, Γ. Κοράκης, Δ. Μπούσμπουρας, Ι. Τσακνάκης, «Χάρτης Περιοχής Γράμμου», κλίμακα 1:80.000, Αρκτούρος 2000.

^[4] Μετά τις καταγραφές του Αρκτούρου και της Ελληνικής Ορνιθολογικής Εταιρείας περιλαμβάνεται: Α) στις Σημαντικές Περιοχές για την Αρκούδα (*Ursus Arctus*), λόγω της μεγάλης έκτασης και των κατάλληλων βιοτόπων για τη διαβίωσή της, και γιατί συνδέεται με τις περιοχές Αλβανίας και Φλώρινας όπου αντίστοιχα, ζουν Αρκούδες. Β) Έχει ενταχθεί στο ευρωπαϊκό δίκτυο περιοχών «Φύση 2000» (Natura 2000) Κορυφές όρους Γράμμος, κωδ. GR 1320002 (ha 34469,96). Περιλαμβάνεται στον ευρωπαϊκό κατάλογο CORINE που βρίσκονται καταχωρημένες οι πιο σημαντικές περιοχές για την πανίδα και τη χλωρίδα σε όλες τις χώρες της Ε.Ε.Γ) Η περιοχή Κορυφές Όρους Γράμμος εντάχθηκε στον κατάλογο CORINE και στο δίκτυο περιοχών «Φύση 2000» κυρίως λόγω της σημαντικής χλωρίδας στις υποαλπικές περιοχές. Δ) Έχει ενταχθεί στις Σημαντικές Περιοχές για τα Πουλίδια στην Ελλάδα, γιατί περιλαμβάνει σπάνια και απειλούμενα είδη πουλιών σύμφωνα με τις καταγραφές της Ελληνικής Ορνιθολογικής Εταιρείας (Ε.Ο.Ε.) του Birdlife International και την οδηγία 79/409. Περισσότερα βλ. Δημήτρης Μπούσμπουρας (1999) § 3.2.

^[5] Αναλυτική παρουσίαση των ειδών βλ. στο: Λεύκωμα χλωρίδας και πανίδας Γράμμου [Βοίου], Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καστορι-

ας, ΥΠ.ΕΘ.Ο. – INTERREG II, Μακεδονική Επενδυτική & συνεργάτες, 2001.

^[6] Δημήτρης Μπούσμπουρας, «Γράμμος – φυσικό περιβάλλον», περιοδική πολιτιστική έκδοση εκ Χιονιάδων, τ.χ. 3, Άνοιξη (2000) 31. Νίκος Νικήσιανης – Γιάννης Τσακνάκης, «Προστατευόμενη περιοχή Γράμμου – Βοΐου» (επιμ. Μερτζάνης Γ. – Ψαρούδας Σ.), ενημερωτικό έντυπο της περιβαλλοντικής οργάνωσης Καλλιστώ, Θεσσαλονίκη Αύγουστος 2007.

^[7] Για το πρόγραμμα «Κάλχας» βλ. Ιωάννα Φωτιάδη, «Ο «Κάλχας» σε ρόλο δασοπυροσβέστη στην οροσειρά της Πίνδου», Καθημερινή, (έτος 91^ο φύλλο 27.407) Κυριακή 21 Φεβρουαρίου (2010) 28. Για τις πυρκαγιές βλ. Μαρία Περγαντή, «Ο Γράμμος φλέγεται για 14^η μέρα», Ριζοσπάστης (φ. 9840) Τρίτη 31 Ιουλίου (2007) 9. Μαρούλα Πλήκα, «SOS εκπέμπει ο Γράμμος», Αυγή, (φ. 9992) Κυριακή 5 Αυγούστου (2007) 6. Περιβαλλοντική οργάνωση Καλλιστώ, «Ο Γράμμος δεν είναι ...λιγότερος σημαντικός απ' την Πάρνηθα», περ. δαίμων της οικολογίας, τ.χ. 74, Σεπτέμβριος (2007) 20, ένθετο στην Αυγή (φ. 19.915).

^[8] Γιώργος Κ. Παπαγεωργίου – Δώρα Κομίνη – Διαλέτη, «Να γιατί η Ευρώπη υποκλίθηκε στο Γράμμο», περ. Αζιμούθιο, Φίλοι Βουνού και Θάλασσας, τ.43, Ιαν – Φεβ – Μαρτ (2006) 33. Δέσποινα Κουρουπάκη (επιμ.), «Γράμμος, η Ευρώπη υποκλίνεται στην ομορφιά του», περ. Αζιμούθιο, Φίλοι Βουνού και Θάλασσας, τ.40, Απρ – Μάιος – Ιούν. (2005) 7–17. Σταύρου Τζίμα, «Γράμμος εναντίον Δοβράβη για βραβείο φυσικής ομορφιάς», Καθημερινή (έτος 86^ο φύλλο 25.984) Σάββατο 21 Μαΐου (2005) 7.

^[9] Περισσότερα για τους πολιτικούς πρόσφυγες την περίοδο του εμφυλίου βλ. Ε. Βουτηρά, Β Δαλκαβούκη, Ν. Μαραντζίδα, Μ. Μποντίλα (επιμ.), «Το όπλο παρά πόδα», Πανεπιστημίο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005. Επίσης διαβάστε το σπουδαίο: Άλλος δρόμος δεν υπήρχε του Νίκου και της Αργυρώς Κοκοβλή, Πολύτυπο, Αθήνα 2002.

^[10] Θ' ψήφισμα (24.8.1946) «περί εξυγιάνσεων των δημοσίων υπηρεσιών» που αφορούσε διώξεις εκπαιδευτικών και όσων υπηρετούσαν σε θέσεις του Δημοσίου. Για την απαλλοτρίωση και κατάληψη περιουσιών ψηφίστηκαν ειδικοί νόμοι, Ν. Δ. 2536/1953 «Περί εποικισμού των παραμεθωρίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών» και Ν. Δ. 2781/1954 «Περί αναγνωρίσεως και καταλήψεως περιερχομένων εις το δημόσιον αγροτικών ακινήτων». Πολλά παραμένουν ακόμα δεσμευμένα, και άλλα έχουν αποδοθεί στους παλιούς ιδιοκτήτες με την απόφαση του Νομάρχη Καστοριάς ΚΗ/2427 της 12^{ης} Απριλίου 1988 περί «Απόδοσης καταληφθέντων αγροτικών ακινήτων».

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

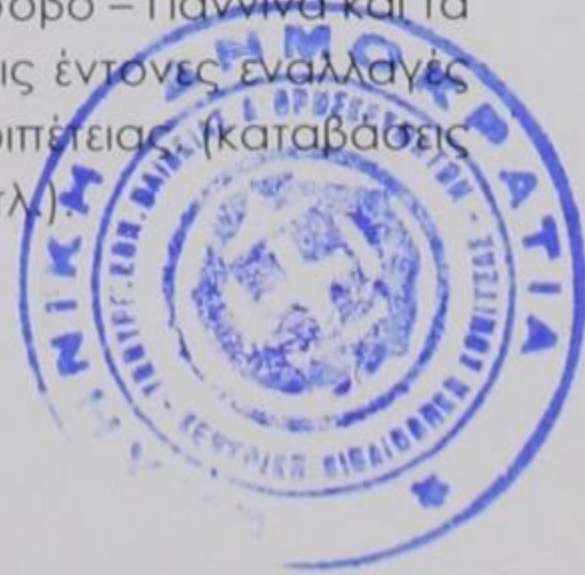

Αετομηλίτσα, Μικρή "λούτσα", τα ελεύθερα άλογα και στο βάθος η στάνη.

«Στα Μαστοροχώρια του Γράμμου»

Η επαρχία Κόνιτσας εκτείνεται στον γεωγραφικό χώρο, που περικλείουν οι ορεινοί όγκοι του Γράμμου (βόρεια), του Σμόλικα (ανατολικά), της Τύμφης ή Γκαμήλας (νότια), της Νεμέρτσικας ή Ντούσκο (αρχ. Μερόπη) και του Κάμενικ (δυτικά). Η ομώνυμη επαρχία είναι μια από τις βασικές πολιτισμικές ενότητες του νομού Ιωαννίνων, με πλούσια ιστορία. Συνορεύει βορειοανατολικά με τους νομούς Καστοριάς και Γρεβενών, δυτικά με την Αλβανία, νότια με το Πωγώνι και τα Ζαγοροχώρια. Αρκετά μακριά δηλαδή, από εκεί που ανθίζει ο τουρισμός του νομού, με το δίπολο Μέτσοβο – Γιάννινα και τα Ζαγοροχώρια. Όμως το πλούσιο ανάγλυφο της περιοχής με τις έντονες εναλλαγές του τοπίου, την καθιστούν ιδανική για ήπιες δραστηριότητες περιπέτειας (καταβάσεις ποταμών, κανόε – καγιάκ, παραπέντε, διασχίσεις φαραγγιών κ.τλ.).

Ο Σαραντάπορος όπως φαίνεται από την Πυρσόγιαννη.

Εκείνο όμως που κάνει την περιοχή ξεχωριστή και μοναδική είναι μια ενότητα ολοπέτρινων χωριών που γέννησαν και έδωσαν στη χώρα πλήθος λαϊκών μαστόρων της πέτρας – "πελεκάνους", ξυλογλύπτες – "ταγιαδόρους", και λαϊκούς ζωγράφους* τα μαστοροχώρια.

Η γεωγραφική τους θέση⁽¹⁾ προσδιορίζεται σε σχέση με τον ρου του Σαραντάπορου, ανάμεσα από τον Γράμμο και τον Σμόλικα. Στα αριστερά του ποταμού (σχεδόν νότια), στις υπώρειες του Σμόλικα, βρίσκονται τα χωριά Δροσοπηγή (Κάντσικο), η Λαγκάδα (Μπλιζγιανη), η Καστανέα (Καστάνιανη),

μέσα στα βουνά ψηλότερα η Φούρκα, χαμηλότερα η Αγία Παρασκευή (Κεράσοβο), και η Πουρνιά (Σταρίτσιανη). Κοντά στον Σαραντάπορο το τριπλό χωριό Μόλιστα: Γαναδιό, Μεσαριά (κυρίως Μόλιστα) και Μοναστήρι (Μπο(υ)τζιφάρι) οικισμοί που αποτελούσαν μια κοινότητα στο παρελθόν, ο Νικάνορας (Κορτίνιστα), η Πηγή (Πεκλάρι), η Τράπεζα (Βράνιστα), η Εξοχή (Ζέλιστα). Ψηλότερα από την Πηγή (Πεκλάρι) και πριν τα βλαχοχώρια, το μαστοροχώρι Ελεύθερο (Γρισμπάνι).

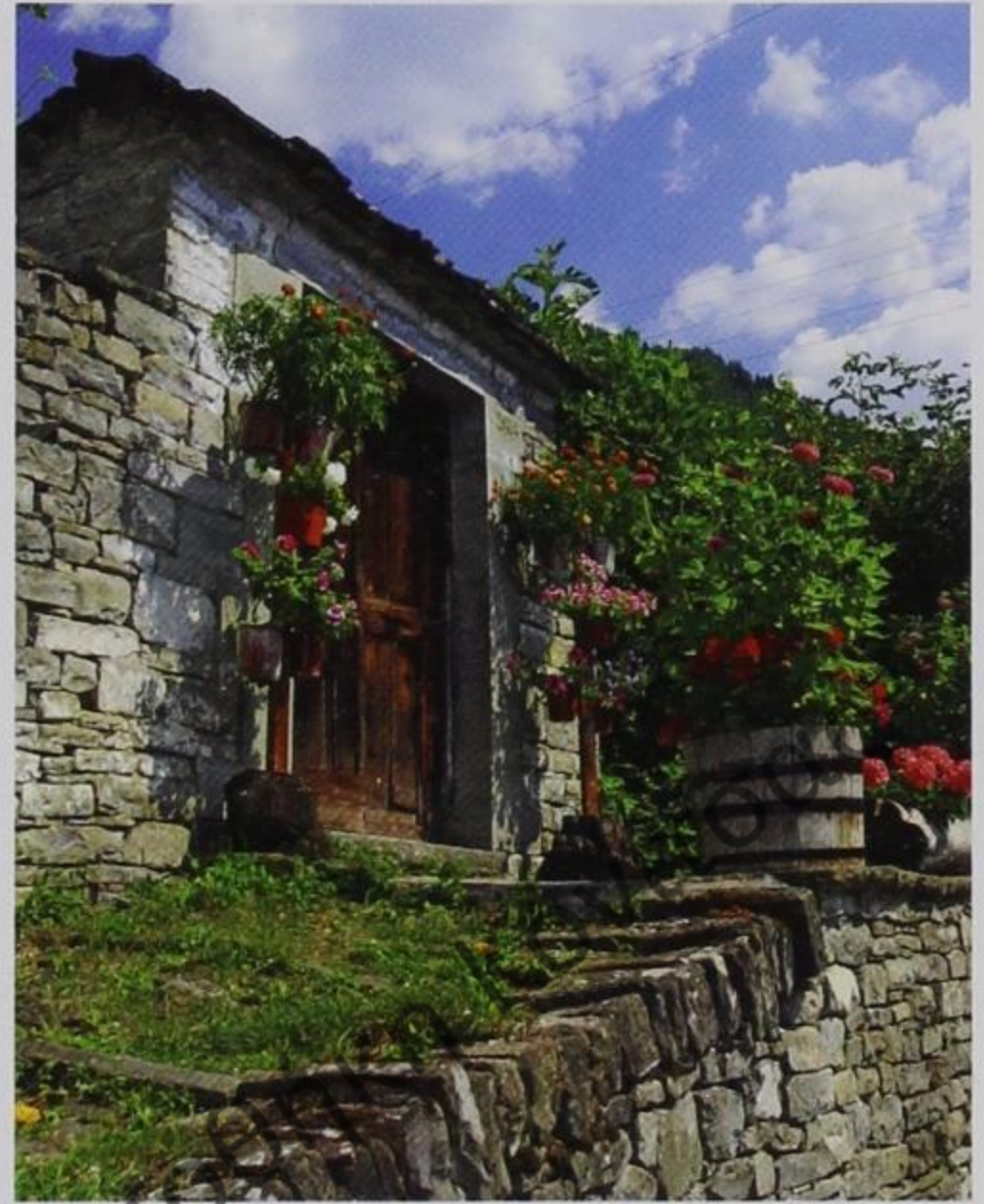
Στα δεξιά του ποταμού (βόρεια), κάτω από το όρος Γράμμος, τις επιβλητικές Αρένες τα προβούνια τους, και κατά μήκος του Βουρμπιανίτικου συναντάμε τα υπόλοιπα μαστοροχώρια της Κόνιτσας: στη μέση η Πυρσόγιαννη (πρωτεύουσα του σημερινού Δήμου Μαστοροχωρίων), η Βούρμπιανη, η Οξυά (Σέλτση), το Ασημοχώρι (Λισκάτσι), οι Χιονιάδες (το χωριό των ξυλουργών των ζωγράφων και αγιογράφων), ο Γοργοπόταμος (Τούρνοβο των ξυλογλυπτών / ταγιαδόρων), το Πληκάτι (το τελευταίο της συστάδας) και έχοντας πια ανέβει στο Γράμμο το βλαχοχώρι Αετομηλίτσα (Ντέντσικο) με ούτε ένα μαστορα. Βορειοανατολικά από την Πυρσόγιαννη, πάνω στην εθνική οδό Κοζάνης – Ιωαννίνων βρίσκεται η περίφημη κάποτε Θεοτόκος (Φετόκο) και γειτονικά το Κεφαλοχώρι, που προέκυψε από τη μετακίνηση του παλιού χωριού Λούψικο (Λυκόρραχη), και η Πλαγιά (Ζέρμα). Νοτιότερα από την Πυρσόγιαννη συναντάμε τον Πύργο (Στράτσιανη), και κοντά στα ελληνο-αλβανικά σύνορα, κάτω από την κορφή Κάμενικ, βρίσκονται ο Αμάραντος (Ισβορος), η Αγία Βαρβάρα (Πλάβαλη) και η Πυξαριά (Μπλιθούκι). Να προσθέσουμε επίσης και τα κατεστραμμένα και εγκαταλειμμένα χωριά Δερβένι και Κώσαρτσικο, το πρώτο κοντά στη Μελισσόπετρα και το δεύτερο στην Αγία Βαρβάρα (Πλάβαλη), πάνω ακριβώς στα σύνορα.

Μια άλλη συστάδα μαστοροχωρίων στα ανατολικά – βορειοανατολικά του Γράμμου,

ανήκουν στο νομό Καστοριάς Πρόκειται για τα χωριά Επταχώρι (Μπουρμπουτσ'κό) γνωστό και από τον μεγάλο πατριωτικό πόλεμο του '40, Κυψέλη (Ψέλτσ'κο), Χρυσή (Σλάτ'να), Πευκόφυτο (Βύσαντσ'κο), Ζούζουλη κ.ά. (βλ. κεφ.2). Τα οποία με τη σειρά τους, γειτονεύουν και με άλλα μαστοροχώρια, με πρώτο τον περίφημο Πεντάλοφο (γνωστότερο σαν Ζουπά-νι), και με μια σειρά άλλα πασίγνωστα μαστοροχώρια που ανήκουν στην επαρχία Βοΐου (παλιά Ανασελίτσα) του νομού Κοζάνης, και στο δυτικό τμήμα του νομού Γρεβενών.

Στον Δήμο Μαστοροχωρίων της Κόνιτσας, περιλαμβάνονται δώδεκα από τις προαναφερθείσες ορεινές κοινότητες, και, από διοικητική άποψη, η δημιουργία του διέσπασε την ιστορική ενότητα των Μαστοροχωρίων, αφού τα υπόλοιπα χωριά εντάχθηκαν στο Δήμο Κόνιτσας. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ιδρύθηκαν αυτά τα χωριά. Η έως τώρα έρευνα συγκλίνει στον 16^ο-17^ο αιώνα, κυρίως μετά το 1600 από τη συσπείρωση διάσπαρτων μικρών οικισμών, που ήταν οργανωμένοι με βάση τις συγγενειακές ομάδες γνωστές ως «φάρες». Ο Γράμμος, αποτέλεσε τον ζωτικό τους χώρο, εκεί δηλαδή που αναπτύχθηκε η κινητικότητα, οι εμπορικές και άλλες σχέσεις, αφού στο ίδιο βουνό, πέρα από τα σημερινά ελληνοαλβανικά σύνορα, συνεχίζουν τα αρβανίτικα μαστοροχώρια της Κολώνιας (Kolonije), γύρω από την Ερσέκα όπου τμήμα των χωριών της Κόνιτσας υπαγόταν διοικητικά. Η Μπόροβα, το Γκοστοβίστι, η Ράχοβα, Στίκα, Προντάν, Κρισιόβα, Πέζιανη, Σκοροβότι, Λέζνα, Λιούρας, Μπούτκα, Σάλασι, κ.ά. Από εδώ προέρχονται οι 248 Κολονιάριδες ή Κολωνιάτες, Αλβανοί μαστόροι, οι οποίοι στην απογραφή της 8^{ης} Μαρτίου 1885 στο Άγιον Όρος⁽²⁾ δηλώνουν ως επάγγελμά τους «κτίστης». Βορειοδυτικά δε της Κολώνιας εκτείνεται η Όπαρη με το περίφημο μαστοροχώρι Μπιθικούκι (Vithkuq). Αμέ-

σως βορειότερα από την Κολώνια εκτείνεται η περιοχή Κορυτσάς και Δεβόλη. Εδώ βρίσκονται μια άλλη σειρά μαστοροχώρια, περίπου τα μισά Αλβανών χριστιανών οικοδόμων, τα υπόλοιπα μουσουλμάνων μαστόρων, Γνωστότερα καταγράφονται τα: Πολένα, Οργότσα, Λιέσνα, Γκραπόσκα, Ζπόκι, Ζουτσίστι, Παναρίτι, Οτσίστι και Μαλίκι.

Ο λόγος που βρήκαν καταφύγιο και από αυτή τη μεριά πάνω στα απόκρημνα βουνά ήταν η τουρκική κατάκτηση και τα δεινά που αυτή συνεπαγόταν. Αυτή η κατάκτηση, επεκτεινόταν πέρα από τα σημερινά εθνικά σύνορα, (που καθορίστηκαν με το Πρωτόκολλο ανεξαρτησίας της Αλβανίας – Λονδίνο 29/7/1913), στον χώρο της σημερινής Αλβανίας, και της σημερινής Π.Γ.Δ.Μ. Οι βίαιες εξισλαμίσεις, η ομόφυλη εχθρότητα μετά από αυτές, η τρομοκρατία των κατακτητών, οι δολοφονίες και οι κάθε είδους εκβιασμοί, εξανάγκασαν το ελληνικό στοιχείο, να εγκαταλείψει τα εδάφη όπου μέχρι τότε ζούσαν. Ειδικότερα μετά τις πιέσεις και τις επιδρομές, των Καραμουράτων και διαφόρων άλλ-

Καστανιανή Μαστοροχωρίων: Αριστερά το σχολικό κτήριο (1894), έργο Πυρσογιαννίτικου μπουλουκιού με πρωτομάστορα τον Χαρίση Ζγκολόμπη και συνεργασία του Καστανιανίτη μάστορα Τάκη Μπίλλη. Δεξιά, η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (1928) σε θέση παλιότερης (1802). Για την οικοδόμησή της εργάστηκαν οι καλύτεροι Καστανιανίτες μαστόροι και οι πελεκάνοι Κώστας Γκόσιος και Κώστας Τζουμάκας.

λων αρνησίθρησκων του Αργυροκάστρου, του Τεπελενίου, της Κολώνιας, και της Πρεμετής, οι κυριότερες ανεπτυγμένες πόλεις της εποχής, ερημώθηκαν. Πρόσθετος λόγος ήταν η δυσπραγία της τουρκικής οικονομίας που, μετά το 1600, στρέφεται στην εκμετάλλευση των εσόδων της γης, κάνοντας όσους είχαν απομείνει στον κάμπο να αναζητήσουν με τη σειρά τους καταφύγιο στα ορεινά. Εκεί κάθε σόι (φάρα ή σειριά), πριν τη μετάβασή τους στην τεχνική εξειδίκευση, θα αναπτύξει, έναν συνδυασμό γεωργίας και οικόσιτης κτηνοτροφίας ώστε να εξασφαλιστεί η ζωή των οικογενειών με σχετική αυτάρκεια. Αργότερα, η φυσική αύξηση του πληθυσμού και η εγκατάσταση επήλυδων προκάλεσαν ένα γενικότερο οικονομικό και δημογραφικό αδιέξοδο, με αποτέλεσμα την αναζήτηση συμπληρωμα-

τικών πόρων και τη στροφή σε τεχνικές δραστηριότητες.

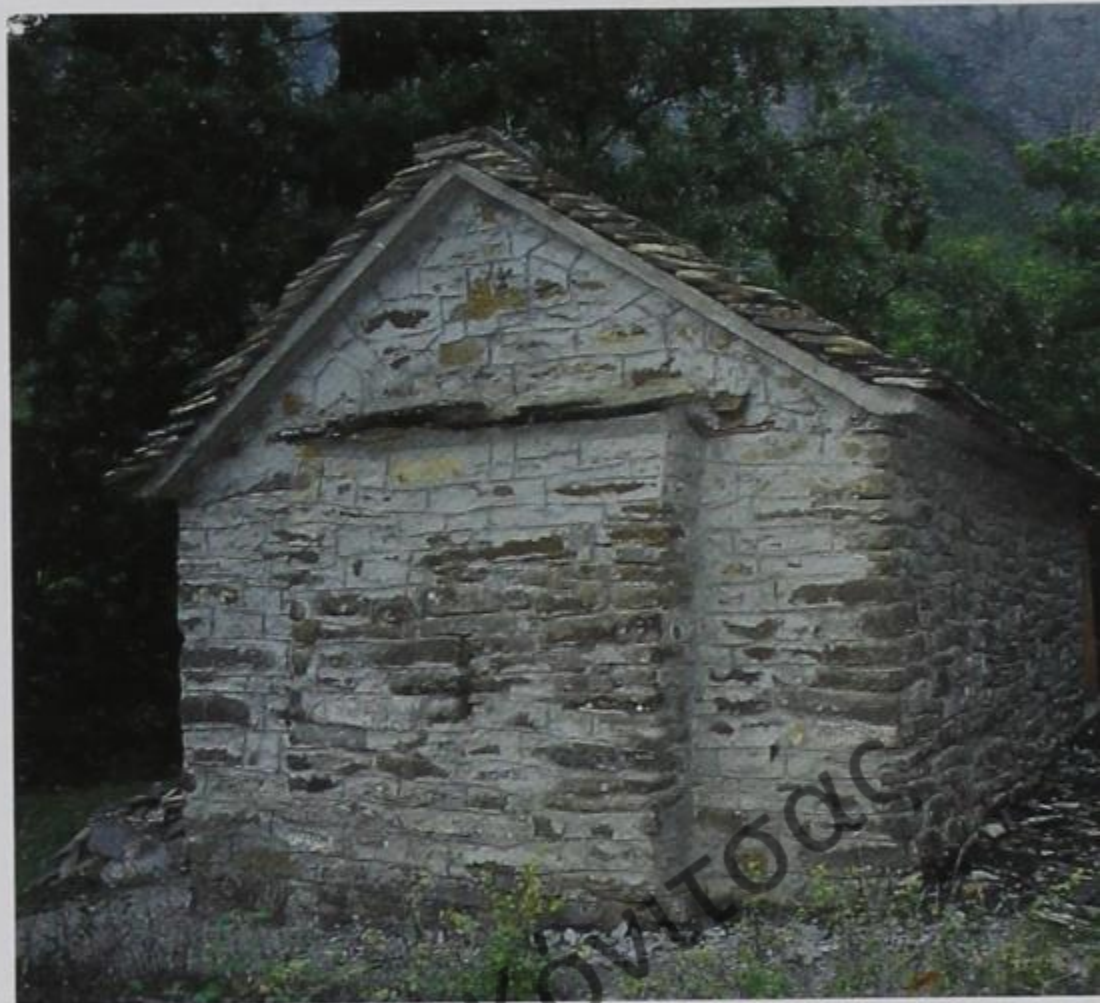
Αν και ο 18^{ος} αιώνας αρχίζει στην Ήπειρο με διαρκείς πολέμους, η συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) αλλάζει ριζικά το οικονομικό πλαίσιο. Το εμπόριο αρχίζει να ακμάζει και οι Ηπειρώτες αποκτούν περιουσίες, που τις χρησιμοποιούν για την ανύψωση του υλικού και πνευματικού επιπέδου της πατρίδας τους. Σιγά – σιγά οι Έλληνες, σε αυτούς τους νέους οικισμούς, με αυτές τις εκμεταλλεύσεις και ειδικότερα, μετά την επέκταση των προνομίων, της αυτονομίας και του οδικού δικτύου επικοινωνίας, οδηγούνται στην αύξηση της πρωτογενούς παραγωγής αρχίζοντας το εξαγωγικό εμπόριο, πάνω στην παρακμή της πολυεθνικής οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το διάστημα 1774-1822 η βιοτεχνική και εμπορική οι-

κονομία παρουσιάζει μια εξαιρετικά δυναμική στροφή προς την δευτερογενή παραγωγή που απογειώνει τα κέρδη, με την ταυτόχρονη ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με το εξωτερικό, την επέκταση των χερσαίων δρόμων επικοινωνίας, την αύξηση του πληθυσμού, και του συντεχνιακού (κοινοτικού) πνεύματος. Η Ήπειρος, και ειδικότερα τα Γιάννινα, έγιναν σχεδόν αυτόνομη πολιτεία, που περιλάμβανε εκτός τη Νότια και τη Βόρεια Ήπειρο, την Αλβανία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά και μέρος της Μακεδονίας. Το εμπόριο, στο σύνολό του, έχει περάσει στα χέρια του χριστιανικού στοιχείου, και μικρό τμήμα στους Εβραίους.

Τότε, αρχίζει να φαίνεται στις πόλεις αλλά και τα ορεινά χωριά, μια αυξανόμενη συνεχώς, τάση, για πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα, που δεν είναι άσχετη με τις επαφές που έχουν εν τω μεταξύ αναπτυχθεί, με την φωτισμένη Ευρώπη. Είναι η εποχή, όπου ιδρύονται ή ανακαινίζονται και διακοσμούνται πολλοί ναοί και αρχοντικά, ενώ στα ορεινά κεφαλοχώρια, οι ξένοι περιηγητές εντυπωσιάζονται από τα μεγάλα οικοδομήματα, την πληθώρα των αγαθών και των ακριβών διακοσμήσεων, τον πλούτο των βιβλιοθηκών που διαθέτουν δεκάδες ξενόγλωσσους τίτλους, ενώ την ίδια στιγμή, μπορούν να μάθουν τα νέα από τις εφημερίδες της πατρίδας τους. Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας ωφελούνται επίσης οικονομικά και κοινωνικά από τις νέες συνθήκες, παραμένοντας τμήμα της ευρύτερης επαγγελματικής ενότητας που εξειδικεύεται στην οικοδομική, ξυλουργική και ζωγραφική τέχνη. Και ενώ στα υψίπεδα της οροσειράς κυριαρχεί το βλάχικο κτηνοτροφικό στοιχείο των πλούσιων τσελιγκάδων, με πρωτεύουσα την άλλοτε ξακουστή Γράμμουστα (Γράμμος), χαμηλότερα το βουνό περιζώνεται από τα μαστοροχώρια των μεροκαματιάρηδων τεχνιτών.

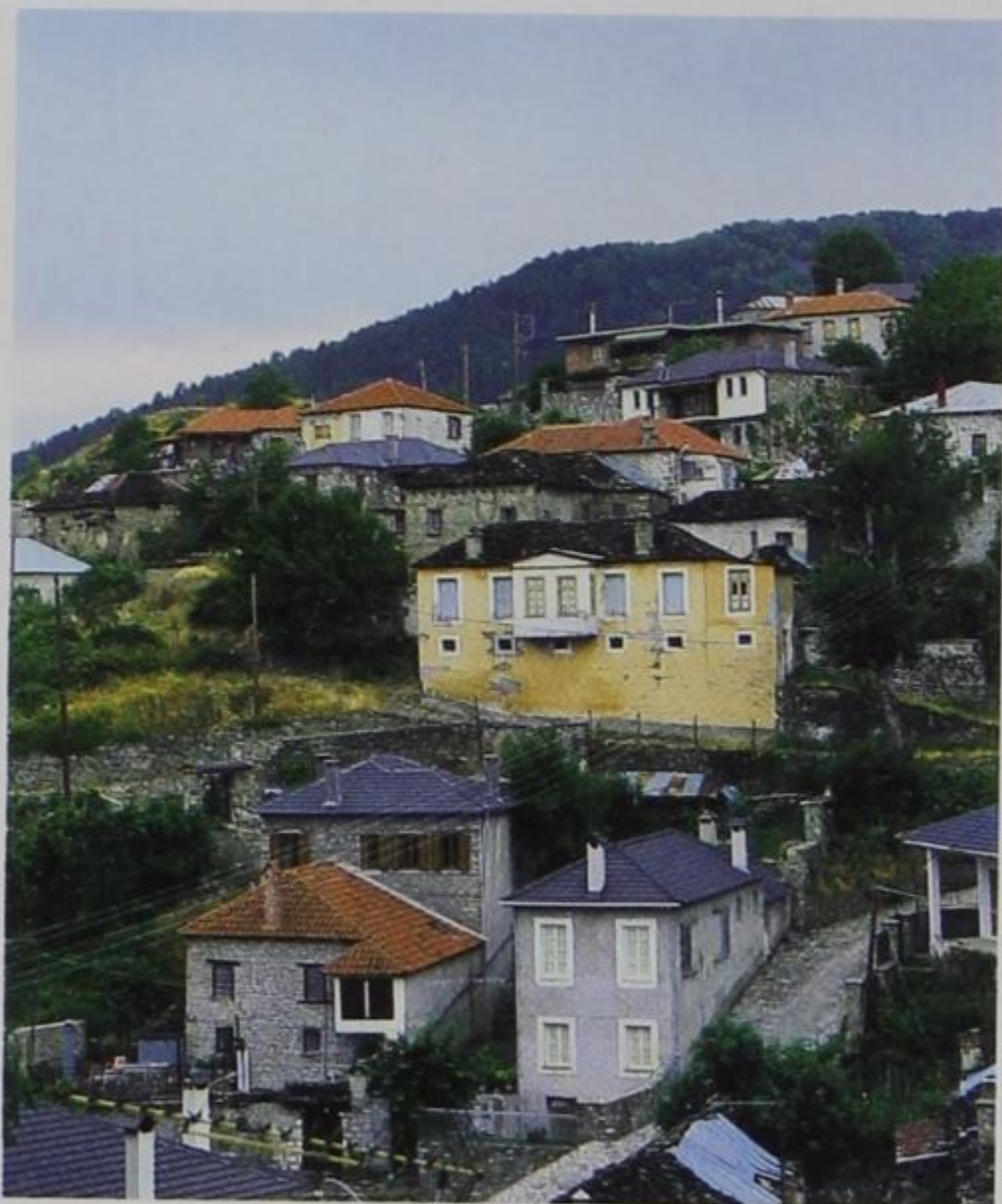
Εκτός από τα γνωστά μαστοροχώρια, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι υπήρχαν και άλλα, που στις μέρες μας έχουν χαθεί. Η **Λαγκάδα**, (Μπλίζγιανη), για παράδειγμα, στην περιοχή των μαστοροχωρίων της Κόνιτσας,

Το ναύδριο της Αγ. Παρασκευής, σύγχρονο του ναυδρίου της Θεοτόκου/Φετόκου. Και τα δύο έχουν σχεδόν ίδια ορθογωνική αψίδα στο ιερό.

αν και δεν είναι γνωστή σαν την Πυρσόγιαννη έδωσε άξιους μαστόρους που έφτιαξαν μεγάλα αρχοντικά στη Σιάτιστα στα 1740 (η παλιότερη επιγραφική μαρτυρία), 1752, 1754, 1763, 1798. Όλες οι χρονολογίες προέρχονται από κτητορικές επιγραφές αναφέροντας η κάθε μία το όνομα του λαϊκού αρχιτέκτονα. Και κάτι σημαντικό: επελέγησαν οι Μπλίζγιανίτες μαστόροι, ενώ η γειτονική στη Σιάτιστα περιοχή της Ανασελίτσας είχε πρώτης τάξεως τεχνίτες, τους Ζουπανιώτες. Για την ακμή της Λαγκάδας (Μπλίζγιανης) πριν τα σημερινά φημισμένα μαστοροχώρια Βούρμπιανη και Πυρσόγιαννη υπάρχει και ένα άλλο τεκμήριο. Σώζεται στον οικισμό ένα από τα δύο παλαιότερα εκκλησάκια που έχουν να δείξουν τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας, το ναύδριο της Αγίας Παρασκευής (17^{ου} αι.). Θεωρείται σύγχρονο του άλλου ναυδρίου της Θεοτόκου (Φετόκου) που χρονολογείται επιγραφικά το έτος ΑΧΚΔ' (=1624). Η **Θεοτόκος** (Φετόκο) είναι το δεύτερο μαστοροχώρι της περιοχής που πρέπει να είναι πολύ παλιότερο από ό,τι νομίζεται. Το σημερινό χωριό βρίσκεται δίπλα στην εθνική οδό Ιωαννίνων – Κοζάνης, και διαδέχθηκε τον παλιότερο οικισμό που βρι-

Τμήμα της Μαστορομάνας Πυρσόγιαννης.

σκόταν δυο περίπου χλμ. δυτικά του σημερινού. Οι παλιοί λένε ότι διακρίνονταν ερείπια 150 σπιτιών από τα 400, που σύμφωνα με την παράδοση, υπήρχαν κάποτε. Τώρα βλέπει κανείς μερικά αλώνια, ένα μεγάλο πηγάδι και την ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Μνημείο της ακμής της είναι το μονόχωρο εξωκλήσι του Αγίου Αθανασίου. Η ουσιαστική προσφορά στην επιστημονική έρευνα και η πολύτιμη συμβολή στην ιστορία της Φετόκου / Θεοτόκου έγκειται στο ό,τι διατηρεί τοιχογραφίες, έστω εν μέρει. Όμως ένα σπάραγμα τους διασώζει επιγραφή με την πολύτιμη χρονολογία τους 1624, είναι δηλαδή, με τα έως σήμερα δεδομένα, μαζί με τη μονή Ζέρμας (1618/1656), τα αρχαιότερα μεταβυζαντινά μνημεία του Δήμου Μαστοροχωρίων.

Εικοσιοκτώ χιλιόμετρα (χλμ. στο εξής) πανέμορφης διαδρομής από την Κόνιτσα σας οδηγούν στη διασταύρωση (δστ. στο εξής) για τα χωριά της πέτρας. Στα τρία πρώτα χλμ. εισέρχεστε στον οικισμό της μαστορομάνας **Πυρσόγιαννης** (Προ(η)σόγιαν στα 840 μ. υψ.), έδρα του **Δήμου Μαστοροχωρίων** (377 κάτοικοι⁽³⁾ '01). Χωριό προσήλιο, άλλοτε κατάφυτο από αμπέλια που τα στέγνωσε όλα η φυλλοξήρα στη δεκαετία 1960-70. Η Πυρσόγιαννη, έλεγαν οι παλιότεροι, έβγαζε γλυκό κρασί και καλούς μαστόρους.

Είναι ανεξακρίβωτο το πότε ιδρύθηκε. Υποστηρίζεται ότι κατοικείται ήδη το 1600-1650 χωρίς οι πηγές να φωτίζουν περισσότερο. Πρώτη μνεία που γνωρίζουμε είναι αυτή του 1780 σε λειψανοθήκη της μονής Ζέρμας⁽⁴⁾. Οι Πυρσογιαννίτες, αυτόφωτοι ειδικευμένοι τεχνίτες της πέτρας, διακρίθηκαν για τα έργα τους και καταχωρήθηκαν από τη λαϊκή μούσα, σαν οι "μαστόροι που έκτισαν τον κόσμο όλο". Οργανωμένοι σε μπουλούκια, ή μαστορικά "ισνάφια", με αυστηρή ιεράρχηση σε πρωτομάστορες, μαστόρους και νεαρά μαστορόπουλα ή καλφόπουλα άλλα για το κουβάλημα της λάσπης και άλλα για τις βοηθητικές δουλειές, εξελίχθηκαν σε εξαιρετικούς λαϊκούς τεχνίτες, καλλιτέχνες στο πελέκημα και το χτίσιμο του συμβόλου της αιωνιότητας, της πέτρας. Γρήγορα η φήμη τους απλώθηκε στα πέρατα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στα αστικά κέντρα της Ελλάδας και της Βαλκανικής. Μέχρι τα μέσα του 19^ο αι. έχουν φτάσει στο απόγειο της τέχνης τους, και πλέον ταξιδεύουν ακόμα και σε άλλες Ηπείρους.

Αλβανία - Πέπελη Αργυροκάστρου: μονή Αγίας Τριάδος Πέπελης. Η επιγραφή της ιστόρησης (1754) στην οποία αναφέρεται ο Αδάμι, απο χωρίον Θεωτώκη, δείχνοντας μας ότι στην παλιά Θεοτόκο Μαστοροχωρίων υπήρχε αγιογραφικό εργαστήριο.

Παλιά Θεοτόκος Κόνιτσας: Ναϊσκος Αγίου Αθανασίου

Παλιά Θεοτόκος Κόνιτσας, Ναϊσκος Αγίου Αθανασίου, 1624. Νοτιοανατολική όψη.
Προσέξτε την ορθογωνική αψίδα του Ιερού (φωτό: Δημήτρης Σδούκος).

Αριστερά, τμήμα ενεπίγραφο με χρονολογία ΑΧΚΔ' (=1624). Δεξιά, τμήμα τοιχογραφίας με την πλατυτέρα, μάλλον από Λινοτοπίτες αγιογράφους. (φωτό: Δημήτρης Σδούκος).

Το επιβλητικό σχολείο, έχει διαμορφωθεί κατάλληλα, για να δεχθεί το Μουσείο Ηπειρωτών Μαστόρων. Εδώ η είσοδος του δευτέρου ορόφου.

Φτάνουν μέχρι τα σύνορα του Αφγανιστάν, Περσία, Ιράκ, παραλιακή Τουρκία, Σουδάν, Αίγυπτο, Αιθιοπία, Ταγκανίκα, Κονγκό και Αμερική, κατασκευάζοντας τα πάντα. Εκκλησίες, τζαμιά, κωδωνοστάσια, νερόμυλους, κρήνες, πετρόχτιστες καμάρες μέχρι και γέφυρες της σιδηροδρομικής γραμμής Τεχεράνης - Κασπίας θάλασσας (1935). Την ίδια εποχή στην περιοχή τους, αλλά και αλλού, (Πελοπόννησο) φτιάχνονται πολλές κατασκευές και οικοδομήματα που φέρουν τη σφραγίδα τους. Το μεγάλο γεφύρι της Κόνιτσας σχεδιάστηκε και χτίστηκε το 1870 από τον Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Ζιώγα Φρόντζο. Επίσης, το αρχοντικό του Τούρκου διοικητή της Κόνιτσας, (μέσα 19^{ου} αι.) αλλά και αρχοντικά, σχολεία, εκκλησίες και μιναρέδες στο Μοναστήρι (Μπιτόλια) και την Αλβανία.

Περπατώντας στη γραφική Πυρσογιαννη θα αντιληφθείτε την έκταση των διαφορών από άλλα χωριά. Ένα τέλειο σύνολο από πέτρινα καλντερίμια, άψογες στέγες, πετρόχιστα σπίτια, λαϊκά & αρχοντικά, με ξυλοδεσιές και υπέρθυρα, περίτεχνες εξώπορτες και πέτρινες κρήνες λες και έγιναν χτες. Και ορισμένα πράγματι, επισκευάστηκαν μετά τους

σεισμούς του '96, (26 Ιουλίου - της Αγ. Παρασκευής - 5,2 & 5,9 Ρίχτερ) που έπληξαν την περιοχή της Κόνιτσας, και άλλα ξανακτίστηκαν από την αρχή. Το σημερινό επιβλητικό σχολείο, κτίσμα του 1926 στην θέση παλιότερου που κάηκε το 1914, έχει διαμορφωθεί κατάλληλα, για να δεχθεί το νεότευκτο **Μουσείο Ηπειρωτών Μαστόρων** το οποίο αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά στην άγνωστη ιστορία των μαστόρων της πέτρας. Σε τρία άλλα πέτρινα κτήρια που ανακαινίστηκαν για να στεγάσουν τη σχολή μαστόρων της πέτρας θα διδαχθούν για να αναβιώσουν εάν είναι δυνατόν, την παλιά αυτή τέχνη οι νεώτεροι. Η ίδρυση του μουσείου ήταν εδώ και χρόνια σκοπός ζωής, του δραστήριου Πολιτιστικού Συλλόγου «Προοδευτική Ένωση Πυρσογιαννης», και του προέδρου της, Βασίλη Παπαγεωργίου, δικηγόρου και τελευταίου κοινοτάρχη του χωριού πριν τον Καποδίστρια. Αυτό το έργο στις μέρες μας, πραγματικά θα βοηθήσει, και θα αναδείξει τα μαστοροχώρια ως ένα μοναδικό κέντρο μελέτης της λαϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Στη **βιβλιοθήκη της Προοδευτικής Ένωσης**, οι Πυρσογιαννίτες έχουν συγκεντρώσει αξιόλογο ανέκδοτο υλικό (γράμματα & φωτογραφίες) καθώς και εργαλεία της τέχνης τους. Επίσης υπάρχουν πολλές μελέτες για την περιοχή, του Πυρσογιαννίτη Λαογράφου, Ευριπίδη Σούρλα (1890 - 1984), που δημοσιεύτηκαν στα "Ηπειρώτικα Χρονικά". Η «Προοδευτική Ένωση» Πυρσογιαννης ιδρύθηκε το 1926 και συνεχίζει έως σήμερα μια παράδοση ευεργεσίας. Με τη δημιουργία του Αρχείου του Μουσείου Ηπειρωτών Μαστόρων και την έκδοση του περιοδικού *Αρμολόι* (1976 - 1981) για μαστόρους από μαστόρους, ένα μοναδικό πανελλήνιο επίτευγμα, παρακαταθήκη γνώσεων. Από το περιοδικό γνωρίζουμε πόσοι μαστόροι, έστω ατομικά δραστηριοποιούνται στα μεταπολεμικά χρόνια. Η βράβευση της πολύχρονης πολιτιστικής της δράσης από την Ακαδημία Αθηνών το 1997, επιβεβαιώνει το δημιουργικό της έργο.

Το περιποιημένο καλντερίμι διασχίζει την Πυρσόγιαννη και οδηγεί στον μεγαλοπρεπή ναό του Αγ. Γεωργίου. Στο βάθος διακρίνονται τα δύο πέτρινα κωδονοστάσια.

Ο διατηρητέος ναός του Αγίου Νικολάου στην Πυρσόγιαννη.

Στην ολόδροση πάνω πλατεία, είναι το καφενείο - ξενοδοχείο το Αρμολόι, (χτισμένο από Μπλιζγιανίτες το 1963) ό,τι πρέπει για ξεκούραση και ανασυγκρότηση, κάτω από τον υπεραιωνόβιο πλάτανο (λένε ότι είναι 500 χρόνων) και την πετρόχτιστη βρύση με το παγωμένο νερό. Ψηλότερα από το ξενοδοχείο και το κέντρο του χωριού, δεσπόζει ο μεγαλοπρεπής ναός του **Αγ. Γεωργίου**, που όπως και του Αγίου Νικολάου σύμφωνα με την πυρσογιαννίτικη παράδοση είναι έργα ντόπιων μαστόρων. Ο Άγιος Γεώργιος χτίστηκε στα 1903 - 1905, στη θέση παλιότερου (1712) με εθελοντική εργασία των μαστόρων του χωριού και η βασική δαπάνη για την κατασκευή του καλύφτηκε από εισφορές των απανταχού πατριωτών. Στη δυτική πλευρά του επιβλητικά, ενσωματωμένα στο ναό, τα δύο συμμετρικά πυργοειδή πέτρινα κωδωνοστάσια. Μέσα στο ναό εντυπωσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Τουρνοβίτη ταλιαδόρου Βασίλη Σκαλιστή (1926) και ο ζωγραφικός διάκοσμος του Μιλτιάδη Νικολίτς από τη Σερβία. Για το Ιερό Βήμα του ναού, τον Άγιο Δήμο ή αϊδήμους όπως τον ονομάζει ο γηγενής πληθυσμός σε πολλά μέρη της Ελλάδας, λένε ότι θεμελιώθηκε σε στρώση από δρύινα δοκάρια (γρέντες). Αυτή ήταν μια πάγια τακτική των μαστόρων σε μέρη που υπήρχαν

κατολισθήσεις και σαθρά εδάφη. Δεύτερο μνημείο μέσα στο χωριό είναι η εκκλησία του **Αγίου Νικολάου** (1782) που διασώθηκε από την κατεδάφιση το 1957 χάρη στην αντίδραση του Πυρσογιαννίτη Κώστα Φρόντζου (1904 - 1986), προέδρου της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών και την παρέμβαση του καθηγητή αρχιτεκτονικής και ακαδημαϊκού Αναστάσιου Κίμωνα Ορλάνδου (1887 - 1979). Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι μια αντιπροσωπευτική εκκλησία του βορειοελλαδικού χώρου των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Μια πέτρινη, τρικλιτη δρομική βασιλική με γυναικωνίτη δυτικά κάτω από ενιαία δίρριχτη ξύλινη στέγη (χωρίς τρούλο) σκεπασμένη με εγχώρια σχιστόπλακα, και εξωνάρθηκα (χαγιάτι) που στηρίζεται σε πέτρινες κολώνες. Σημειώνεται ότι τόσο το χαγιάτι (1811) όσο και το πυργοειδές κωδωνοστάσιο (1879;) είναι αναστηλωμένα.

Κάτω από τον **Άγιο Μηνά**, το θρυλικό τόπο αποχωρισμού των μπουλουκιών και των ξενιτεμένων, υπήρχε το πέτρινο γεφύρι της **Σιάνιστα** (1909), δίπλα στον Παπαλαμπρέϊκο νερόμυλο. Χορηγοί της δαπάνης ήταν οι Πυρσογιαννίτες της Αμερικής (που μόλις είχαν δημιουργήσει το σωματείο τους «Ο Άγιος Μηνάς» 1909). Δουλέψανε συνολικά περί τους 25 μαστόρους. Χάρη στα στοιχεία και τις έρευνες του Βασίλη Παπαγεωργίου γνωρίζουμε τα μπουλούκια και τους δυο πρωτομαστόρους. Μαζί τους εργάστηκαν και μαστόροι από το σόι των Τσουβαλάδων. Το γεφύρι ανατινάχτηκε την πρώτη κρίσιμη μέρα 28 Οκτωβρίου του μεγάλου πατριωτικού πολέμου του 1940. Διαβάζουμε σχετικά στην έκδοση της ΔΙΣ / Γ.Ε.Σ. Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940 - 1941. Τόμος: Η Ιταλική Εισβολή 28 Οκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940, Αθήνα 1960, σελ 123: «Αι γέφυραι επί του ποταμού Σαρανταπόρου, Στράτσανης και Αγίου Μηνά καταστρέφονται κατόπιν διαταγής του Αποσπάσματος Πίνδου». Σήμερα δεν υπάρχει τίποτα, εκτός από τις αναμνήσεις με τους αποχαιρετισμούς των μαστόρων και του ξενιτεμού των μπουλουκιών.

Βούρμπιανη: Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Η δημογραφική γήρανση σε αυτά τα μέρη αποτελεί διαχρονικά μείζον κοινωνικό πρόβλημα. Μελετητές κατά τη διάρκεια του 1960 πρόβλεψαν το θάνατο των χωριών λόγω αυτού του αδιεξόδου. Ωστόσο αυτός ο θάνατος δεν ήρθε ποτέ, γάρν ενός φαινομένου που ονομάστηκε αργότερα «δημογραφικό παράδοξο», και έχει να κάνει με την αναπλήρωση του πληθυσμού από συνταξιούχους που προτιμούν να περάσουν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους στα χωριά τους. «Πριν από τριάντα χρόνια είχαμε έντονη την αίσθηση ότι η Πυρσόγιαννη αργόσβηνε και ότι την αντικρίζαμε λίγο πριν την εξαφάνισή της.

Όμως τριάντα χρόνια μετά είναι πάντα ετοιμοθάνατη και πάντα ζωντανή, πάντα αναζωογονημένη από την αμερικανική, αυστραλιανή, αθηναϊκή διασπορά της». Με αυτά τα λόγια ο Henri Mendras, ο οποίος είχε ηγηθεί της πρώτης ερευνητικής αποστολής «έξι χωριά της Ηπείρου» το 1958, "χαιρετίζει" τα ευρήματα της νέας έρευνας που πραγματοποίησαν ο Σ. Δαμιανάκος και

οι συνεργάτες του (1986-1989) σε τρία χωριά της Ηπείρου, το Γρεβενίτι, την Αετόπετρα και την Πυρσόγιαννη⁽⁵⁾. Ο τόπος πράγματι εκπλήσσει τους ερευνητές για την απίστευτη ικανότητα αντίστασης στην εξαφάνιση και στη πληθυσμιακή συρρίκνωση. Αυτή η τάση επιστροφής έχει συμβάλει σημαντικά στην ανοικοδόμηση, στην τόνωση της κοινωνικής ζωής, και στην ανάπτυξη του τουρισμού.

Μόλις πέντε χλμ. από την Πυρσόγιαννη, στην καρδιά της κοιλάδας του Γράμμου, είναι κτισμένη η **Βούρμπιανη**, (Βέρμπιανη στα 900 μ. υψ., 141 κάτοικοι '01). Δεν είναι γνωστή η παλαιά ιστορία της Βούρμπιανης. Γνωρίζουμε όμως ότι άκμασε στην όψιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Αυτό που σήμερα αντικρίζει ο επισκέπτης, δεν είναι ούτε το ένα τέταρτο του παλιού, πολυάριθμου και δυνατού χωριού με

Η προτομή του Χαρίλαου Ζήκου στον κήπο της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Βούρμπιανη.

Γυμνάσιο Βούρμπιανης στη θέση του ιστορικού σχολαρχείου. Διακρίνεται η προτομή του λαμπρού δασκάλου Χαράλαμπου Ν. Ρεμπέλη (1887 - 1947).

τις πολλές γειτονιές (Αγιάνης, Σαρσάδες, Σιομπάδες). Λέγανε μάλιστα ότι όταν το Πάσχα στα Γιάννινα έβγαιναν τέσσερις επιτάφιοι στη Βούρμπιανη έβγαιναν πέντε.

Γνωστό μαστοροχώρι από παλιά, φημίζεται για τους εκλεκτούς λαϊκούς αρχιτέκτονες, μαστόρους και πρωτομαστόρους. Οι Βουρμπιανίτες ήταν σπουδαιότεροι, και με τη λαϊκή καλλιτεχνική τους έκφραση, έφτιαξαν εξαιρετικές κατασκευές και μεγάλα έργα, αρχικά κοντά στον τόπο τους, κι έπειτα σε κάθε γωνιά της Ελλάδας. Η παλαιότερη τεκμηριωμένη μαρτυρία για την οικοδομική τους δραστηριότητα βρίσκεται στην κτητορική επιγραφή της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (1760) στο Περιβόλι, το γνωστό βλαχοχώρι των Γρεβενών.

Στα 1791 ο Χρήστος Γιόσης και οι γιοί του οικοδομούν τον μητροπολιτικό ναό του

Αγίου Νικολάου στην Κόνιτσα (πυρπολήθηκε το 1829) ενώ αργότερα οι γιοί του Γιώργος και Δημήτρης χτίζουν το μητροπολιτικό ναό Ιωαννίνων, τον Άγιο Αθανάσιο (1831-1832) αλλά και σαραγιά, αρχοντικά στα Γιάννινα και την άλλη Ήπειρο. Ο Γιώργος Χρ. Γιόσης έχτισε ακόμα στα Γιάννινα την εκκλησία του Αρχιμανδρείου και το καθολικό επ' ονόματι του Αγίου Γεωργίου της Μονής Δουρούτης, στη δε Βόρειο Ήπειρο την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής του Χλωμού (1855-1857). Στον αδελφό του Γιώργη Χρ. Γιόση, Δημήτρη αποδίδεται η οικοδόμηση των Τουρκικών Στρατώνων στα Γιάννινα. Το δεύτερο αρχαιότερο ομαδικό έργο πρωτομαστόρων της Βούρμπιανης είναι η ανακαίνιση της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζέρμας στα 1802. Βουρμπιανίτες και Πυρσογιαννίτες τεχνίτες οργανώνουν στα 1871 μπουλούκι 80 μαστόρων και

χτίζουν το μονότοξο γεφύρι της Κόνιτσας με αρχιμάστορα το Ζιώγα Φρόντζο. Ακολουθώντας άλλους ή φτιάχνοντας τα δικά τους μπουλούκια, γύρισαν τα Βαλκάνια κατασκευάζοντας καμπαναριά, σπίτια και αρχοντικά, περίτεχνες θύρες (για τις οποίες είχαν ξεχωριστή τιμή), εξαιρετα λιθανάγλυφα, κυμάτια και έλικες, ιδιαίτερης τέχνης. Πολλοί μαστόροι της Βούρμπιανης συμμετείχαν σε έργα του φωτισμένου δεσπότη Αλή Πασά Τεπενενλή (1750-1822), την περίοδο της ηγεμονίας του (1788-1822), στο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Επίσης δούλεψαν στη Βουλή, στο Δημοτικό θέατρο Πειραιά (στις μέρες μας ανακαινίζεται), σε πολλά νεοκλασικά (το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στην πλατεία Κοτζιά είναι έργο τους), στο Λαύριο, Μαντούδι, Πάτρα, Αίγιο, Μεσολόγγι, στις μητροπόλεις στα Γιάννινα, Κόνιτσα, φτάνοντας έως τη Σμύρνη, Περσία, Αιθιοπία, Σουδάν, Γαλλία, Αμερική. Αρκετοί επίσης δούλεψαν στην Κωνσταντινούπολη και απέναντι, στην ασιατική ακτή, στα ορυχεία Ζογκουλδάκ στις υποστυλώσεις και την κατασκευή στοών.

Η Βούρμπιανη είναι γενέτειρα των **Κώστα Γραμματικού** (περ.1760 Βούρμπιανη - 1838 Μπιτώλια/Μοναστήρι) μαστορόπουλου αρχικά, σύμβουλου και δευτέρου γραμματέα του Αλή πασά αργότερα, και του **Αναστασίου Ευθυμίου** λαμπρού ιστορικού, μελετητή και λαογράφου, που κατέγραψε και πρόβαλε την Βούρμπιανη μέσα από το συγγραφικό του έργο. Εδώ γεννήθηκε ο **Σωτήρης Μπεηζαδές** καπετάνιος των "Σωτηραίων", που έδωσαν το παρόν σε πολλές μάχες του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 1821, και βγήκαν νικητές στην τρίμηνη πολιορκία της Βόνιτσας (Δεκ 1828 – Μαρ 1829). Στην μεγάλη πλατεία, στο κέντρο του χωριού, η πελώρια εκκλησία της **Κοίμησης της Θεοτόκου** δεσπόζει στο χώρο με το ψηλό πέτρινο κωδωνοστάσιο και το ηλιακό ρολόι. Τον δεκαπενταύγουστο γίνεται εδώ, το καθιερωμένο μνημόσυνο, υπέρ των μεγάλων ευεργετών και δωρητών της Βούρμπιανης. Ένας από αυτούς τους ξενιτεμένους

Βούρμπιανίτες, ο Χαρίσης Ζήκος (+ 1882), άφησε την περιουσία του στην Φιλεκπαιδευτική αδελφότητα Βούρμπιανης που ιδρύθηκε το 1883 στην Αθήνα, το πρώτο ηπειρώτικο σωματείο. Με αυτή την προσφορά ιδρύθηκε το παλιό σχολείο, το σχολαρχείο, ξακουστό στην ευρύτερη περιοχή, διέθετε και οικοτροφείο όπου φοιτούσαν και στεγάζονταν μαθητές ακόμη και από τη σημερινή Αλβανία. Στη θέση του υπάρχει σήμερα το περίφημο "**Γυμνάσιον Βούρμπιανης**".

Εδώ, στη γενέτειρα του, δίδαξε επί σειρά ετών ο ακούραστος εργάτης της παιδείας, δάσκαλος, **Χαράλαμπος Ν. Ρεμπέλης** (1887-1947), απόφοιτος της Ζωσιμαίας σχολής Ιωαννίνων και του Μαράσλειου Διδασκαλείου Αθηνών (1909). Τα πρώτα χρόνια δίδαξε στην Βησσανή Δελβινακίου (1910-1911), αλλά μετά, και επί 37 χρόνια, τον απορρόφησε η Βούρμπιανη. Εκτός ό,τι υπήρξε πραγματικός πνευματικός φωτοδότης για τους μαθητές του, πρόσφερε τον πρώτο ακριβέστατο χάρτη της περιοχής Κονίτσης και την βραβευμένη πλέον εργασία του, "Κονιτσιώτικα", με πλήθος λαογραφικών στοιχείων που και σήμερα ακόμα αποτελεί πρότυπο για την φωνητική ακρίβεια της λαϊκής προφοράς. Μαζί με τα αξιόλογα σχολεία και τους δασκάλους της Πυρσόγιαννης, των Χιονιάδων και της Καστάνιανης βοήθησε στην πνευματική ανάπτυξη περιοχής και στάθηκε ακοίμητος φρουρός, ειδικά μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου το 1913. Σκοτώθηκε από τους μαχητές του Δ.Σ.Ε. στα γεγονότα του Μαΐου 1947, σε άγνωστη τοποθεσία του Γράμμου. Στο ιστορικό σχολείο στην Βούρμπιανη, υπάρχει η προτομή του.

Τα σχολεία σε αυτή την περιοχή, όπως και τα περισσότερα στην επαρχία Κόνιτσας, έπαιξαν μεγάλο εκπαιδευτικό ρόλο και στάθηκαν προπύργια του Ελληνισμού, βοηθώντας με τη γνώση και τα γράμματα να διατηρηθούν τόσο η εθνική συνείδηση, η γλώσσα και η θρησκεία όσο και οι Ελληνικές παραδόσεις, σε όλη την περιοχή.

Asimochori: Το δημοτικό σχολείο.

Αμέσως μετά την έξοδο του χωριού, υπάρχει η δστ. για **Οξυά**, (Σέλιση στα 1020μ. υψ., 94 κάτοικοι '01), που ήδη, στην απέναντι ράχη, φαίνονται τα σπίτια της, ανάμεσα στις οξιές. Κατηφορίστε προς τα εκεί, και στη γέφυρα που οδηγεί στο χωριό, να πάτε αριστερά, πεζοπορώντας πλέον, ακολουθώντας παρόχθια διαδρομή προς την θέση "Πύργος", πάνω στα χνάρια του παλιού δρόμου που συνέδεε την Οξυά (Σέλιση) με τα άλλα χωριά. Μετά από λίγο, (20') φτάνετε στο παλιό, γκρεμισμένο σήμερα, (ανατινάχτηκε το 1948 από τους μαχητές του Δ.Σ.Ε.) μονότοξο πέτρινο γεφύρι, (σώζεται καλά το ένα βάθρο) έργο Βουρμπιανιτών στα 1872, που συνέδεε την Οξυά με τη Βούρμπιανη και τα άλλα χωριά. Στην απέναντι όχθη υπάρχουν σκόρπια ερείπια, από τον Σελτσιώτικο νερόμυλο. Πιο κάτω, πάντα στη δεξιά όχθη του Βουρμπιανιτικού, φθάνετε στον δεύτερο μεγάλο ερειπωμένο πλέον νερόμυλο, τον "Σωτηρέϊκο" που τον δούλευε μέχρι το τέλος, ο Σωτήρης Μπε-

ζαδές. Τα στοιχεία λένε ότι αυτοί οι δύο νερόμυλοι κάλυπταν όλες τις ανάγκες της Βούρμπιανης, (420 οικογένειες – 2000 κάτοικοι το 1883) στο άλεσμα σιτηρών, καλαμποκιού και άλλων γεννημάτων.

Η Οξυά είναι παλιό μαστοροχώρι. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της έπαιξαν οι δημογραφικές ανακατατάξεις στην περιοχή του Γράμμου και ιδιαίτερα η καταστροφή της Θεοτόκου (Φετόκο) τον 17^ο αιώνα και η παρακμή της Πιστίλιαπης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι Σελτσιώτες μαστόροι και μαραγκοί ταξίδεψαν στη Θεσπρωτία, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Αθήνα, Αλβανία, Περσία, Γαλλία, Αμερική, Αβησσυνία και Σουδάν. Στο Χαρτούμ δούλεψαν σε τεχνικά, γέφυρες και στα οχυρωματικά έργα των Άγγλων. Πολλοί πέθαναν, άλλοι ξέμειναν εκεί και άλλοι γύρισαν από το Χαρτούμ το 1913 και πολέμησαν εθελοντικά στο Μπιζάνι για την απελευθέρωση της Ηπείρου. Το χωριό πράγματι αποπνέει

μια δροσερή αύρα ενώ οι λουλουδιασμένες αυλές, οι καλοκαιρινοί μπαξέδες προδιαθέτουν θετικά για μια περαιτέρω γνωριμία με τον τόπο. Καλή αρχή γίνεται στο κοινοτικό κατάστημα - καφενείο (κτίσμα του 1871) όπου οι ντόπιοι θα σας καθοδηγήσουν στα μονοπάτια. Να δείτε τον Άγιο Νικόλαο, το αρχαιότερο από τα μνημεία της Οξυάς, χτισμένο το 1857 από ντόπιους μαστόρους. Ο δρόμος συνεχίζει δασικός έως το εικονοστάσι του Προφήτη Ηλία περίπου στα 1400 μ. υψ. θέατρο σκληρών αναμετρήσεων στον εμφύλιο. Το χωριό από παλιά γιορτάζει με μεγάλο πανηγύρι στις 20 Ιουλίου τη γιορτή του προφήτη Ηλία, τ' Αηλιώς όπως λένε.

Με κατεύθυνση τους Χιονιάδες, αγνοήστε την δστ. που οδηγεί στον Γοργοπόταμο και συνεχίστε έως το **Ασημοχώρι** (Λε(Ι)σκάτσι στα 970 μ. υψ.. 83 κάτοικοι '01). Είναι χτισμένο στις δασωμένες πλαγιές του Γκόλιου που υψώνεται αντίκρυ στο λαμπερό όγκο του Γράμμου, ανάμεσα σε δυο λάκκους, τον Μέγα ή Τρανό Λάκκο και το Μικρό Λάκκο. Οι κάτοικοι περηφανεύονται για τις επτά εκκλησίες που μαρτυρούν την πίστη τους. Τα σπίτια του παλιού χωριού όπως όλα στην περιοχή ήταν πέτρινα. Τον Αύγουστο του 1949 στη διάρκεια των τελευταίων γεγονότων του εμφυλίου μεγάλο τμήμα του κάηκε επειδή υπήρχαν πληροφορίες για την ύπαρξη μαχητών του Δ.Σ.Ε. Χτίστηκε από την αρχή το 1954 - 55, και μεταλλάχθηκε από τη χρήση υλικών της καινούργιας εποχής, χάνοντας για πάντα την παλιά του αίγλη.

Η ανυπέρβλητη ομορφιά της φύσης όμως, παρέμεινε και κυριαρχεί στον ευρύτερο χώρο, πιο πλούσια από ποτέ, βοηθούμενη και από την εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας. Το Ασημοχώρι ήταν πατρίδα εξειδικευμένων μαραγκών με την τέχνη τους να ξεφεύγει από τη χειροτεχνία και να ανεβαίνει στο χώρο της τέχνης των σκαλιστάδων. Αναδείχτηκαν λαμπροί τεχνίτες του ξύλου και διακρίθηκαν για αυτή τους την επιμονή. Εργάστηκαν σε Γιάν-

Χιονιάδες: Άποψη του οικισμού το 1950. Πηγή: Κοινότητα Χιονιάδων / Ευριπίδης Ζωγράφος.

νινα, Πωγώνι, Ζαγοροχώρια, Λάρισα, Βόλο και αλλού, έως στην Αλβανία, Φιλιππούπολη, Κωνσταντινούπολη, Χαρτούμ και Αμερική. Εντυπωσιακή είναι η πληροφορία για τη συγκρότηση ενός πολυμελούς συνεργείου για τριετή απασχόληση στη Νότια Αλβανία. Η επιστολή απευθυνόταν στον πρωτομάστορα ξυλογλύπτη από το Λισκάτσι, Γεώργιο Χρήστου (1835-1910) και υπογράφεται από τον Οσμάν Μπέη αυλικό στην υπηρεσία του Αβδούλ Χαμίτ (1876-1909). Ο περίφημος όπως φαίνεται, Γιώργης Χρήστου, άσκησε την τέχνη του στο Λεσκοβίκι, στις Φιλιάτες, στην Πρεμετή στη Θεσσαλονίκη και στο Μοναστήρι (Μπιτόλια). Από τα πιο εντυπωσιακά έργα τους είναι στη γραμμή του σιδηρόδρομου Βόλου - Πηλίου στα 1895-1895 και 1900-1904. Εκεί δούλεψαν πολλοί μαστόροι στις πολύτοξες γέφυρες υπό την επίβλεψη ξένων μηχανικών και την εποπτεία του Ιταλού αρχιμηχανικού Εβαρίστο Ντε Κίρικο (De Chirico), πατέρα του ζωγράφου Τζόρτζιο Ντε Κίρικο (1888-1978), που γεννήθηκε στο Βόλο. Οι κυριότερες εργασίες έγιναν από Πυρσογιαννίτες πελεκάνους δούλεψαν όμως και Λισκατσιίτες κυρίως σαν μαραγκοί στα καλουπώματα. Πολλοί από τους μαστόρους του ευδοκίμησαν στο εξωτερικό αλλά δεν ξέχασαν ποτέ το χωριό τους και οργα-

Χιονιάδες: Άποψη του οικισμού.

νώθηκαν ιδρύοντας το 1915 εν Σαλαμάνκα Β. Αμερικής, τον Προοδευτικό Σύλλογο «Η Αγία Παρασκευή» ευεργετώντας ποικιλοτρόπως τη γενέτειρα τους. Ακολουθούγ το 1926 οι Λισκατσίτες της Αθήνας με την ίδρυση του συλλόγου «Η Πρόοδος». Ένα από τα αξιόλογα έργα τους είναι η έκδοση του περιοδικού «Τα Ασημοχωρίτικα».

Μνημεία του χωριού είναι η **Κοίμηση της Θεοτόκου** (1877) σε θέση παλιότερου ναού (1823) με ένα από τα αξιολογότερα ξυλόγλυπτα τέμπλα, έργο Τουρνοβιτών ταγιαδόρων στα 1885, και ο παλιός **νερόμυλος**. Θαυμάσιο επίσης είναι το κτήριο του **Δημοτικού σχολείου**, έργο των Βουρμπιανιτών Θεμιστοκλή Μίσιου και Γεωργίου και Νικολάου Τέρτση στα 1908. Σώζεται ακόμα. Στο κέντρο της πρόσοψής του στέφεται με αέτωμα (με ελληνικό που λέγαν οι μαστόροι) στοιχείο του νεοαφιχθέντα κλασικισμού. Εκεί αναγράφεται και η χρονολογία κατασκευής του. Κοντινές τοποθεσίες για πεζοπορία, είναι ο δασικός προς τη βλάχικη στάνη, (1540 μ. υψ.) και η περιοχή, "Βαρτζιομπάν" (μνήμα του τσοπάνη στα Αρβανίτικα).

Επόμενος σταθμός οι ιστορικοί, ακριτικοί **Χιονιάδες**, (Σιονιάδες στα 1150 μ. υψ., 78 κάτοικοι '01), λίγο πριν τα ελληνοαλβανικά σύνορα πάνω στον ευρύτερο ορεινό όγκο του Γράμμου. Το χωριό βρίσκεται σε ένα περιβάλλον σπάνιας φυσικής ομορφιάς που περιβάλλεται από δάση, κυρίως οξιάς, χωμένο μέσα στη δασώδη πλαγιά που κατεβαίνει από την "Μπάντρα" με σχεδόν αθέατες μέσα στη βλάστηση τις δύο γειτονιές του. Το πρώτο σημάδι ότι φτάσατε, είναι το μικρό **πέτρινο γεφύρι** στη θέση Παρασπόρι, έργο του Πυρσογιαννίτη πρωτομάστορα Παπαγιάννη στα 1800. Σχετικά πρόσφατα (2007), στερεώθηκε και συμπληρώθηκε με ξύλινη προέκταση πάνω από το σημερινό ρέμα.

Μικρό χωριό, ποτέ δεν ξεπέρασε τους 350-400 κατοίκους, έμελε όμως να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στην ιστορία της μεταβυζαντινής και της νεότερης θρησκευτικής ζωγραφικής, ως γενέτειρα ενός σημαντικού αριθμού ζωγράφων, οι οποίοι ασκούν το επάγγελμά τους μετακινούμενοι σε ομάδες οικογενειακής δομής. Η πρακτική αυτή θα

~ Χιονιαδίτες ζωγράφοι ~

Μονή Αγίου Νικολάου Σιαμάδων Καλυμνίας:
Η Θεοτόκος ένθρονη βρεφουκρατούσα.

Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Σταγιάδων: Συλλειτουργούντες ιεράρχες στη κόγχη του ιερού βήματος.

Μονή Σιαμάδων: ο Χριστός Παντοκράτορας

Αγία Παρασκευή Καλομοίρας Καλομπάκας: Η κοιμηση της Θεοτόκου.

Ψήλωμα Τρικάλων, Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου: Ο Χριστός Παντοκράτορας.

Πήλιο, Αγία Μαρίνα Κισσού: Η επιγραφή με την υπογραφή του ζωγράφου.

γίνει ο συνηθισμένος τρόπος άσκησης της ζωγραφικής τους επόμενους αιώνες στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οι ζωγράφοι των Χιονιάδων αποτελούν ένα ακόμα παράδειγμα εξειδίκευσης κατοίκων μιας ορεινής κοινότητας, ελλείπει προφανώς άλλων σημαντικών πόρων. Σε μικρότερη κλίμακα, ασκήθηκε και η τέχνη του μαραγκού χωρίς να λείπουν άλλα τεχνικά επαγγέλματα που είχαν σχέση με την οικοδομή. Οι καλύτεροι ξυλουργοί π.χ. εξειδικεύτηκαν στην τέχνη της ξυλογλυπτικής. Όμως το επάγγελμα που τους έκανε γνωστούς ήταν η ζωγραφική. Το γεγονός αυτό άλλωστε καθιέρωσε και τη φράση: «Χιονιαδίτης είσαι; Ζωγράφος είσαι!». Συγκρότησαν μια από τις μεγαλύτερες ομάδες διατρέχοντας ολόκληρο το βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Δυτική Μακεδονία, το Άγιο Όρος, φτάνοντας μέχρι τη Βόρειο Ήπειρο - Αλβανία, τα Σκόπια, την πρώην Γιουγκοσλαβία και αλλού όπου ζωγράφιζαν ναούς⁽⁶⁾, διακοσμούσαν αρχοντικά, σαραγιά, σπάνια και δύσκολης τεχνικής ζωγραφιστά ταβάνια, όπως και δροσερές φυτικές διακοσμητικές συνθέσεις σε ξυλόγλυπτα σεντοφόρια - κασέλες. Ένα από τα πρωιμότερα τοιχογραφικά έργα τους εκτελούν το 1770 οι χιονιαδίτες Κωνσταντίνος και Μιχαήλ του Μιχαήλ στη μονή Άβελ στη Βήσο της Πωγωνίου. Σχεδόν μονοπωλούν ολόκληρο το 19^ο και το πρώτο μισό του 20^ο αι. συνεχίζοντας την βυζαντινή παράδοση, εντάσσοντας την, στην τέχνη τους. Ο Κίτσος Α. Μακρής στο βιβλίο του *Χιονιαδίτες ζωγράφοι* (1981), αναφέρει εξήντα δύο, ενώ ο Κωνσταντίνος Σκούρτης *Οι Χιονιαδίτες λαϊκοί ζωγράφοι & αγιογράφοι* (2008) βρίσκει εβδομήντα δύο σε μια έρευνα που συνεχίζε-

“Επί της υποδοχής” στους Χιονιάδες, το πέτρινο γεφύρι “στο παρασπόρι”, το πρώτο που αντικρίζει ο επισκέπτης. (φωτό: Βασίλης Σκούρτης)

ται φέρνοντας στο φως καινούργια στοιχεία για τη δράση τους.

Τα αξιοθέατα των Χιονιάδων είναι το πέτρινο γεφύρι στο Παρασπόρι, ενώ στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν τέσσερις νερόμυλοι. Πριν την κατοχή, λειτουργούσαν οι δύο ενώ μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο έμεινε ένας, της «Φώναινας»⁽⁷⁾, που στα τελευταία της, τον δούλεψε για λίγο, ο γαμπρός της, Γεραβέλης Μιλτιάδης παλιός Πυρσογιαννίτης μάστορας. Σήμερα έχει καθαριστεί το μονοπάτι που οδηγεί στον μύλο, αλλά ο επισκέπτης αντικρίζει μόνο τα ερείπια. Επίσης από παλιά, υπήρχε σχολείο, που είχε γίνει ονομαστό και στα γύρω χωριά, από τα οποία συνέρρεαν πολλοί μαθητές υπό την στέγη της παλαιάς εκκλησίας Αγ. Αθανασίου (οι πληροφορίες κάνουν λόγο για το 1826). Στην πλατεία υπάρχει το παλιό σχολείο (1905). Αυτό το κτήριο, όταν χτίστηκε το νέο σχολείο στέγασε τα γραφεία της κοινότητας και το καφενείο. Απέναντί του είναι το καινούργιο (1911) η «Ελληνική σχολή Χιονιάδων» που λειτούργησε αρχικά ως παρθεναγωγείο και αργότερα ως το κοινό σχολείο του χωριού. Στο κέντρο του

Χιονιάδες: Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου.

Γοργοπόταμος: Άποψη του οικισμού.

χωριού, σε περίοπτη θέση πάνω σε βράχο είναι χτισμένη η εκκλησία του **Αγίου Αθανασίου**. Ο σημερινός ναός ανακαινίστηκε το 1866 και οι εικόνες του τέμπλου ζωγραφίστηκαν το 1867. Εντός του ναού έχουν διασωθεί λίγες τοιχογραφίες διαφόρων εποχών και όλες είναι έργα Χιονιαδιδών ζωγράφων. Στην περιοχή θα δείτε εργασίες τους στον Άγιο Γεώργιο στην Πυρσόγιαννη (στο τέμπλο), ενώ στην Βούρμπιανη στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου υπάρχει η παλιότερη υπογεγραμμένη και χρονολογημένη στα 1747 φορητή εικόνα, του Αγίου Γεωργίου, δια χηρός Κώνστα (Θεοδόσι) εκ κώμις Χιωνηάδες. Ο Κώνστας είναι ο πρώτος γνωστός μέχρι σήμερα χιονιαδίτης ζωγράφος που εμφανίζεται λίγο πριν από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

Η μείωση των κατοίκων και της παραγωγικής δραστηριότητας έφερε το τέλος στην ενεργή πολιτισμική παρουσία των Χιονιάδων. Αυτά που διασώθηκαν, είναι πλέον ανεκτίμητα, αντικείμενα μελέτης που δεν ξαναφτιάχνονται. Και αυτό γιατί οι αστόχαστοι καιροί μας, όχι μόνο δεν έμαθαν σε κανέναν να τα φτιάχνει, αλλά ούτε καν να τα σώζει. Αυτήν ακριβώς την έλλειψη έρχεται να καλύ-

ψει ένα μοναδικό για τα δεδομένα της χώρας, περιοδικό, το "έκ Χιονιάδων". Ο διευθυντής του, Κώστας Σκούρτης, ζωγράφος ο ίδιος, και συγγραφέας των βιβλίων, *Ξυλόγλυπτες και ζωγραφιστές κασέλες* (2004) και *Οι Χιονιαδίτες λαϊκοί ζωγράφοι & αγιογράφοι* (2008) μαζί με την συντακτική επιτροπή του περιοδικού, μας έχει προσφέρει έως τώρα δώδεκα τεύχη, όπου παρουσιάζονται αυτές οι ξεχωριστές εργασίες και οι ιστορίες των περιφημών Χιονιαδιδών ζωγράφων. «*Η έρευνα θα συνεχιστεί και ελπίζουμε κάποτε το έργο τους να γίνει γνωστό στο σύνολό του*», τονίζουν οι Κώστας και Βασίλης Σκούρτης, πρωτεργάτες του λαμπρού περιοδικού. Οι ίδιοι δημιουργούν σε συνεργασία με το Δήμο Μαστοροχωρίων το **Μουσείο Χιονιαδιδών Ζωγράφων**, στο πρόσφατα ανακατασκευασμένο και αναπαλαιωμένο κτήριο του δημοτικού σχολείου. Ο οραματισμός και η πρωτοβουλία για τη δημιουργία του ανήκει στον συνταξιούχο δάσκαλο Ευριπίδη Ζωγράφο, τελευταίο πρόεδρο της κοινότητας πριν τον Καποδίστρια. Μαζί με το **Μουσείο Ηπειρωτών Μαστόρων**, στην Πυρσόγιαννη, είναι βέβαιο ότι θα αποτελέσουν δύο παρακαταθήκες υψηλής ποιότητας και μοχλούς ανάκαμψης για όλη την περιοχή. Αποδεικνύεται, ότι μια ομάδα νέων ανθρώπων, μέσα από συλλόγους ή αδελφότητες που στηρίζουν αυτές τις προσπάθειες, μπορεί όχι μόνο να αντισταθεί στη φθορά των ορεινών μικροκοινωνιών, αλλά μπαίνοντας δυναμικά στο χώρο, να τον αναπτύξει και να του προσδώσει νέες χρήσεις και λειτουργίες.

Πιο κάτω στην κοιλάδα, στο δρόμο για το Πληκάτι, βρίσκεται η δεύτερη είσοδος για τον **Γοργοπόταμο** (Τούρνοβον στα 940 μ. υψ., 69 κάτοικοι '01). Το χωριό είναι κτισμένο στα ριζά της Όρλας προς τα ανατολικά, και απλώνεται ως κάτω, στον ποταμό Γοργοπόταμο, σε ένα απaráμιλλης φυσικής ομορφιάς τοπίο. Πάλι, με τη δύναμη του νερού, δούλευαν δύο νερόμυλοι και ταυτόχρονα ποτίζονταν ο "κάμπος", με τους μικρούς κλήρους, μπροστά

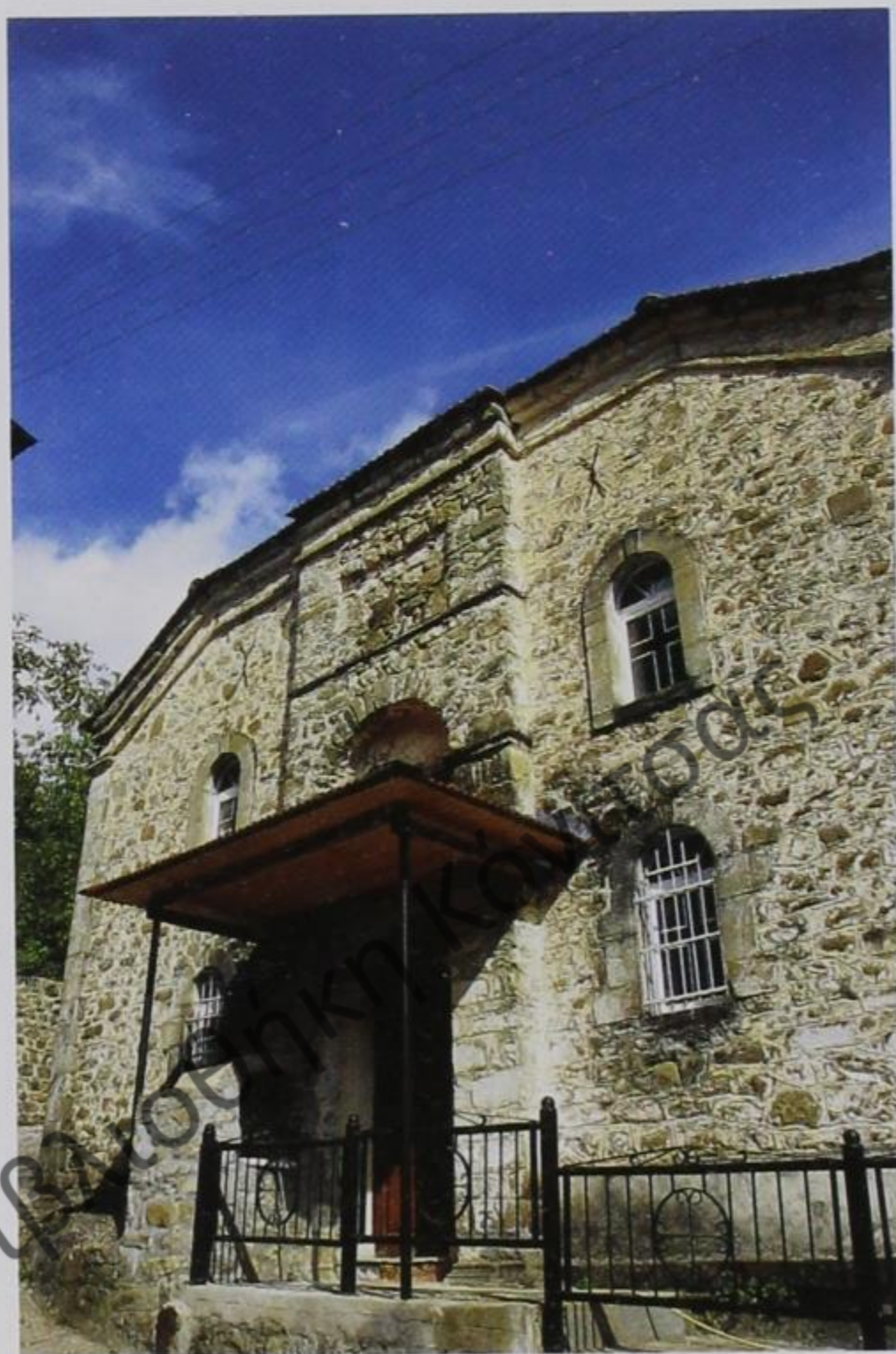

από το χωριό, δίνοντας ζωή και σώζοντας κόσμο από την πείνα, στα δύσκολα χρόνια του πολέμου και της κατοχής, με το καλαμπόκι και τους ξακουστούς γίγαντες που και σήμερα καλλιεργούν οι λιγοστοί κάτοικοί του.

Το Τούρνοβο σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου}-19^{ου} αι. υπήρξε κοιτίδα τεχνιτών του ξύλου όπου αναπτύχθηκαν όλοι οι κλάδοι της **ξυλογλυπτικής** τέχνης. Ίσως και εδώ να ασχολήθηκαν και με άλλα τεχνικά επαγγέλματα όπως η ζωγραφική, αφού στην επιγραφή της ιστορίας στο ναό της Κοίμησης Θεοτόκου Κρατερού Φλώρινας διαβάζουμε: «*Ιστορήθη δια χειρός Ιωάννου του εκ χιονάδες και καταγόμενος [εκ] Τούρνοβον 1843 Ιουνίω 30*», όμως το επάγγελμα που τους έκανε γνωστούς ήταν η ξυλουργική.

Οι Τουρνοβίτες ξυλουργοί – μαραγκοί και σκαλιστές – ταγιαδόροι απέκτησαν τεράστια φήμη ανάμεσα στους ομοτέχνους τους από τα γειτονικά μαστοροχώρια αλλά και από την υπόλοιπη Ήπειρο, Δυτ. Μακεδονία, Θεσσαλία και ήταν περιζήτητοι στην Ελλάδα την Αλβανία, αλλά και τη Βαλκανική. Αναλάμβαναν κάθε είδους ξυλογλυπτική εργασία, κυρίως διακόσμηση ναών (τέμπλα, προσκυνητάρια, εικονοστάσια, παγκάρια, πλαίσια εικόνων, σκαλιστές εικόνες κ.ά), δημόσιων κτιρίων (αρχονταρίκια, ξενώνες κ.ά), και αρχοντικών (ταβάνια, μεσάντρες, κασέλες, στεφανοθήκες, εικονοστάσια, κορνίζες κ.λπ.).

Εκεί όμως που διέπρεψαν είναι η κατασκευή και διακόσμηση τέμπλων. Το πρώτο γνωστό έργο Τουρνοβιτών ξυλογλυπτών ανάγεται στην περίοδο του Αλή Πασά. Βρίσκεται στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου της μονής Ιακώβου Δολιανών Ιωαννίνων. Οργανωμένοι σε ξεχωριστές ομάδες, όπως και οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι όργωσαν κυριολεκτικά την χώρα, δημιουργώντας έργα απaráμιλλης τέχνης, σε πολλές εκκλησίες, όπως το μνημειακό τέμπλο της μητρόπολης του Αγίου Αθανασίου (1831 – 1832) στα Γιάννινα. Για τη δημιουργία του εργάστηκαν ο Τάσης και οι γιοί του Κωτούλας, Ιωάννης και Δημήτριος περίπου δέκα

Γοργοπόταμος: Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου.

χρόνια. Άλλα έργα των ίδιων τεχνιτών είναι τα τέμπλα του Αγίου Χαραλάμπους της Πρέβεζας, του Αγίου Σπυριδώνος της Βόνιτσας, της μητρόπολης της Σωπικής στο Άνω Πωγώνι Βορείου Ηπείρου, καθώς και εικονοστάσια εκκλησιών σε χωριά του Πωγωνίου, της Χιμάρας, της Πρεμετής, του Μπερατίου, της Κορυτσάς, και του Αργυροκάστρου.

Σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία⁽⁸⁾ οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου (Γοργοποτάμου) ανήκαν κυρίως σε μια ευρύτερη οικογένεια με το επώνυμο Σέχης. Μια δεύτερη οικογένεια ξυλογλυπτών με το επώνυμο Βούρης φέρονται, σύμφωνα με την οικογενειακή παράδοση των Σκαλιστών, ως μακρινοί συγγενείς της οικογένειας Σέχη και είχαν ως κύριο επάγγελμα την ξυλουργική και δευτερευόντως την ξυλογλυπτική. Από τη μεγάλη παράδοση των

ξυλογλυπτών διατηρείται μια επιπλοποιία στο Αγρίνιο και άλλη μια στο Τσοτύλι Κοζάνης. Αυτές αποτελούν τη συνέχεια ενός καλλιτεχνικού επαγγέλματος, που επί δύο τουλάχιστον αιώνες έδωσε εξαιρετικά έργα τέχνης.

Οικισμός πολυάνθρωπος κατά τον 19^ο αιώνα, παρουσιάζει εικόνα παρακμής τις δεκαετίες μετά τον πόλεμο του 1940 – '41, που όπως και ο εμφύλιος άφησαν βαθιά σημάδια, στις μνήμες και κυρίως στην κατοίκηση. Αυτό δεν συνέβη βέβαια μόνο στον Γοργοπόταμο αλλά σε όλη την περιοχή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στον εμφύλιο πόλεμο, 700.000 - 800.000 κάτοικοι⁽⁹⁾ των ορεινών περιοχών μετακόμισαν βιαίως στις πόλεις για να μην έχουν οι μαχητές του ΔΣΕ πηγές ανεφοδιασμού, στρατολογίας και υπηρεσιών. Οι επονομαζόμενοι «ανταρτόπληκτοι» αποτελούσαν το 10% του ελληνικού πληθυσμού της περιόδου. Λίγοι από αυτούς επέστρεψαν στα χωριά τους μετά τη λήξη του, το 1950, με τον επαναπατρισμό, όπως είχε ονομαστεί, για να τα βρουν ερειπωμένα. Όμως τα μαστοροχώρια της Ηπείρου, όπως και άλλες γειτονικές περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας ζούσαν σε ένα περιβάλλον δραματικών αλλαγών, η εποχή της άνθησης και του εμπορίου είχαν περάσει ανεπιστράπτι. Οι νέες ασχολίες δεν ήταν η ξυλουργική αλλά η γεωργία και η κτηνοτροφία. Παρόλα αυτά έπρεπε να ορθοποδήσουν, να ξαναβρούν τον τρόπο ζωής τους. Το 1961, το σχολείο του Γοργοπόταμου

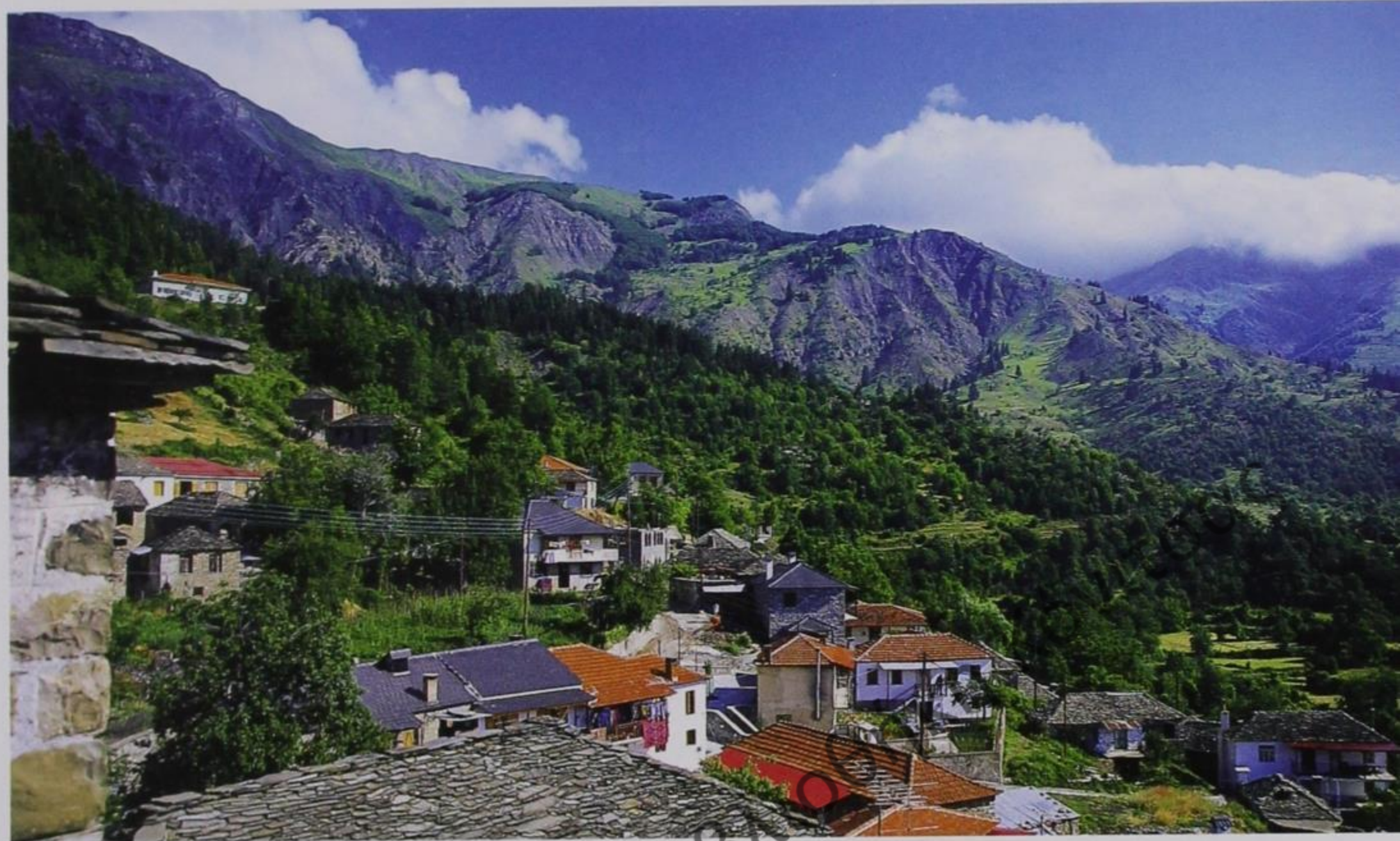
είχε τριάντα μαθητές και ο αγαπητός στους κατοίκους δάσκαλος, Σωκράτης Οικονόμου, είχε οργανώσει εκτός από τα μαθητικά συσσίτια, και νυχτερινό σχολείο, ώστε να πάρουν απολυτήριο οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, και όσοι απέφυγαν τη μετανάστευση που στην Ήπειρο είχε πάρει δραματικές διαστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η πενταετία 1956-1961 όπου μετανάστευσαν, (κυρίως στη Γερμανία), 9515 άτομα δηλαδή 1903 άτομα το χρόνο. Αμέριστη συμπαράσταση στις πρωτοβουλίες του δασκάλου έδωσε η «εν Αθήναις Αδελφότητα Τουρνοβιτών» και η οικογένεια Σκαλιστή από το Αγρίνιο. Τα τελευταία χρόνια αρκετοί επιστρέφουν για να ανοικοδομήσουν το πατρικό τους σπίτι, δίνοντας νέα όψη στο χωριό, και κάποια ζωντάνια, έστω τους καλοκαιρινούς μήνες.

Μετά τη μικρή κοιλάδα του Γοργοπόταμου, ξετυλίγεται η μοναδική παραμεθόρια διαδρομή προς τις απόκρημνες, δαντελωτές παρυφές του Γράμμου. Μια άγνωστη ενδοχώρα, με εξαιρετικά φυσικά θέλγητρα και με προοπτικές τουριστικής ανάπτυξης σας αποκαλύπτεται, όταν από το στενό ασφάλτινο δίκτυο φτάνετε στο πιο απομακρυσμένο από τα χωριά, το πετρόχτιστο **Πληκάτι**, (Πι(ε)λκάδες στα 1240 μ. υψ., 150 κάτοικοι '01). Το χωριό φαίνεται ότι έχει σπουδαία ιστορία και κρατάει ακόμα την αυθεντική του, παραδοσιακή αρχιτεκτονική φυσιογνωμία που φανερώνεται στον επισκέπτη ευθύς μόλις φτάσει στην πλατεία του. Υπήρξε κοιτίδα μαστόρων και μητρόπολη μαστοροχωρίων. Οι επαφές, όπως σε όλα τα μαστοροχώρια, με την Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ή την εγγύς Ανατολή ήταν συνεχείς και κάθε άλλο παρά προσέκρουαν σε αδιαπέραστα φυσικά εμπόδια και εθνικά σύνορα. Σήμερα ακόμα υπάρχει σε καλή κατάσταση το μονοπάτι – καλντερίμι που οδηγεί στην Αλβανική Ερσέκα, (πρω-

Πέτρινη κατοικία στο Πληκάτι.

Ένα τμήμα από το πετρόχτιστο Πληκάτι

τεύουσα της Κολώνιας) σε τρεις ώρες, στη Ράχοβα, με την οποία είχαν στενές σχέσεις⁽¹⁰⁾, και στο Λεσκοβίκι. Την ίδια εποχή, πήγαιναν και με τα μουλάρια στην Κόνιτσα, περνώντας από το, γκρεμισμένο σήμερα, πέτρινο γεφύρι του Βουρμπιανίτικου, σε εννέα ώρες. Ο Gustav Weisand που ταξίδεψε στα βλαχοχώρια το 1889 - '90, γράφει ότι κατοικούσαν 250 ψυχές⁽¹¹⁾. Με δεδομένο ότι οι Τούρκοι έγραφαν μόνο τον αντρικό πληθυσμό με βασικό κριτήριο το θρήσκευμα συνάγουμε ότι ήταν τουλάχιστον οι διπλάσιοι.

Η προέλευση των σημερινών κατοίκων, είναι από χριστιανικά μαστοροχώρια, κατά μια εκδοχή από τη Μοσχόπολη της Βορείου Ηπείρου, την οποία εγκατέλειψαν το 1769 ύστερα από τις ανεπανόρθωτες καταστροφές που προκάλεσαν οι Τουρκαλβανοί. Η άλλη, ισχυρότερη και σχεδόν βεβαιωμένη άποψη, αναφέρει ότι είναι Αρβανίτικη⁽¹²⁾ αποικία των χωριών της Κολώνιας, σε μια μετοικεσία που

έγινε περί τον 18^ο αι. Ακολούθησε, και ανέπτυξε την μαστορική – οικοδομική τέχνη, στους δρόμους και τα μονοπάτια που χάραξαν τα μπουλούκια της περιοχής. Οι Πληκαδίτες μαστοροί διακρίθηκαν για την τεχνική τους και άφησαν καλό όνομα στις δουλειές. Ταξίδεψαν στη Θεσπρωτία (στο Τσιάμικο όπως έλεγαν), Μεσολόγγι, Αργίνο, Άγιον Όρος, Θεσσαλία, Καβάλα και ιδιαίτερα στην Αθήνα και τα γύρω Αρβανιτοχώρια. Πληκαδίτες βρίσκουμε και μακρύτερα από τα σύνορα, στην Αντίς Αμπέμπα, Αιθιοπία, Γαλλία, Αμερική, Ρουμανία, Ρωσία. Δώδεκα άτομα μάλιστα, έφτασαν μέχρι το Ιρκούτσκ όπου εργάστηκαν σε τεχνικά έργα του υπερσιβηρικού σιδηροδρόμου (1891-1915). Οι ίδιοι, παρέα με μαστορούς από τη Ράχοβα έφτασαν έως το ακραίο Βλαδιβοστόκ στην Ιαπωνική θάλασσα όπου σταματούσε η σιδηροδρομική γραμμή. Οι Θεολογέοι και οι Τατέοι, έχτισαν το σπίτι του Μακρυγιάννη στην Αθήνα, (συμβολή Μακρυγιάννη – Διάκου), και με αυτά τα χρήματα

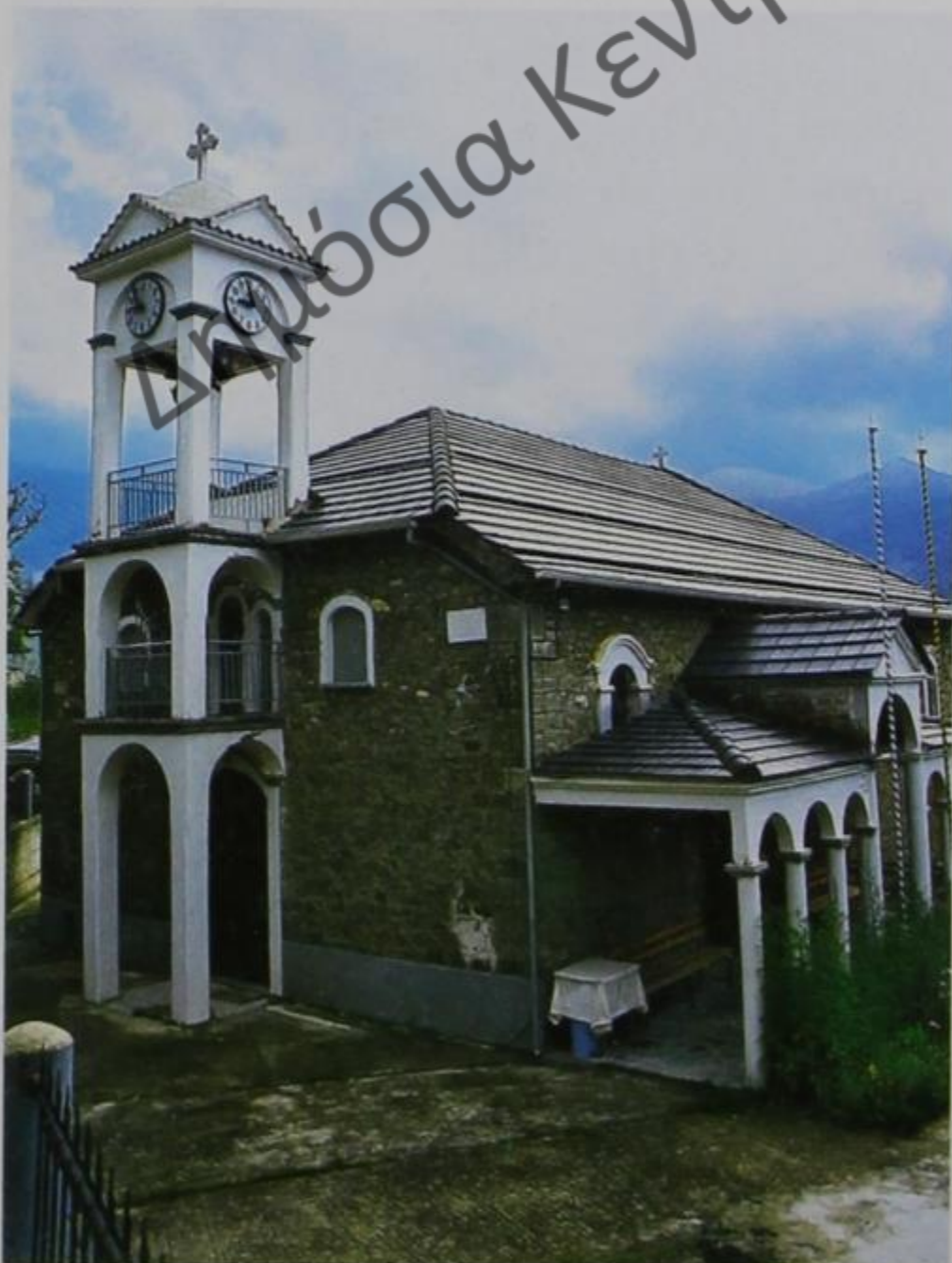
αγόρασαν μεγάλη έκταση στο σημερινό κέντρο της Αθήνας, λέγεται ότι η έκταση περιελάμβανε τη σημερινή πλατεία Ομονοίας, τα "Βορεία Άκρα" τότε, την οποία πούλησαν αργότερα σε Αρβανίτες. Στις αρχές του 19^{ου} αι. βρίσκουμε το χωριό με 400 σπίτια, ενώ κάμποσα χρόνια μετά, ο πληθυσμός έχει φτάσει τους δύο χιλιάδες διακόσιους κατοίκους. Τα πολλά νερά που πότιζαν τη μεγαλύτερη έκταση της κοιλάδας τροφοδοτούσαν τρεις νερόμυλους, πέντε μαντάνια, τρεις νεροτριβές και εκατοντάδες στρέμματα γης. Η αγροτική παραγωγή όμως δεν έφτανε για όλους και αποφασίστηκε μια οργανωμένη μετοικεσία. Το 1841, μεγάλος αριθμός οικογενειών, μετακινήθηκαν ομαδικά προς τα νοτιοανατολικά του όρους Βέρνον (Βίτσι), ιδρύοντας την **Μπελκαμένη** (σημερινή παλιά Δροσοπηγή), τη **Νεγόβανη**, Νεγκοβάνη ή Νεχόβανη (1861), (το σημερινό Φλάμπουρο), και το Καζακλάρ της Θεσσαλίας, (σημερινός Αμπελώνας).

Η ανθρώπινη παρουσία προδιαθέτει ευχάριστα τον περιηγητή. Θα αντικρίσετε ένα ζωντανό χωριό, με πολλούς κατοίκους και

Πληκάτι: Υφαντό κάλυμμα μαξιλάρας, με παραδοσιακά σχέδια.

νούργια σπίτια, και πρωτόγνωρη διάθεση φιλοξενίας. Αρκετοί ασχολούνται με τη κτηνοτροφία, τη γεωργία, την υλοτόμηση και οι περισσότεροι, είναι εργολάβοι οικοδομών και εργάτες – πετράδες, που παίρνουν δουλειές στα γύρω χωριά. Οι μικρές παραδοσιακές καλλιέργειες που εναλλάσσονται με τη θαμνώδη βλάστηση, συνθέτουν ένα ευχάριστο αγροτικό τοπίο και ταυτόχρονα ένα σημαντικό βιότοπο για τα πουλιά. Βορειοδυτικά του χωριού, κοντά στα σύνορα με την Αλβανία, έχει παρατηρηθεί μικρός πληθυσμός αγριόγιδου, είδος σπάνιο στη χώρα μας. Στα απόκρημνα βράχια πάνω από τον οικισμό φωλιάζει ο χρυσαετός που κυνηγάει στις υποαλπικές εκτάσεις του Γράμμου. Πραγματικά, ο επισκέπτης προκαταλαμβάνεται θετικά με το Πληκάτι, που φαίνεται, ότι διαφύλαξε ζωντανό το παραδοσιακό του χρώμα, μαζί με πολλές από τις αρχοντικές κατοικίες, ορισμένες εκ των οποίων είναι παμπάλαιες. Το πιο ουσιαστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής των μαστοροχωριών, είναι τα σπίτια, ιδιαίτερα τα λαϊκά, που συνδέονται με τον άνθρωπο σε όλες τις δραστηριότητες της ζωής του. Σε αυτά, βρίσκονται αποτυπωμένες οι αντιλήψεις του, οι αξίες, οι βιοτικές του ανάγκες, οι συνήθειές του καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τις ικα-

Πληκάτι: Η εκκλησία της Παναγίας.

νοποιεί, χρησιμοποιώντας τα υλικά που του παρέχει η φύση. Η κατασκευή τους, σε πολλές περιπτώσεις, απαιτούσε νέες μεθόδους κατασκευής, και η εφαρμογή αυτών των μεθόδων, αποτελούσε σταθμό στην εξέλιξη των κατασκευών. Ιδιαίτερα προσεγμένο ήταν το δούλεμα της πέτρας, το πελέκημα, που χρειαζόταν απίστευτο μεράκι, ειδικά στην τοιχοποιία της πρόσοψης, που στις περισσότερες των περιπτώσεων είναι μοναδικό, προκαλώντας, από τότε, τον ανυπόκριτο θαυμασμό. Τα δίπατα ή τρίπατα σπίτια επιβάλλουν τη παρουσία τους, ακόμα και σήμερα.

Στο Πληκάτι, παλιότερα, οι γυναίκες επιδίδονταν ιδιαίτερα στην υφαντουργία και την πλεκτική, πράγμα πρόδηλο αν επισκεφθείτε κάποιο από τα νοικοκυρεμένα σπίτια. Δείγματα των όμορφων παλιών υφαντών, συνήθως προίκες κοριτσιών, βελέντζες, αλλά και νεώτερα, καλύμματα καναπέδων, κεντητά τραπεζομάντιλα, μαξιλάρες, κοσμούν κάθε γωνιά του, και με δικαιολογημένη περηφάνια, πολλά από αυτά είναι κρεμασμένα στον τοίχο σε μεγάλες κορνίζες ή σε μικρότερα κάδρα. Επίσης, στο χωριό επιβιώνει από τους παλιότερους μια από τις πιο αυθεντικές εκφάνσεις της ηπειρώτικης παραδοσης, το πολυφωνικό τραγούδι, που έχει ακόμη ισχυρή παρουσία, στα γλέντια και τις καλοκαιρινές συνάξεις.

Αξιολογα θρησκευτικά μνημεία, του χωριού, αλλά και όλης της περιοχής, είναι η νεότερη εκκλησία της **Παναγίας της Πληκαδίτισσας**, η παλιά του **Αγίου Αθανασίου**, και το παρεκκλήσιο της "Παναγιοπούλας" αφιερωμένη στο **Γενέσιον της Θεοτόκου**. Στον Άγιο Αθανάσιο, φιλοξενούνται τα εναπομείναντα τμήματα από το τέμπλο του παλιού ναού και η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Πληκαδίτισσας, προστάτιδας του χωριού, και όλων των Γραμμοχωρίων. Η εικόνα βρέθηκε από βοσκούς στην τοποθεσία «Πεστιλέπη» ή «Πιστίλιαπη», νότια της Αετομηλίτσας, και τοποθετήθηκε αρχικά στον ναό του Αγίου Αθανασίου. Η παράδοση, αναφέρει ότι μετακινή-

Πληκάτι: Ο παλιός νερόμυλος στο δρόμο για Αετομηλίτσα. Ό,τι πρέπει για κατασκήνωση.

θηκε, φτάνοντας στο μέσο του χωριού, όπου υπήρχαν ερείπια παλιότερου ναού. Σε αυτό το σημείο οι κάτοικοι, έκτισαν ναό ρυθμού βασιλικής, αφιερώνοντάς τον στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Αυτό το μοναδικό μνημείο της λαϊκής αρχιτεκτονικής, κατάγραφο με τοιχογραφίες, από άγνοια των κατοίκων και αδιαφορία των αρμόδιων υπηρεσιών αφέθηκε να γκρεμιστεί από τον Ελληνικό Στρατό μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, το 1951, ενώ μπορούσε να σωθεί αφού είχε ελαφρές ζημιές. Ξαναχτίστηκε ανάμεσα στα έτη 1951 - '53 με έξοδα της 8^{ης} Μεραρχίας Ηπείρου και με τη βοήθεια και συνδρομή των κατοίκων. Στις 16 Φεβρουαρίου, κάθε χρόνο, γίνεται μεγαλόπρεπη θρησκευτική γιορτή, αφιερωμένη στη Παναγία την Πληκαδίτισσα.

Το χωριό, είναι κτισμένο στο ψηλότερο σημείο, στην αρχή της κοιλάδας ή Λάκκας Σαραντάπορου, σε καταπληκτική περικλειστη τοποθεσία. Από εδώ φαίνεται, η κορφή **Περήφανο** (2442 μ), και η κορφή 2520, που οι παλιοί τη θυμούνται σαν Τσιούμα αλ Πέτση, (κορφή του Πέτση (βλ. ΒΟΧ επόμ. σελ.) ή Τσηιούκα Ρέσκα, η ψηλότερη του Γράμμου.

Και για τις δυο κορφές, υπάρχει πρόσβαση από το χωριό Γράμμος, αλλά οι περισσότεροι πεζοπόροι - ορειβάτες, προτιμούν το Πληκάτι γιατί είναι πιο κοντά, και η διαδρομή πιο

Παραθέτουμε τη λαϊκή παράδοση για την ονομασία, όπως την άφησε γραμμένη ο αείμνηστος Βουρμπανίτης δάσκαλος Χαράλαμπος Νικ. Ρεμπέλης (1887 - 1947).

Η Τσιούκα Πέτς^(1α), (κατά Κώτσιο Παπαχρήστον από Τούρνοβον^(1β)). Απ' οχπάν' απ' το Ροζντόλ' είναι μια κορφή τ'ς Σκάλας που τη λεν' *Τσιούκα Πέτς*, που είναι ντιπ γκόλια, γιατί είναι πολύ ψηλή και καν' κρύγιο. Το καλοκαίρ' βόσκ'ν εκεί τα πρόβατα τα Πετουλαιίκα που βγαίν' ν απ' εδώ κι' άλλα βλάχ'κα που βγαίν' ν από την Κολώνια, γιατί είναι στο σύνορο. Από την Τσιούκα Πέτς αγναντεύονται πεκείθε η Κολώνια, τα βουνά του Σκραπαριού και της Γκιόρτζιας κι' ο κάμπος τ'ς Μπίλιστας. Μια βολά, θα είναι καμμιά 'κατοστή χρόνια, έσμιξαν εκεί στη κορφή καταρραχής τρεις - τέσσερ'ς τσιελεγκάδες και ξέχαζαν και κουβέντιαζαν για το'να και για τ' άλλο. Εκεί που μασ'λατούσαν έβαλαν στοίχημα σε χίλια πρόβατα και σ' εκατό αργκελέδες για να τα παρ' εκείνος που θα αποφασίσ' να κάτσ' ένα χειμώνα σ' αυτή τη κορφή μέσα σε μια πετρένια καλύβα που θα την έφκιαναν μέσα στις γης. Απ' τ'ς τέσσερ'ς τσιελεγκάδες μονάχα ένας, ο Πέτ'ς^(1γ), δέχτ'κε να κάτσ' όλον το χειμώνα, μον' να τάχ' όλα, να μη του λείπ' τίποτες. Τόφειακαν μια καλύβα καλή και γερή, τόβαλαν μέσα θροφή, νερό, δύλα, σεπάσματα κι' άλλα χρειαζούμενα και στα 'βγα τ' Άι Δημήτρ' πόφ'γαν οι βλάχ' για τα χειμωδιά, ο Πέτ'ς κλείσκε μέσα στην καλύβα. Πέρασ' όπως - όπως ο δόλιος ο Πέτ'ς το Χαμένο^(1δ) μόν' σα μπήκ' ο Αντριγιάντ^(1ε) κι' αρχίν'ς ο βαρύς χειμώνας κι' έπεσαν κάνα δύο - τρίγια μέτρα χιόν' και φ'σούσε τ' ανεμοσούρ', μετάνοιωσε ο καημένος, μόν' πώς να φύγ' : Δε μπορούσε!... Κακοπέρασ' ο μαύρος και στον Αντριγιάντ και το Γενάρ', μόν' στα 'μπα του Φλεβάρ' απελπίσ'κ' ο Πέτ'ς και γράφ' σ' ένα χαρτί: *Ως τα τώρ', αδέρφια, βαστάχ'κα, νταγιάντ'σα, μον απέδω κι' ομπρός κιστεύω, δε θα μπορέσω να νταγιαντίσω....θα πεθάνω. Ως τώρα ούτ' από κρύγιο 'πόφερα ούτε από τομ πάγο ούτ' από θροφή. Τον αγέρ' ωρ' αδέρφια, τον αγέρα δε μπορώ να 'ποφέρω, με ξεκούφανε μέρα νύχτα το βουγγητό τ' αγέρα, Κουνιέτ' ο τόπος ωρ' αδέρφια, και μου φαντάζ' πως γκυλιούμαι ολοένα στα κατάβαθα τ'ς γής. Αν πεθάνω, θα πεθάνω απ' το βουγγητό τ' αγέρα, οχ' από τίποτες άλλο. Αν θέλετε δίνετε το μισό το στοίχ'μα στο παιδί μ' τον Πήλιο... Το Μάη που 'ρθαν οι βλάχοι ανέβκαν ίσια στο βουνό, ηύραν την καλύβα και μέσα τον τσιέλεγκα τομ Πέτ'ς πεθαμένον σύξυλο! Από τότες αυτή την κορφή τ'ν είπαν Τσιούκα Πέτς, κι' όντας οι πिरαστικοί βγαίνουν καμμιά βολά στο σκάρ'σμα ή στο σουρούπωμα ως εκεί, παίρν'ν με τη φλοέρα τους το μισογυλιό του Πέτ'ς, έτσ' σε χαβά αρβανιτοβλάχ'κο...*

Χαράλαμπος Ρεμπέλης, ¹(1953), ²(2005) 153-154. Βασίλη Γ. Νιτσιάκου, ²(2003) 108, 109.

^(1α) Υψόμετρον 2520 μ., ^(1β) Γοργοπόταμος Μαστοροχωρίων, ^(1γ) Πέτρος, ^(1δ) Ο Νοέμβριος, ^(1ε) Ο Δεκέμβριος.

εύκολη. Η θέα από εκεί είναι καταπληκτική και ανεμπόδιστη σε όλη τη Λάκκα Σαραντάπορου ενώ προς τα βορειοδυτικά, φαίνονται οι ομαλές πλαγιές που καταλήγουν μέσα στην Αλβανία. Βορειοανατολικά είναι το χωριό Γράμμος, ενώ νοτιοδυτικά η ματιά σας συναντά τη Νεμέρτσικα ή Ντούσκο ή Πωγώνι, την αρχαία Μερόπη, ένα μεγαλόπρεπο βουνό με τις ψηλότερες κορυφές του στην Αλβανία. Απέναντι από το χωριό, στην μικρή καταπράσινη κοιλάδα, σμίγουν τα νερά τους τρεις μεγάλες ρεματιές, του Ξηροποτάμου, του Μεσοποτάμου και του Ντέντσ(ι)κου για να γεννήσουν το Γοργοπόταμο που

δυναμωμένος στην πορεία του, μετά από λίγα χιλιόμετρα, ονομάζεται Σαραντάπορος. Εκεί, σε ένα μεγάλο πλάτωμα, στη θέση 'Πριόνια'', υπάρχει ο παλιός πετρόχτιστος **νερόμυλος** από τους λίγους που διασώθηκαν και αναστηλώνονται τα τελευταία χρόνια. Ωραίο σημείο για κατασκήνωση, πάνω στην καλοκαιρινή διαδρομή για Αετομηλίτσα, ίσως η ωραιότερη χωμάτινη διαδρομή που θα έχετε κάνει. Ξεκινά από το Πληκάτι, με κατεύθυνση προς τα κάτω, στο νερόμυλο, και από εκεί, ανηφορίζει φιδογυριστά στις πλαγιές της τοποθεσίας Οχυρό, μέσα στις οξιές. Όσο

ανεβαίνετε το βουνό Καρδάρι - Σταυρός, τόσο η θέα ομορφαίνει, και το Πληκάτι, ο τελευταίος σας σταθμός, φαίνεται τώρα πίσω σας, σε όλο του το μεγαλείο, αμφιθεατρικά κτισμένο με τις κόκκινες στέγες μες το πράσινο και τις τεράστιες πτυχώσεις που έχουν δημιουργηθεί από τα ρέματα και τα άφθονα νερά τους. Χωρίς καλά - καλά να το καταλάβετε, θα φτάσετε σε δστ. με μικρό πέτρινο εικονοστάσι, όπου ο δρόμος, (ανοίχτηκε από το Α' Σώμα στρατού) χωρίζει, δεξιά για την Αετομηλίτσα, και αριστερά, προς το **Μνημείο - Ηρώο** του Α' Σώματος στρατού στην κορυφή "Γκέσος" (2166 μ.).

Το βλέμμα φτερουγίζει δρασκελίζοντας τους λόφους όσο ανεβαίνετε προς το μνημείο και το τοπίο αγριεύει αναδεικνύοντας το μεγαλείο του βουνού. Λίγο πιο πάνω από το Μνημείο, (υπάρχει σήμανση) ξεκινά το απότομο, χορταριασμένο και σαθρό μονοπάτι, η «σκάλα» των ντόπιων, που οδηγεί στην κορυφή Περήφανο (2442 μ.). Στο πίσω μέρος του μνημείου, έχει μια "κρύπτη" όπου κατεβαίνετε με σκαλοπάτια, και ένα μικρό εκκλησάκι. Ανάψτε το καντηλάκι... και κατηφορίστε προς την διασταύρωση που αφήσατε πίσω σας. Σε εννιά περίπου χλμ. από την δστ., θα μπειτε στον πυρήνα της ξακουστής **Αετομηλίτσας**, (Ντένισκο ή Ντέντσ(ι)κο στα 1470 μ. υψ., 308 κάτοικοι '01) του βορειότερου μεθοριακού χωριού της μέσα Πατρίδας. Παλιό κεφαλοχώρι, ένα από τα ψηλότερα κατοικημένα ορεινά **βλαχοχώρια** της Ελλάδας, μαζί με τη Σαμαρίνα στα Γρεβενά (1450 μ. υψ.), το Πισοδέρι Φλώρινας (1420 μ. υψ.), τη Φούρκα στο Σμόλικα (1360 μ. υψ.), το Στεφάνι στον Ασπροπόταμο (1380 μ. υψ.), και το Νυμφαίο στη Φλώρινα (1350 μ. υψ.).

Το χωριό, προήλθε από συνένωση οικισμών, που προϋπήρχαν στη περιοχή μέχρι τον 17° αι. Η ονομασία του, Ντένισκο, σημαίνει προσήλιο. Απέχει 61 χλμ. από την Κόνιτσα μέσω της Ε.Ο. Κοζάνης - Ιωαννίνων. Γενικά η πρόσβαση στο χωριό με την πρόσφατη ασφαλτόστρωση δεν παρουσιάζει προβλήματα (παρά το σαθρό υπέδαφος), ακόμα και το χειμώνα με τα χιόνια. Στην πλατεία της υπάρχει το κοινοτικό γραφείο με το Κ.Ε.Π. που καλύπτουν τις ανάγκες των κατοίκων το καλοκαίρι (το χειμώνα η έδρα είναι στη Λάρισα), η θαυμάσια πετρόχτιστη κρήνη και τα δύο καφενεία από δύο συνονόματους Αποστόληδες. Δείτε κάτω από την πλατεία την καινούργια ντριστέλα, χρήσιμη για το πλύσιμο των βαριών μάλλινων κλινοσκεπασμάτων, ακόμα και σήμερα. Παλιότερα, στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν πέντε - έξι ντριστέλες και υδρόμυλοι. Δεν είναι υπερβολή αφού πριν το 1940 είχε τριακόσια σπίτια, δεκάδες χιλιάδες κεφάλια ζώα (λένε για 45.000), και στο πέτρινο κτήριο του παλιού σχολείου (σημερινό καταφύγιο) στεγάζονταν 150 μαθητές και δέκα δάσκαλοι. Ο πόλεμος, και ύστερα ο εμφύλιος άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στην περιοχή με την Αετομηλίτσα να ερημώνεται για αρκετά χρόνια, ενώ τα περισσότερα μεγάλα αρχοντόσπιτα που είχαν απομείνει από αυτή την εποχή καταρρέουν. Έτσι η Αετομηλίτσα στο τέλος της δεκαετίας του 1960

Κορυφή Γκέσος. Το μνημείο του Γράμμου για τους πεσόντες του κυβερνητικού στρατού 1948-1949.

Ταξιδιώτες στην Αετομηλίτσα

Ο Gustav Weigand που ταξίδεψε στα βλαχοχώρια το 1889 - '90 αναφέρει ότι κατοικούσαν 400 ψυχές. Με δεδομένο ότι οι Τούρκοι έγραφαν μόνο τον αντρικό πληθυσμό, συμπεραίνουμε ότι ήταν τουλάχιστον οι διπλοί. Gustav Weigand (2001) 322.

«...στην εντελώς βόρεια άκρη της Πίνδου στις πλαγιές του Γράμμου, κοντά στα εθνογραφικά όρια των Ελλήνων, και των Αλβανών, υπάρχουν μερικά Βλαχοχώρια στις πλαγιές του όρους Γράμμος που είναι χτισμένα κοντά στο σημείο όπου συναντώνται τα εθνογραφικά όρια των Ελλήνων, των Βουλγάρων και των Αλβανών. Τα σπουδαιότερα από αυτά είναι η Γράμμουστα (σήμερα Γράμμος) και το Ντένισκο (σήμερα Αετομηλίτσα), που βρίσκεται σε απόσταση έξι ωρών από τη Φούρκα», (από τη Φούρκα πέρασε η κεντρική οδός, προς Κόνιτσα και Μπιτώλια (Μοναστήρι). Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson (2009) 234.

«...εδώ εβγαίνουν και οι καλές ούρδες (τυρί ωςάν κεφάλια, παχύτατο) όπου είναι περίφημες, προϊόν σπάνιον, γίνονται εις το χωρίον Δένζικο και χωρίον Γράμοστη βλαχοχώρια κείμενα εις την σειράν του Πίνδου, πλησίον Κολόνιας...», Κοσμά Θεσπρωτού - Αθανασίου Ψαλίδα ¹(1964), ²(2005) 8, 63, και Χ. Γκούτος περ. Κόνιτσα τ.χ. 100, (2001) 295.

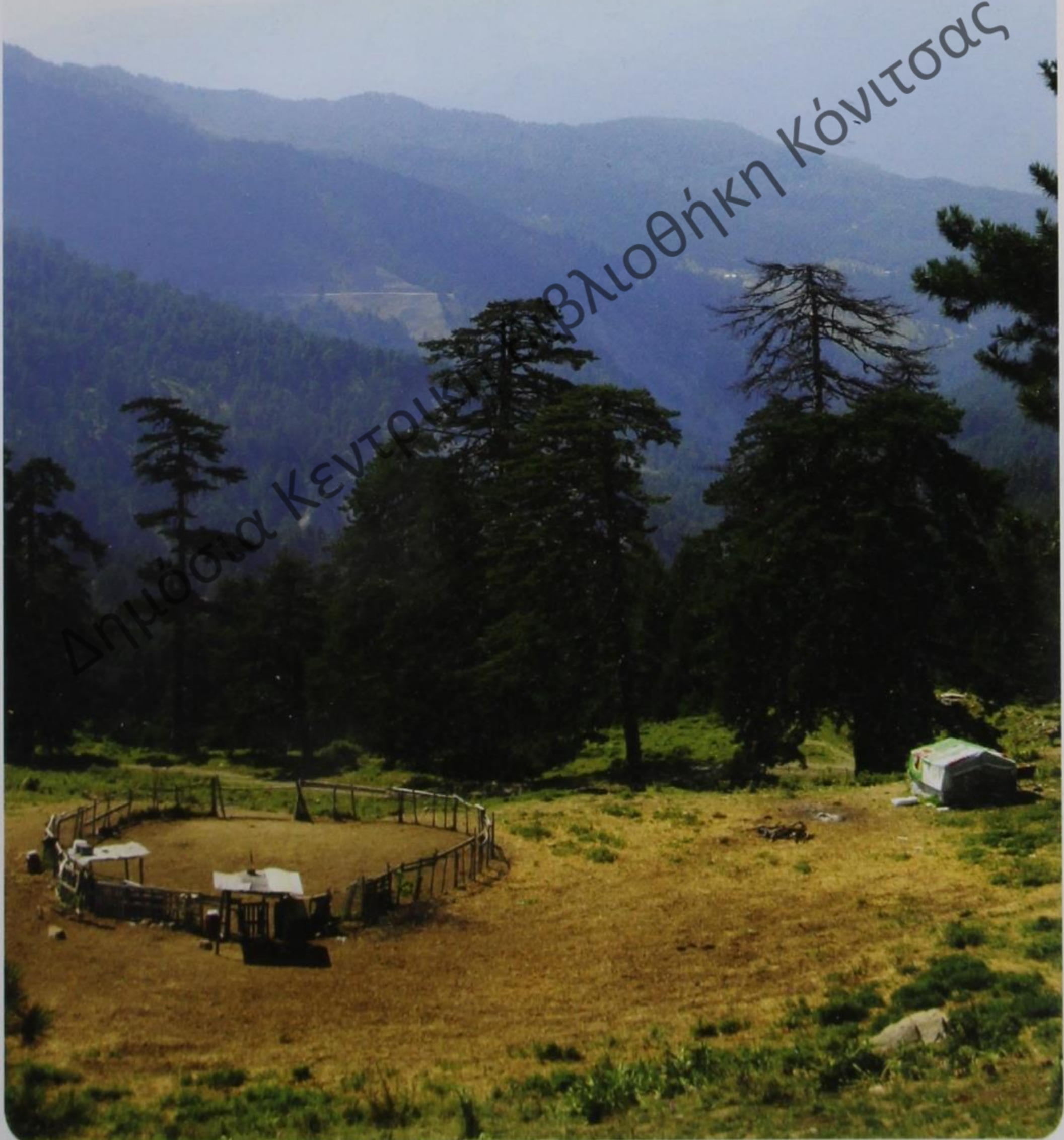
(σ.σ. Η ούρδα είναι υπόλειμμα κατεργασίας του γάλακτος, αφού βράσουν το τυρόγαλο. Θυμίζει έντονα κρητική στάκα. Εδώ τη βάζουν σε πίτες ή την τηγανίζουν με αυγά κ.α.).

δε θύμιζε σε τίποτα το παλιό Ντένισκο. Υπήρξε έδρα της προσωρινής κυβέρνησης του βουνού υπό τον Μάρκο Βαφειάδη ενώ από τον Οκτώβριο έως το τέλος Δεκεμβρίου του 1947 στεγάστηκε εδώ το κεντρικό εκπαιδευτικό⁽¹³⁾ στρατιωτικό ίδρυμα του ΔΣΕ, όπου φοίτησαν οι νεαροί και μελλοντικοί αξιωματικοί της Β' σειράς της ΣΑΓΑ (Σχολή Αξιωματικών Γενικού Αρχηγείου).

Όπως τα περισσότερα βλαχοχώρια, είναι χτισμένο ψηλά, πάνω απ' τα χίλια μέτρα, σε θέση επιλεγμένη με σοφία, από ανθρώπους που είχαν περίσσειμα από αυτή. Τοποθετημένη στο χαμηλότερο σημείο της αλπικής ζώνης, εξασφαλίζει πλούσιες βοσκές για τα κοπάδια το καλοκαίρι. Το χειμώνα, τα πολλά νερά και τα χιόνια, πλουτίζουν τον υδροφόρο ορίζοντα, ο οποίος, με τη σειρά του, αναζωογονεί τη φύση, για ακόμα ένα κύκλο ζωής. Ο ημινομαδικός βίος, η σχέση ανθρώπου - ζώου, και ανθρώπου - φύσης, δημιουργεί μέσα από μια σοφή μίξη, έναν ιδιαίτερο **ποιμενικό πολιτισμό**, με ιδιαίτερες αξίες, οι οποίες έχουν αποτυπωθεί στο χώρο, ξυπνώντας τις μνήμες από παλιότερα χρόνια. Ο τόπος, ανήκει στο ευρύτερο πλέγμα της αναπαλλοτρίωτης αντίληψης και σχέσεων, που είχαν, και συνεχίζουν να αναπτύσσουν, μέσω των συλλόγων ή των αδελφοτήτων, οι **βλάχοι**. Οι βλάχοι με τα μεγάλα караβάνια τους, που έκαναν τρεις και τέσσερις μέρες να περάσουν απ' τις στρατές και τα χωριά, τα κοπάδια τους. Οι κυρατζήδες που μετέφεραν με κινδύνους προϊόντα και ανθρώπους, στα πέρατα, των Βαλκανίων. Οι βλάχοι που γέμιζαν τα παζάρια της Κόνιτσας (βιλαέτι Ιωαννίνων) και του Μαυρονόρους (βιλαέτι Μοναστηρίου), με χειροποίητα έργα προβιομηχανικού πολιτισμού, φλοκάτες, βελέντζες, κάπες, υφαντά, κάθε τι, μάλλινο και κάθε τι, τυροκομικό. Οι βλάχοι που με την ιδιότυπη οικονομική στρατηγική τους, γέμισαν την ορεινή Ελλάδα έργα πολιτισμού, λαμπρά κτήρια, βιβλιοθήκες, γεφύρια, εκκλησίες, μοναστήρια, τάματα, χάνια, και τόσα άλλα. Όλα αυτά, αποτελούν ένα σημαντικό

Αετομηλίτσα: Στάνη στο δρόμο για το μνημείο

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

κεφάλαιο του λαϊκού πολιτισμού που συνεχίζουν να παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Η Αετομηλίτσα σήμερα έχει τριακόσιους οκτώ κατοίκους ('01), και δεκάδες καινούργια ή αναστηλωμένα σπίτια με περιποιημένες αυλές και κήπους. Χαρακτηριστική περίπτωση ημινομαδικού οικισμού, με κτηνοτροφικές οικογένειες που συνεχίζουν να μετακινούνται κάθε χειμώνα του Αγίου Δημητρίου, προς τα χειμαδιά της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, επιστρέφοντας κάθε άνοιξη του Αγίου Γεωργίου, στα δροσερά, αλπικά βοσκοτόπια της περιοχής, (60 χιλ. στρέμματα), μαζί με δεκαέξι χιλιάδες κεφάλια ζώα. Ο μερικός εκσυγχρονισμός, της παραγωγής και της μετακίνησης (π.χ. τριαξονικά μεταφέρουν τα κοπάδια), έχει μεταβάλει τις σταθερές κάποτε ημερομηνίες, αλλά η παράδοση, παρά τις αλλαγές, παραμένει σχεδόν αναλλοίωτη. Από πολύ παλιά οι κτηνοτρόφοι (βλάχοι και Σαρακατσάνοι κατά το πλείστον) βιώνουν με τον δικό τους παραδοσιακό τρόπο, το χρόνο και τις εποχές. Άλλωστε, δεν έχει υπάρξει κάποια προσπάθεια διεύρυνσης των δυνατοτήτων της περιοχής, είτε με δραστηριότητες αναψυχής και σπορ περιπέτειας είτε με άλλες μορφές βιώσιμης ανάπτυξης, ώστε να αλλάξει κάτι. Πιο απλά, οι κάτοικοι (οι νεώτεροι τουλάχιστον), δεν εί-

Το ξωκλήσι των Αγίων Αποστόλων.

χαν την ευκαιρία να διαλέξουν ανάμεσα στην τουριστική ανάπτυξη και την κτηνοτροφία. Μια μόνο προσπάθεια, που έγινε με τη δημιουργία του καταφυγίου και λίγα χρόνια αργότερα του ξενοδοχείου αμέσως βρήκε φανατικούς φίλους.

Στο χωριό, υπάρχουν οι εκκλησίες του **Αγίου Νικολάου**, που καταστράφηκε με τους σεισμούς του '96. Είναι η παλιότερη της κοινότητας, με άγνωστη ημερομηνία πρώτης θεμελίωσης που ξανακτίστηκε το 2002. Το καινούργιο ξωκλήσι των **Αγίων Αποστόλων** (1994), προς τιμή των αγίων, αλλά και των δεκάδων οικογενειών του χωριού που διαθέτουν Αποστολήδες και το παλιό ξωκλήσι των **Ταξιαρχών**.

Αυτή που ξεχωρίζει στις καρδιές των κατοίκων, είναι η μητροπολιτική εκκλησία της **Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου)**, που την γιορτάζουν τον δεκαπενταύγουστο με μεγάλο πανηγύρι. Χτίστηκε τον 18^ο αι., καταστράφηκε ολοσχερώς στη δεκαετία του '40 και ξανακτίστηκε, όπως ήταν, το 1974 με δαπάνες των κατοίκων. Η εικόνα της Παναγίας που διασώθηκε από παλιά απεικονίζει την Παναγία Μελαχρινή, Σουμουλάϊα, όπως την αναφέρουν στη βλάχικη, οι ντόπιοι. Κοντά της λειτουργεί το λαογραφικό ιστορικό μουσείο με εκθέματα από την πρόσφατη ιστορία και την ποιμενική ζωή του χωριού και των κατοίκων του.

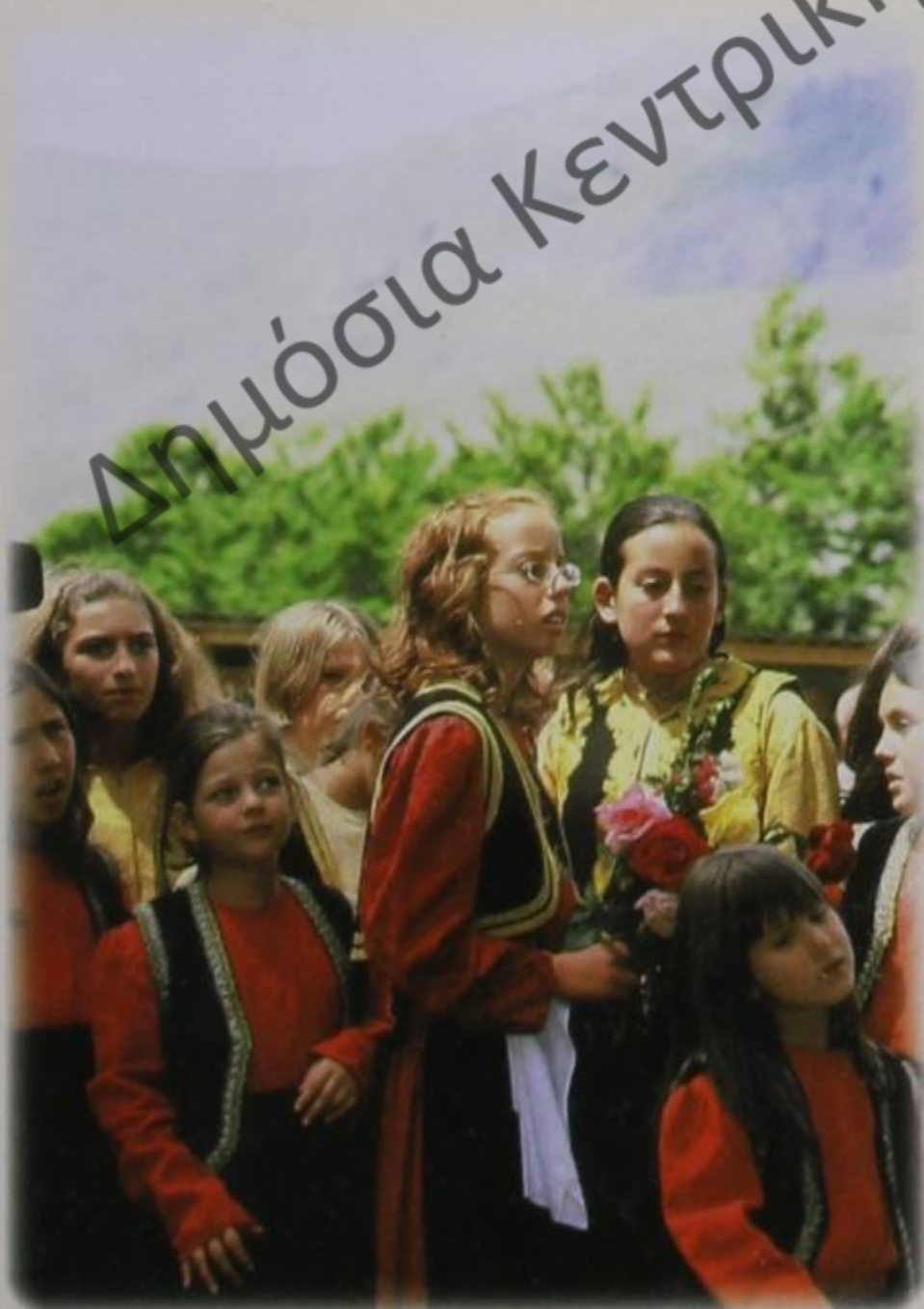
Ένα από τα μεγαλύτερα πανηγύρια της Αετομηλίτσας που γίνεται το τελευταίο Σαββατοκύριακο του Ιουλίου ή το πρώτο του Αυγούστου είναι το «Τριήμερο της Κτηνοτροφίας», αφιερωμένο στους κτηνοτρόφους της περιοχής. Εκείνες τις ημέρες συγκεντρώνονται επισκέπτες από όλη την Ελλάδα. Είναι μια πραγματική ευκαιρία για τον περιηγητή να ακούσει μουσικές, όπως τα περίφημα ηπειρώτικα πολυφωνικά σύνολα, που δύσκολα θα ακούσει αλλού. Λόγω της θέσης της, αλλά και επειδή οι κάτοικοι πηγαινοέρχονται προς Θεσσαλία και Μακεδονία, η μουσική και τα τραγούδια της Αετομηλίτσας είναι επηρεασμένα απ' την

«Τριήμερο της κτηνοτροφίας»

Ο γυναικείος όμιλος πολυφωνικού τραγουδιού, από το Κεφαλοχώρι (Λούψικο) Κόνιτσας.

Στην μεγάλη γιορτή δεν λείπουν τα παιδικά χορευτικά με τις παραδοσιακές φορεσιές.

Με περίσσια τέχνη, ντόπιοι κτηνοτρόφοι φτιάχνουν τα μυθικά τυριά τους επιτόπου για τη γιορτή.

Κεφαλοχώρι Κόνιτσας: Ένα θαυμάσιο χωριό σε όμορφη τοποθεσία, κάτω από την κορυφή "Μάρμαρο".

Ήπειρο, την Αλβανία, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία.

Αν το χειμώνα οι χιονισμένες βουνοκορφές προσφέρονται για ορειβασία ή για παιχνίδια με το χιόνι, το καλοκαίρι είναι η ιδανική εποχή για ατελείωτες βόλτες στους θαυμάσιους δασικούς δρόμους. Νότια της Αετομηλίτσας στις δασωμένες πλαγιές της είναι ο βράχος "Κιάτρα Ντισικάτα", (πέτρα σχισμένη - η παράδοση αναφέρει από σεισμό), δίπλα στο «άσπρο ποτάμι», παραπόταμο του Σαραντάπορου. Περίπου τρία χλμ από το χωριό, (άσφαλτος), προς την Ε.Ο., αριστερά σας η **πρώτη** δστ., φεύγει μέσα στο δάσος χωματόδρομος πλέον, (υπάρχει μία διχάλα που βγαίνει πάλι στον "κεντρικό", με την ίδια κατεύθυνση), που πάει προς τα αλπικά λιβάδια του Γράμμου στην ισοϋψή των 2000 μ, περνά χαμηλότερα από την κορυφή "Κανελλοπούλου" (2171 μ), τη "Στάνη Λάμπρη" και καταλήγει στη Γράμμουστα. Λίγο πιο κάτω από την πρώτη δστ., υπάρχει **δεύ-**

τερη δστ. (+/- 200 μ, διαφορά), όπου ξεκινά ο χωματόδρομος, προς τη τοποθεσία "Κιάτρα Μούκα", (Πέτρα του Μούκα - σκοτώθηκε, λέει η παράδοση, από Τούρκο, κάποιος Έλληνας ονόματι Μούκας). Τον Απρίλιο του 1948 σε αυτή την περιοχή εγκαταστάθηκε το Γενικό Αρχηγείο του Δ.Σ.Ε. Ο δρόμος περνάει στους πρόποδες, και συνεχίζει προς "Αρένες" και "Τρακοσάρα" (πηγή). Και αυτή η διαδρομή καταλήγει στην κοινότητα Γράμμου ή στο Κεφαλοχώρι, περνώντας από το παλιό χωριό, τη Λυκόρραχη. Μέσα στα αναπτυξιακά - τουριστικά σχέδια της κοινότητας, είναι η χάραξη και σήμανση έξι μονοπατιών που θα συνδέουν την Αετομηλίτσα με το ορεινό συγκρότημα του Γράμμου και τις γύρω περιοχές.

Μετά την Αετομηλίτσα με τα εξαιρετικά φυσικά θέλγητρα, κατηφορίστε από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο προς την κοιλάδα του Σαραντάπορου, και την Ε.Ο. Κοζάνης - Ιωαννίνων. Ο ποταμός Σαραντάπορος που κυλάει δίπλα στην εθνική οδό έχει μήκος σα-

ράντα χλμ., και αποτελεί το φυσικό όριο ανάμεσα στο Γράμμο και το Σμόλικα. Δεν εντυπωσιάζει μόνο με την ποσότητα των νερών του αλλά γοητεύει τους επισκέπτες δίνοντας χαρακτήρα σε όλη τη περιοχή των Μαστοροχωρίων που βρίσκεται κατά μήκος του. Κάνει ταυτόχρονα απολαυστική την οδήγηση για πολλά χιλιόμετρα, σε μια από τις ωραιότερες διαδρομές στην Ελλάδα.

Πολύ σύντομα, από τη δστ. της Αετομηλίτσας θα φτάσετε στο **Κεφαλοχώρι** (Λυκόρραχη, Λούψικον στα 750 μ. υψ., 312 κάτοικοι '01). Ένα χωριό σε θαυμάσια τοποθεσία, κάτω από την κορυφή "Μάρμαρο". Το έντονο ανάγλυφο του εδάφους σε συνδυασμό με την πληθώρα μικρών και μεγάλων χειμάρρων δημιούργησαν μεγάλα προβλήματα και κατολισθήσεις. Φοβερές ζημιές έχουν καταγραφεί, με αποτέλεσμα την αναγκαστική εγκατάλειψη χωριών όπως η Ζέρμα (Πλαγιά), η Φετόκος (Θεοτόκος), και το Λούψικο (Κεφαλοχώρι), που μεταφέρθηκε σε αυτή την τοποθεσία το 1967, στη θέση της κοινότητας Αμπέλια. Εκείνη την εποχή (1970), ολοκληρώθηκε η εθνική οδός Ιωαννίνων - Κοζάνης και η διοίκηση αποφάσισε να χτιστεί εδώ το νέο χωριό, δίπλα στο δρόμο, σε μια προσπάθεια συγκράτησης του πληθυσμού της περιοχής που εκείνο τον καιρό ερήμωνε.

Το 1978 μετονομάστηκε σε Κεφαλοχώρι επιβεβαιώνοντας αυτή την πρόθεση. Σήμερα αποτελεί ένα από τα πιο ζωντανά και παραγωγικά χωριά του **Δήμου Μαστοροχωρίων**, με φαρδείς δρόμους, τεράστιες πλατείες, αυλές γεμάτες μπαξέδες, λουλούδια και οπωροφόρα δέντρα. Διαθέτει νηπιαγωγείο, Κέντρο Φροντίδας Οικογένειας και είναι έδρα του δημοτικού σχολείου της περιοχής, που καλύπτει τις ανάγκες ολόκληρου του Δήμου Μαστοροχωρίων.

Παλιά Λυκόρραχη: Άποψη του οικισμού.

Την καλοκαιρινή περίοδο, στο πανηγύρι του Προφήτη Ηλία, γίνεται μεγάλο γλέντι από την παραμονή, ενώ την επομένη όλοι ανεβαίνουν στο ξωκλήσι του Αγίου, στα 1800 μ. υψ., όπου κορυφώνεται ο εορτασμός. Επίσης, ο φιλοπρόοδος σύλλογος Κεφαλοχωρίου Κόνιτσας (Ιδρ. 1983), οργανώνει αρκετές μουσικές εκδηλώσεις, μεταξύ των οποίων είναι το περίφημο καλοκαιρινό αντάμωμα Κεφαλοχωριτών. Γίνεται κάθε χρόνο 12-13 Αυγούστου και είναι μια θαυμάσια ευκαιρία για τους επισκέπτες να παρακολουθήσουν τα δρώμενα. Χορευτικοί όμιλοι από τις γειτονικές κοινότητες με τις φορεσιές τους, χορωδίες γυναικών του χωριού αλλά και του δήμου, τραγουδούν παραδοσιακά τραγούδια διατηρώντας τη συλλογική μνήμη, προσπαθώντας με αυτές τις εκδηλώσεις να γνωρίσουν και σε άλλους, την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά του τόπου. Πραγματικά οι Λουσιώτες από παλιά τραγουδούσαν όπου και να βρίσκονταν, ό,τι εργασία και να έκαναν, σε χαρές και λύπες, σε γιορτές και ειδικά σε αρραβώνες και

Κεφαλοχώρι:
Μνημείο αγρότισσας

γάμους. Μέχρι τις μέρες μας διασώζεται το, σπάνιο πια, ηπειρώτικο πολυφωνικό τραγούδι από ομάδα δεκατριών γυναικών του χωριού.

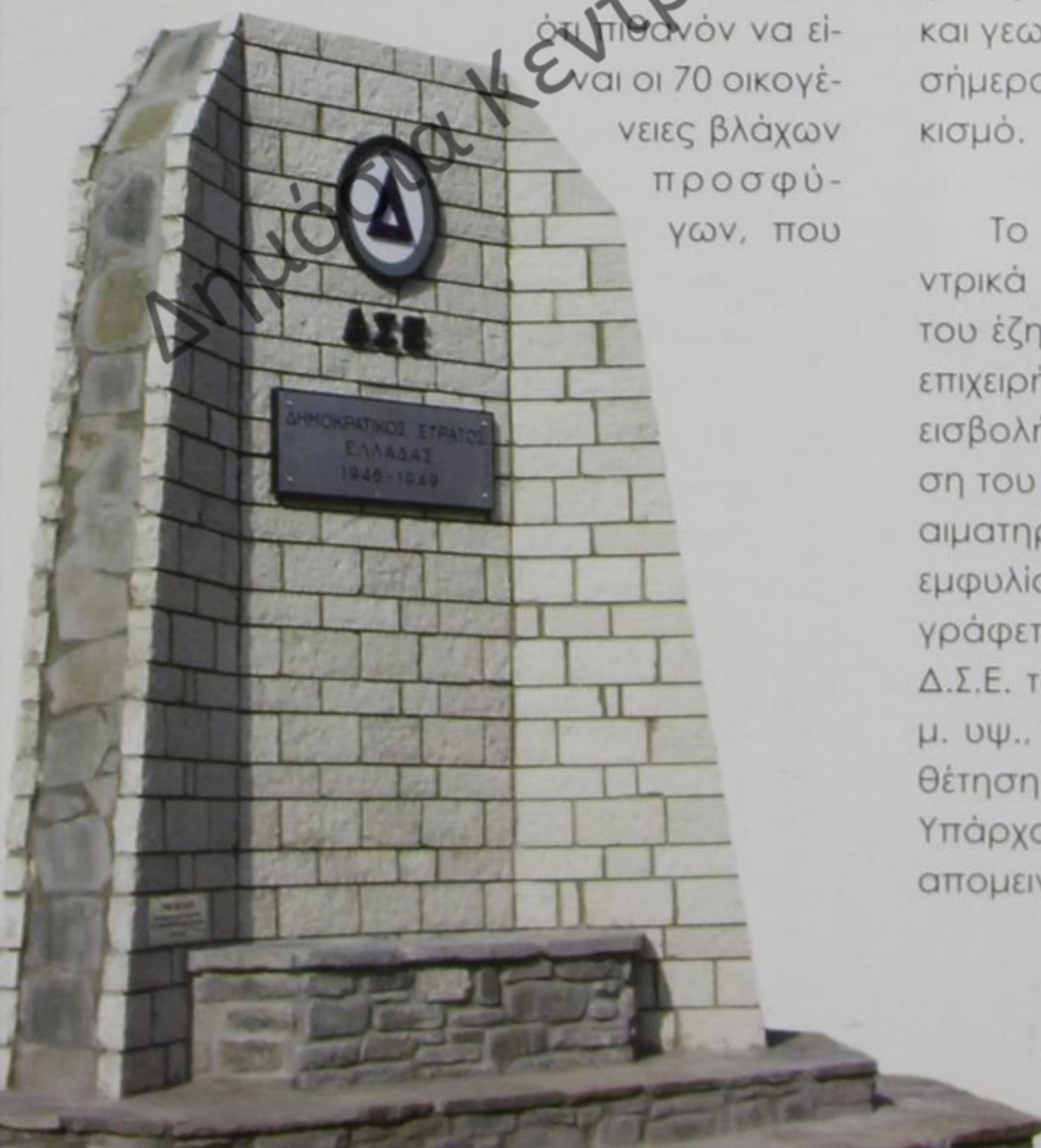
Μια εξαιρετική δασική διαδρομή ξεκινά από τον παράλληλο στο ποτάμι της Λυγερής δρόμο, (ντιβόϊκα των ντόπιων), που περνά, στα όρια του οικισμού τη στάνη στο Τουρκί, και ανηφορίζει προς το **παλιό Λούψικο**, μια περιοχή με ξεχωριστό ενδιαφέρον για τους φυσιολάτρες. Η διαδρομή, από τον μοναδικό βατό χωματόδρομο, διατρέχει ένα πανέμορφο δάσος δρυός, που όσο κερδίζετε ύψος αντικαθίσταται με ώριμα δάση από πανύψηλες οξιές, πέντε εκπληκτικά χιλιόμετρα που συνιστούν μια πραγματικά σπάνια εμπειρία. Στο τέλος της διαδρομής θα σας υποδεχτούν οι βοσκοί, οι μόνοι που πηγαίνουν εκεί πάνω την καλοκαιρινή περίοδο, συνεχίζοντας την κτηνοτροφική παράδοση. Στο παλιό Λούψικο ή Λυκόρραχη στα 1000 μ. υψ., αναφέρεται ότι γύρω στο 1800 υπήρχαν τρεις συνοικισμοί, με τα ονόματα Ράμστα, Μεσοχώρι, και Λούψικο χωρίς να γνωρίζουμε από πότε υφίστανται. Η

σημερινή έρευνα αποκαλύπτει ότι πιθανόν να είναι οι 70 οικογένειες βλάχων προσφύγων, που

λόγω της καταστροφής της Μοσχόπολης (το 1769), εγκαταστάθηκαν στο Λούψικο, ίσως, και στη γειτονική Ζέρμα (Πλαγιά). Το πιθανότερο όμως είναι να έχει κάνει λάθος ο Πουκεβίλ, αφού οι παλιότεροι κάτοικοι δεν θυμούνται κανένα ίχνος αυτής της εγκατάστασης, ούτε γνωρίζουν, ούτε μιλούν τη βλάχικη γλώσσα. Εφόσον εγκαταστάθηκαν στο Λούψικο, πιο πιθανό είναι ότι μετακινήθηκαν ξανά, σε σύντομο χρονικό διάστημα. Οι δύο οικισμοί πάντως, εγκαταλείφθηκαν μετά το 1870 εξ αιτίας ληστρικών επιδρομών. Έτσι η Ράμστα και το Μεσοχώρι έγιναν κτήματα των Λούψικων. Η παράδοση διασώζει ότι πολλές οικογένειες αποτελούσαν την πρώτη κατοίκηση (Καρανικάδες, Τσιάδες, Φασουλαίοι, Κουταβασαίοι, Βουζαίοι), ενώ οι Σκουκάδες ήρθαν από το Μοναστήρι (Ναπιτολία). Άλλες πάλι έφτασαν από τα χωριά της Αλβανικής Κολώνιας (Κολωνιαραίοι), και οι Νουτσαίοι από τη Λάκκα Σουλού. Αργότερα φαίνεται ότι από άλλες επιδρομές διασκορπίστηκαν κυρίως στην Καστοριά, το Μοναστήρι, τα Γιάννινα, και την Κορυτσά. Όταν επήλθε ηρεμία, επέστρεψαν ξανά στις ασχολίες τους, κτηνοτροφία και γεωργία, πράγμα που διαπιστώνουμε και σήμερα από τους απογόνους, στον νέο οικισμό.

Το παλιό χωριό, υπήρξε ένα από τα κεντρικά θέατρα του πολέμου, και οι κάτοικοί του έζησαν τον ξέφρενο πολεμικό χορό των επιχειρήσεων στις πρώτες τέσσερις μέρες της εισβολής των Ιταλών, την άτακτη υποχώρηση του αποσπάσματος Πίνδου, όπως και τις αιματηρές συγκρούσεις κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Ως κυριότερη από τις μάχες καταγράφεται η κατάληψη από τους μαχητές του Δ.Σ.Ε. του υψώματος Πατώματα⁽¹⁴⁾ στα 1234 μ. υψ., που μετά την πρόσφατη αποναρκοθέτηση και καθαρισμό του είναι επισκέψιμο. Υπάρχουν ακόμα στο χώρο πολλά από τα απομεινάρια της μάχης που έγινε εκεί το 1948

Κεφαλοχώρι: Το μνημείο του Δ.Σ.Ε. για τους πεσόντες μαχητές 1946-1949.

και της περίφημης, ισχυρότατης οχύρωσης που το καθιστούσαν "απόρθητο φρούριο". Συρματοπλέγματα, βλήματα, κουτιά πυρομαχικών, κονσέρβες κ.ά. Η πεζοπορική πρόσβαση είναι εύκολη από το δρόμο που οδηγεί στην Αετομηλίτσα.

Ό,τι έχει απομείνει από τον άλλοτε μεγάλο οικισμό, απλώνεται στους πρόποδες της Άνω και Κάτω Αρένας σε μια πευκόφυτη κατηφορική πλαγιά του νότιου Γράμμου, ένα πολύ όμορφο θέαμα. Ακόμα ομορφότερα, όμως, είναι όσα σώζονται: ο ναός των Ταξιαρχών (1929), το ξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής, το σχολείο, και ο διατηρητέος βακούφικος νερόμυλος των Ταξιαρχών χτισμένος από ντόπιους μαστόρους, τον 19^ο αιώνα. Από τους πολλούς νερόμυλους που είχε στο παρελθόν η περιοχή, πάνω από έναν σε κάθε χωριό όπως είδαμε, σήμερα οι περισσότεροι είναι ερειπωμένοι. Αυτός της Λυκόρραχης είναι ο δεύτερος μετά εκείνον στο Πληκάτι που έχουν αναστηλωθεί. Στο μύλο άλεθαν μέχρι το 19^ο οι Λουσιώτες, και οι κάτοικοι των γύρω χωριών την παραγωγή της χρονιάς (καρόφι, καλαμπόκι, βρίζα), που τους εξασφάλιζε τροφή για την οικογένειά και τα ζώα τινά τους. Μετά το νερόμυλο, είναι το ξωκλήσακι του Αγίου Δημητρίου (1923), ανακαινισμένο το 2004 με το καλοκαιρινό πρόγραμμα εθελοντικής εργασίας του Δήμου Μαστοροχωριών.

Η τοποχία είναι ασύγκριτη για πεζοπορία αλλά και εξερεύνηση από τους δασικούς δρόμους. Ένας απάτητος, πρασινισμένος από τη χλόη, άγνωστος γενικά δρόμος, συνεχίζει ανηφορικά, και ανάμεσα από το Λούψικο και τον Προφήτη Ηλία διασταυρώνεται με την παλιά βλαχόστρατα που πηγαίνει στην Πλαγιά (Ζέρμα). Μετά τη δστ, περνάει δίπλα από την κορυφή Οχυρό (1800 μ. υψ.), και συνολικά +/- 16 χλμ, από το παλιό χωριό βγαίνει στο λιβάδι στη θέση Καμπίτσιο, που ανοίγεται μέσα σ' ένα κατάφυτο από οξείες τοπίο, όπου υπάρχει δστ, δεξιά για Χρυσή και αριστερά για Αετομηλίτσα. Πολύ όμορφες διαδρομές, που από το λιβάδι και πέρα είναι

Κεφαλοχώρι: Πάνω, ο Δημήτρης Φασσούλης, ιδρυτής του νεοελληνικού λαογραφικού μουσείου, ανάμεσα στα εκθέματα. Μέση, η θέα από το πολυβλαχό, δίπλα από το μνημείο του Δ.Σ.Ε. Κάτω: στα θρυλικά ύψηλα Πατόματα.

γνωστές μόνο στους πεζοπόρους, που κατευθύνονται από Αετομηλίτσα προς Αρένες - Μυροβλήτη ή Χρυσή, μέσω αυχένα "τριγώνου" και "στρούγκας Βέρμπη".

Στο Κεφαλοχώρι να επισκεφθείτε στον παρακείμενο λόφο το μνημείο του ΔΣΕ με το πολυβολείο, το Νεοελληνικό λαογραφικό μουσείο του Δημήτρη Φασούλη με τη θαυμάσια ηπειρώτικη βιβλιοθήκη, την κεντρική εκκλησία των Αγίων **Κωνσταντίνου και Ελένης** (1985), με το άριστης τέχνης επιζωγραφισμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο, έργο του Χαράλαμπου Σκαλιστή, της γνωστής οικογενείας από το Γοργοπόταμο (Τούρνοβο). Το τέμπλο μεταφέρθηκε από την εκκλησία των Ταξιαρχών, του παλιού χωριού. Λίγο έξω από το χωριό βρίσκεται η Αγία Τριάδα (1973), με αξιόλογη θέα προς τα υψώματα "Ρόγγια", και "Στούπη" στα 800 μ. υψ. και τα δύο, ανάμεσα από τα οποία ξεχύνεται και ξεχωρίζει στο λαμπρό φως του ήλιου το γραφικό Κεφαλοχώρι με τις κατακόκκινες κεραμοσκεπές του.

Μετά το Κεφαλοχώρι, στη διαδρομή προς την Πλαγιά σας συνοδεύει ξέγνοιαστος ο ποταμός Σαραντάπορος που κυλά στη φαρδιά κοίτη του προσφέροντας ωραία τοπία στους ταξιδιώτες, σε μια διαδρομή που ικανοποιεί όλες τις αισθήσεις. Σύντομα, πλησιάζετε εκεί που η κοιλάδα και το πέρασμα του ποταμού

Το οξυκόρυφο γεφύρι της Ζέρμας ή Κάντσικου.

στενεύουν, στο όριο του νομού Ιωαννίνων, πάνω στα διοικητικά όρια της Ηπείρου με τη Δυτική Μακεδονία και το νομό Κοζάνης. Εκεί βρήκαν το κατάλληλο σημείο οι έμπειροι μαστόροι να γεφυρώσουν το ποτάμι με το επιβλητικό δίτοξο πέτρινο γεφύρι της Ζέρμας ή Κάντσικου στα όρια των χωριών Πλαγιά (Ζέρμα) και Δροσοπηγή (Κάντσικο). Ένα γνωστό μνημείο της περιοχής, που με τα οξυκόρυφα τόξα του έγινε το επίσημο σήμα κατατεθέν για το δήμο Μαστοροχωριών, που χρησιμοποιεί την ζωγραφική αποτύπωσή του στα έγγραφα και την αλληλογραφία του ήδη από τη σύστασή του, το 1998. Πότε και από ποιους χτίστηκε το περίτεχνο γεφύρι δεν γνωρίζουμε. Οι μαρτυρίες του παρελθόντος, θέλουν επάλξεις, και άλλου είδους οχυρώσεις να το προστατεύουν και ότι επισκευάστηκε⁽¹⁵⁾ στο τέλος του προπερασμένου αιώνα από τον Ζιώγα (= Γεώργιο) Φροντζο (περ. 1815-περ. 1893). Βέβαιο είναι ότι επισκευάστηκε το 1925-1927 από έξι Καντσιώτες μαστόρους⁽¹⁶⁾. Είναι το μοναδικό γεφύρι σε όλο το μήκος της βασικής κοίτης του ποταμού, και λόγω της θέσης του, είναι σίγουρο πως θα εξυπηρέτησε τόσο τα κοντινά χωριά, όσο και τους προσκυνητές του μοναστηριού της Ζέρμας, που ιδρύθηκε και λειτουργούσε ήδη από τον 15^ο αιώνα. Σήμερα βλέπουμε ένα σύμπλεγμα από τρία γεφύρια το παλιό πέτρινο, το σιδερένιο του 1948 τύπου «Μπέλεϋ» (Bailey), και το σύγχρονο τσιμεντένιο, χτισμένα στους τρεις τελευταίους αιώνες.

Στο σύνορο των δύο νομών βρίσκονται άλλα δύο μαστοροχώρια, η Δροσοπηγή (Κάντσικο) στη δεξιά πλευρά του Σαραντάπορου (νότια) στις υπώρειες του Σμόλικα, και η Πλαγιά (Ζέρμα), στην αριστερή πλευρά του ποταμού (βόρεια) στις πλαγιές του Γράμμου. Στα νεώτερα χρόνια, οι Καντσιώτες μαστόροι (όπως και της Σλάτ'νας (Χρυσή), ξεχώριζαν σε ένα σημείο από τους άλλους, γιατί είχαν τη συνήθεια να δουλεύουν σε αντίθετες εποχές. Έφευγαν κατά τα μέσα Οκτωβρίου και επέστρεφαν τέλη Μαΐου, αφού στο χωριό, τους περίμεναν οι αμπελοκαλλιέργειες, τα

Το μοναστήρι της Ζέρμας από δυτικά. Διακρίνεται η είσοδος με τις ωραίες μαρμάρινες παραστάδες και (δεξιά) το υπέρθυρο, με την ανάγλυφη επιγραφή που υπογράφουν Βουρμπιανίτες πρωτομάστορες.

κηπευτικά και βέβαια, η συνέχιση της παραδοσιακής βαρελοποιίας, ίσως η βασικότερη αιτία αυτής της διαφοροποίησης. Η αναχώρηση και επιστροφή σε διαφορετική εποχή, δεν τους εμπόδισε να εργαστούν και να διαπρέψουν σε όλη την Ελλάδα αλλά και το εξωτερικό, ενώ στο χωριό, που θεωρείται ένα από τα καλύτερα διατηρημένα της επαρχίας Κόνιτσας, άφησαν σπουδαία δείγματα της δουλειάς τους.

Αριστερά σας ο κτητορικός δρόμος προς την Πλαγιά θα σας φέρει σε τρία χλμ. στην ιστορική μονή Ζέρμας, αφιερωμένη στην Κοίμησή της Θεοτόκου. Ένα από τα αξιόλογα θρησκευτικά μνημεία των Μαστοροχωρίων και γενικότερα της Ηπείρου που έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 35/2-2-62 τ.Β'). Στη Ζέρμα, η προφορική παράδοση κάνει λόγο για παλαιότερο μοναστήρι, χτισμένο στη θέση Παλιομονάστηρο που λόγω καταλισθήσεων του εδάφους μεταφέρθηκε και ξαναχτίστηκε εκεί που βρίσκεται σήμερα. Στη θέση όπου βρισκόταν η αγία Τράπεζα του καθολικού της παλιάς μονής, υπήρχε έως πρόσφατα πετρόχτιστο εικονοστάσι. Γι' αυτό η προφορική παράδοση επιβεβαιώνεται και πρέπει να θεωρηθεί αληθινή. Το μνημείο εντυπωσιάζει με τον πλούτο και το δυναμισμό του σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρ-

χίας. Πρώτη απόπειρα περιγραφή της, με την συνεργασία του ηγουμένου της Διονυσίου Παπαδόπουλου, δημοσίευσε, ο Χαράλαμπος Ν. Βελέπης στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* (1930). Από εντοιχισμένη επιγραφή στην εξωτερική επιφάνεια της δυτικής εισόδου του καθολικού, και από την κτητορική επιγραφή του, συμπεραίνουμε ότι η ανέγερση έγινε το 1656, με χορηγία του άρχοντα Ιωάννη από το Λινότοπι και ανακαινίστηκε το 1802 με ηγούμενο τον Παρθένιο από την Πυρσόγιαννη. Χορηγοί ήταν οι Βουρμπιανίτες και Πυρσογιαννίτες Ρίζος ιερέας και Κώστας Σούρλας, ενώ πρωτομάστορες ήταν οι Κώστας Δήμος και Σίμος Ψύλλο(α)ς από τη Βούρμπιανη. Τεκμήριο ύπαρξης της μονής πριν το 1656 αποτελεί ένα σωζόμενο αποτύπωμα σφραγίδας, που αναφέρει ο ιερέας Παΐσιος⁽¹⁷⁾, και που έχει χαραγμένη στο κέντρο της την εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου, ενώ στην περιφέρεια υπάρχει επιγραφή: «*Η ΚΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ: ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ ΖΕΡΜΑΣ 1618*».

Το μοναστήρι είναι από τα λίγα ιστορικά μνημεία της περιοχής, τρίκλιτη βασιλική με τρεις τρούλους, έναν στον κυρίως ναό, δύο στον πρόναο, το μοναδικό στην Ήπειρο με αυτή την αρχιτεκτονική. Πάνω στους τρούλους φαίνονται, στενά σαν πολεμίστρες, τα

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

παράθυρα (τέσσερα σε κάθε τρούλο, τοποθετημένα σε σχήμα σταυρού), που φωτίζουν το εσωτερικό του ναού. Οι τοιχογραφίες του καθολικού έγιναν σε δύο ζωγραφικές φάσεις, οι παλιότερες, πολύ κατεστραμμένες σήμερα από τη μεγάλη φωτιά που ξέσπασε "...τη νύχτα της Παρασκευής προς το Σάββατον της 1ης Μαρτίου του 1947 ...", καλύπτουν τον κυρίως ναό και τον εσωνάρθηκα. Στην ίδια πυρκαγιά καταστράφηκαν τελείως το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο και τα κελιά. Αυτές που διασώθηκαν απεικονίζουν ολόσωμους αγίους και ιεράρχες, βοηθώντας στην εκτίμηση της τέχνης των δύο ζωγράφων. Η ανέγερση και αγιογράφηση του καθολικού έγιναν επί αρχιερατείας του επισκόπου Βελλάς Παχωμίου, τις ζωγραφικές εργασίες εκτέλεσαν ο Νικόλαος και ο Γεώργιος, αδέρφια του κτήτορα, οι οποίες αποτελούν ως τώρα, το τελευταίο (1656), γνωστό επιτοίχιο έργο ζωγράφων από το Λινοτόπι Γράμμου.

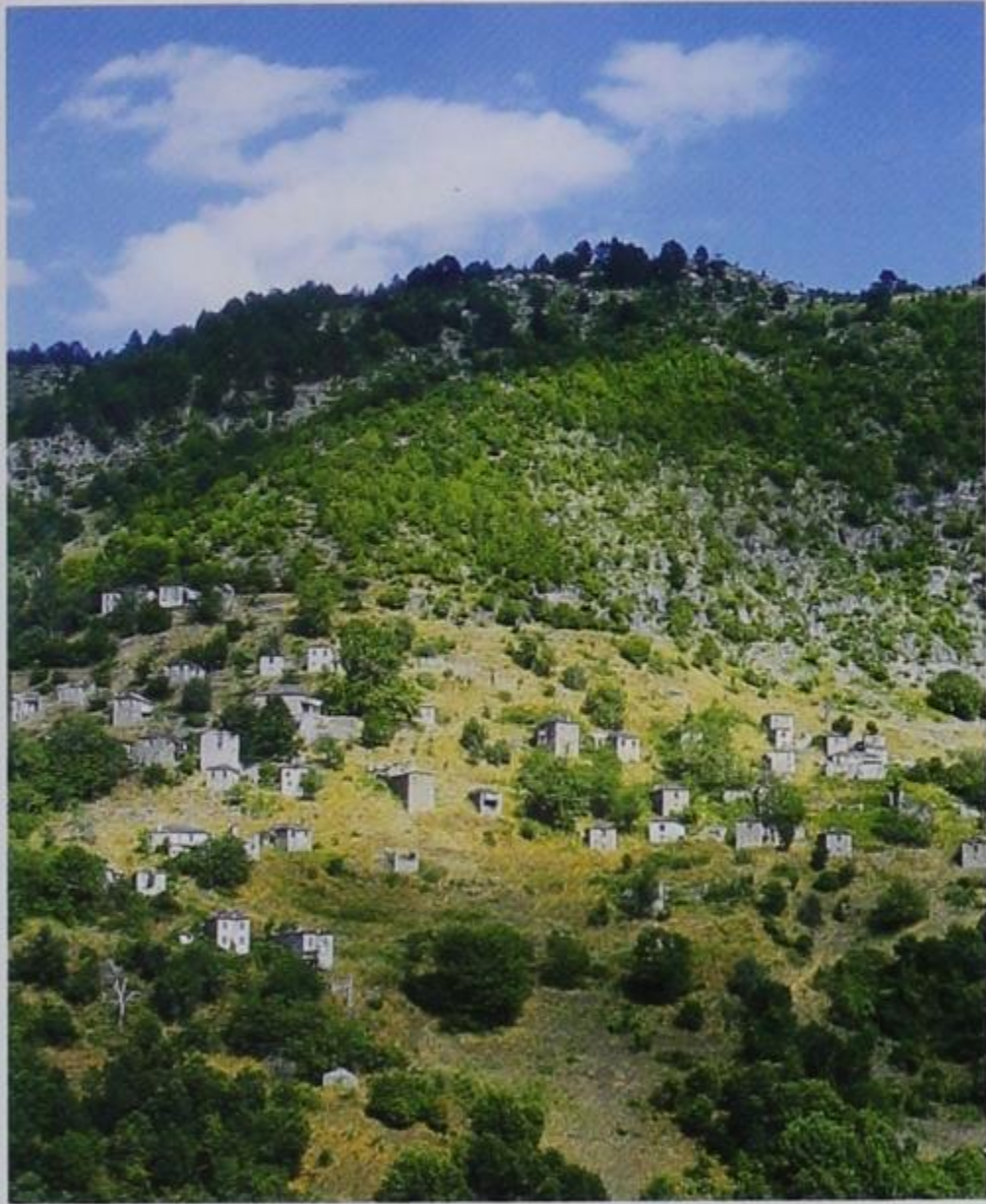
Τελευταίος ηγούμενος έως το 1913 υπήρξε ο Διονύσιος Παπαδάτος, ο επονομαζόμενος Κουτλουμουσιανός, ένας λόγιος κληρικός που έφτασε εδώ στα 1903 κατόπιν προτροπής των Ζερματινών μαστόρων, την εποχή που δούλευαν στη μονή Κουτλουμουσίου στο Άγιο Όρος. Με τη στάση του, συσπείρωσε και οργάνωσε τους κατοίκους, ακόμα και από τα όμορα χωριά κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Το 1912 είχε οργανώσει ολόκληρο λόχο από αντάρτες, τους εξόπλισε μάλιστα με όπλα απ' τη Λαψίστα (Νεάπολη) Κοζάνης. Ήταν μυημένος στην ιδέα της απελευθέρωσης της Ηπείρου και σπουδαίος αντάρτης, έλεγαν χαρακτηριστικά οι γεροντότεροι, τον θαύμαζαν ακόμα και οι Αλβανοί. Η ιερά μονή Ζέρμας εγκαταλείφθηκε το 1930, αφού πρόλαβε να χαρεί τη συμμετοχή της, ως θρησκευτικό, πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο, και τη συμβολή της στην απελευθέρωση της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Στον ευρύτερο χώρο του μοναστηριού φαίνονται ο μισογκρεμισμένος μαντρότοιχος, η κεντρική πύλη με τις παραστάδες και το υπέρθυρο λιθανάγλυφο τόξο

(κλεμμένα το 2009, βρέθηκαν αρχές 2010), και τμήμα από τα ερειπωμένα κελιά (25 μεγάλα και άλλα τόσα υπόγεια το 1930), όλα τριγυρισμένα από ωραίο δάσος βελανιδιάς.

Απέναντι από το μοναστήρι, στις εντυπωσιακές πλαγιές του βουνού Μπουχέτσι (1700 μ. υψ.), ανάμεσα σε λιγοστά πεύκα, είναι ο ερειπιώνας της εγκαταλειμμένης σήμερα Παλιάς Ζέρμας. Από τις αρχές του 1979, λόγω των συχνών κατολισθήσεων, εγκρίθηκε και δανειοδοτήθηκε από το δημόσιο η μετεγκατάσταση του οικισμού σε νέα θέση. Έτσι οι κάτοικοι την εγκατέλειψαν και μετακινήθηκαν απέναντι, στη θέση "Κρούσανα", στο ίδιο υψόμετρο και πιο κοντά στο Μοναστήρι της Παναγίας όπου έχτισαν το καινούργιο χωριό. Είχε προηγηθεί (1970) η μετεγκατάσταση της Λυκόρραχης στο σημερινό Κεφαλοχώρι και της Φετόκου στη σημερινή Θεοτόκο. Από τις αρχές της άνοιξης μέχρι αργά το Νοέμβρη, κάποιοι βοσκοί πάνε στο παλιό χωριό με τα κοπάδια τους. Υπάρχει πρόσβαση από μονοπάτι. Στο χωριό εντυπωσιάζουν οι παλιές οικοδομές που αναδεικνύουν τη μαστοροσύνη των παλιών Ζερματινών μαστόρων. Σώζονται ακόμη η κεντρική κρήνη του 1750, πολύτιμο τεκμήριο της παλαιότητας του οικισμού, ψηλότερα ο ναός του Αγίου Δημητρίου (1864), και το νεώτερο σχολείο (1927).

Ανηφορίζοντας για ένα χλμ. περίπου, θα βρεθείτε στο κέντρο της προσήλιας **Πλαγιάς** (Ζέρμα στα 980 μ. υψ., 112 κάτοικοι '01). Σχεδόν όλα τα σπίτια, η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (1988), και το πολιτιστικό κέντρο, είναι καινούργια με μεγάλες αυλές και κήπους με πολλά λουλούδια που ζωντανεύουν το χώρο. Η όμορφη θέα στις γύρω κορφές ειδικά προς τις πλαγιές του Σμόλικα, χαρακτηρίζει τον καινούργιο οικισμό. Στη μεγάλη περιποιημένη πλατεία βρίσκεται το καφεενδάκι - καταφύγιο του Γιάννη Παπαδημητρίου, ένας μοναδικός, ζεστός χώρος για τους πενήντα περίπου κατοίκους που ξεχειμωνιάζουν στο χωριό αλλά και για τους επισκέπτες. Και η Ζέρμα ανέδειξε άξιους και φημισμένους

Η ιστορική Ζέρμα στις εντυπωσιακές πλαγιές του βουνού Μπουχέτσι.

μαστόρους, άλλωστε το σπουδαιότερο δείγμα είναι το μαγευτικό από μια άποψη, παλιό χωριό. Τα μπουλούκια των Ζερματινών, έφτασαν σε όλη την Ελλάδα: Αγρινίο, Αμφιλοχία, Ήπειρο, Άγιο Όρος, Θεσπρωτία, Θεσσαλία, αλλά και στην Αλβανία⁽¹⁸⁾, (Δέλβινο, Αργυρόκαστρο). Στην ορεινή Θεσσαλία μάλιστα, σε αδημοσίευτο τετράδιο καταγραφής ημερομισθίων του 1919 της Μονής Κορώνας Καρδίτσας, συναντάμε τον Βασίλειο και Χρήστο Ζέρμα (Δασκαλάκη) με ημερομίσθια 17 και 13 δραχμές αντίστοιχα. Λιγότερο γνωστό είναι, ότι στα βενετσιάνικα αρχεία, αναφέρεται η συγκέντρωση μαστόρων από την Germa και πιστεύεται⁽¹⁹⁾ ότι σχετίζεται με την Ζέρμα της Κόνιτσας και όχι με την ομώνυμη στην περιοχή Κορυτσάς.

Ο Ζερματινός πρωτομάστορας Γιαννούλης Κολογίνας έχτισε στην Καστοριά το 1884 σχολείο, το οποίο υπάρχει ακόμα ως «Β' Νηπιαγωγείο» (δεν λειτουργεί). Είναι γνωστό ότι μαστόροι και αρχιτέκτονες από τη Ζέρμα

δουλέψανε στα Γιάννινα, μάλιστα, στην ανέγερση της Ζωσιμαίας Σχολής, ενώ στη Λάκκα Σουλίου, το 1750, χτίσανε τον Άγιο Αθανάσιο στη Μουκοβίνα (Μπεστιά). Η Ζέρμα υπήρξε επίσης ένα, έστω μικρότερο, κέντρο αγιογραφίας. Η υπογραφή «Διά χηρός καμού του αμαρτολού Μιχάλης ζογράφος έκ κόμης Ζέρμα» εμφανίζεται τρεις φορές τον 17^ο αιώνα, στα 1662, στο ναό της Κοιμήσεως της Μονής Κάμενας στον Καζά Δελβίνου Βορείου Ηπείρου. Στο ίδιο μοναστήρι αγιογράφησε το νάρθηκα στα 1664 (ή 1674;). Επίσης, το έτος 1672 πραγματοποίησε την αγιογράφιση της εκκλησίας της Παναγίας της Μονής Κοκαμιάς, νοτιοδυτικά της Νηβίτσας, σε βραχώδη παραθαλάσσια ακτή των Αγίων Σαράντα. Το αγιογραφικό εργαστήριο της Ζέρμας εμφανίζεται και στον 18^ο αιώνα με επιγραφή στη μονή Εισοδίων της Θεοτόκου στο χωριό Ζώνη Κοζάνης. Εκεί υπογράφει ο Ιωάννης εκ κόμης ζέρμα 1799. Οι χρονολογίες αυτές είναι σταθερά χρονικά ορόσημα, όχι μόνο της ύπαρξης της Ζέρμας, αλλά ίσως και της πολιτιστικής στάθμης της. Όμως η εποχή ίδρυσής της παραμένει άγνωστη.

Αφήνοντας την περιοχή των όμορφων μαστοροχωριών, την μαγευτική αρχαία Παραυαία, βγαίνετε πάλι στον κεντρικό δρόμο, με κατεύθυνση το Επταχώρι. Αυτοί οι πετρόχτιστοι οικισμοί που γνωρίσατε, άλλοι κηρυγμένοι παραδοσιακοί κι άλλοι όχι, συνθέτουν ένα μοναδικό πολιτιστικό και αισθητικό περιβάλλον μέσα σε μία φύση πληθωρική σε βλάστηση και πανίδα. Όλος ο τόπος διακρίνεται για την πληθώρα των διάσπαρτων μικρών και μεγάλων θρησκευτικών μνημείων (ξωκλήσια, εκκλησίες, μονές), και κυριολεκτικά πλεονεκτούν έναντι άλλων χωριών στα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, (αρχοντικά και λαϊκά σπίτια, πέτρινα γεφύρια, νερόμυλοι, πετρώλωνα, κρήνες, νεροτριβές κ.ά.). Είναι βέβαιο ότι οι προσπάθειες που καταβάλλονται για την αποτύπωση των μνημείων του χώρου, η δημοσιότητα που δίνεται σε συνδυασμό με τη σήμανση, θα αναβαθμίσουν μακροπρόθε-

σμα την ποιότητα των προσφερομένων τουριστικών υπηρεσιών και θα αξιοποιήσουν με τον καλύτερο τρόπο, τις αναπτυξιακές προσπάθειες των ιδιωτών και των συλλόγων.

Επίλογος για τα Μαστοροχώρια:

Από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας, ξεπήδησαν χιλιάδες λαϊκοί τεχνίτες – ταξιδευτές στην Ελλάδα αλλά και τον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής. Τα έργα τους επηρέασαν την πολεοδομία, την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική των περιοχών αυτών. Ταυτόχρονα η ανάπτυξη της μαστορικής σφράγισε ανεξίτηλα την κοινωνική ζωή αυτών των ξεχωριστών κοινοτήτων. Στις αρχές του 20^{ου} αι., άρχισαν να αλλάζουν οι περιοχές δράσης, ήρθαν οι αιματηροί Μακεδονικοί αγώνες (1904 – 1908), και αργότερα οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912 – 1913) που έφεραν και τη συγκρότηση των πρώτων εθνικών κρατών στη περιοχή των Βαλκανίων. Μαζί με την ελευθερία στη Μακεδονία και την Ήπειρο ήρθε και η χάραξη καινούργιων εθνικών συνόρων, η υπαγωγή σε νέα διοίκηση και ο κερματισμός του έως τότε ενιαίου χώρου της Βαλκανικής. Αποτελεί μεγάλο και τραγική αντίφαση της ιστορίας μας το γεγονός ότι η πολυπόθητη απελευθέρωση σήμανε ταυτόχρονα την αρχή μιας πορείας προς την παρακμή άλλοτε αυθιγών κοινοτήτων⁽²⁰⁾.

Μετά το 1913 που έκλεισαν τα εθνικά σύνορα, η περιοχή στερήθηκε την επικοινωνία, την ανταλλαγή τεχνογνωσίας, και το εμπόριο, με τον φυσικό της χώρο, απομονώθηκε γεωγραφικά, και σαν ντόμινο άρχισε η αποδιοργάνωση των Μαστοροχωρίων, του Πωγωνίου, και γενικά όλων των χωριών της νέας συνοριακής γραμμής, μέχρι τη Σαγιάδα, στη Θεσπρωτία. Οι αλλαγές έφτασαν σύντομα στη δομή του μπουλουκιού το οποίο αν και λειτούργησε για περισσότερο από τέσσερις αιώνες, μεταλλάσσεται ριζικά γύρω στο 1930. Τότε αρχίζει η αποδόμηση και η παρακμή

τόσο των ξεχωριστών αυτών κοινοτήτων όσο και αυτών των διαδεδομένων στην περιοχή επαγγελμάτων. Λίγα χρόνια μετά τίποτα δεν θα είναι το ίδιο. Η έλευση των καινούργιων υλικών (τσιμέντο) και μεθόδων κατασκευής (τυποποίηση, ταχύτητα) έκλεισαν τις μεγάλες αγορές των μαστόρων δίνοντας τη χαριστική βολή στις απaráμιλλες τέχνες τους.

Σήμερα τα Μαστοροχώρια, όπως και οι γειτονικοί ορεινοί οικισμοί, έχουν αρχίσει να ανιχνεύουν πιο συστηματικά νέους οικονομικούς ορίζοντες αναζητώντας διεξόδους ανάκαμψης. Φωτεινό παράδειγμα για όλη την Ελλάδα, αποτελούν οι εραστήριοι σύλλογοι και οι νέοι άνθρωποι που από αγάπη για τα χωριά τους γυρνούν στον τόπο καταγωγής τους. Όμως οι νέοι σχεδιασμοί της διοίκησης είναι εκείνοι που ουσιαστικά θα επαναπροσδιορίσουν και θα διαχειριστούν το μέλλον των ορεινών χωριών της μεθορίου και το αστείρευτο φυσικό τους περιβάλλον.

Η λίμνη Σκίρτσα στη διαδρομή προς το μνημείο Γράμμου.

Τοπίο στη διαδρομή Γράμμος - Αετομηλίτσα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

- (1) Νιτσιάκος Β., Ζάχος Κ., Παπαδοπούλου Β., (επιμ. Βασ. Νιτσιάκος), (2008) 120 - 122. Πρβλ. Πετρονώτης Π.Π Αργύρης-Παπαγεωργίου Γ. Βασιλίας, [2009] 1 - 9.
- (2) Βασιλίας Γ. Παπαγεωργίου - Αργύρης Π. Π. Πετρονώτης, (2005) 13 - 27. Βλ. και Πετρονώτης - Παπαγεωργίου, ό.π. [2009] 15.
- (3) Η πλειοψηφία των κατοίκων που αναφέρονται στις απογραφές των ορεινών (και όχι μόνο) περιοχών διαμένουν στα μεγάλα αστικά κέντρα Ηπείρου ή Θεσσαλίας. Ανάλογα τις αποστάσεις έρχονται στα χωριά τους τα Σαββατοκύριακα ή μόνο τους δυο - τρεις καλοκαιρινούς μήνες. Αυτός είναι ο λόγος που ειδικά το χειμώνα όλα αυτά τα παραμεθώρια χωριά παρουσιάζουν ερημική εικόνα.
- (4) Πετρονώτης Α. - Παπαγεωργίου Β., ό.π. [2009] 168.
- (5) Λεωνίδας Λουλούδης (2003) 37. Β. Νιτσιάκος ό.π. (2008) 26. Για την έρευνα βλ. Σ. Δαμιανάκος - Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Β. Νιτσιάκος (1997).
- (6) Για τα έργα τους βλ. Κίτσος Α. Μακρής (1981), Κώστας Σκούρτης, Ξυλόγλυπτες και ζωγραφικές κασέλες (2003) 17 - 44. Γεώργιος Παναγιώτου (2003) 16 - 20. Κώστας Σκούρτης (2003) 21 - 24. Γεώργιος Γιακουμής (2004) 16 - 27. Νικόλαος Παππάς (2006) 421 - 450. Κώστας Σκούρτης (2007) 11 - 21. Αικατερίνη Πολύμερου - Καμηλάκη - Κωνσταντίνος Σκούρτης (2008) 89 - 190. Κώστας Σκούρτης (2009) 91 - 96.
- (7) Βασιλίας Σκούρτης (2003) 31 - 33.
- (8) Για τους ξυλόγλυπτες στα Κονιτσοχώρια και τα έργα τους βλ. Αικατερίνη Πολύμερου - Καμηλάκη - Κωνσταντίνος Σκούρτης (2008) 65 - 67.
- (9) Λεωνίδας Λουλούδης ό.π. (2003) 39. Για τους πρόσφυγες του εμφυλίου και τα "κέντρα υποδοχής" τους βλ. Τασούλα Βερβενιώτη (2009) 67 - 79.
- (10) Β. Νιτσιάκος - Κ. Μάντζος (2003) 90.
- (11) Gustav Weigand (2001) 322.
- (12) Χρήστος Γεωργίου (Κίτσος Γιαγγιώργος), (2000) 22.
- (13) Νίκος Τερζόγλου (2003) 47, 99 - 100, πρβλ. Δημήτριος Κατσή (21998) 35-40. Γενικά για τον εμφύλιο

πόλεμο στην Αετομηλίτσα και τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας, βλ. Αγόρω Τσίου 2009.

(14) Λεπτομέρειες για την κατάληψη του κύριου προμαχώνα του κυβερνητικού στρατού στο Γράμμο βλ. Δημήτρη Κατσή τομ. 5 (2000) 60 - 129, επίσης Αχιλλέα Προβόλαλη (2007) 36 - 42.

(15) Σπύρου Ι. Μαντά (1984) 40, πρβλ. Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης, (2009) 189 - 190.

(16) Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης, ό.π. (2009) 214 - 215.

(17) Παΐσιος Γ., ιερέας, «Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν της εκκλησιαστικής επαρχίας Βελλάς και Κονίτισης. ΙΓ'. Σφραγίδες». Ηπειρ. Εστία 18 (1969) 335 - 339. Αποτύπωμα της σφραγίδας βρέθηκε σε επιστολές του ηγούμενου της μονής Διονυσίου Παπαδάτου - Κουτλουμουσιανού - προς τον δάσκαλο της Βούρμπιανης Χαράλαμπο Ν. Ρεμπέλη, γραμμένες το 1910 - 1912. Βλ. επίσης το συλλογικό Μαστοροχώρια (2005) 88, Δημήτρης Καμαρούλιας τομ Α' (1996) 200. Πετρονώτης Α. - Παπαγεωργίου Β., ό.π. [2009] 57.

(18) « (...) ...πήγα στο Ντέλβινο, Αργυρόκαστρο, Ξηρόμερο. Χιζίσαμε τούρκικα σαράγια. Πληρωνόμαστε μεροκάματο. Τα χρήματα ήταν πρώτα Ελληνικά, Ιταλικά και μετά Αλβανικά. Τα χρήματα τα χαλούσαμε στα Γιάννενα. Τα λέκια είχαν αξία τότε. Μια λιρέτα ήταν 3 δραχμές. Δώδεκα χρονών πήγα στο Ντέλβινο (δηλ. το 1922). Όταν ο πρωτομάστορας κούμπιαζε (κουραζόταν) τον διαδεχόταν ο άλλος. Βαστούσε ο άλλος το μπουλούκι. Οι Χρηστομητσαίοι είχαν πρωτομάστορα τον παππού Μήτση και παππού Κώτα. Τρώγαμε από τους νοικοκυραίους κυρίως κουρκούτια και κατσιαμάκι...». Από διήγηση του τελευταίου "πετρά και πλακά" της Ζέρμας (=Πλαγιάς) Κωνσταντίνου Μήτση γεννημένου το 1910, στον Ιωάννη Β. Τσάγκα τον Ιούνιο του 1990. Ιωάννης Β. Τσάγκας (2004) 104 - 105.

(19) Πετρονώτης Α. - Παπαγεωργίου Β., ό.π. [2009] 50, 51, 59, 60, 61.

(20) Β. Νιτσιάκος, Μ. Αράπογλου, Κ. Καρανάσης, (επιμ. Βασ. Νιτσιάκος), (1998) 85.

ΑΛΒΑΝΙΑ

Φούσια

Γιαννοχώρι

Αιμουδες

2254

Γκούμπει

Μ. ΑΓ. ΖΑΧΑΡΙΑ

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Αγιος Ζαχαρίας

Λιβαδοτόπος

Βέρνικ

ΠΡΟΤΟΜΗ ΚΟΚΑΛΗ

Παλιόχωρι

ΑΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ

Δ.Σ.Β.

Βολιώτικα Καλύβια

ΠΑΝΑΓΙΑ

Μ. ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΖΗΚΟΒΙΤΣΑΣ)

Γράμμος

Γλυκονέρι

Πεύκος

Γράμμος

2414

ΛΙΜΝΗ ΓΚΙΣΤΟΒΑ

2021

2142

Σούφκος

2149

Χώρος αναψυχής Σγούρος

ΑΓ. ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ

Μυροβλήτης

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Περήφανο

Κιάφα

2395

Μαύρη Πέτρα

2174

Τσαϊμια

Ντριάτελα νερόμυλος

Κοτύλη

Νέα Κοι

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΜΝΗΜΕΙΟ ΠΟΛΕΜΟΥ

1919

Αετομηλίτσα

Επάνω Αρένα

2196

ΛΙΜΝΕΣ ΑΡΕΝΕΣ

ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Πευκόφυτο

Πέτρα Μούκα

Κάτω Αρένα

2085

2073

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Κυφέλι

Δημόσια Γενική

ΑΓ. ΤΡΙΑΔΑ

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ

Λυκόραχη

Χρυσή

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Οξυά

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Βούρμπιανη

ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Θεοτόκος

Θεοτόκος

Κεφαλοχώρι

Μ. ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΖΕΡΜΑΣ

Πλαγιά

Ζέρμα

Πυρσόγιαννη

Λαγκάδα

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Δροσοπηγή

ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΗΜΩΝ

ΚΟΣΜΑΣ ΑΠΩΛΟΣ

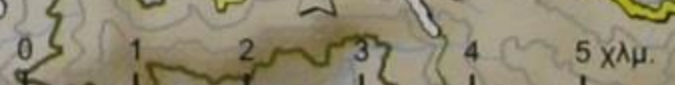
Μ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟ

Καστανιά

Μ. ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΛΑΔΟΡΜΑ

Μάχη Φούρκας (Νοεμ. 1940)

ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ

Ζούζο

ΕΠΤΑΧΩΡΙ - ΧΡΥΣΗ - ΠΕΥΚΟΦΥΤΟ - ΑΡΕΝΕΣ - ΜΥΡΟΒΛΗΤΗ - ΛΙΝΟΤΟΠΙ -
ΑΓ. ΖΑΧΑΡΙΑΣ - ΒΕΤΕΡΝΙΚΟ - ΓΡΑΜΜΟΣ - ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ

Επιταχώρι Καστοριάς

Δημόσια Κεντρική

«Ιχνηλατώντας το Γράμμο των Ανθρώπων»

Καθώς απομακρυνόμαστε από τη μαγευτική επαρχία Κόνιτσας με τα θρυλικά μαστοροχώρια, αρχίζει να δεσπόζει στο χώρο το όρος Βόιο, ανεξάρτητο βουνό ανάμεσα στο Γράμμο και το Σμόλικα με δασοκάλυψη που πλησιάζει το 80%. Δυτικό όριο του νομού Κοζάνης, διοικητικό σύνορο ανάμεσα σε αυτόν και το νομό Καστοριάς. Ένας όμορφος τόπος στην καρδιά της Πίνδου, που θα σας μαγέψει με τα ιδιαίτερα τοπία του, τις κατάφυτες από βελανιδιές, φλαμουριές, οξιές, πεύκα και έλατα περιοχές του. Το ίδιο και οι άνθρωποι, που άλλοι γοητευμένοι, άλλοι κατατρεγμένοι μαζεύτηκαν εδώ και έδωσαν ζωή σε αυτούς τους οικισμούς, θα σας ενθουσιάσουν με την ευγένεια και τη φιλοξενία τους.

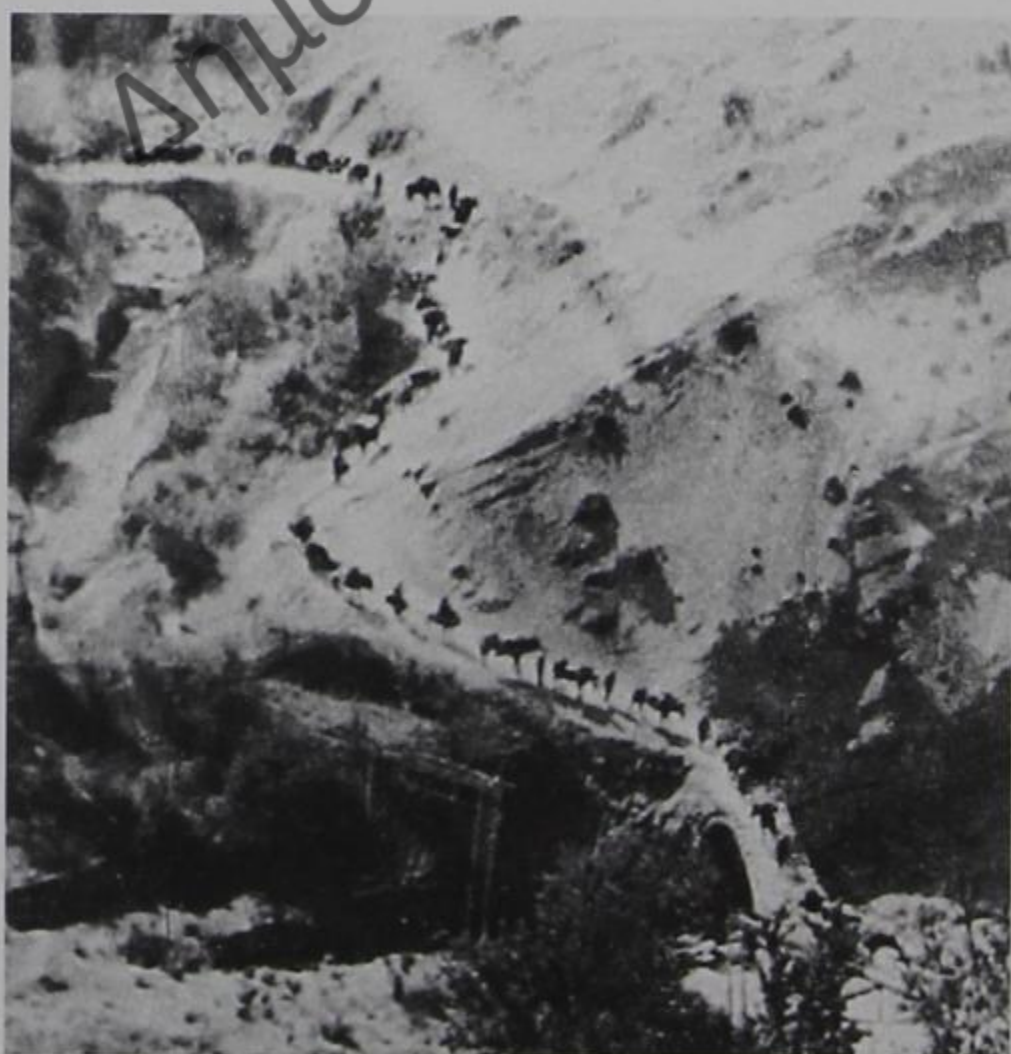

Η συναρπαστική αρχαία Ορεστίς σας υποδέχεται, καθώς εισέρχεστε στο κεφαλοχώρι της περιοχής, το **Επταχώρι**, (Βουρβουτσικό και Μπουρμπουτσικό, Μπουρμπίσκα στα βλάχικα, στα 880 μ. ύψ.). Αποτελεί έδρα της κοινότητας Αρένων Γράμμου, η οποία περιλαμβάνει τα χωριά Ζούζουλη, Χρυσή, και Πευκόφυτο με εξακόσιους δεκατρείς κατοίκους. Είναι το πιο απομακρυσμένο τμήμα του νομού Καστοριάς (52 χλμ. από Καστοριά), όμως, το πέρασμα του χρόνου, και κυρίως λόγοι συγκοινωνιακοί, εμπορικοί και εργασιακοί, έφεραν την εξάρτηση από την Ήπειρο (Κόνιτσα - Γιάννινα).

Το Επταχώρι περιτριγυρίζεται από υπέροχα φυσικά τοπία, απ' όπου ξεκινούν πολλές διαδρομές. Από εδώ ξεκινούν ή καταλήγουν, οι παμπάλαιες θρυλικές βλαχόστρατες, οι δρόμοι - μονοπάτια που ενώνουν τα χωριά Δοτσικό, Ζούζουλη, Φούρκα και Σαμαρίνα. Αυτός ο όμορφος τόπος στην αγκαλιά της βόρειας Πίνδου, προσέλκυσε για αμυντικούς λόγους, τους ανθρώπους από τους διάσπαρτους παλιούς και μεταγενέστερους αγροτικούς οικισμούς, τα Παλιοχώρια⁽¹⁾ της περιοχής. Σε ακαθόριστο χρόνο, τα επτά από αυτά, έξι κατά άλλους ερευνητές, προέβησαν σε μια οργανωμένη μετοικεσία δημιουργώντας το Βουρβουτσικό, το σημερινό

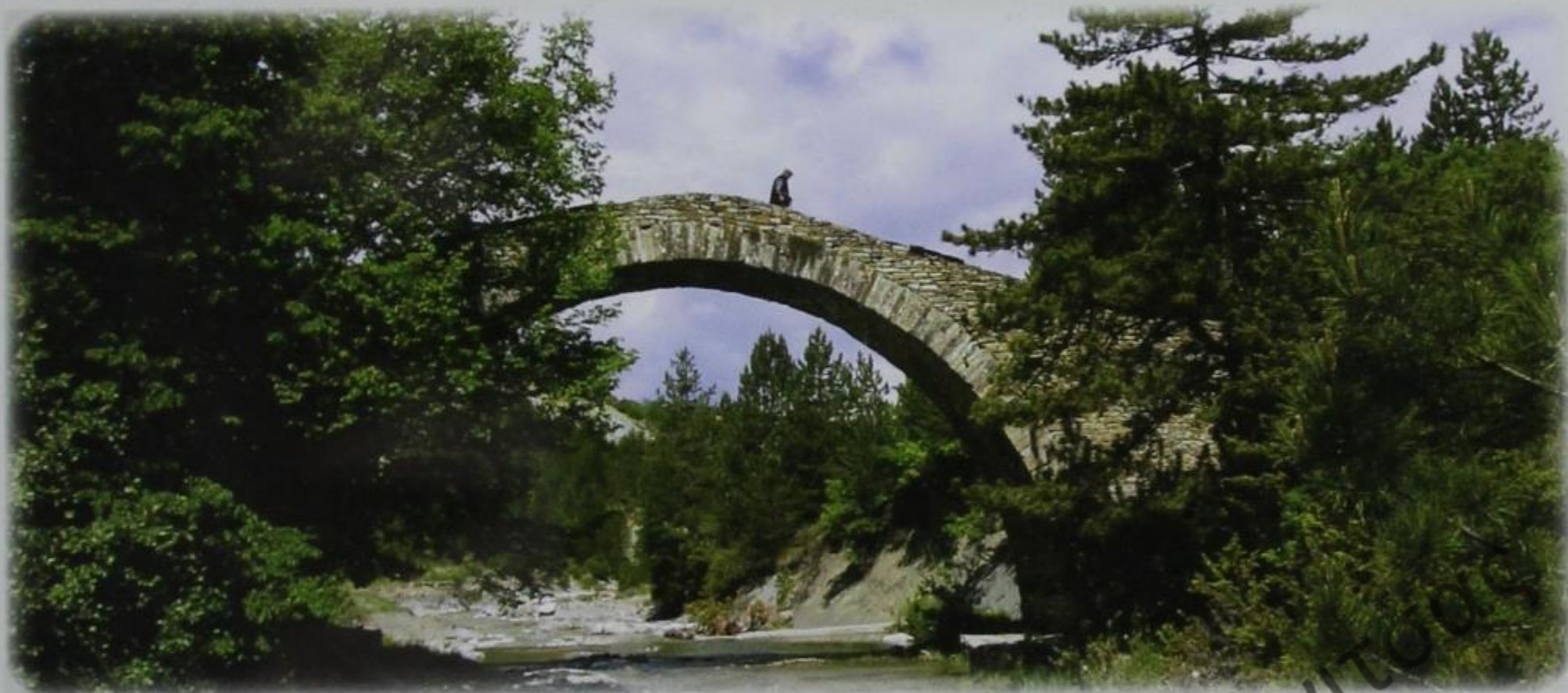
Επταχώρι. Ένα χωριό χτισμένο για την άμυνα. Οι ασχολίες των κατοίκων ήταν όπως και σε άλλα χωριά της περιοχής αγροτικές, κτηνοτροφικές και δασικές. Αυτό όμως που τους έκανε γνωστούς σε ένα μεγαλύτερο κύκλο ήταν η μαστορική. Από εδώ προέρχεται πλειάδα μαστόρων της πέτρας, που δούλεψαν σε όλη την Ελλάδα. Οι ίδιοι, χτίζανε και επισκευάζανε για δεκάδες, αν όχι για εκατοντάδες χρόνια όλα τα Παλιοχώρια τους, αλλά και το νεώτερο Βουρβουτσικό, μάλιστα στην Τσιούκα και το Δρυάνοβο, στέκουν ακόμα αδιάψευστοι μάρτυρες της τέχνης τους, τα λείψανα υδραγωγείου που είχαν κατασκευάσει για την ύδρευση και άρδευση των κτημάτων τους. Άλλη μαρτυρία αποτελεί το πέτρινο **γεφύρι** του **Κουσιουμπλή** (18^{ος} - 19^{ος}). Κατασκευάστηκε από τους Μπουρμπουτσικιώτες μαστόρους Γεώργιο Δήμο, Τσιαμοχρήστο και τους αδελφούς Γαλάνη. Επίσης, σε μια απογραφή που έγινε στα μοναστήρια του Αγίου Όρους το 1885, σε σύνολο τετρακοσίων περίπου τεχνιτών, που δήλωσαν χτίστες, πρώτοι στη λίστα εμφανίζονται 254 Αλβανοί χριστιανοί μαστόροι, προερχόμενοι από τα μαστοροχώρια της Κολώνιας, (περιοχής στη δυτική πλευρά του Γράμμου). Ακολουθούν δεύτεροι, με 122 εγγραφές, οι μαστόροι από το Μπουρμπουτσικό, το σημερινό Επταχώρι⁽²⁾.

Αξιοθέατα μέσα στο χωριό, είναι το επιβλητικό, ολοπέτρινο δημοτικό σχολείο, που έχτισαν, το 1925, μαστόροι από το Ντόλο (το χωριό Βυθός του Πενταλόφου). Στην πλατεία, είναι το πέτρινο γεφύρι του **Επταχωρίου** με άγνωστη ημερομηνία κατασκευής, ενώ, προς Πεντάλοφο, θα δείτε άλλο ένα, του Νάκα, σε σημείο όπου φαίνονται και τμήματα από το παλιό καλντερίμι. Στην ίδια τοποθεσία υπήρχε και τρίτο πέτρινο γεφύρι, του Κυρατζή, το οποίο δεν σώζεται. Στο κέντρο του οικισμού

Επταχώρι 1940 Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, τοποθεσία Μύλος του Νάκα: Προώθηση πολεμοφοδίων προς το μέτωπο με τα ζώα και τις ηρωίδες γυναίκες της Πίνδου. Φώτο: Κιουρτσόγλου Αθανάσιος - Τσοτύλι.

Γεφύρι Ζούζουλης, στη θέση Καζάνια. Έργο μαστόρων από την Καστανιανή (1880).

Γεφύρι Νάκα.

Γεφύρι Κουσιουμπλή.

Γεφύρι Επταχωρίου, στην πλατεία του χωριού.

Μονή Αγ. Γεωργίου Επταχωρίου: Αξίζει να επισκεφτείτε τη **μονή Αγίου Γεωργίου**⁽³⁾ 4 χλμ. Ν.Α. του χωριού, στους πρόποδες του υψώματος «Τάλιαρος», σε ένα μικρό κατάφυτο πλάτωμα μιας δασωμένης πλαγιάς. Το αθωνικού τύπου καθολικό της, ιδρύθηκε και ιστορήθηκε το 1625, όπως πληροφορεί επιγραφή πάνω από την είσοδο. Σύμφωνα με τα στοιχεία το μοναστήρι δεν έμεινε ποτέ έρημο από μοναχούς. Κατά την παράδοση, στα χρόνια του Αλή Πασά των Ιωαννίνων υπήρξε μια περίοδος όπου είχε καλόγριες. Σχετικά πλούσιο με πολλά χωράφια αμπέλια, υδρόμυλους, ζώα και βοηθητικό προσωπικό, (βοσκό ξυλοφόρο, μυλωνά, μάγειρα). Ολόκληρο το εσωτερικό του είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες πιθανότατα αγιογράφων από το Λινοτόπι οι οποίοι αναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα τα χρόνια αυτά στο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου.

δεσπάζει ο μητροπολιτικός ναός της **Αγίας Παρασκευής** (1914). Στη νότια πλευρά της, δίπλα στο δρόμο βρίσκεται μια σειρά προτομών με τους στρατιωτικούς που αγωνίστηκαν να ανακόψουν την εισβολή των Ιταλών, στις πρώτες μέρες του έπους του '40. Στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου το Επταχώρι αποτέλεσε έδρα του αποσπάσματος Πίνδου, με διοικητή τον συνταγματάρχη Δαβάκη. Ήταν από τα σημεία κλειδιά του ανεφοδιασμού και των εφεδρειών, και πολύ κοντά στον ευαίσθητο άξονα Λυκόρραχη – Κάντσικο – Φούρκα – Σαμαρίνα, όπου προέλασε τις τέσσερις πρώτες μέρες του πολέμου, η ιταλική μεραρχία "Τζούλια". Κατά τη διάρκεια της αντεπίθεσης, υπό τη διοίκηση του υποστράτηγου Βραχνού, γράφτηκαν λαμπρές σελίδες δόξας. Το χωριό κήκε από τους Γερμανούς στις 4 Ιουλίου 1944 και ξαναχτίστηκε έως το 1950.

Από το Επταχώρι ξεκινούν τρεις διαδρομές. Η πρώτη με αφετηρία το παρακείμενο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου οδηγεί στη Σαμαρίνα ή το Δοτσικό μέσα από μια υπέροχη διαδρομή 27,5 χλμ. Η δεύτερη, θα σας φέρει στον ασφαλτοστρωμένο πλέον δρόμο προς Ζούζουλη - Φούρκα, (υπάρχει πινακίδα), περνώντας δίπλα από το γεφύρι του Κουσιουμπλή σε ένα θαυμάσιο τοπίο όπου κυριαρχεί το ήρεμο Ζούζουλιώτικο ποτάμι. Αφήνοντας πίσω τη γεωτροφική μονάδα ανηφορίζετε προς Ζούζουλη κι από εκεί, μέσω Σαμαρίνας καταλήγετε Γρεβενά ή Κόνιτσα, ενώ μέσω Φούρκας γυρίζετε στην Αγία Παρασκευή (Κεράσοβο), κάνοντας έναν μεγάλο κύκλο που βγαίνει πάλι στην κεντρική οδό Κόνιτσας - Επταχωρίου.

Η τρίτη, οδηγεί προς το Γράμμο και είναι αυτή που θα ακολουθήσουμε επιστρέφοντας περίπου 2,5 χλμ. πίσω (δυτικά), στη δστ. προς **Χρυσή** και **Πευκόφυτο** (υπάρχουν πινακίδες). Στην αρχή της διαδρομής (περίπου 2,5 χλμ. από τη δστ. προς Χρυσή), ξεκινά αριστερά σας η παλιά βλαχόστρατα που περνάει από την θέση Ζάμπιανη ανηφορίζει προς το Μπουχέτσι φτάνει στην παλιά Ζέρμα περνά

Χρυσή: Άποψη του οικισμού μετά τον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα..

απέναντι στο νέο χωριό, την Πλαγιά, συνεχίζοντας προς Λούψικο. Παλιά, από αυτή τη βλαχόστρατα περνούσαν όλα τα κοπάδια προς τα ορεινά βοσκοτόπια της περιοχής.

Η συνέχεια της ασφαλτοστρωμένης διαδρομής προς Χρυσή, διεισδύει μέσα σε θαυμάσια τοπία με πλούσια βλάστηση, πανύψηλες βουνοκορφές, βαθιές χαράδρες και διαδοχικά χωμάτινα – αμμώδη υψώματα με έντονα σημάδια διάβρωσης. Όλος ο τόπος διασχίζεται από τα νερά των χειμάρρων, που δημιουργούν τον **άνω ρου** του **Σαραντάπορου** ο οποίος είναι και το φυσικό όριο ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Γράμμου και του Βοΐου. Ακολουθώντας ανάδρομα το ρου του ποταμού συναντάτε τη δστ., που δεξιά πηγαινει Κυψέλη ή στην Παλιά και Νέα Κοτύλη (βλ. περιγραφή τους στο κεφάλαιο 5). Οκτώ χλμ. από τη διασταύρωση του Επταχωρίου, μπαίνετε στη **Χρυσή** (Σλάτινα στα 1040 μ. ύψ.). Η μικρή κοινότητα είναι χτισμένη στις ανατολικές πλαγιές της Κάτω Αρένας (2075 μ. ύψ.), με ένα καθαρά αγροτικό τοπίο να περιβάλλει όλο το χωριό. Η παράδοση αναφέρει ότι ο αρχικός οικισμός ήταν στη θέση Παλιόχωρι, ανάμεσα στη σημερινή του θέση και στο χωριό Πευκόφυτο. Στην ευρύτερη περιοχή ήταν και άλλος οικισμός, στη θέση Λακαβί-

τσα, γύρω από δύο μεγάλα μοναστήρια του Αγίου Δημητρίου και της Παναγίας. Όντας πάνω στο κεντρικό οδικό δίκτυο αποτελούσε εμπορικό κόμβο ανάμεσα στην Καστοριά, την Κόνιτσα και την Κορυτσά, αλλά ταυτόχρονα υπέφερε και από τις συνεχείς λεηλασίες των Αλβανών. Αυτά τα γεγονότα ώθησαν τους κατοίκους των συνοικισμών να συνενωθούν και να συγκροτήσουν έναν μεγαλύτερο στην θέση που τον βλέπουμε σήμερα. Το παλιό χωριό όπως και τα μοναστήρια σιγά – σιγά παρήκμασαν και καταστράφηκαν.

Οι κάτοικοι παλιότερα, όταν τελείωναν τις γεωργοκτηνοτροφικές εργασίες τους, έφτιαχναν παρέες, 3-4 ζευγάρια χτίστες και 1-2 "μαστορούλια", για να κουβαλούν τη λάσπη, και έφευγαν για τα "ξένα". Συνήθως δούλευαν στο Τσιάμ'κο (=Θεσπρωτία), Κατουχή (=Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας), Χαλκιδική, Τρίκαλα και Καρδίτσα στη Θεσσαλία. Έμεναν εκεί όλο το χειμώνα, αντίθετα από

«...στο δικό μας το βουνό είχε τα κοπάδια του ένα στοιχειό, ένας δράκος. Ένα άλλο στοιχειό είχε τα κοπάδια του στο απέναντι βουνό, στο Σμόλιγκα. Τα πρόβατα του δικού μας στοιχειού ήταν καλύτερα. Μια φορά έφυγαν τα κριάρια από το δικό μας στοιχειό και πήγαν στα κοπάδια του στοιχειού του Σμόλιγκα. Έστειλε μήνυμα το δικό μας στοιχειό, στο στοιχειό του Σμόλιγκα να του φέρει πίσω τα κριάρια. Εκείνο αρνήθηκε και άρχισαν να μαλώνουν. Το δικό μας στοιχειό ξερίζωνε έλατα και τα πέταγε στο στοιχειό του Σμόλιγκα. Εκείνο πάλι ξερίζωνε οξιές και τις πετούσε στο δικό μας στοιχειό. Καθώς δεν μπορούσαν να τα πετάξουν ως την κορυφή του βουνού, που ήταν το στοιχειό, έπεφταν παρακάτω. Έτσι στο δικό μας βουνό τα έλατα είναι πιο πάνω από τις οξιές ή ανακατεμένα, ενώ στο Σμόλιγκα είναι κάτω τα έλατα και παραπάνω οι οξιές...». (από ανέκδοτη εργασία του Ανδρέα Στεφόπουλου (1921 -) διατηρείται η σύνταξη και η ορθογραφία του συντάκτη).

Πευκόφυτο: τμήμα του οικισμού

τους άλλους μαστόρους, και κατά τα μέσα Ιουνίου γύριζαν στο χωριό "καζαντισμένοι", για να αρχίσουν και πάλι τις γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες τους. Ένας από τους παλιούς δασκάλους, ο αείμνηστος Παύλος Στεφόπουλος, είχε καταγράψει και συγκεντρώσει πολλά στοιχεία και ιστορικό υλικό για τη γύρω περιοχή. Δεν πρόφτασε να τα εκδώσει γιατί τον πρόλαβε ο εμφύλιος, όπου πολλά εξαφανίσθηκαν στην δίνη του, μεταξύ αυτών και η βιβλιοθήκη του, όπου τα φύλαγε. Ο γιος του, Ανδρέας Στεφόπουλος, μαθητής γυμνασίου τότε, επίσης δάσκαλος αργότερα, συγκέντρωσε πολύτιμο λαογραφικό υλικό και δημιούργησε μιὰ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συλλογή για τη Χρυσή Καστοριάς. Τρεις εργασίες, το γλωσσάριο, η τροφή, και τα παιδικά παραδοσιακά παιχνίδια, με περιγραφή 100 παιχνιδιών από την περιοχή, μας δίνουν μια ιδέα για τη ζωή της γενέτειράς του.

Συνεχίζοντας τη διαδρομή σε 2 χλμ., θα φτάσετε στο **Πευκόφυτο** (Βύσσαντσκο και Βύσαντσικο στα 980 μ. ύψ.), χτισμένο και

αυτό στις πλαγιές της Κάτω Αρένας. Όμορφος τόπος, πνιγμένος στο πράσινο και τα νερά, ολόδροσος το καλοκαίρι ό,τι πρέπει για ατέλειωτες βόλτες στα δάση, τον διπλανό Σαραντάπορο και τον παλιό νερόμυλο. Στην πλατεία του, είναι η εκκλησία της **Κοίμησης της Θεοτόκου**, το μικρό λαογραφικό μουσείο που στεγάζεται στο παλιό πετρόχτιστο σχολείο και ο καινούργιος ξενώνας. Απέναντί τους βρίσκεται το θαυμάσιο «Αρχονταρίκι» ένα εξελιγμένο καφενείο – εστιατόριο, έκπληξη για τον επισκέπτη. Πρόκειται για το κτήριο της παλιάς κοινότητας που ο λαογραφικός σύλλογος το διαμόρφωσε σε χώρο συνάντησης επισκεπτών και ντόπιων. Δίπλα σχεδόν από το «Αρχονταρίκι» βρίσκεται η λιλιπούτεια, πλακοστρωμένη πλέον, πλατεία Κατσαντώνη με μια όμορφη λιθόχτιστη κρήνη που ρέει όλο το χρόνο, παγωμένο σαν κρύσταλλο νερό. Πιείτε ή εφοδιαστείτε στον τελευταίο σταθμό και οδηγήστε πλέον μέσα στο συναρπαστικό τοπίο του Γράμμου.

Η περιοχή είναι γνωστή σαν **Κατσιαουνοχώρια** ενώ οι κάτοικοι σαν Κατσιαούνηδες, που κατά μια ερμηνεία σημαίνει "φευγάτος". Σε αυτά περιλαμβάνονται η Χρυσή, το Πευκόφυτο, η Κοτύλη, η Λαγκα, ο Βράχος, η Κυψέλη, ο Πεύκος, το Επταχώρι, και η Ζούζουλη, σχεδόν όλα τα χωριά της κοιλάδας του Σαραντάπορου. Στην εποχή της ακμής τους, ο ανδρικός πληθυσμός ασχολούνταν κυρίως με τη μαστορική. Έντονη είναι η πολιτισμική τους συγγένεια με την Ήπειρο, όπως άλλωστε και η καταγωγή της πλειονότητας των κατοίκων. Όλες αυτές οι κοινότητες της περιοχής Βοΐου - Γράμμου ερήμωσαν με τον εμφύλιο καθώς βρέθηκαν στο επίκεντρο των γεγονότων. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση επιστροφής των ντόπιων από τα μεγάλα αστικά κέντρα στη γενέτειρα, έστω για ολιγοήμερες καλοκαιρινές διακοπές. Στα περισσότερα "χωριά" που θα "δείτε" στην περιοχή από το Πευκόφυτο και πέρα, έχουν μείνει μόνο τα τοπωνύμια και οι σωροί από τις πέτρες να θυμίζουν το παρελθόν τους.

Μυροβλήτη: Ο ναός του Αγίου Φανουρίου. Το μόνο κτήριο που σώζεται από τον άλλοτε μεγάλο οικισμό.

Ο χωματόδρομος από το Πευκόφυτο πέρα από τις τοποθεσίες Γλυκονέρι, τα μνημεία του εμφυλίου στη θέση Τσιρώνη, τις στάνες στις Λούτσες και σας φέρνει σε 6 χλμ. στην κεντρική δστ., και στα ερείπια **Μυροβλήτη** (Μυροσλάβισσα και Μυροσλάβιστα), σήμερα χωριό - φάντασμα. Ήταν αμιγώς μουσουλμανικό και έως τις αρχές του 20^{ου} αι. είχε ακόμα λιγοστούς κατοίκους που έφυγαν το 1922 με την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας - Τουρκίας. Ανέκδοτη εργασία του Ανδρέα Στεφόπουλου υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι ήταν χριστιανοί που εξισλαμίστηκαν, αφού «...οι γυναίκες κατά την εορτή του Αγίου Γεωργίου, τον εσπερινό πήγαιναν κόλλυβα σε κάτι ερείπια (πιθανόν εκκλησίας), άναβαν κεριά και κάθονταν αμίλητες ώσπου να σβήσουν. Μετά επέστρεφαν στο σπίτι τους». Στην ίδια εργασία αναφέρεται και η μαρτυρία ενός μουσουλμάνου που λεγόταν Κιαζήμ, ότι «πολλές φορές οι χωριανοί έβλεπαν τον ιερέα να περιέρχεται τα ερείπια και να θυμιατίζει». Στη διάρκεια του Β' Βαλκανικού πολέμου (1913) ήρθε στο χωριό ο γνωστός για τη δράση του Τσιακαλάρωφ⁽⁴⁾. Σε μια από τις πολλές επιδρομές του έκαψε τη Μυροβλήτη και σκόπευε να καταλάβει το Πευκόφυτο και τη Χρυσή, όμως οι κάτοικοί τους αντιστάθηκαν στη θέση Κεφαλόβρυσο,

και τελικά απώθησαν τα Βουλγάρικα ένοπλα σώματα, που δεν ξαναφάνηκαν στην περιοχή. Στην απογραφή της 15^{ης} - 16^{ης} Μαΐου 1928 εμφανίζεται με 92 κατοίκους. Γνωρίζουμε ότι στην περίοδο του εμφυλίου υπήρξε έδρα των μαχητών του ΔΣΕ, όπως και ότι στις 17/10/78 κατά τη διάρκεια κατασκευής μιας γέφυρας, βρέθηκαν μέσα σε παρακείμενο σπίτι τέσσερα μεταλλικά κιβώτια με έγγραφα του Αρχηγείου Βοΐου (μετέπειτα 14^{ης} Ταξιαρχίας) του ΔΣΕ. Στο ένα από αυτά το υλικό ήταν σε καλή κατάσταση και τμήμα του προωθήθηκε στις υπηρεσίες ασφαλείας ενώ αποσπάσματα δημοσιεύτηκαν στον «Ελληνικό Βορρά (21/11/78) και στην «Ελευθεροτυπία (11/12/78 κ.ε.)»⁽⁴⁰⁾. Σήμερα, όλη η περιοχή είναι ένας απέραντος, πλούσιος βοσκότοπος ενώ από το αμφιθεατρικά χτισμένο χωριό δεν έχει απομείνει τίποτα, εκτός από τον παλιό νερόμυλο στην κεντρική δστ., το παλιό εκκλησάκι του Αγίου Φανουρίου με επιγραφή 1938 μετά το ποτάμι, και λίγα θεμέλια από τα σπίτια του.

Η κεντρική δστ. οδηγεί δεξιά στο Πευκό ή το Γράμμο και το Βόιο, αλλά εσείς να πάτε αριστερά προς την λίμνη των Αρένων. Οδη-

γώντας στον ανηφορικό αρχικά δρόμο, θα βρεθείτε σε ένα απίστευτης ομορφιάς τοπίο που διατρέχεται από δροσερά ρέματα και μικρότερα ρυάκια, μέσα σε πλούσια δασική βλάστηση όπου κυριαρχεί η οξιά. Η πρώτη δστ. που συναντάτε δεξιά, οδηγεί προς "Σγούρο" (4 χλμ.), και από εκεί "Λιανοτόπι" (7χλμ.), και Γράμμο (12 χλμ.). Εσείς συνεχίστε ευθεία και αφού περάσετε μια στάνη, δεξιά σας στο ξέφωτο, θα βγείτε στα μεγάλα λιβάδια της Τρακοσάρας, (10, 8 χλμ., από Πευκόφυτο) στην ομώνυμη πηγή που λένε ότι το νερό της είναι ελαφρύ και χωνευτικό. Μάλιστα για να δώσουν έμφαση στο ελαφρύ λένε ότι «μια οκά (400 δράμια) ζυγίζει 300 δράμια». Βέβαιο είναι ότι θα πιείτε (αν έχει νερό), ένα από τα καλύτερα και πιο χωνευτικά νερά της Πίνδου. Βρισκόμαστε στην ενότητα των **Αρένων**, που αποτελείται από δύο ενωμένους ορεινούς όγκους, την Πάνω Αρένα (2192 μ. ύψ.), και την Κάτω Αρένα (2075 μ. ύψ.). Είναι ένα μακρύ, πέτρινο τείχος που ενώνεται με τον κύριο όγκο του συγκροτήματος του Γράμμου, στην κορφή Μαύρη Πέτρα (2217 μ. ύψ.), δίπλα από την ψηλότερη Κιάφα ή Αρίνα στα βλάχικα (2398 μ. ύψ.). Το τοπίο είναι επιβλη-

Λίμνη Μουτσάλια: Πάνω στο βουνό είναι δύο λίμνες, μια μικρή και μια μεγαλύτερη (τρανή τη λεν στη Χρυσή, Μουτσιάρα στο Πευκόφυτο). Κατά την παράδοση στη λίμνη τη μικρή περνούσαν τα πρόβατα ενός μεγαλοτσέλεγκα· κατέβαιναν για τα χειμαδιά. Τα οδηγούσαν ο γιος του τσέλεγκα και ένα παλικάρι τσομπάνος. Κάθισαν οι δυο τους στη βρύση να πιουν νερό. Λέει το τσομπανόπουλο στο τσελεγκόπουλο. Αγαπώ την αδερφή σου και θέλω να την παντρευτώ. Το τσελεγκόπουλο το πήρε προσβολή, βγάζει το μαχαίρι και σκοτώνει το παλικάρι. Πάιρνει το κορμί του και το πετάει στη λίμνη. Το παλικάρι στοίχειωσε, και κάθε βράδυ, αν βρεθείς εκεί, ακούς το κλάμα του. Διήγηση και χειρόγραφο σημείωμα του Ανδρέα Στεφόπουλου (1921 -) από τη Χρυσή Καστοριάς στις 17/4/05.

Η κεντρική δστ. στη θέση «Σγούρος». Διακρίνονται οι πινακίδες και η σκεπαστή κρήνη. Από εδώ ξεκινούν δύο από τις ομορφότερες πεζοπορικές διαδρομές για την κορφή «Καναλοπούλου» και για την «Τούμπα». Ευθεία οδηγεί στο Λινοτόπι και το Γράμμο.

τικό με τις γκριζόλευκες ψηλές κορφές πάνω από τα καταπράσινα δάση οξιάς. Σε λιγότερο από ένα χλμ. και σε υψόμετρο 1700 μ. κάτω από την κορφή Επάνω Αρένα συναντάτε τη **λίμνη Μουτσάλια**, (11, 5 χλμ. από Πευκόφυτο) σε μια μαγική τοποθεσία, κρυμμένη θαρρείς, από τα αδιάκριτα βλέμματα. Εδώ καταλήγουν ή ξεκινούν οι διαδρομές προς Αετομηλίτσα ή Κεφαλοχώρι.

Η φύση εδώ φοράει την πιο εκθαμβωτική της φορεσιά, δεν είναι τυχαίο ότι όλος ο χώρος περιλαμβάνεται στον κατάλογο με τις 449 περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους της χώρας μας. Στα νερά της λίμνης και τα υγρά αλπικά λιβάδια ζουν τρία είδη τριτώνων (αμφίβια σαν τη σαλαμάνδρα), *Triturus alpestris*, (Αλπικός), *Triturus vulgaris*, (Κοινός) και ο σπάνιος *Triturus cristatus* (Λοφιοφόρος). Το δάσος αγκαλιάζει τη λίμνη με ένα καταπράσινο μανδύα, ο οποίος καθρεφτίζεται στο νερό και επηρεάζει χρωματικά την επιφάνειά της. Λόγω της οικολογικής της σημασίας, η περιοχή των Αρένων και η λίμνη Μουτσάλια έχουν ενταχθεί σε ειδικό νομικό καθεστώς προστασίας, ως **Καταφύγιο Άγριας Ζωής** (πρώην

καταφύγιο Θηραμάτων) το οποίο καλύπτει μια έκταση 32.000 στρεμμάτων με στόχο την προστασία και διατήρηση των σπάνιων ειδών της πανίδας (ΦΕΚ 527/Β/1986). Όλη αυτή η περιοχή, ξεκινώντας από το νοτιότερο άκρο, τη Ζούζουλη, ανήκει στο **Δασικό Σύμπλεγμα Δημοσίων Δασών Νοτίου Γράμμου** ένα από τα έξι που υπάρχουν στο νομό Καστοριάς.

Γυρίζοντας προς Γράμμο ακολουθείτε τον ίδιο δρόμο όπως ήρθατε στις Αρένες, προς Μυροβλήτη, μέσα σε ένα καταπράσινο τοπίο όπου εναλλάσσονται οι οξιές με τα μαυρόπευκα. Σε λίγο θα συναντήσετε δστ. αριστερά σας, προς Σγούρο, (υπάρχει πινακίδα Σγούρος 4 χλμ.). Φεύγετε από το φαρδύ, κεντρικό χωματόδρομο και ακολουθείτε τον στενότερο αλλά πληθωρικό σε εικόνες δασικό. Σε λίγο, περνάτε τιμεντένιο γεφυράκι και φθάνετε στον οργανωμένο χώρο αναψυχής. Ιδανικό μέρος για κατασκήνωση, κρυφό και ελκυστικό με πετρόχτιστες υπερυψωμένες ψησταριές και χώρο για σκηνές ή τροχόσπιτα. Σε 3,3 χλμ. συνολικά βγαίνετε σε κεντρική δστ. με πετρόχτιστη κρήνη και οδικές πινακίδες. Δεξιά γυρίζει πάλι προς Μυροβλήτη

(17 χλμ.) και Πευκόφυτο ενώ αριστερά φεύγει προς Γράμμο (12 χλμ.). Υπάρχει μεγάλη κρήνη σκεπασμένη με γκρίζα πέτρα, ολόδροσο, πεντακάθαρο νερό, χρήσιμο και στους πεζοπόρους, αφού απ' εδώ ξεκινούν δύο από τις ομορφότερες πεζοπορικές διαδρομές, με σήμανση, για την κορφή «Κανελλοπούλου» (8.350 μ.) και για «Τούμπα» (8.600 μ.). Από τη θέση «Σγούρος» και πάνω, εισέρχεστε πλέον στο **Δασικό Σύμπλεγμα Δημόσιων Δασών Βορείου Γράμμου**. Σε όλη τη διαδρομή μέχρι το Λινοτόπι σας συντροφεύει μία πληθωρική φύση χρωματισμένη με όλες τις διαβαθμίσεις του πράσινου και του καφέ. Μικροσκοπικά και μεγαλύτερα άνθη ξεπροβάλλουν από παντού βάζοντας χρωματιστές πινελιές στο κυρίαρχο χρώμα της μαύρης πεύκης, μέχρι που, χωρίς να το καταλάβετε, εισέρχεστε σε μια μικρή γραφική κοιλάδα στην καρδιά του δάσους ανάμεσα στις κορφές Σκάλα (1845 μ. ύψ.), Μεγάλη Πέτρα (1842 μ. ύψ.), Παππούλη (1601 μ. ύψ.). Αυτός είναι ο κεντρικότερος δρόμος της περιοχής, που παλιότερα οδηγούσε στην Αλβανική περιοχή Κολώνια (Kolonje), γύρω από την σημερινή πρωτεύουσα Ερσέκα και τα χωριά της. Υπάρχουν πινακίδες που οδηγούν τον περιηγητή στον τόπο όπου κάποτε έλαμψε μια μεγάλη ζωντανή κωμόπολη, το βλαχόφωνο **Λινοτόπι**⁽⁵⁾ (Ληνοτόπι και Ελληνοτόπι⁽⁶⁾ στα 1230 μ. ύψ.). Αφήστε προς το παρόν πίσω σας τη δστ. «προς Άγιο Ζαχαρία» (+/- 1,5 χλμ.) και ανηφορίστε 500 μ. δεξιά. Σε λίγα λεπτά θα φτάσετε στην τοποθεσία όπου βρισκόταν ο ένας από τους τρεις μαχαλάδες του χωριού.

Εδώ η ιστορία γυρίζει πίσω στον 18^ο αιώνα, τότε που ο Γράμμος αποτελούσε ζωτικό χώρο για όλα τα **βλαχόφωνα κέντρα** της περιοχής, όπως οι κωμοπόλεις Νικολίτσα, Γράμμοστα, Λινοτόπι και άλλα μικρότερα, στην ουσία περιφερειακούς οικισμούς της φημισμένης **Μοσχόπολης**⁽⁷⁾. Μέχρι το 1912-13 και τη χάραξη των συνόρων ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη, η περιοχή του Λινοτοπίου υπαγόταν στον καζά Χρούπιστας (Άργος

Ορεστικό), συνδεδεικός κρίκος τότε ανάμεσα στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Αλβανία, καθώς βρίσκεται εκεί που συναντώνται τα όρια τους. Τα πλούσια βλαχοχώρια όμως, είχαν προ πολλού λεηλατηθεί από τις συνεχείς επιθέσεις Τουρκαλβανών, είχαν αποδυναμωθεί από τους πληθυσμούς τους και πλέον δεν είχαν ουδεμία σχέση με τους ακμαίους οικισμούς 17^{ου}-18^{ου} αιώνα. Το Λινοτόπι, συνοικισμένο από Κουτσοβλάχους, συγκροτήθηκε τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, πιθανόν και νωρίτερα, όταν η καταπίεση του κατακτητή ώθησε τους χριστιανικούς πληθυσμούς στα βουνά, σε πιο απομακρυσμένες και περισσότερο ασφαλείς περιοχές. Ίσως είναι από τα αρχαιότερα χωριά του Γράμμου. Ονομαστό για τα ισχυρά τσελιγκάτα, τις συγκροτημένες βιοτεχνίες και το εμπόριο μάλλινων σκουτιών, στηρίχθηκε οικονομικά και κοινωνικά στην ευρωστία της πρωτογενούς παραγωγής των τσελιγκάτων αλλά και στη μεταποίηση και το εμπόριο και εξελίχθηκε σε μια ζωντανή κωμόπολη 6.000 κατοίκων⁽⁸⁾.

Φαίνεται ότι γνώρισε χρόνια οικονομικής ευμάρειας και πνευματικής ακμής ιδίως καιτά το 17^ο και το 18^ο αιώνα, με τους κατοίκους να αναπτύσσουν και άλλες τεχνικές δεξιότητες: έργα χρυσοχοΐας - αργυροχοΐας, χαλκογραφίας, εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής⁽⁹⁾, χρύσωσης τέμπλων, ενώ την ίδια εποχή ιδρύεται και σχολείο. Όλα αυτά έχουν καταγραφεί ως ξεχωριστής σημασίας φαινόμενα. Οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Wace και Thomson έγραψαν για τις περιοχές όπου κυριαρχούσαν οι βλάχοι: «Η ιστορία της Σίπισχας είναι από κάθε άποψη παρόμοια με την ιστορία της γειτονικής Μοσχόπολης. Οι δύο αυτές πόλεις με την Νικολίτσα και το Λινοτόπι ήταν σύντροφοι στην ευημερία και τη δυστυχία και θα μπορούσε να πει κανείς με σιγουριά ότι κανένα βλάχικο χωριό ποτέ ή έκτοτε δεν έφτασε σε τέτοιο βαθμό υλικής ακμής. Ο πλούτος τους και η φήμη τους είναι γνωστά σε όλη τη Βαλκανική»⁽¹⁰⁾. Η θαυμαστή αυτή κωμόπολη, ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ανέδειξε μια πλειάδα εξαιρετικών καλλιτεχνών που έγιναν ευρύτερα γνω-

Μονή Μακρυαλέξη Πωγωνίου. Οι Άγιοι. Ζωγράφοι ο Νικόλαος και Μιχαήλ από το Λινοτόπι (1599).

Μονή Πατέρων Λίθινου Ζίτσας. Η Πλατυτέρα. Τοιχογραφίες στην κόγχη του Ιερού που αποδίδονται στο ζωγράφο Μιχαήλ από το Λινοτόπι (1631).

στοί για τη ζωγραφική τους τέχνη. Αυτές οι πρώτες συντροφικές χωρικών ζωγράφων αγιογράφων⁽¹¹¹⁾ με τα συνεργεία τους, δημιούργησαν παραδοσιακά πρότυπα που εδραιώθηκαν και που αργότερα ακολούθησαν και άλλες «ομάδες» ζωγράφων από τους Χιονιάδες, το Καπέσοβο⁽¹¹²⁾, τους Καλαρρύτες, τα Άνω Σουδενά, τη Σαμαρίνα κ.ά.

Το πρωιμότερο έργο - μαρτυρία αυτής της καλλιτεχνικής δραστηριότητας είναι του ζωγράφου Νικολάου από το Λινοτόπι που σύμφωνα με επιγραφή, τοιχογράφησε το ναό του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια Ημαθίας στα 1570. Οι στυλιστικές διαφορές που υπάρχουν στις τοιχογραφίες δείχνουν ότι ο Νικόλαος δεν τις έκανε μόνος του, αλλά είχε και βοηθούς, ήταν ίσως ο επικεφαλής του συνεργείου που ανέλαβε την αγιογράφηση⁽¹²⁾. Σύμφωνα με τα έως σήμερα ενυπόγραφα έργα η δραστηριότητα αυτή διαρκεί σγδόντα έξι χρόνια, με τελευταία αυτή του μοναστηριού της Ζέρμας. Η κτητορική επιγραφή της θεμελίωσης (1656), αναφέρει ως χορηγό του προύχοντα από το Λινοτόπι Ιωάννη Νικολάου, και έμμεσα επιβεβαιώνει την υπεροχή της κοινότητας.

Το Λινοτόπι καταστράφηκε γύρω στο 1769-1770, πάνω στην ακμή του με έξι χιλιάδες κατοίκους, από πάνοπλους Αλβανούς «μπορτζιλήδες» (στυγνοί δανειστές, που εξορμούσαν με πλήθος ατάκτων και επιβάλλοντα με τη βία), συγχρόνως με τη Μοσχόπολη και τα γύρω βλαχόφωνα κέντρα και οι κάτοικοί του μετακινήθηκαν προς τις ελληνόφωνες περιοχές της Δυτικής και Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης⁽¹³⁾, κυρίως όμως στο Κρούσοβο, Μεγάροβο και Αχρίδα, μεγάλα αστικά κέντρα του βλαχόφωνου ελληνισμού. Ειδικά η Αχρίδα υπήρξε ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο το σημαντικότερο οικιστικό κέντρο, πράγμα που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ήταν έδρα του ομώνυμου Πνευματικού Κέντρου και της Αρχιεπισκοπής⁽¹⁴⁾, όπου υπάγονταν σχεδόν όλες οι μεγάλες Μητροπόλεις και Επισκοπές. Μεταξύ των προσφών που δέχθηκαν πληθυσμό από το Λινοτόπι ήταν η Βλάστη (και Μπλάστη). Εκεί γεννήθηκε ο λόγιος βαρώνος της Αυστροουγγαρίας **Κωνσταντίνος Δ. Βέλλιος** (1772-1838), μέγας εθνικός ευεργέτης, που ανέγειρε μεταξύ άλλων, το δημοτικό Πολιτικό Νοσοκομείο, σημερινό Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, όπως επίσης ίδρυσε

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

και χρηματοδότησε την Αρχαιολογική Εταιρεία. Απόδειξη της καταγωγής του αποτελεί το εξώφυλλο της μεταφρασμένης έκδοσης του 1792, *Του νέου Ρομπινσόν συμβάντα*, όπου αναφέρει ότι κατάγεται «εκ Λινοτοπόλεως της Μακεδονίας, και παρ' αυτού αφιερωθέντα». Γεννημένος στη Βλάστη με καταγωγή από το Λινοτόπι, ήταν και ο **Στέργιος Δούμπας**, χρυσοχόος (βλ. σημ. 6), ο μεγαλύτερος ευεργέτης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Γύρω στο 1886 η παλιά αίγλη του Λινοτοπίου είχε χαθεί και κατοικείτο από λίγες μουσουλμανικές οικογένειες βοσκών, ενώ στις αρχές του 20^{ου} αι. είχε ερημώσει εντελώς. Έμεινε όμως η ζωγραφική τους, που «...παρουσιάζει πολυμορφία και εκλεκτικούς συγκερασμούς από διάφορες ζωγραφικές σχολές, πράγμα που επιτρέπει να γνωρίσουμε αρκετά καλλιτεχνικά ιδιώματα για το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και την εποχή αυτή»^(14α). Το μόνο που θύμιζε την αλλοτινή λαμπρή παρουσία του ήταν τα ερείπια διακοσίων σχεδόν οικιών και τριών ναών, από τους οποίους ξεχώριζε ο μητροπολιτικός, που κατά μαρτυρία γερόντων, υπήρχε μέχρι το 1913 πράγμα που επιβεβαιώνει, το 1919, ένας χωροφύλακας του σταθμού Καλής Βρύσης⁽¹⁵⁾. Σήμερα, βλέπει κανείς μόνο μια μικρή «ανιστόρητη» πινακίδα που γράφει «Λινοτόπι», κάποιους σωρούς από πέτρες και ένα μικρό πέτρινο ξωκλήσι, χτισμένο ψηλότερα πάνω στο λόφο από στρατιώτες στην περίοδο του εμφυλίου, να "φυλάει" τα άγια τούτα χώματα.

Ο δρόμος συνεχίζει έως τον Πεύκο και τον κεντρικό δρόμο προς το Νεστόριο. Καλύτερα όμως να επιστρέψετε στην προηγούμενη τοποθεσία, προς την κεντρική δστ. για Γράμμο. Ακολουθώντας την πλούσια σε νερά κοιή του ρέματος *Παλιοχωρίου* [Λινοτοπίου] που πηγάζει ανάμεσα από το Σούφλικα και το Φαρμάκι, που κάποτε "χώριζε" τις δύο συνοικίες του χωριού, φτάνετε στη μικρή κοιλάδα. Στην πρώτη δεξιά δστ., υπάρχει πινακίδα προς Άγιο Ζαχαρία (4 χλμ.). Ο χωματόδρο-

μος είναι βατός και σας οδηγεί στα άδυτα του δάσους που είναι **Καταφύγιο Άγριας Ζωής**. Είναι το «**Κ.Α.Ζ. Ψωριάρικα – Τσάρνο**» με έκταση 41.000 στρ., και έχει κι αυτό σαν στόχο την προστασία και διατήρηση των σπάνιων ειδών της πανίδας (ΦΕΚ 527/Β/1986). Σ' αυτόν τον ανεξερεύνητο παράδεισο κερδίζουν αμέσως τη ματιά σας τα ψηλόκορμα μαυρόπευκα. Στο βάθος του ορίζοντα διακρίνεται η κορυφογραμμή των συνόρων με τις κορυφές «Σακούλι» και «Μουτσέλι» (2334 μ. ύψ.), που υψώνονται πάνω από την αθέατη κοιλάδα της Γράμμοστας, ενώ μπροστά στα μάτια σας ένα πέτρινο τείχος σφραγίζει θαρρείς την κοιλάδα, αφήνοντας μόνο τη στενή δίοδο του φαραγγιού «Καταφυκι», μέσω του οποίου βρίσκεται διέξοδος ο Αλιάκμονας. Σε πρώτο πλάνο κάτω στο πλατώμα, λιγοστά καρποφόρα δέντρα και μερικοί ταπεινοί λιθοσωροί, προσδιορίζουν το χωριό **Άγιος Ζαχαρίας** (Ζαγάρι στα 1250 μ. ύψ.) κάτω από την κορυφή Παππούλη, περιφερειακό οικισμό του Λινοτοπίου. «Τρεις ώρες μακράν του Γιαννοχωρίου είναι το χωριόν Άγιος Ζαχαρίας, έξι επτά οικογενειών (1928), του οποίου οι κάτοικοι ομιλούσι την Αλβανικήν και εν μέρει την Ελληνικήν, διότι, ως μοί έλεγεν ο αγροφύλαξ αυτού, οι πρόγονοι των κατοίκων ήσαν Έλληνες εξισλαμισθέντες καταγόμενοι από το Λινοτόπι. Το χωριόν επί τουρκοκρατίας ωνομάζετο Ζαγάρι εκ της μεγάλης Μονής του Αγίου Ζαχαρίου. Οι ολίγοι Αλβανοί οι κατοικούντες σήμερον, κατά την μαρτυρίαν του 95χρονου γέροντος Μουχαμέτ Μεχμέτ, ήρθον από την Στάριαν (Κολώνια) επί Αλή Πασά εις Λινοτόπι ένθα έμειναν επί 25 ακριβώς έτη»^(15α). Οι ίδιες οικογένειες που αναφέρει ο γυμνασιάρχης και επιμελητής αρχαιοτήτων Παντελής Τσαμίσης, συνοίκησαν τον Άγιο Ζαχαρία, ενώ άλλες επτά εγκαταστάθηκαν στα κελιά του μοναστηριού, λίγα χλμ. πιο κάτω. Στην τελευταία απογραφή του χωριού στα 1928, καταγράφονται συνολικά τριάντα ένας κάτοικοι.

Ο τόπος όλος αποπνέει μια απίστευτη ηρεμία, και μόνο κάποια θροΐσματα από τα

Η πετρόχτιστη κρήνη και το στέγαστρο στο πλάτωμα της μικρής κοιλάδας με το τρίστρατο όπου τοποθετείται ο κεντρικός οικισμός του Λινοτοπίου. Από εδώ ξεκινά ή καταλήγει το μονοπάτι για την «σκάλα της Γράμμοστας».

φύλλα των δέντρων και τα τιτιβίσματα των πουλιών σπάνε την άκρα σιωπή. Ο παραμικρός θόρυβος αντηχεί απέναντι στα βράχια του Φλάμπουρου (1882 μ. ύψ.) και επιστρέφει πίσω δυνατότερος, ενώ η διαδρομή των πέντε χλμ. σύντομα φτάνει στο τέλος σε ένα μεγάλο, χαμηλότερα από το δρόμο πλάτωμα, όπου στέκει μοναχικό, ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα θρησκευτικά μνημεία της περιοχής του Γράμμου. Ο μικρός μεταβυζαντινός ναός του **Αγίου Ζαχαρία** που γλίτωσε το γκρέμισμα και την καταστροφή είναι το μοναδικό προσκύνημα που σώθηκε από τη λαίλαπα του πολέμου και του πανδαμάτορα χρόνου. Αποτελεί τμήμα της ομώνυμης ιεράς μονής, «...εις ήν υπήγοντο επτά μετόχια, εν οίς και η σήμερον Μονή της Τσούκας»^(15β), της οποίας τα κελιά των μοναχών, έχουν προ πολλών ετών αφανιστεί. Το 1921 με ενέργειες του Παν. Τσαμίση και με βοήθεια των κατοίκων του Γιαννοχωρίου, Μονόπουλου, Σλίμνιτσας και των μουσουλμάνων Αλβανών του χωριού Αγίου Ζαχαρία έγινε η προσθήκη, όπου και η νέα είσοδος, ώστε να προφυλαχθούν οι εξωτερικές, έως τότε, τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς.

Το 1993 έγινε η μελέτη και η αποκατάσταση της στέγης που είχε καταρρεύσει, όμως ολόκληρο το μνημείο βοά για συντήρηση και ανάδειξη. Τον Άγιο Ζαχαρία είχε επισκεφθεί ο αρχαιολόγος Μύρων Μιχαηλίδης, αργότερα ακολούθησαν άλλοι⁽¹⁹⁾, που μελέτησαν την αρχιτεκτονική και τις τοιχογραφίες. Στο Αρχαιολογικό Δελτίο 22 (1967): Μελέται Α', 86, κλείνει την εργασία του αναφέροντας: «...το ενδιαφέρον γι' αυτό [το μοναστήρι] γίνεται ακόμα μεγαλύτερο εξ αιτίας της θέσεώς του, γιατί βρίσκεται αφ' ενός τόσο κοντά σε πατρίδα ζωγράφων, το Ληνοτόπι, και αφ' ετέρου σε μια περιοχή τόσο έρημη και δυσπρόσιτη, στην οποία δεν συναντά κανείς μνημείο σε μεγάλη ακτίνα».

Κάποτε ο Άγιος Ζαχαρίας υπήρξε σπουδαίο μοναστήρι, διέθετε αξιόλογα κτήματα, βοσκότοπους, μεγάλη κτηνοτροφική περιουσία και πολλούς καλόγερους. Αργότερα όλα αυτά χάθηκαν, υπήχθη στον ενοριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Γιαννοχωρίου, σε μια εποχή που ακόμα γιόρταζαν με μεγάλο πανηγύρι την εορτή του Αγίου, κάθε χρόνο στις 5 Σεπτεμβρίου, της Ζωοδόχου Πηγής. Στα χρόνια μας, η μονή αγρυπνά ολομόναχη στην απεραντοσύνη του Γράμμου πολύ κοντά στα σύνορα με την Αλβανία. Δεν λειτουργείται πια, ούτε κανείς πλησιάζει έστω να ανάψει ένα κερί. Αναρωτιέστε ίσως, ποιος να ήταν ο πρωτομάστορας που με περίσσια τέχνη ζύμωσε την τεχνική του, με την πίστη, την ευαισθησία, το σεβασμό και μαζί με τα μαστορόπουλα και τους καλφάδες του τον θεμελίωσε; Δεν γνωρίζουμε ποιος, γνωρίζουμε όμως μέσα από την ιστορία, πόσα είδε και έζησε η μονή σε κείνους τους δύσκολους καιρούς. Οι κάτοικοι των γύρω χωριών μιλούν ακόμα, έχοντας την ανάμνηση των καλών στιγμών της, πριν ακόμα ξεσπάσει ο πόλεμος, τότε που τα καντήλια άναβε ο Μουχαμέτ Μεχμέτ Αλής και όταν αυτός πέθανε, ανέλαβε ο γιος του Αλής. Φορτισμένες μνήμες από έναν τόπο που είδε πολλά, μετατρέπουν τη θύμηση σε πόνο ψυχής. Αν πράγματι στα 1924 κάποιοι Αλβανοί, μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, άναβαν τα

Αγ. Ζαχαρίας: Ο υπερίπτερος ναός είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος, συνεπτυγμένος σταυροειδής με τρούλο. Η σκεπασμένη με γκρίζα πλάκα στέγη, ο πανέμορφα λαξευμένος σε πωρόλιθο οκτάπλευρος τρούλος τα τρία τοξωτά παραθύρα όμοια με πολεμίστρες, χτισμένα σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους, στολίζουν τη νότια πλευρά του ναού δημιουργώντας ένα κομψότατο σύνολο. Κάτω από το σημερινό υπόλειμμα τοιχογραφίας της εξωτερικής επιφάνειας του νότιου τοίχου, πάνω από την παλιότερη είσοδο, ο Παντελής Τσαμίσης είχε διαβάσει επιγραφή με κατάληξη την ημερομηνία 1671, το ίδιο και ο αρχαιολόγος Μύρων Μιχαηλίδης, το 1967, και αφορά την ιστορία της μονής. Στον κυρίως ναό περνάει ελάχιστο φως από τις λεπτές σχισμές των παραθύρων, που μοιάζουν με πολεμίστρες. Η καπνιά αιώνων σκεπάζει όλες τις επιφάνειες, όμως οι Άγιοι είναι εδώ, όρθιοι με τις ρομφαίες τους, άλλοι με σταυρούς άλλοι με ευαγγέλια στα χέρια, ενώ στον τρούλο σώζεται ο Παντοκράτορας που περιβάλλεται από αγγελικές δυνάμεις. Οι τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς είναι «καλό έργο τοπικού εργαστηρίου»⁽¹⁴⁾, αλλά παρά την ύπαρξη του μεταγενέστερου πρόναου, έχουν σχεδόν καταστραφεί. Ακόμα και αυτές που σώζονται δεν διακρίνονται εύκολα από τα άλατα, την υγρασία, τις φθορές και τους καπνούς που άναβαν οι «...βλαχοποιημένες το χειμώνα εντός του...». Πάνω από το χαμηλό υπέρθυρο της εισόδου υπάρχει μια φθαρμένη επιγραφή. Με δυσκολία διαβάζονται κάποιες λέξεις, που μαρτυρούν λόγιο συντάκτη, αλλά δεν αρκεί για συμπεράσματα. Αναφέρεται⁽¹⁷⁾ ότι αυτή ήταν γραμμένη στα βλάχικα με ελληνικούς χαρακτήρες και έλεγε: «Κάρι βα σ' ίντρα τρου αίστα μπισιάρικα σι βα σ' ινκλίνα κου εβλάβιε Ντουμνιτζάου βα λι στζιούται», που σημαίνει ότι «όποιος θα μπει σ' αυτόν το ναό και θα προσκυνήσει με ευλάβεια, ο Θεός θα τον βοηθήσει». Είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα άποψη που θα έπρεπε να ερευνηθεί από ειδικούς, αφού, όσο περνάει ο καιρός, οι "αποδείξεις" χάνονται. Μέχρι σήμερα πάντως, γνωρίζουμε μόνο μία επιγραφή, μάλιστα τρίγλωσση, «ελληνικόν» στη λόγια και επίσημη εκκλησιαστική γλώσσα, «απλούνη», στη δημοτική της εποχής, και «βλάχικον», με βάση το ελληνικό αλφάβητο, στο μοναστήρι των Αγίων Αποστόλων Κλεινοβού Καλαμπάκας⁽¹⁸⁾.

καντήλια και συντηρούσαν το ναό του Αγίου Ζαχαρία στο ακρότατο αυτό σύνορο της πατρίδας μας, εμείς οι Έλληνες ξεμακρύναμε πολύ...

Η καλύτερη εκδοχή, είναι να επιστρέψετε από τον ίδιο δρόμο, κάτω, στη μικρή κοιλάδα με το τρίστρατο, στην κομβική θέση, όπου τοποθετείται ο κεντρικός οικισμός του Λινοτοπίου και ο μεγάλος μητροπολιτικός ναός του. Ο τόπος έχει σκεπαστεί σήμερα από πυκνό δάσος και υπάρχει μόνο ένα ωραίο πλάτωμα με μικρό στέγαστρο, πετρόχτιστη κρήνη με ζωγραφισμένη πάνω της την ελληνική σημαία και το 595 [Τ.Π.], στον ευρύτερο χώρο που παλιότερα υπήρχε σκοπιά. Όπου και να πηγαίνει ο ταξιδιώτης από εδώ θα περάσει οπωσδήποτε. Το εκτεταμένο δάσος που σας περιτριγυρίζει κρύβει με επιμέλεια υπολείμματα σπιτιών και το ξεκίνημα ή την κατάληξη, ανάλογα από πού έρχεται κανείς, της φημισμένης **Σκάλας της Γράμμοστας**: το φαρδύ λιθόστρωτο μονοπάτι που αποτελούσε για πολλά χρόνια τη βασική οδό επικοινωνίας του Λινοτοπίου με τη Γράμμοστα (υπάρχει

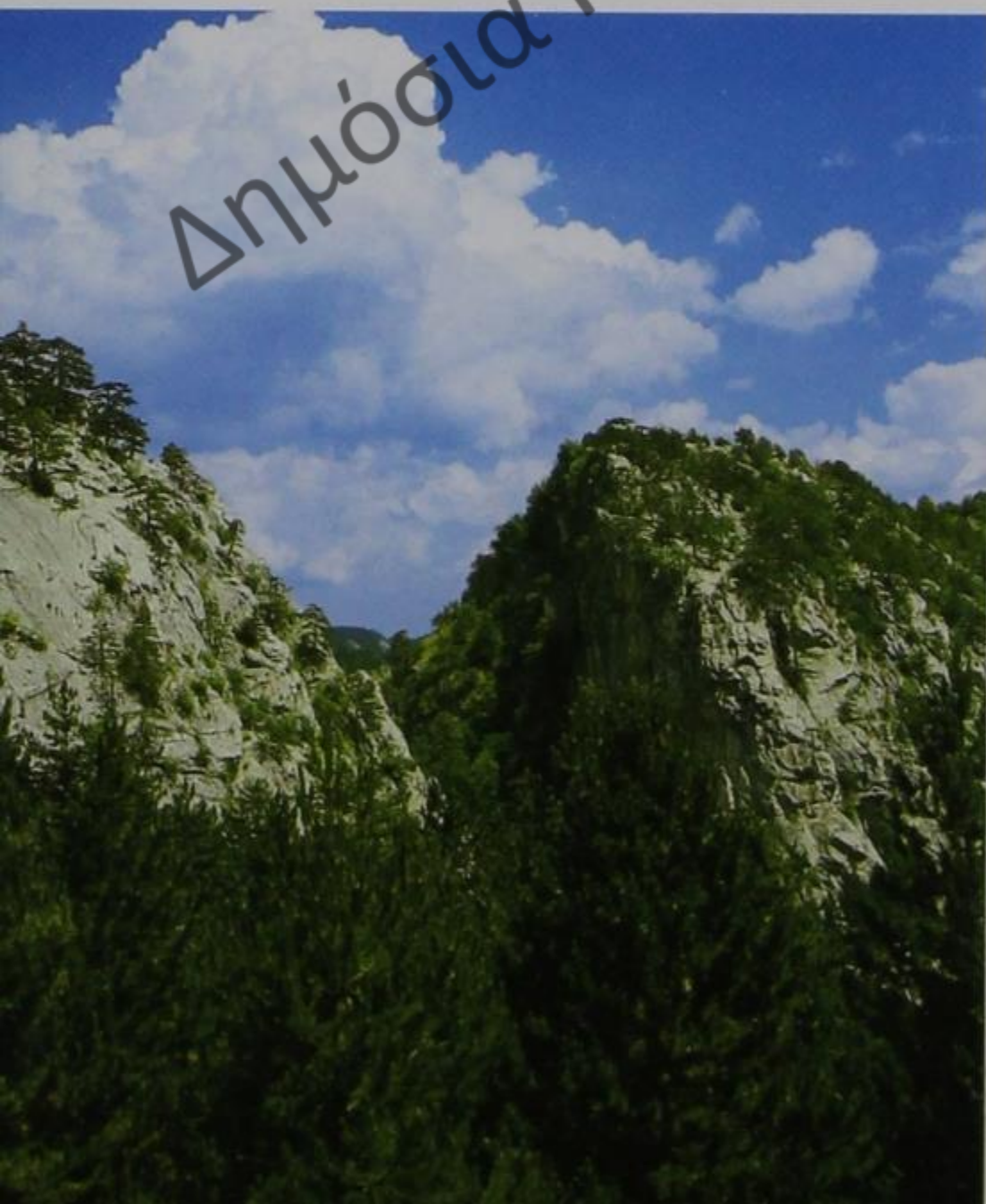
Νοσοκομείο του Δ.Σ.Ε. στο Καταφύκι Γράμμου:

«Το νοσοκομείο της Γράμμουστας δε μας εξυπηρετούσε. Πήραμε εντολή να βρούμε άλλη θέση κατάλληλη. Διαλέξαμε, μπορώ να πω, την πιο κατάλληλη, δασωμένη, καταπράσινη, με άφθονο νερό κάτω από την Άσπρη Πέτρα δυτικά πάνω από το Παλαιοχώρι (σ.σ. εννοεί το Λινοτόπι). Με τη βοήθεια και των κατοίκων χτίστηκε το Νοσοκομείο για 1.500 κρεβάτια. Χτίστηκαν θάλαμοι με πέτρες και άλλα με κορμούς δέντρων και από πάνω σκεπάστηκαν με κορμούς, 8-10 τον αριθμό, για κάλυψη από αεροπορικές επιδρομές. Χτίστηκε χειρουργικός θάλαμος μεγάλος, ο οποίος επέτρεπε να χειρουργούν δύο-τρεις γιατροί. Τι μπορεί να φτιάσει ο Λαός, όταν το καταλαβαίνει δικό του». Νώντας Σακελλαρίου, αρχίατρος Υγειονομικού του Δ.Σ.Ε. στο: Γράμμος, στα βήματα του Δ.Σ.Ε., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα (2009) 86-87. Για την οργάνωση και κατασκευή παρόμοιου νοσοκομείου του Δ.Σ.Ε. στην Πρέσπα, βλ. Γιώργη Κολιόπουλου, «Το Νοσοκομείο του ΔΣΕ στην Πρέσπα», Αρχαιοτάξιο τ. 11, Ιούνιος (2009) 207 - 212, όπου ο συγγραφέας του άρθρου και μελετητής του "νοσοκομείου" αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το τεχνικό έργο, περαιώθηκε εντός μηνός. Ακόμη και για τα σύγχρονα δεδομένα και μέσα, οι χρόνοι ολοκλήρωσης τέτοιων έργων είναι ασύλληπτοι, ανέφικτοι και εξωπραγματικοί...» (σελ 211).

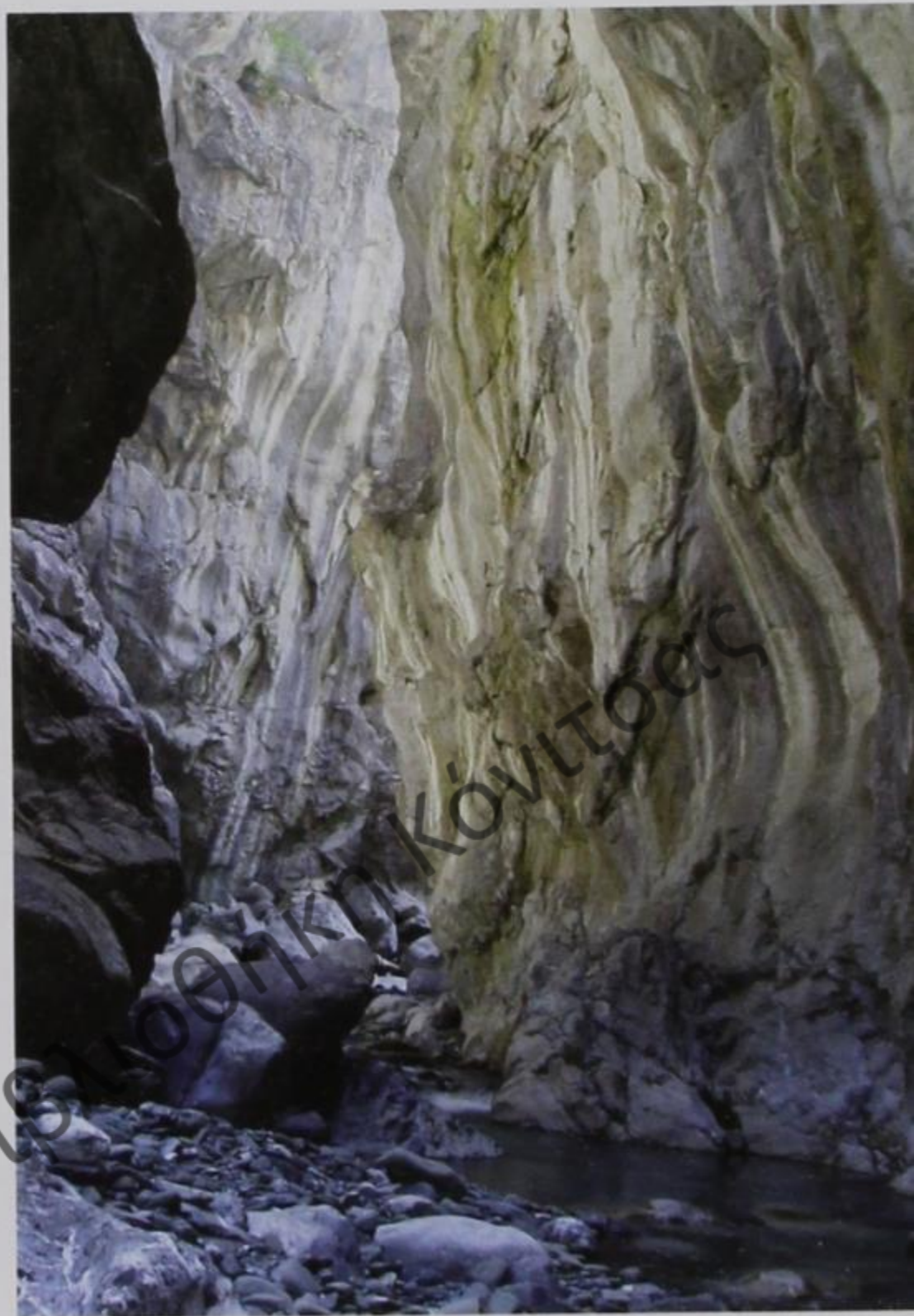
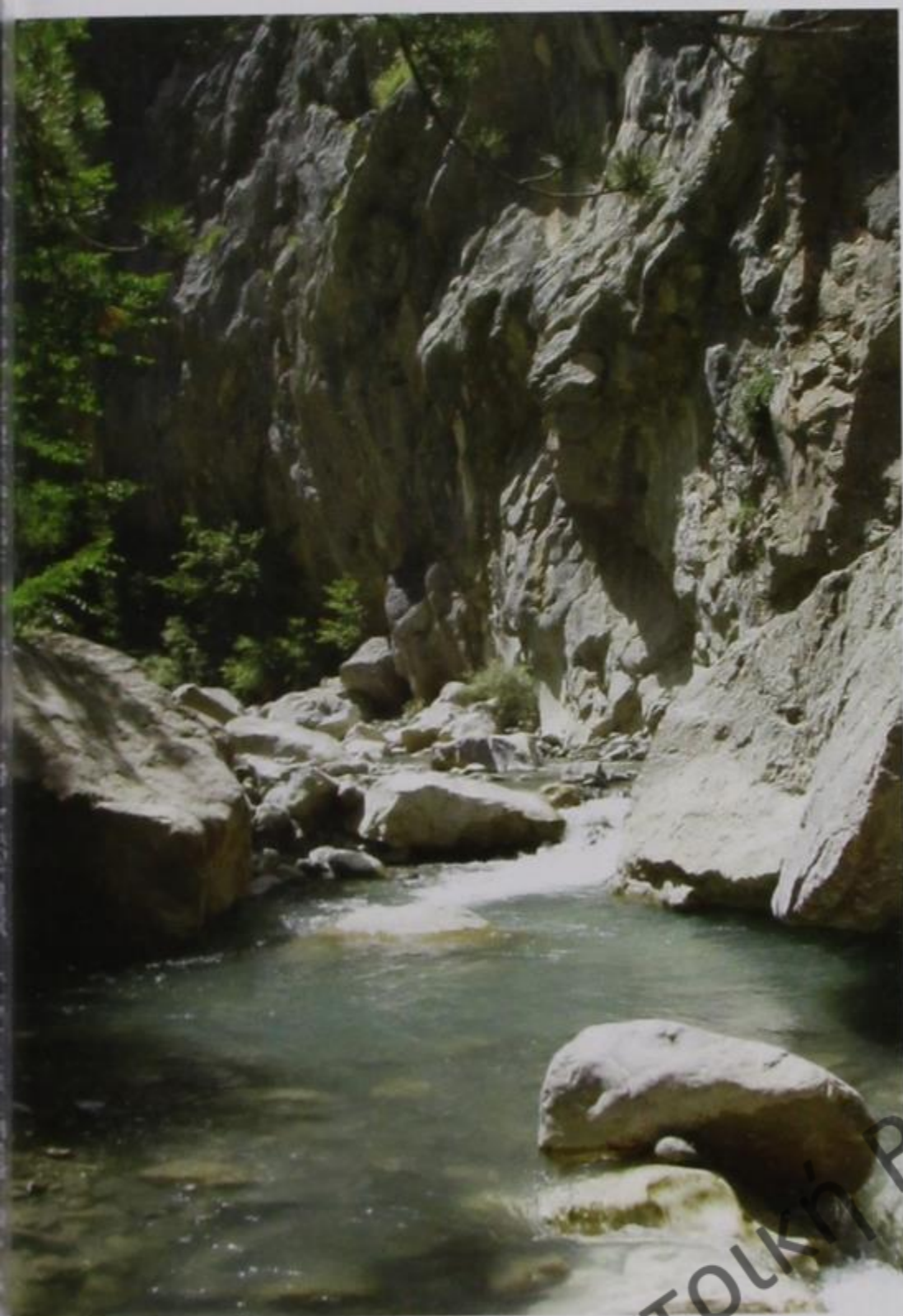
σήμανση με κόκκινους ρόμβους και παλιά σύρματα τηλεφώνου). Σχεδόν πίσω και αριστερά (Δ - ΝΔ), από την κρήνη, σας δίνεται η ευκαιρία να ξεκινήσετε μια μικρή πεζοπορία πάνω στα χνάρια αυτής της ιστορικής στράτας, που κάποτε διέσχιζαν φορτωμένα καραβάνια εμπόρων από όλα τα μέρη των Βαλκανίων. Εκεί προς το τέλος της, συναντάει ένα μικρό εικονοστάσι, μετά διάσελο και συνεχίζει απέναντι από τα "**Βολιώτικα Καλύβια**" μέχρι το χωριό (1ω.).

Η οδική εκδοχή, είναι να ακολουθήσετε τις πινακίδες «προς Γράμμο» όπου σε δύο χλμ., αριστερά, είναι ο παλιός στενός δρόμος που οδηγεί στο χωριό. Στο χώρο κυριαρχεί το υδάτινο στοιχείο και η υπόκωφη βοή από τον

Οι δύο κορφές, Σκάλα και Πέτρα Μεγάλη που προσδιορίζουν το Φαράγγι Καταφύκι

Φαράγγι Καταφύκι. (φωτό Αργύρης Παφίλης)

ορμητικό **Αλιάκμονα** καθώς πετάγεται φουριόζος από το στενό φαράγγι και με εξαιρετική δύναμη περνάει κάτω από τη τσιμεντένια γέφυρα για να ξεχυθεί στη νέα του κοίτη, αλλάζοντας διεύθυνση, ρέοντας πλέον προς τα βόρεια. Από αυτό το σημείο ξεκινά η διάσχιση του **Φαραγγιού «Καταφύκι»** που έχει κηρυχθεί **Καταφύγιο Άγριας Ζωής** (πρώην καταφύγιο Θηραμάτων), γνωστό ως «**Κ.Α.Ζ. Καταφύκι - Σκάλα - Πέτρα Μεγάλη**» έκτασης 11.000 στρ. με στόχο την προστασία – διατήρηση των σπάνιων ειδών της πανίδας (ΦΕΚ 522/Β/1986). Άφθονη είναι και η χλωρίδα που συντροφεύει τα βήματα των οδοιπόρων που κατευθύνονται στα άδυτα του απόκρημνου φαραγγιού, με τις πυκνές συστάδες οξιάς, και την ευρύχωρη σπηλιά που κάποτε φιλοξένησε το νοσοκομείο του Δ.Σ.Ε.

Σε 500-600 μ., οδηγεί σε πέρασμα μικρού καταρράκτη και λιμνούλας. Αν το ποτάμι έχει πολύ νερό (όπως το χειμώνα) το σημείο γίνεται αδιάβατο. Όταν περάσετε, είστε ήδη στο δρόμο για τα μεγάλα βοσκοτόπια της κοιλάδας της Γράμμοστας. Ο δυσπρόσιτος αυτός τόπος, με την πλούσια παρόχθια βλάστηση και τη συνεχή ροή του Αλιάκμονα είναι ένας πολύτιμος βιότοπος όπου ζει και αναπαράγεται η ευρασιατική **βίδρα**⁽²⁰⁾ (*Lutra lutra*), ένα από τα σπανιότερα και πιο απειλούμενα θηλαστικά της Ευρώπης. Γνωρίζουμε ότι η παρουσία της είναι δείκτης καθαρότητας και υγείας των ποτάμιων και λιμναίων οικοσυστημάτων. Άφθονα ίχνη της παρουσιάζονται σε όλο το μήκος του Αλιάκμονα από το φαράγγι «Καταφύκι» έως λίγο πριν το Νεστόριο.

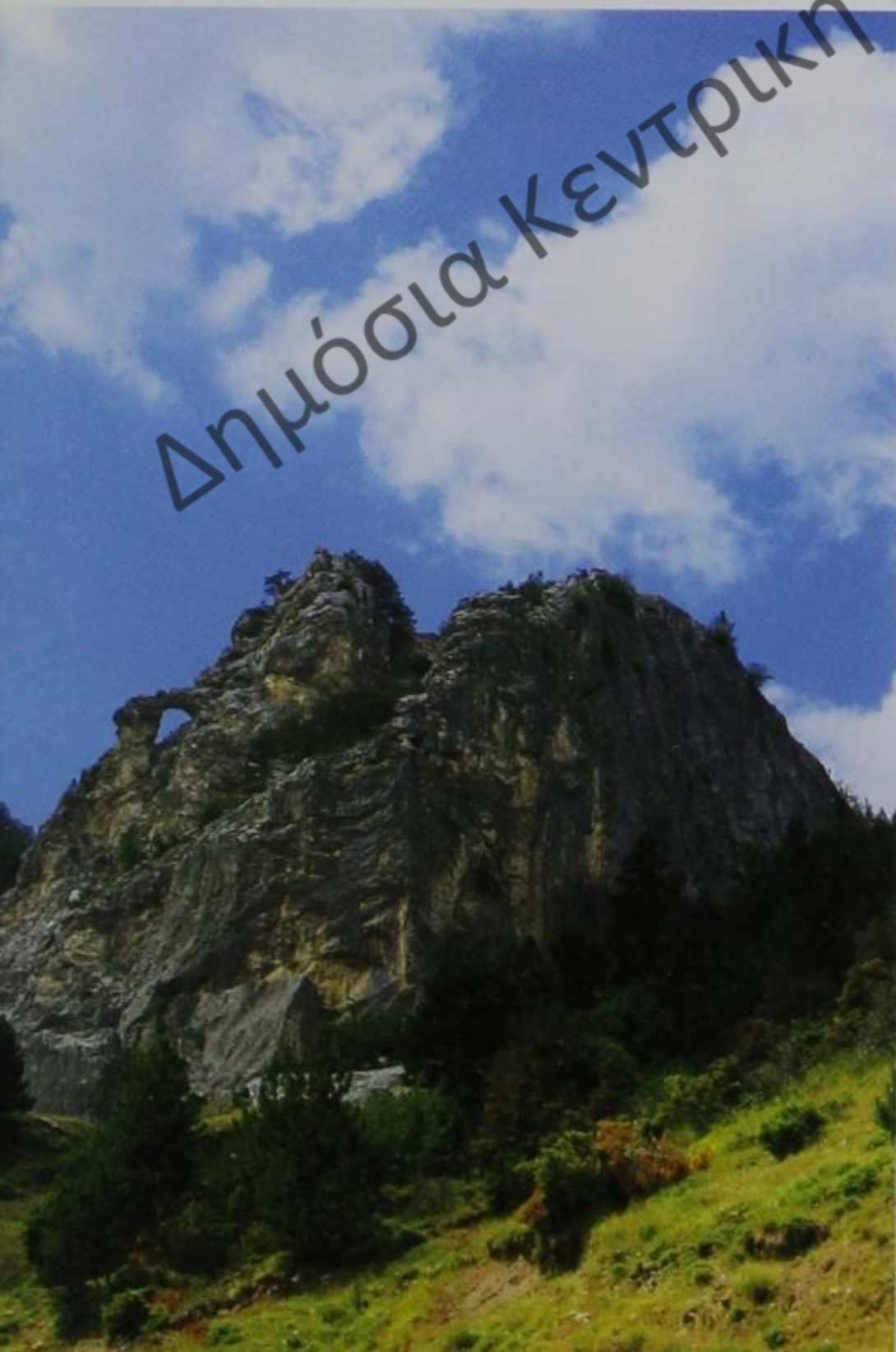

Συνεχίζοντας άλλα διακόσια μέτρα μέσα στο παραμυθένιο αυτό τοπίο συναντάτε την πινακίδα που δείχνει προς τον καινούργιο δρόμο για την κοινότητα του Γράμμου. Φαρδύς και άνετος, σας ανεβάζει γρήγορα ψηλά, μέχρις ότου συναντάτε δεξιά σας τους απότομους βραχώδεις σχηματισμούς στη βάση των οποίων υπάρχουν κάποια εθνόσημα από μονάδες του στρατού. Τα ψηλά, γυμνά από βλάστηση βράχια, εντυπωσιάζουν, ενώ για τους τολμηρούς η φύση πρόβλεψε, και εκεί, αποκομμένος από το κύριο ορεινό σχηματισμό ξεπετάγεται ο θεόρατος και ιστορικός βράχος του «Βέρτενικ» με μια τεράστια οπή στο κέντρο του, σχηματίζοντας ένα πολύ ωραίο πεδίο για αναρρίχηση. Η παράδοση αναφέρει ότι η τρύπα δημιουργήθηκε για να ξεφύγει η Σιάνα (βλ. παρακάτω Ο Χαλασμός της Γράμμοστας). Αριστερά σας, στο χαμηλό πλάτωμα υπήρχε κάποτε μια ανθηρή κοινότητα το **Βετέρνικο** (Βετεάρνικο, Βετεάρνικ, Βαρτένιστα σε 1400 μ. ύψ.), μια από τις

μικρότερες βλάχικες εγκαταστάσεις, που εξαφανίστηκαν ολοκληρωτικά. Το πιθανότερο είναι ότι αυτές οι εγκαταστάσεις εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της κτηνοτροφίας, όπως και άλλοι περιφερειακοί οικισμοί, το Λιβάδι (κοντά στον Πεύκο), το Πισκοχώρι (νότια προς την Αετομηλίτσα), και η Αετομηλίτσα. Το ότι υπήρχε σοβαρή εξάρτηση από τον κεντρικό πυρήνα που ήταν η Γράμμοστα, φαίνεται από το γεγονός της πλήρους αποχώρησης του ελληνικού στοιχείου μετά την καταστροφή το 1769, και κυρίως από το ότι ποτέ δεν επέστρεψαν, ακολουθώντας την τύχη τους, μόνιμα πια, σε ξένα μέρη. Ελάχιστες πληροφορίες διασώζονται για το Βετέρνικο, το οποίο ο Gustav Weigand αναφέρει ως Βαρτένι, προσθέτοντας ότι: «...οι Αρωμούνοι [Βλάχοι] το έχουν αφήσει. Έχουν εγκατασταθεί κάποιες οικογένειες Αλβανών βοσκών». Μετά την καταστροφή των χωριών της περιοχής βρέθηκαν πρόσφυγες μαζί με Μοσχοπολιάνους που σχημάτισαν τον αρχικό πυρήνα, στο Μοναστήρι (Βιτώλια) αλλά και αλλού. Στη διαδρομή που έκανε ο Weigand προς την Αχρίδα, μέσω Μηλόβιστας (11 - 12 Ιουλίου 1889), σταμάτησε στη Ρέσνα⁽²¹⁾, «...ένα μεγάλο χωριό, που μετράει περίπου εκατόν πενήντα αρωμουνικές οικογένειες, οι οποίες κατάγονται κατά το πλείστον από το Βαρτένι στην οροσειρά του Γράμμου»⁽²²⁾.

Σήμερα, κάποιοι λίγοι λιθοσωροί υπενθυμίζουν την παρουσία του, ενώ λίγο πιο πάνω, στο πλάτωμα, υπάρχει ένας πολύ όμορφα διαμορφωμένος **χώρος αναψυχής**, εξ ολοκλήρου πετρόχτιστος με κρήνη, υπερυψωμένες ψησταριές, τραπέζι, κάδο απορριμμάτων και γενικά ό,τι μπορεί να χρειαστεί ένας φυσιολάτρης. Παραδίπλα είναι η ξύλινη πινακίδα που δίνει πληροφορίες για τη πεζοπορική διαδρομή Βετέρνικο - Φούσια. Όλα αυτά τα χρήσιμα έργα που απευθύνονται στους περιηγητές, όπως οι χώροι αναψυχής, οι ξύλινες ενημε-

Η θεόρατη βραχώδης έξαρση δίπλα από τη θέση Βετέρνικο.

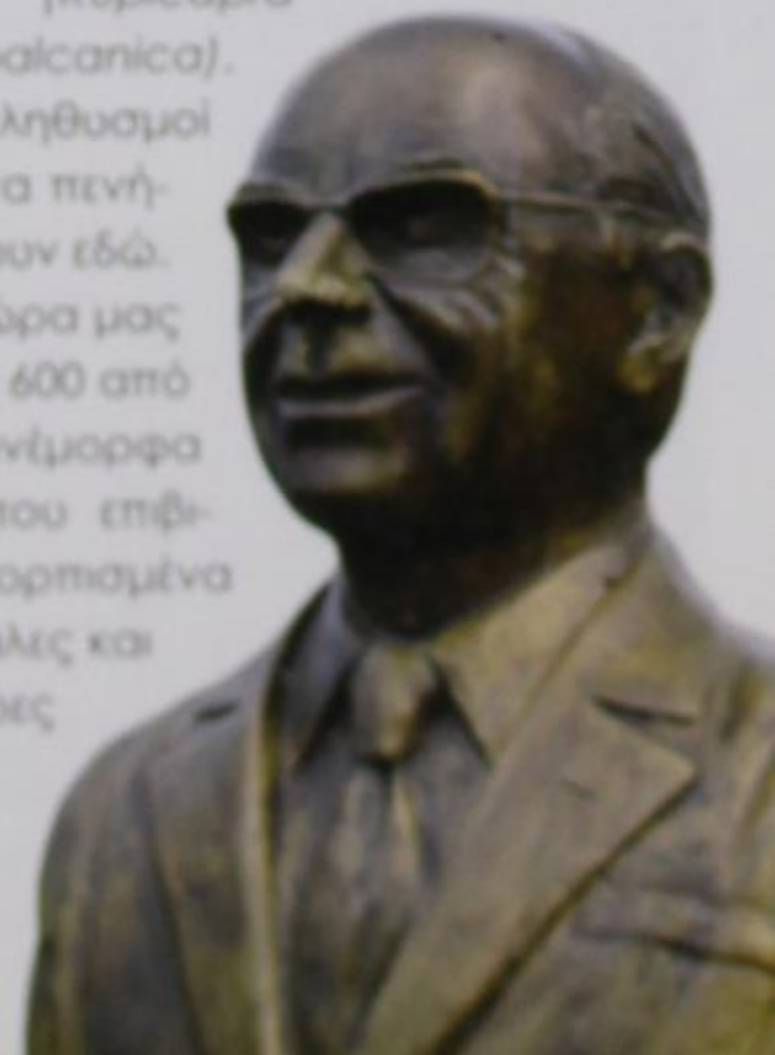
Ο χώρος αναψυχής στη θέση Βετέρνικο.

ρωτικές πινακίδες που συναντάτε συχνά - πυκνά, έχουν γίνει στην Νομαρχία Καστοριάς.

Απελευθερώντας θα βρεθείτε στον αυχένα όπου βρίσκεται ένα στυλό μνημείο, πάνω ακριβώς από το περίφημο νοσοκομείο του ΔΙΕ, αφιερωμένο από το ΚΚΕ στον άνθρωπο, επιστήμονα και αγωνιστή Πέτρο Σ. Κόκκαλη (1896 - 1962). Η προτομή αποκαλύφθηκε στις 5 Οκτωβρίου του 2008 από την γ.γ. κ. Αλέκα Παπαρήγα. Ο Πέτρος Κόκκαλης υπήρξε υπουργός υγείας και παιδείας της ΠΕΕΑ και ήταν αυτός που άφησε την πλούσια αστική ζωή του, την πολλά υποσχόμενη ακαδημαϊκή καριέρα και οργάνωσε νοσηλευτικές μονάδες και λειτουργία για τις ανάγκες των απλών αγώνων.

στών, περιθάλλοντας αργότερα, με πραγματική αυτοθυσία, τους μαχητές του ΔΙΕ.

Πιο κάτω υπάρχει μικρό στέγαστρο, παγκάκι, και μία ενημερωτική πινακίδα για το Αγριόγιδο (*Rupicapra rupicapra balcanica*), που κάποιοι πληθυσμοί του, γύρω στα πενήντα άτομα, ζουν εδώ. Συνολικά η χώρα μας διαθέτει 500 - 600 από αυτά τα πανέμορφα θηλαστικά, που επιβιώνουν διασκορπισμένα σε πέντε μεγάλες και δύο μικρότερες

Η προτομή του Πέτρου Κόκκαλη στα Δεσφίνα για το κράτος

Βολιώτικα Καλύβια: Κάθε καλοκαίρι, ανεβαίνουν κτηνοτροφικές οικογένειες από την Καστοριά και αλλού.

γεωγραφικές ενότητες. Μία από αυτές είναι ο Γράμμος, όπου ζουν περίπου 50 άτομα ⁽²³⁾. Φαίνεται ότι βρήκαν τον ιδανικό βιότοπο στην περιοχή, με τις επικλινείς, καλυμμένες με δάσος πλαγιές, όπως είναι ο παρακείμενος στον αυχένα μεγάλος γκρεμός, στα αριστερά σας. Πραγματικά, το θέαμα των κάθετων ορθοπλαγιών και του κατάφυτου φαράγγιού που σχηματίζεται ανάμεσα τους κόβουν την ανάσα. Σαν τεράστιοι τοίχοι ξεχωρίζουν οι δύο κορφές, Σκόλα (1845 μ. ύψ.) σε πρώτο πλάνο και Πάτρα Μεγάλη (1842 μ. ύψ.) η δεύτερη, ενώ, στο βάθος, ακούγεται ο Αλιάκμονας που διασχίζει φουσκωμένος και θορυβώδης το «Καταφύκι», σαν να ανυπομονεί για την έξοδό του από το στενό φαράγγι.

Η κατηφορική διαδρομή συνεχίζει μέσα σε θαυμάσιο τοπίο, με χορτολιβαδικές εκτάσεις όπου βόσκουν εκατοντάδες γελάδια, περνάει δίπλα από τη θέση «**Βολιώτικα Καλύβια**», που δεν έχουν, όπως ίσως υποθέσει ο επισκέπτης, κάποια σχέση με Βολιώτες. Μπορεί παλιότερα να υπήρχαν και "καλύβια", όμως από το 1980 η διεύθυνση δασών Καστοριάς έχει φτιάξει αυτά τα παράξενα τολ από ελλενίτ και κάθε καλοκαίρι μένουν εδώ οι Χατζαραίοι από τη Θεσπρωτία, βόσκοντας τα κοπάδια

τους. Η ίδια διεύθυνση, στην περιοχή ευθύνης της, έχει διανοίξει περισσότερα από 1.300 χλμ. δασικών δρόμων. Πιο κάτω είναι η μοναδική δστ., η ενημερωτική πινακίδα για το Γράμμο και η ταμπέλα που οδηγεί στις περιοχές «Μπαρούγκα», «Μούζα» και «Φούσια», στην τελευταία βρισκόταν άλλοτε η ομώνυμη κοινότητα. Έχουν ήδη αρχίσει να διαγράφονται στον ορίζοντα οι ψηλές κορυφές της οροσειράς του Γράμμου, ενώ, καθώς οδηγείτε, αποκαλύπτεται ένα μεγαλειώδες θέαμα έξω από κάθε περιγραφή. Στην περιφέρεια της παλιάς περίλαμπρης **Γράμμοστας** απλώνεται η απέραντη ομώνυμη λεκάνη, και η λιλιπούτεια σημερινή μετονομασμένη σε **Γράμμο** κοινότητα, στα 1350 μ. ύψ. Ψηλότερα, ορθώνονται σε όλο το μεγαλείο τους οι απόκρημνες κορφές του Γράμμου που περιλαμβάνονται στο **δίκτυο περιοχών «Φύση (Natura) 2000»**, σύμφωνα με την οδηγία 92/43. Η ψηλότερη «2520 μ.» δεν φαίνεται, όμως η «Κιάφα», πιο πίσω το «Περήφανο» κι' άλλες χαμηλότερες, συνθέτουν ένα πανόραμα το οποίο δύσκολα θα φύγει από τη μνήμη σας.

Σύμφωνα με τις ενδείξεις και την παράδοση, ο πρώτος οικισμός φαίνεται να δημιουργήθηκε περί τον 11^ο ή 12^ο αι. Έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του κατά τον 17^ο μέχρι και τις αρχές 18^{ου} αι., τότε, που θεωρείτο η σημαντικότερη κωμόπολη στην ευρύτερη περιοχή και είχε τρεις μεγάλες συνοικίες. Εκείνη την εποχή η πολυάνθρωπη μητρόπολη των Βλάχων κατοικείται από τρεις χιλιάδες οικογένειες (15.000 κατ.) τα μέλη των οποίων ασχολούνται με την κτηνοτροφία, την παραδοσιακή υφαντουργία και το εμπόριο μάλλινων σκουτιών, όπως και το γειτονικό Λινοτόπι. Σε όλη την περίοδο της ακμής οι παραγωγικές δομές ήταν οργανωμένες γύρω από τους μεγάλους Τσελιγκάδες, τα πλούτη των οποίων, ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα, ήταν μυθικά. Ενδεικτικό των μεγεθών της Γράμμοστας είναι το τσελιγκάτο του Πατσιαούρα, που αριθμούσε 10.000 πρόβατα, διαρθρωμένη σαν συνεταιριστική επιχείρηση, η οποία απασχολούσε πολλά εργατικά

Άγιοι Απόστολοι Μολυβδοσκέπαστου Κόνιτσας: Οι Κτήτορες. Έργο Δημητρίου και Ιωάννη Σκουτάρη, ζωγράφων από τη Γράμμοστα (1645).

Άγιοι Απόστολοι Μολυβδοσκέπαστου Κόνιτσας: ο Γραμμουσιανός Ιωάννης Σκουτάρης υπογράφει την ιστορία του ναού (1645).

Κυψέλη (Χώσση) Άρτας: Μονή Ευαγγελίστριας. Κτητορική επιγραφή της ιστορίας (1700) στην οποία αναφέρεται ο Γραμμουσιανός αγιογράφος Ευστάθιος.

Ο χαλασμός της Γράμμοστας

Η παράδοση μεταφέρει ότι η καταστροφή της Γράμμοστας που έγινε στα χρόνια της διοίκησης του Αλή πασά έχει σχέση με την Σιάνα, κόρη του αρχισέλιγκα Χατζηστέργιου. Την ήθελε, λέει, ο Αλή πασάς στο χαρέμι του και έφτασε στο σημείο να την ζητήσει από τον πατέρα της. Ούτε η Σιάνα όμως, ούτε ο πατέρας της ήθελαν να πάει στα Γιάννινα. Μαθαίνοντας ο Αλή πασάς την ανυπακοή έστειλε στρατό να αρπάξουν τη Σιάνα ή να καταστρέψουν τη Γράμμοστα. Η παράδοση θέλει τη Σιάνα να κλειδώνεται σπίτι της, και πολεμώντας, να σκοτώνεται «με το όπλο στο χέρι». Μετά από αυτή την εξέλιξη, οι άπιστοι «χάλασαν τη Γράμμοστα». Όμως, αυτό που γνωρίζουμε σίγουρα, είναι ότι η χριστιανική ηθική και η οικογενειακή τιμή των βλάχων δεν θα άφηνε ποτέ κόρη απροστάτευτη [θεωρείται προσβολή για όλη την ποιμενική κοινότητα], ακόμα και εάν ήταν ορφανή, όχι που η Σιάνα ήταν κόρη αρχισέλιγκα. Άρα η "αποτυχημένη" αρπαγή ήταν βέβαιο ότι θα συνέβαινε. Παραθέτουμε μια μαρτυρία που δίνει διαφορετική άποψη για την καταστροφή της Γράμμοστας. Την παραθέτουμε ολόκληρη όπως την αναφέρει ο Γιώργος Χ. Χιονίδης.

«Κάποτε ανακάλυψε ο Αλή πασάς, ότι ο τσέλιγκας Χατζηστέργιος, κάτοικος του χωριού Γράμμοστα (που ήταν ορεινή κωμόπολη με τρεις χιλιάδες σπίτια) είχε ένα πολύ όμορφο κορίτσι, που ονομαζόταν Τάνα (=Σιάνα). Ο Αλή πασάς παρουσιάστηκε ο ίδιος στη Γράμμοστα, επικεφαλής πολυάριθμης ομάδας Αλβανών. Ο Χατζηστέργιος και όλοι οι άλλοι τσέλιγκάδες, όπως και ο αρσενικός πληθυσμός του οικισμού, βγήκαν να τον προϋπαντήσουν και να τον υποδεχθούν σε μεγάλη παράταξη. Μόλις κατέλυσε ο Αλή πασάς, άρχισαν να φτάνουν κριάρια, τα οποία έβαζαν στη σούβλα για να φιλοξενήσουν τον υψηλό μουσαφίρη τους. Τρεις μέρες συνεχίστηκε η διασκέδαση και τέλος ο Αλή παίρνει κατά μέρος τον Χατζηστέργιο και του λέει: «Έχω ακούσει ότι έχεις ένα όμορφο κορίτσι και θέλω να το πάρω στο χαρέμι μου. Πιστεύω πως η πράξη μου αυτή σε κάμνει τιμή». Ο Χατζηστέργιος, αν και η καρδιά του τραυματίστηκε βαθιά με όσα άκουσε, δεν έχασε την ψυχραιμία του και υποκρίθηκε ότι δεν περίμενε τέτοια μεγάλη τιμή από το μέρος του πασά και απήντησε ότι αποδεχόταν με μεγάλη χαρά την πρόταση, πρόσθεσε όμως ότι, επειδή υπήρχε η διαφορά της θρησκείας και ο κόσμος της κωμοπόλεως ήταν πολύ θρησκόληπτος, αν και ο ίδιος δεν έδινε σημασία σε τούτα, παρακαλεί τον πασά να μη βιασθεί και ότι στο διάστημα των ερχόμενων τριών ημερών, μετά την αναχώρησή του, θα έπαιρνε το κορίτσι και θα το έφερνε στο χαρέμι του. Του μίλησε τόσο πειστικά, ώστε ο πασάς τα έχασε, τον πίστεψε και έμεινε κατενθουσιασμένος. Ο Χατζηστέργιος δεν περίμενε να περάσει ούτε μια μέρα από την αναχώρηση του πασά και έδωσε διαταγή μόλις βραδιάσει να ξεκινήσουν κρυφά τα κοπάδια με κατεύθυνση τα Βιτώλια (Μοναστήρι) δια μέσου των βουνών του Βιτσίου, αφού φορτώσουν τα υπάρχοντά τους στα μουλάρια. Τα χαράματα τα κοπάδια και οι οικογένειες βρίσκονταν στο δρόμο μακριά από την κωμόπολη. Έπρεπε να περάσουν από τέτοια μονοπάτια και δάση, ώστε να μη βρει ίχνη ο Αλή πασάς. Μετά από πολλές περιπέτειες στα βουνά του Βιτσίου έφτασαν στο Πισοδέρι. Ύστερα κατέβηκαν στη Φλώρινα. Από εκεί ανηφόρησαν προς τη δεξιά όχθη του ποταμού Τσέρνα, που διασχίζει τον κάμπο των Βιτωλίων και, αφού πέρασαν από τον Περλεπέ, έφτασαν στο Νεράτσικο, στην όχθη του ποταμού Βαρδάρη. Από εκεί πήραν τον κατήφορο του ποταμού και έφτασαν στη Γευγελή, όπου και πέρασαν τον Αξιό στην αριστερή όχθη του. Αργότερα εγκαταστάθηκαν στο χωριό Λιβάδια, κοντά στην Γευγελή. Έτσι κατόρθωσαν να γλιτώσουν την οικογενειακή τιμή τους και να διατηρήσουν καθαρή την ψυχική γαλήνη της καμένης της Τάνας. Ο Αλή με τους κατασκόπους που είχε παντού πληροφορήθηκε, από τη δεύτερη κιόλας μέρα, την αναχώρηση της ομάδας. Πολλές ομάδες καβαλαραίων Αλβανών είχαν σταλεί προς όλες τις κατευθύνσεις, από όπου μπορούσαν να υποθέσουν ότι ήταν δυνατόν να περάσει ο Χατζηστέργιος. Μονάχα προς το Βίτσι δεν πήγαν γιατί κανένας δεν πίστευε ότι «ήταν πιθανό να χρησιμοποιηθεί αυτός ο δρόμος».

Όλα αυτά μου τα δηγήθηκε ο ενενηντάρης Μιχάλης Παπάζης, ο οποίος είχε λάβει μέρος σ' αυτή την αναπάντεχη περιπλάνηση, όταν ήταν εφτά χρονών». Η εξιστόρηση στον Παναγιώτη (Γιώτη) Ναούμ έγινε κοντά στο 1902. Γιώργος Χ. Χιονίδης (1984) 48 – 49

Γράμμος το 1926 (αρχείο Τσακάλη Δαμιανού)

χέρια, αποδίδοντας ταυτόχρονα και άφθονες πρώτες ύλες για τη μεταποίηση και το εμπόριο⁽²⁴⁾. Αυτή την περίοδο, οι ισχυρότερες φάρμες ήταν οι Χατζηστεργίου, Στάθη, Πατσαλιούρα⁽²⁵⁾, Χατζημπήμπλου, Νάκου, Χατζητσούλα και οι Πισιωταίοι⁽²⁶⁾. Απ' όλους ξεχώριζαν οι Χατζηστεργαίοι (βλ. δίπλα κεντρικός θαλασμός της Γράμμοστας) [αργότερα έλαβαν το επώνυμο Χατζόπουλος] και οι Πισιασουραίοι για τους τελευταίους. Ακόμα και τώρα, ότι είχαν τόσα κοπάδια και τόσο μεγάλη παραγωγή γάλακτος, τότε είχαν κάνει ολόκληρες εγκαταστάσεις πήλινων σωληνώσεων, πολλών χλμ., ώστε να το διοχετεύουν από τις στάνες στο τυροκομείο τους δίπλα από το χωριό. Λείψανα αυτών, διηγούνται και τις περιγράφουν οι ντόπιοι ως "κιούγκια", εξακολουθούν να υπάρχουν στις πλαγιές του βουνού.

Όπως σε όλα τα βλαχόφωνα κέντρα έτσι και στη Γράμμοστα υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για τη μόρφωση και πολύ νωρίς λειτουργήσε σχολείο. Εκεί μαθήτευσε το 1756 ο Ανθίμος Ολυμπιώτης (1737-1794), κρομόναχος από το Λιβάδι Ελασσόνας. Αργότερα ανέλαβε ηγούμενος της κεντρικής μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας (1780-1794), όπου ίδρυσε, με δική του δαπάνη σχολή, συ-

γκροτώντας και μια από τις σπουδαιότερες βιβλιοθήκες, την οποία έκαψαν οι Γερμανοί κατακτητές το 1944. Το 1781 ίδρυσε Ελληνικό σχολείο στο Λιβάδι Ολύμπου, δίδαξε ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα⁽²⁷⁾. Η Γράμμοστα ευτύχησε να δει γόνους της να εξελίσσονται σε σημαντικούς καλλιτέχνες που διακρίθηκαν στη ζωγραφική τέχνη, ιδιαίτερα μέσα στον 17^ο αιώνα. Οι πρωιμότεροι, φέρεται να είναι ο Κωνσταντίνος με τον συντοπίτη του Μιχαήλ, που το 1603 τοιχογραφούν τη βασιλική της μονής Παναγίας στο Διβροβούνι του Δελβίνου. Το 1645 ο ζωγράφος Δημήτριος και ο γιός του Ιωάννης Ικουτάρης ιστορούν το ναό των Αγίων Αποστόλων στη Μολυβδοσκεπάστα (Διπάλιτσα) Κόνιτσας (άλλοτε έδρα της αρχιεπισκοπής Πρωγωνιανής), ενώ ο Γεώργιος, με τους αδελφούς του Ιωάννη και Δημήτριο, τοιχογραφούν τον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα Ιωαννίνων στα 1656/7 ή στα 1658. Στα 1662 οι αδελφοί Γεώργιος και Δημήτριος ιστορούν στο Ελληνικό (Λοζέτσι) Κατσανοχωρικών Ιωαννίνων, την Κοίμηση της Θεοτόκου⁽²⁸⁾. Στα μέσα του 17^{ου} αι., όταν πληθαίνουν οι ζωγράφοι από οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας, που εργάζονται στις

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ο χαλασμός της Γράμμοστας

Η παράδοση μεταφέρει ότι η καταστροφή της Γράμμοστας που έγινε στα χρόνια της διοίκησης του Αλή πασά έχει σχέση με την Σιάνα, κόρη του αρχισέλιγκα Χατζηστέργιου. Την ήθελε, λέει, ο Αλή πασάς στο χαρέμι του και έφτασε στο σημείο να την ζητήσει από τον πατέρα της. Ούτε η Σιάνα όμως, ούτε ο πατέρας της ήθελαν να πάει στα Γιάννινα. Μαθαίνοντας ο Αλή πασάς την ανυπακοή έστειλε στρατό να αρπάξουν τη Σιάνα ή να καταστρέψουν τη Γράμμοστα. Η παράδοση θέλει τη Σιάνα να κλειδώνεται σπίτι της, και πολεμώντας, να σκοτώνεται «με το όπλο στο χέρι». Μετά από αυτή την εξέλιξη, οι άπιστοι «χάλασαν τη Γράμμοστα». Όμως, αυτό που γνωρίζουμε σίγουρα, είναι ότι η χριστιανική ηθική και η οικογενειακή τιμή των βλάχων δεν θα άφηνε ποτέ κόρη απροστάτευτη [θεωρείται προσβολή για όλη την ποιμενική κοινότητα], ακόμα και εάν ήταν ορφανή, όχι που η Σιάνα ήταν κόρη αρχισέλιγκα. Άρα η "αποτυχημένη" αρπαγή ήταν βέβαιο ότι θα συνέβαινε. Παραθέτουμε μια μαρτυρία που δίνει διαφορετική άποψη για την καταστροφή της Γράμμοστας. Την παραθέτουμε ολόκληρη όπως την αναφέρει ο Γιώργος Χ. Χιονίδης.

«Κάποτε ανακάλυψε ο Αλή πασάς, ότι ο τσέλιγκας Χατζηστέργιος, κάτοικος του χωριού Γράμμοστα (που ήταν ορεινή κωμόπολη με τρεις χιλιάδες σπίτια) είχε ένα πολύ όμορφο κορίτσι, που ονομαζόταν Τάνα (=Σιάνα). Ο Αλή πασάς παρουσιάστηκε ο ίδιος στη Γράμμοστα, επικεφαλής πολυάριθμης ομάδας Αλβανών. Ο Χατζηστέργιος και όλοι οι άλλοι τσελιγκάδες, όπως και ο αρσενικός πληθυσμός του οικισμού, βγήκαν να τον προϋπαντήσουν και να τον υποδεχθούν σε μεγάλη παράταξη. Μόλις κατέλυσε ο Αλή πασάς, άρχισαν να φτάνουν κριάρια, τα οποία έβαζαν στη σούβλα για να φιλοξενήσουν τον υψηλό μουσαφίρη τους. Τρεις μέρες συνεχίστηκε η διασκέδαση και τέλος ο Αλή παίρνει κατά μέρος τον Χατζηστέργιο και του λέει: «Έχω ακούσει ότι έχεις ένα όμορφο κορίτσι και θέλω να το πάρω στο χαρέμι μου. Πιστεύω πως η πράξη μου αυτή σε κάμνει τιμή». Ο Χατζηστέργιος, αν και η καρδιά του τραυματίστηκε βαθιά με όσα άκουσε, δεν έχασε την ψυχραιμία του και υποκρίθηκε ότι δεν περίμενε τέτοια μεγάλη τιμή από το μέρος του πασά και απήντησε ότι αποδεχόταν με μεγάλη χαρά την πρόταση, πρόσθεσε όμως ότι, επειδή υπήρχε η διαφορά της θρησκείας και ο κόσμος της κωμοπόλεως ήταν πολύ θρησκόληπτος, αν και ο ίδιος δεν έδινε σημασία σε τούτα, παρακαλεί τον πασά να μη βιασθεί και ότι στο διάστημα των ερχόμενων τριών ημερών, μετά την αναχώρησή του, θα έπαιρνε το κορίτσι και θα το έφερνε στο χαρέμι του. Του μίλησε τόσο πειστικά, ώστε ο πασάς τα έχασε, τον πίστεψε και έμεινε κατενθουσιασμένος. Ο Χατζηστέργιος δεν περίμενε να περάσει ούτε μια μέρα από την αναχώρηση του πασά και έδωσε διαταγή μόλις βραδιάσει να ξεκινήσουν κρυφά τα κοπάδια με κατεύθυνση τα Βιτώλια (Μοναστήρι) δια μέσου των βουνών του Βισίου, αφού φορτώσουν τα υπάρχοντά τους στα μουλάρια. Τα χαράματα τα κοπάδια και οι οικογένειες βρίσκονταν στο δρόμο μακριά από την κωμόπολη. Έπρεπε να περάσουν από τέτοια μονοπάτια και δάση, ώστε να μη βρει ίχνη ο Αλή πασάς. Μετά από πολλές περιπέτειες στα βουνά του Βισίου έφτασαν στο Πισοδέρι. Ύστερα κατέβηκαν στη Φλώρινα. Από εκεί ανηφόρησαν προς τη δεξιά όχθη του ποταμού Τσέρνα, που διασχίζει τον κάμπο των Βιτωλίων και, αφού πέρασαν από τον Περλεπέ, έφτασαν στο Νεράτσικο, στην όχθη του ποταμού Βαρδάρη. Από εκεί πήραν τον κατήφορο του ποταμού και έφτασαν στη Γευγελή, όπου και πέρασαν τον Αξιό στην αριστερή όχθη του. Αργότερα εγκαταστάθηκαν στο χωριό Λιβάδια, κοντά στην Γευγελή. Έτσι κατόρθωσαν να γλιτώσουν την οικογενειακή τιμή τους και να διατηρήσουν καθαρή την ψυχική γαλήνη της καημένης της Τάνας. Ο Αλή με τους κατασκόπους που είχε παντού πληροφορήθηκε, από τη δεύτερη κιόλας μέρα, την αναχώρηση της ομάδας. Πολλές ομάδες καβαλαραίων Αλβανών είχαν σταλεί προς όλες τις κατευθύνσεις, από όπου μπορούσαν να υποθέσουν ότι ήταν δυνατόν να περάσει ο Χατζηστέργιος. Μονάχα προς το Βίτσι δεν πήγαν γιατί κανένας δεν πίστευε ότι «ήταν πιθανό να χρησιμοποιηθεί αυτός ο δρόμος».

Όλα αυτά μου τα δηγήθηκε ο ενενηντάρης Μιχάλης Παπάζης, ο οποίος είχε λάβει μέρος σ' αυτή την αναπάντεχη περιπλάνηση, όταν ήταν επτά χρονών». Η εξιστόρηση στον Παναγιώτη (Γιώτη) Ναούμ έγινε κοντά στο 1902. Γιώργος Χ. Χιονίδης (1984) 48 – 49

Γράμμοστα 1926 (αρχείο Τσακάλη Δαμιανού)

χέρια, αποδίδοντας ταυτόχρονα και άφθονες πρώτες ύλες για τη μεταποίηση και το εμπόριο⁽²⁴⁾. Αυτή την περίοδο, οι ισχυρότερες φάρμες ήταν οι Χατζηστεργίου, Στάθη, Πατσιαούρα⁽²⁵⁾, Χατζημπίμπλου, Νάκου, Χατζητσούλα και οι Πισιωταίοι⁽²⁶⁾. Απ' όλους ξεχώριζαν οι Χατζηστεργαίοι (βλ. δίπλα «Ο Κιόσκιος της Γράμμοστας») [αργότερα έλαβαν το επώνυμο Χατζόπουλος] και Πατσιαουραίοι για τους τελευταίους, λέγοντας ακόμα και τώρα, ότι είχαν τόσα κοπάδια και τόσο μεγάλη παραγωγή γάλακτος, ώστε είχαν κάνει ολόκληρες εγκαταστάσεις πήλινων σωληνώσεων, πολλών χλμ., ώστε να το διοχετεύουν από τις στάνες στο τυροκομείο τους δίπλα από το χωριό. Λείψανα αυτών, διηγούνται και τις περιγράφουν οι ντόπιοι ως "κιούγκια", εξακολουθούν να υπάρχουν στις πλαγιές του βουνού.

Όπως σε όλα τα βλαχόφωνα κέντρα έτσι και στη Γράμμοστα υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για τη μόρφωση και πολύ νωρίς λειτούργησε σχολείο. Εκεί μαθήτευσε το 1756 ο Άνθιμος Ολυμπιώτης (1737-1794), ιερομόναχος από το Λιβάδι Ελασσόνας. Αργότερα ανέλαβε ηγούμενος της ιεράς μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας (1780-1794), όπου ίδρυσε, με δική του δαπάνη σχολή, συ-

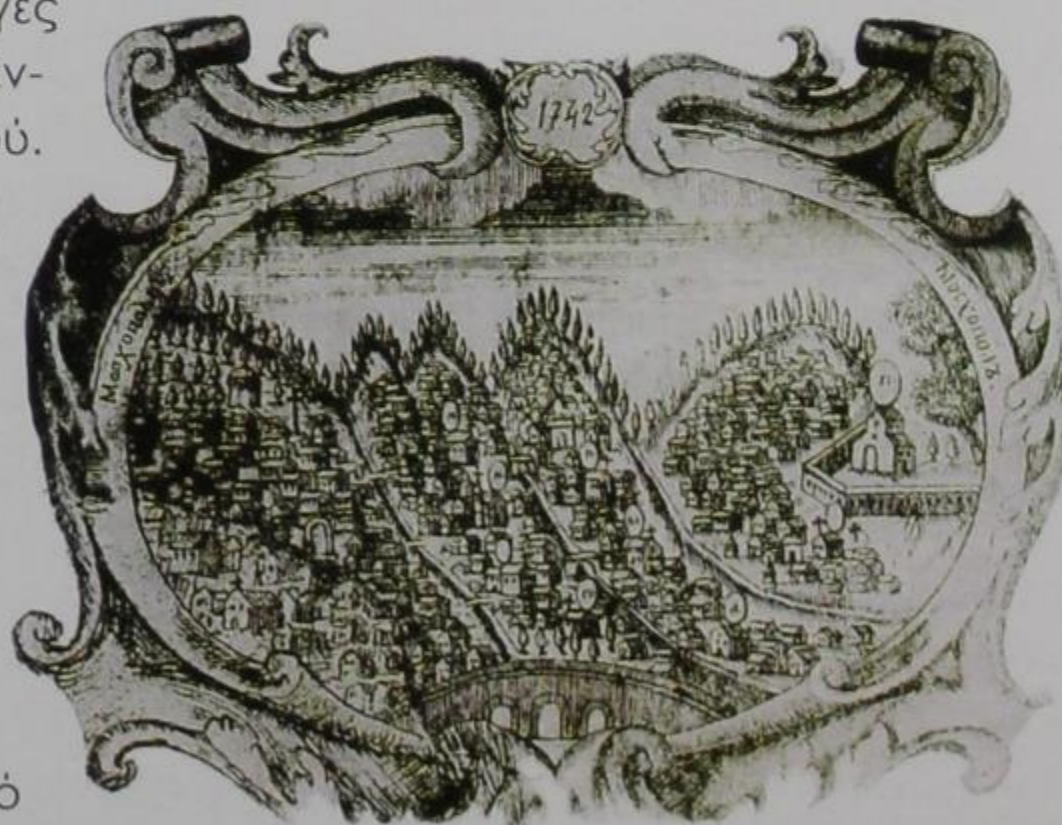
γκροτώντας και μια από τις σπουδαιότερες βιβλιοθήκες, την οποία έκαψαν οι Γερμανοί κατακτητές το 1944. Το 1781 ίδρυσε Ελληνικό σχολείο στο Λιβάδι Ολύμπου, δίδαξε ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα⁽²⁷⁾. Η Γράμμοστα ευτύχησε να δει γόνους της να εξελίσσονται σε σημαντικούς καλλιτέχνες που διακρίθηκαν στη ζωγραφική τέχνη, ιδιαίτερα μέσα στον 17^ο αιώνα. Οι πρωιμότεροι, φέρεται να είναι ο Κωνσταντίνος με τον συντοπίτη του Μιχαήλ, που το 1603 τοιχογραφούν τη βασιλική της μονής Παναγίας στο Διβροβούνι του Δελβίνου. Το 1645 ο ζωγράφος Δημήτριος και ο γιός του Ιωάννης Σκουτάρης ιστορούν το ναό των Αγίων Αποστόλων στη Μολυβδοσκεπάστο (Διπάλιτσα) Κόνιτσας (άλλοτε έδρα της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής), ενώ ο Γεώργιος, με τους αδελφούς του Ιωάννη και Δημήτριο, τοιχογραφούν τον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα Ιωαννίνων στα 1656/7 ή στα 1658. Στα 1662 οι αδελφοί Γεώργιος και Δημήτριος ιστορούν στο Ελληνικό (Λοζέτσι) Κατσανοχωρίων Ιωαννίνων, την Κοίμηση της Θεοτόκου⁽²⁸⁾. Στα μέσα του 17^{ου} αι., όταν πληθαίνουν οι ζωγράφοι από οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας, που εργάζονται στις

πόλεις της περιοχής και φτάνουν έως το Άγιον Όρος, συναντάμε αρκετούς ζωγράφους από τη Γράμμοστα, που είναι γνωστοί με τα βαφτιστικά τους ονόματα, όπως οι συνεργάτες Γεώργιος, Δημήτριος και Ιωάννης, οι οποίοι εκτελούν τοιχογραφίες σε ναούς και μονές χωριών της Ηπείρου, οργανωμένοι συνήθως σε οικογενειακές συντροφίες⁽²⁹⁾.

Αναφερθήκαμε και άλλη φορά στην ενότητα της ευρύτερης περιοχής και πιθανότατα αυτός ήταν ένας από τους λόγους που όλα αυτά τα κέντρα του βλαχόφωνου ελληνισμού αναπτύχθηκαν, φτάνοντας σε απίστευτα επίπεδα πλούτου και οικονομικής αυτονομίας. Περιφερειακά της Γράμμοστας, στη σημερινή Αλβανία, ήταν και άλλες μεγάλες πόλεις της εποχής (Γράμποβα, Σίπισχα, Νικολίτσα), κυρίως όμως η **Μοσχόπολη**. Με τρεις συνοικισμούς αρχικά, έξι αργότερα, υπό την προστασία της εκάστοτε βαλιντέ – σουλτάνου (βασιλομήτορος) εξασφάλισε προνόμια και εξελίχθηκε σε μια από τις πλουσιότερες πόλεις με πολυάριθμα δημόσια κτήρια, αξιομνημόνευτους «...είκοσι περικαλλείς και ευρύχωρους...», ιερούς ναούς (Αγ. Παρασκευής, Αγ. Αθανασίου, Ταξιαρχών, Αγ. Αποστόλων, Αθανασίου, Δημητρίου, Νικολάου, και το περίφημο οχυρό μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου), ορισμένοι εκ των οποίων σώζονται ακόμα. Διέθετε θαυμάσια πανδοχεία, εμπορικά καταστήματα σε άμεση σχέση με τη Βενετία, ήδη από το 1586, ενώ, αργότερα, οι

εμπορικές συναλλαγές επεκτείνονται στη Βιέννη, τη Γαλλία κι αλλού. Υπήρξε μια μεγάλη πόλη, η οποία από κτηνοτροφικό βλαχοχώρι το 1684, εξελίχθηκε (18^{ος} αι.) σε πνευματικό, εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της Άνω Μακεδονίας με συμπαγή βλάχικο πληθυσμό

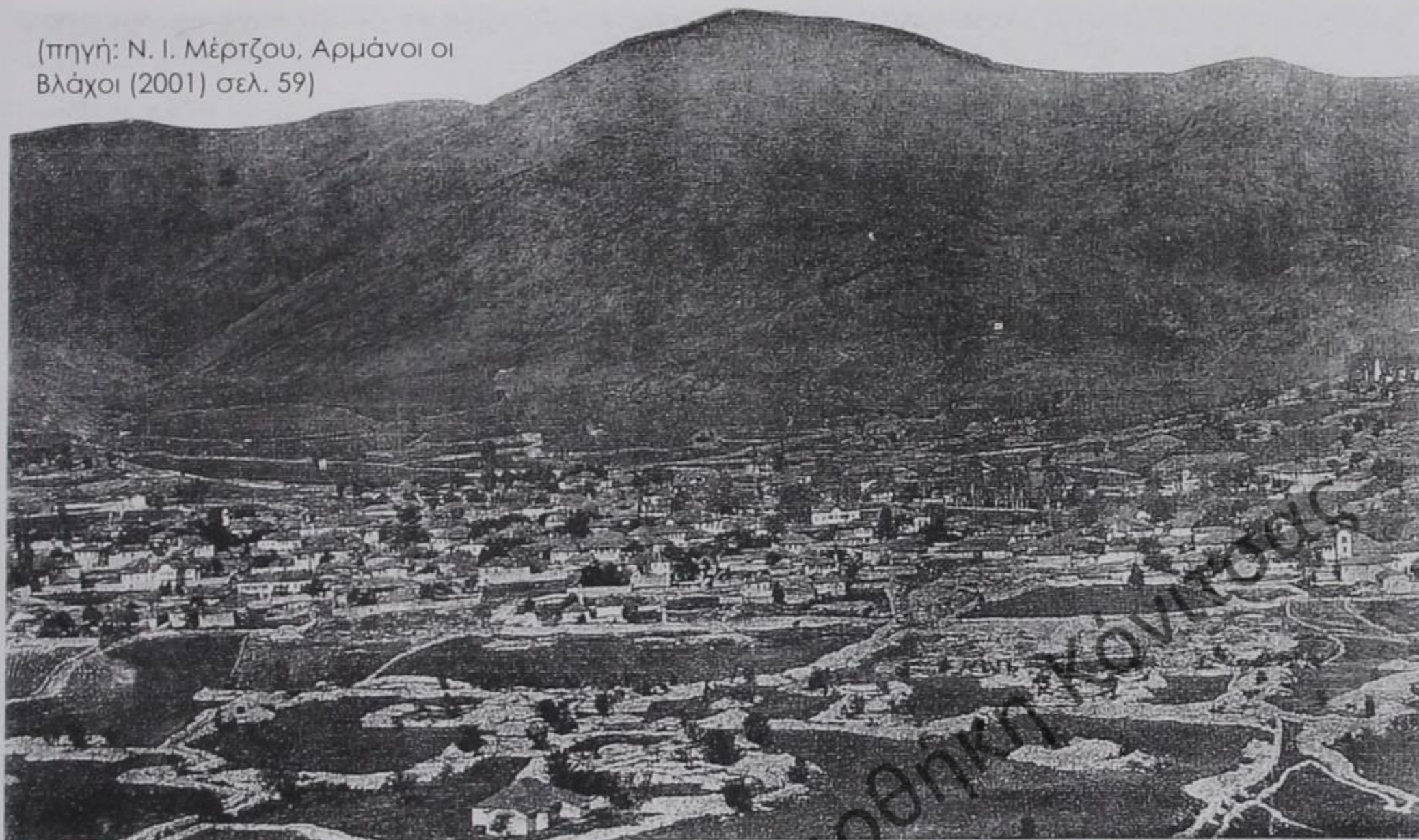
30.000 – 45.000 κατοίκων, και δεκατεσσάρων συντεχνιών, με ουσιώδη προνόμια, μεταξύ των οποίων η οπλοφορία. Αυτά καταδεικνύουν μικρό μόνο μέρος του συσσωρευμένου πλούτου της, που, όπως ήταν φυσικό, κέντρισε το ενδιαφέρον πολλών, ήδη από την εποχή των Ορλωφικών (1769 - 1770), τότε που πλησίαζε η αποφράδα ημέρα της καταστροφής της. Τότε που ο ρωσικός στόλος εμφανίζεται στη Πελοπόννησο, οι επαναστάσεις ενθαρρύνονται και συνταράζουν την υπόδουλη χώρα απ' άκρη σ' άκρη. Από το ναύαρχο Ορλώφ σχηματίζεται η Ανατολική και Δυτική Λεγεώνα της Σπάρτης⁽³⁰⁾, ξεκινά η πολιορκία του φρουρίου της Κορώνης, στο Αίγιο ο μητροπολίτης Πατρών Παρθένιος, στην Κόρινθο ο Γεώργιος Νοταράς με το γιο του Μακάριο, μητροπολίτη Κορίνθου, στην επαρχία Φαναρίου ο προεστός της Ανδριτσάνας Αναστάσιος Χριστόπουλος, στην Καλαμάτα ο Μπενάκης, στο Βάλτο ο Σταθάς Γεροδήμος, στη Βόνιτσα και το Ξηρόμερο ο Χρήστος Γρίβας, στο Αγγελόκαστρο ο Γιώργος Λαχούρης, ακολουθούν το Μεσολόγγι, τα Κράβαρα, το Λιδορίκι, ο Παρνασσός και τα χωριά του, η Λιβαδειά, τα Μέγαρα, η Κρήτη με τον Δασκαλογιάννη, η Θεσσαλία και η Ήπειρος συμμετέχουν με ενθουσιασμό κατά του βάρβαρου τουρκικού ζυγού⁽³¹⁾. Όλα τα Βαλκάνια αναστατώθηκαν ενώ: «το απαίσιον της αναρχίας φάσμα εκυριάρχει πανταχού»⁽³²⁾.

Αρκετά μακριά από τα συνταρακτικά γεγονότα, το λαμπρό άστρο της Μοσχόπολης που αναπτύχθηκε και αναδείχθηκε μέσα σ' ένα εξαιρετικό πνευματικό, αστικό, περιβάλλον

Η Μοσχόπολη σε παράσταση του 1742. (πηγή: Ν. Ι. Μέρτζου, Αρμάνοι οι Βλάχοι (2001) σελ. 47)

(πηγή: Ν. Ι. Μέρτζου, Αρμάνοι οι
Βλάχοι (2001) σελ. 59)

Η Μοσχόπολη το 1916.

Μετά την Άλωση της Πόλης υπήρξε μητρόπολη του βλαχοφώνου ελληνισμού, με πληθυσμό 30.000-45.000 κατοίκων. Κέντρο κτηνοτροφίας, βιοτεχνίας και διεθνούς εμπορίου της Βαλκανικής, της Μεσογείου και της Βενετίας μεταξύ 1500-1792. Είναι γενέτειρα μεγάλων εθνικών ευεργετών και Μεγάλων Διδασκάλων του Γένους. Στην Μοσχόπολη λειτούργησε το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Βαλκανικής και η ξακουστή Νέα Ακαδημία της. Κείται σε υψίπεδο, σε απόσταση 20 χιλιομέτρων από την Κορυτσά. Κατεστράφη τρεις φορές από τους Τουρκαλβανούς επιδρομείς το 1769, το 1792 και το 1916. Στην φωτογραφία διακρίνονται τα μεγαλοπρεπή ερείπιά της. Οι κάτοικοί της διεσπάρησαν σε πολλά κέντρα του βλαχοφώνου ελληνισμού και απεκλήθησαν Μοσχόβλαχοι. Πολύτιμα εθνικά αναθήματα αυτών των Μοσχοβλάχων εκδόμησαν και κοσμούν ακόμη την πρωτεύουσα του ελληνισμού Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Εθνικό Μετεωροσκοπείο, Πανεπιστήμιο κ.ά. σώρα της οικογενείας Σίνα.

και ουδέποτε αισθάνθηκε τον τουρκικό ζυγό, ετοιμαζόταν να διαγράψει την τελευταία του τροχιά. Καθοριστικό αίτιο υπήρξε μεταξύ άλλων, το θολό πολιτικό τοπίο που έδωσε την ευκαιρία σε αγάδες ή μπέηδες να εκβιάζουν για "προστασία", απομυζώντας σιγά - σιγά τον πλούτο της, δήθεν για την ασφάλειά των εμπορικών δραστηριοτήτων. Η είδηση της εξεγέρσεως [και η ατυχής της έκβαση] γέμισε μανία τους Τούρκους που αντεκδικήθηκαν με μανία. «Η Τρίκκη [Τρίκαλα] επυρπολήθη και διηρπάγη, η εμπορικοτάτη και ευδαιμών Μοσχόπολις άρδην κατεστράφη, οι προεστώτες της Φιλιππουπόλεως ερραβδίσθησαν, τα υπάρχοντα των χριστιανών διηρπάγησαν, οι οικίαι των εκάησαν, και πολλοί έπεσαν θύματα της μαχαίρας των εξηγριωμένων βαρβάρων. Εις Λήμνον απεκεφαλίσθησαν ό τε αρχιερεύς και οι προύχοντες των Ελλήνων, εν δε

τη Σμύρνη πολλοί εφονεύθησαν εξερχόμενοι του ναού της αγίας Φωτεινής»⁽³³⁾. Οι Τούρκοι έστειλαν στρατό αποτελούμενο από πενήντα χιλιάδες Αλβανούς που άρχισαν την ερήμωση του τόπου από τις βόρειες επαρχίες, «Γενίτσαροι πλημμύρισαν τις βόρειες επαρχίες... ολόκληρη η Ελλάδα λούστηκε στο αίμα»⁽³⁴⁾, φτάνοντας μέχρι τη Φωκίδα, την Παρνασσίδα και από εκεί στην Πελοπόννησο. Εξοντώθηκαν όχι μόνο οι επαναστάτες και οι ύποπτοι, αλλά και άμαχος πληθυσμός. Η Μοσχόπολη, ένα μοναδικό σε μέγεθος αυτόφωτο αστέρι που φώτισε και επηρέασε όλες τις μεγάλες πόλεις της εποχής καταστρέφεται από την 21^η Μαΐου 1769 και για τρεις μέρες. Το συμβάν της ταχύτατης όσο και απροσδόκητης διάλυσης, επηρέασε άμεσα όλα τα μεγάλα κέντρα, που δέχθηκαν χιλιάδες οικογένειες προσφύγων. Μετά τον αφανισμό της, οι πλούσιοι Μοσχο-

Γράμμος: Η νέα εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου (αριστερά) και πίσω διακρίνεται η ερειπωμένη παλιά. Διαθέτει μεγάλο στέγαστρο που συχνά όπως στήνουν τις σκηνές τους οι ορειβατικοί σύλλογοι.

πολιάνοι βλάχοι (αποκαλούνται και Μοσχόβλαχοι), δημιούργησαν τη «Νέα Μοσχόπολη» στο γνωστό Μοναστήρι (Μπίτουλα - Μπίτουλε στη βλάχικη), τη μεγαλύτερη Μητρόπολη του βλαχόφωνου ελληνισμού που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήδη συγκεντρώνει μέχρι και 3.300 βλάχικες οικογένειες. Άλλοι, πύκνωσαν τους πληθύνοντες των ορεινών βλαχοχωριών στη Δυτική Μακεδονία (Σαμαρίνα, Νέβεσκα, Λιβάδι Ολύμπου κ.ά.) αλλά και άλλους οικισμούς και κεφαλοχώρια της Μακεδονίας (Κρούσοβο και περιοχές του, Φλώρινα Σιάτιστα, Σέλτσα κ.ά.), ιδρύουν τα Μεγάλα Λιβάδια στο Πάικο, οικισμούς που διατηρούνται έως τις μέρες μας. Οι φτωχότερες τάξεις, μην έχοντας την οικονομική δύναμη να αντεπεξέλθουν, επέστρεψαν, «οπότε η πόλις συνελθούσα διετέλει εν τνι κανή ησυχία»⁽³⁶⁾.

Μεταξύ των πόλεων και κωμοπόλεων που δέχθηκαν καίριο πλήγμα, καθοριστικό της μελλοντικής τους πορείας, ήταν και η Γράμμοστα. Οι συνεχείς επιδρομές Τουρκαλβανών είχαν φέρει από νωρίς διαδοχικά κύ-

ματα μαζικών εξόδων, σε αναζήτηση ασφαλέστερου χώρου. Οι μεγάλες πληθυσμιακές αφαιμάξεις διήρκεσαν πολύ, συμπαγείς ομάδες Γραμμοστιάνων εξαπλώνονται παντού και εγκαθίστανται στη Μακεδονία, τη Ροδόπη και ακόμα μακρύτερα, Βουλγαρία, Σερβία, Ρουμανία. Είναι βέβαιο ότι την ίδια εποχή που καταστράφηκε η Μοσχόπολη έγινε το ίδιο και στη Γράμμοστα, μάλιστα η παράδοση, όπως συνηθίζει στα σημαντικά γεγονότα, την έκανε τραγούδι⁽³⁷⁾. Οι κάτοικοι που παρέμειναν στο ερειπωμένο χωριό ήταν πια λίγοι και σίγουρα αρκετά φτωχοί. Ο Weigand, στη διάρκεια του ταξιδιού που πραγματοποίησε το 1889, αναφέρεται συχνά στους Γραμμοστιάνους που συναντά σε όλες τις μεγάλες πόλεις αλλά για τη Γράμμοστα γράφει ότι έχει 300 ψυχές, η Αετομηλίτσα 400 και το Πληκάτι 250. Σε σημείωση του ίδιου όλα αυτά τα χωριά μνημονεύονται στο Ethnographie de la Macédoine, (Φιλιππούπολη 1881), με ακόμα μικρότερο πληθυσμό: 210 κεφαλές φόρου συνολικά (500 ψυχές). Όποια στατιστική και να είναι σωστή

η βλαχόφωνη Μητρόπολη της Γράμμοστας παρά τις λεηλασίες και τις δύσκολες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στη Βόρεια Πίνδο κρατούσε ακόμα, μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αργότερα όμως, στη δεκαετία 1930, δεν θυμίζει σε τίποτε τον άλλοτε λαμπρό οικισμό, υπάρχουν μόνο ελάχιστα ταπεινά σπίτια τριγυρισμένα από απέραντα ερείπια.

Διαβάζοντας την απογραφή της 15^{ης} - 16^{ης} Μαΐου 1928, η νεοσύστατη (1927) κοινότητα Γράμμου είχε 13 κατοίκους, πιθανόν δεν είχαν ανέβει ακόμα οι κτηνοτρόφοι, αφού στο αναμνηστικό λεύκωμα της Μητρόπολης Καστοριάς διαβάζουμε ότι είχε 60 οικογένειες. Για σχολείο ούτε λόγος, όμως το καλοκαίρι στον ενοριακό ναό της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου** είναι εφημέριος ο παπά-Δαμιανός Καρακώπτας που τον χειμώνα ακολουθούσε τους «βλαχοποιημένες» ενοριίτες του, στο Άργος Ορεστικό. Το 1950, το χωριό είναι παντέρημο, ενώ μέχρι το 1974 ολόκληρη η περιοχή θεωρείται αυστηρά φυλασσόμενη στρατιωτική ζώνη. Οι πρώτοι κάτοικοι, κυρίως κτηνοτρόφοι, γύρισαν το 1952 με ό,τι τους είχε απομείνει, ξεκινώντας την οργάνωσή του τόπου με καινούργιες ελπίδες. Εκείνη την εποχή χτίζονται το Κοινοτικό κατάστημα, το τυροκομείο, τα γεφύρια, άρχισαν από κοντά η τηλεφωνική σύνδεση και ξεκινά η διάνοιξη του δρόμου που ολοκληρώθηκε το 1966. Στα χρόνια μας ήρθε το ρεύμα (2001), και η συνεχής ζήτηση οικοπέδων φέρνει κάθε χρόνο όλο και περισσότερους στα γραφεία της κοινότητας, όπου γίνονται οι δημοπρασίες.

Σήμερα, ο επισκέπτης αντικρίζει δεκατρείς κατοικίες, ενώ κάθε χρόνο, όλο και περισσότεροι εκδίδουν άδειες ανέγερσης. Στο κέντρο, βρίσκεται το παλιό κτήριο της **κοινότητας** που αρκετά χρόνια πριν επεκτάθηκε στεγάζοντας το **καφενείο**, που με την παρουσία της οικογένειας Σάκη Μάτσια που το νοικιάζει, έχει μεταμορφωθεί σε μια πρώτης τάξεως ταβέρνα - ψησταριά. Είναι αδύνατον κάποιος από τους επισκέπτες ή τους 28 κατοίκους ('01) που έρχεται ή φεύγει να μην περάσει από δω.

Από τις τρεις περίβλεπτες εκκλησίες της παλιάς Γράμμοστας: Κοίμηση Θεοτόκου, Αγία Παρασκευή και Άγιο Γεώργιο με σπουδαία ιστορικά κειμήλια, υπάρχουν μόνο τα ερείπια της παλιάς βασιλικής της Κοίμησης (18^{ου} αι.) και η καινούργια (1982), της **Κοίμησης της Θεοτόκου**.

Εβδομήντα χρόνια μετά την ίδρυση της κοινότητας Γράμμου, για ιστορικούς λόγους, η πολιτεία με το σχέδιο Καποδίστριας (Ν.2539/1997, ΦΕΚ 244/Δ/4-12-1997) περί «σύστασης των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης» του 1997, διατήρησε την ανεξαρτησία της κοινότητας, με έδρα το Άργος Ορεστικό (75 χλμ., μακρύτερα) και 203 εγγεγραμμένους, από τους οποίους ψήφισαν οι 185 (2002). Στο ορεινό συγκρότημα του Γράμμου, ειδικά στην περιοχή του σημερινού χωριού υπάρχουν τα πιο εκτεταμένα, πλούσια και αδιάσπαστα αλπικά βοσκοτόπια στο Νομό Καστοριάς, ίσως τα μεγαλύτερα στην Ελλάδα. Η έκτασή τους είναι περίπου 60.000 στρ. και αποτελείται από

Λίμνη Γκιστόβα: φώτο Νίκος Ζουρνατζής

δεκάδες είδη φυτών (εκ των οποίων πολλά σπάνια φαρμακευτικά), άφθονο χορτάρι και νανώδεις θάμνους. Από αυτά τα λιβάδια, τα 40.000 στρ. ανήκουν στην κοινότητα Γράμμου και είναι από τους πιο σημαντικούς και υγιείς βοσκότοπους πράγμα σημαντικό για την μετακινούμενη (νομαδική), κτηνοτροφία, που μεταφέρει εδώ κάθε καλοκαίρι 1.500 βοοειδή και 1.350 πρόβατα⁽³⁸⁾. Σε κάθε περίπτωση, οι δύσκολα χαραγμένοι αγροτικοί δρόμοι και τα δεκάδες μονοπάτια οδηγούν τα βήματα των πεζοπόρων σε εκπληκτικές κορυφές με έξοχη χωρίς όρια θέα. Η διαδρομή Γράμμος - Αετομηλίτσα από το νέο δρόμο είναι πλέον γεγονός και όλοι οι επισκέπτες δεν χάνουν την ευκαιρία να επισκεφτούν το γνωστό βλαχοχώρι. Είναι μόλις δεκαεννιά χλμ., δέκα πέντε λιγότερα από όσα θα κάνετε μέσω λίμνης Αρένων.

Ένα μοναδικό τοπίο στη Βόρεια Πίνδο που θα μείνει ανεξίτηλα χαραγμένο στη μνήμη σας είναι η αθέατη από χαμηλότερα, η **αλπική Λίμνη του Γράμμου** στα 2380 μ. ύψ. στη θέση «Γκιστόβα», η ψηλότερη στην Ελλάδα, με τα σκουρόχρωμα νερά που φιλοξενούν το σπάνιο αλπικό τρίτωνο (*Triturus albestris*). Κοντά βρίσκεται και η κορυφή «2520», τρίτη σε ύψος στη χώρα (2521 μ. ύψ.), μετά τον Όλυμπο και τον Σμόλικα. Στο χωριό, έρχονται δεκάδες ορειβάτες και περιηγητές με σκοπό να ανέβουν τις τριγύρω ψηλές κορφές, ενώ βέβαιο είναι ότι όλοι οι ορειβατικοί σύλλογοι περιλαμβάνουν στο πρόγραμμά τους μια εξόρμηση στο βόρειο Γράμμο. Εξίσου βέβαιο είναι ότι όλη αυτή η κορυφογραμμή που καλύπτει μια μεγάλη περιοχή, μέχρι κάτω στο νομό Ιωαννίνων, συνορεύει με τους Αλβανικούς νομούς Κορυτσάς και Κολώνιας πράγμα που επιτρέπει σε πεζοπόρους της άλλης πλευράς να έρχονται εδώ πάνω. Δεν αποκλείονται, λοιπόν, φιλικές συναντήσεις. Σε κάθε περίπτωση, μη χάσετε την ευκαιρία για αυτή την περιπετειώδη διαδρομή, ειδικά αν έχει καλό καιρό. Ενημερώστε για τη πρόθεσή σας τον ιδιοκτήτη του καφενείου και ξεκινήστε. Η ευρύτερη περιοχή της κοινότητας Γράμμου μπορεί να μην έχει ατελείωτα δάση, όπως τα μέρη που προσπελάσατε για να φτάσετε εδώ, διαθέτει όμως πανύψηλες βουνοκορφές, θαυμάσια αλπικά λιβάδια και το κυριότερο, πεντακάθαρη ατμόσφαιρα και μια γαλήνη που θα σας θυμίσει τις πιο καλές στιγμές που έχετε περάσει δίπλα σε αγαπημένα σας πρόσωπα.

Γράμμος: Τα απέραντα βοσκοτόπια, η αλπική κοιλάδα και ο οικισμός του ιστορικού Γράμμου το 2004. Την ματιά ελκύουν οι πανέμορφες βουνοκορφές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

⁽¹⁾ Τα παλιότερα ήταν, το Παλιοκρυμνίσι, το Δρυάνοβο, το Πέτριτζκο (Πετρίτσι), η Τσιούκα, η Ζάμπιανη, τα μεταγενέστερα ήταν το Παραποκό, το Παλιοχώρι, η Ρέντα, η Χαλκιά, η Φράξος, Δημήτριος Τσιγγαλος, πρακτικά Β' συμποσίου (1979) 79, 81, 84, 85.

⁽²⁾ Αργύρης Π. Π. Πετρονάκης (2003) 902.

⁽³⁾ Δημήτριος Ν. Τσιγγαλος, *Το Επταχώρι* (1979) 123-129. Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου *Εκκλησίες* 2, (1982) 35-45.

⁽⁴⁾ Βούλγαρος αρχικομιτατζής της Δυτικής Μακεδονίας που στην έναρξη του Β' Βαλκανικού πολέμου, τον Ιούνιο του 1913, επανήλθε από τη Βουλγαρία επικεφαλής ενόπλου σώματος για να οργανώσει επαναστατικό κίνημα στα μετόπισθεν του Ελληνικού Στρατού. Νικολάου Ι. Μέρτζου (2001) 101.

^(4a) Σ. Κάσσου - Α. Τακαλιού (2009) 67.

⁽⁵⁾ Όσους συναντήσαμε από την Αετομηλίτσα μέχρι το Νεστόριο το αναφέρουν Λιανοτόπι, το ίδιο και οι πινακίδες, όμως η ονομασία Λινοτόπι είναι αυτή που αποτελεί «κοινό τόπο στις κτητορικές επιγραφές». Αναστασία Γ. Τούρτα (1991) 41.

⁽⁶⁾ Τη γραφή Ληνοτόπι καθιέρωσε ο Α. Δ. Κεραμόπουλλος, ως προερχόμενη από το (Ελ)ληνοτόπι. Τούρτα ό.π.41. Επίσης, στην εργασία του, «Αρχιερατική επιστολή...» πληροφορούμαστε ότι μετά την καταστροφή του Ελληνοτοπίου από Αλβανούς, κάτοικοι μετοίκησαν στη Βλάστη και, από εκεί, στις Σέρρες. Μεταξύ τους ήταν και ο Στέργιος Δούμπας, γεννηθείς

στη Βλάστη, γιος του Μιχαήλ Δούμπα από τη Μοσχόπολη. Ο Στέργιος φαίνεται ότι από τις Σέρρες πήγε στη Βιέννη, (μετέπειτα ονομάστηκε βαρόνος), ενώ άλλος κλάδος της οικογενείας βρέθηκε στο Άργος Ορεστικό όπου ασχολήθηκε με τη χρυσοχοϊκή τέχνη. Στο νεκροταφείο της Βιέννης υπάρχει επιτάφιο επίγραμμα: «Stergio Dumba | geb.zu Blaci Macedonien 1794 | gest. Zu Wien 1870». Αντωνίου Δ. Κεραμόπουλλου (1956) 17. Για τον Βαρόνο Κων. Βέλιο βλ. Μιχ. Αθ. Καλινδέρη (1973) 15 - 78.

⁽⁷⁾ Μοσχόπολη (Voscoroja - Βοσκόπολη): (1330 - 1600 ίδρυση, 1769 1^η καταστροφή, 1792 2^η καταστροφή, 1916 3^η καταστροφή - 1930). Η οικονομική ευμάρεια των αποδήμων Μοσχοπολιτών (οικογένεια Σίνα) στην Βενετία, Βιέννη, Ουγγαρία, Οδησσό και τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες έφερε σχολές, (Νέα Ακαδημία) το δεύτερο τυπογραφείο στον ελληνικό χώρο, (μέχρι τότε είχε μόνο η Κωνσταντινούπολη) επιβλητικούς ναούς, με αξιόλογες τοιχογραφίες κ.ά. «Εκ της Θεοφρουρήτου Χώρας Βοσκοπόλεως», όπως γράφει το εξώφυλλο του βιβλίου του «Πίστις» έλκει την καταγωγή του, ο Νεκτάριος Τέρπος (1690 - 1740), κληρικός και διδάσκαλος που απέτρεψε με τα κηρύγματά του πολλούς εξισλαμισμούς. Έγινε από τους μεγαλύτερους εθνοφωτιστές, ενώ με τη διδασκαλία και το βιβλίο του «Πίστις», που τυπώθηκε στη Βενετία, το 1732, προετοίμασε τον ερχομό του Ρήγα. Κωνσταντίνου Κούρκουλα (1971) 63 - 67 και Απόστολου Αθ. Γλαβίνα (1999)

29-44.

⁽⁸⁾ Μάρκου Γκιόλια (2004) 382.

⁽⁹⁾ Γνωστές εργασίες τους είναι η ανακαίνιση του παλιού τέμπλου στο ναό της Μεταμορφώσεως του Μεγάλου Μετεώρου από τον ξυλογλύπτη Κώστα και τον συνώνυμό του Κωνσταντίνο από το Λινοτόπι, και κατασκευή του τέμπλου της μονής Δουσίκου Τρικάλων, «ετελιώθη ο παρόν τέμπλος δια χειρός Κωνσταντίνου και εκ του αδελφού μακαρήτι Μιχάλη και εξαδέλφων Δημήτρη και Γεώργη. Εκ χωριων Λινοτόπι. 1767». Δημήτριος Γ. Καλούσιος (1993) 218, 231, 232. Βλ. και Τούρτα ό.π. 43 σημ. 138 όπου αναφέρεται ότι το τέμπλο κατασκευάστηκε για την εκκλησία της Πόρτα Παναγιάς και στοίχισε 1200 γρόσια. Αργότερα πουλήθηκε στη μονή Δουσίκου.

⁽¹⁰⁾ Alan J. B. Wace – Maurice S. Thompson (1989) 215 – 216.

⁽¹¹⁾ Ο Γεώργιος το 1657 σε συνεργασία με τους συγχωριανούς του Ιωάννη και Δημήτριο ιστόρησε τον κυρίως ναό του Προφήτη Ηλία Ζίτσας Ιωαννίνων, το όνομα του Ζωγράφου Κωνσταντίνου φέρει εικόνα της δέησης, του 1636, που προέρχεται από το τέμπλο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κουκούλι Ζαγορίου (στο Μουσείο Ιωαννίνων). Ο Κωνσταντίνος, γιος του αγιογράφου Μιχαήλ τον οποίο βοήθησε στην τοιχογράφηση δύο εκκλησιών: την πρώτη φορά μόνος του, το 1620, στο ναό του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, και τη δεύτερη φορά μαζί με το συγχωριανό του Νικόλαο, το 1630, στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Σαρακήνιστα της Βορείου Ηπείρου, ενώ το 1653 με τη βοήθεια του μαθητή του Νικολάου, ιστόρησε το καθολικό της Ι. Μ. Προφήτη Ηλία στη Στεγόπολη της Βορείου Ηπείρου. Φοίβος Ι. Πιορρίνος (1984) 75, 124, 210. Ακολουθούν πολλοί ακόμα, πιθανόν με οικογενειακά συνεργεία που διευρύνουν τους ορίζοντες και παρουσιάζουν αξιολογή γεωγραφική εξάπλωση στην Ήπειρο, Νότια Αλβανία και Βόρεια Μακεδονία, έως το Πήλιο και την Αιτωλία, (Λινοτόπι, Παλατίτσια (1570), μονή Φωτμού (1589), μονή Μακρυαλέξη (1599), Γεωργουτσάτες (1617), Βίτσα (1618/19), Μονοδένδρι (1619/20), Κλειδωνιά, Riljevo (1627), Τσιάτιστα (1626/27), Σαρακήνιστα (1630), μονή Πατέρων (1631), Καστοριά (1639), Τύρναβος (1632 - 1646), Ζαγορά (1645/46), Ελαφότοπος, Δρυόβουνο (1652), Στεγόπολη (1653), Ζέρμα (1656). Βλ. Τούρτα ό.π. πίνακες, 137, κυρίως 225 – 230.

^(11α) Περισσότερα βλ. Δημήτριος Ν. Κωνσταντίος (2001) 47 – 51. Καπεσοβίτες Ζωγράφοι, Πολιτιστικός Σύλλογος Καπέσοβου [Αθήνα] 2003.

⁽¹²⁾ Χρυσάνθη Μαυροπούλου – Τσιούμη, Θεσσαλονίκη χ.χ., 92 - 93. Τούρτα ό.π. 42.

⁽¹³⁾ Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson ό.π. 213, σημ. 150.

⁽¹⁴⁾ Γεώργιος Π. Τσότσος (2003) 282. Για το Κρούσοβο γενικά βλ. Σοφία Ηλιάδου – Τάχου (2004) 43 – 98. Για το Κρούσοβο και το Μεγάροβο βλ. Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας (2003) 739 – 784, 799 – 851. Για την εγκα-

Γράμμος: Η ερειπωμένη βασιλική του 18ου αιώνα, αφιερωμένη στην κοίμηση της Θεοτόκου

τάσταση στο Κρούσοβο και την Αχρίδα βλ. Gustav Weigand (2001) 83, 99.

^(14α) Αναστασία Τούρτα (1991) 11.

^(15-15α-15β) Παντελή Τσαμίση (1946) 126, 124.

⁽¹⁶⁾ Χρήστος Πατρινέλης, Σωτήρης Κίσσας κ.ά, (1997) 199.

⁽¹⁷⁾ Νικόλαος Δ. Σιώκης (2002) 138.

⁽¹⁸⁾ Γενικά για την επιγραφή, βλ. Μίλτος Γαρίδης (1985) 183 – 203.

⁽¹⁹⁾ Γενικά για τον Αγ. Ζαχαρία, βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική κατά τον 16° αι.», ΙΑ' Συμπ. ΧΑΕ (1991) 26 – 28. [Καθολικά Ζάβορδας, Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς. Ναοί Καστοριάς]. Χαράλαμπος Μπούρας, «Στηρίξεις συνεπτυγμένων τρούλων σε μονόκλιτους ναούς», Ευφρόσυνο Β', Αθήνα (1992) 407 – 415. [Καστοριά, Άγιος Ζαχαρίας]. Ε. Δεληγιάννη – Δωρή, «Εισαγωγή στη μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη», 15^{ος} – 16^{ος} αι. (Φοιτητικές σημειώσεις, Α' και Β'), Αθήνα, 1990. [Καστοριά, Άγιος Ζαχαρίας]. Πατρινέλης - Κίσσας κ.ά, ό.π. 181 – 199. [Ναοί Καστοριάς, Γράμμος, Άγιος Ζαχαρίας].

⁽²⁰⁾ Δημήτρης Μπούσμπουρας (1999) § 4.7.2.4 Βίδρα.

⁽²¹⁾ Η Ρέσνα (Αρέσιανη στη βλάχικη), στη σημερινή Π.Γ.Δ.Μ. είχε ελληνικό πληθυσμό και σχολείο, που κατεδαφίστηκε το 1998. Ο Γ. Παπανδρέου υπουργός

εξωτερικών τότε, είχε αναφέρει σε απάντηση (υπ. αριθ. 6618 από 8.2.99, απαντήθηκε στις 24.2.99), προς τον βουλευτή κ. Ευγ. Χαϊτίδη ότι: «...η κατεδάφιση ενός κτηρίου συνδεδεμένου με την πολιτιστική και ιστορική παρουσία του ελληνισμού στην περιοχή, θεωρούμε ότι ήταν αποτέλεσμα ενεργειών διαφόρων κύκλων, που επιθυμούν την παραχάραξη ή και αλλοίωση των μνημείων και των στοιχείων της διαρκούς ελληνικής παρουσίας στην περιοχή της Πελαγονίας ...». Πηγή (Μάρτιος 2006): www.papandreou.gr, λήμμα: Ρέσνα. Για την Μηλόβιστα και τη Ρέσνα βλ. Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας (2003) 875 – 883, 892 – 898.

(22) Weigand ό.π. 89.

(23) Χαρητάκης Ι. Παπαιωάννου ²(2005) 21, 23. Δημήτρης Μπούσμπουρας ό.π. § 4.7.2.3 Αγριόγιδο σελ 4.

(24) Γκιόλια ό.π. 382.

(25) Πατσιαούρας Φίλιππος, προερχόμενος από ισχυρό οικογενειακό τσελιγκάτο των Αγράφων, υπήρξε μέλος αποστολής αντάρτικου σώματος στην Κρήτη, για τον οποίο λέγεται ότι ακόμα και περικυκλωμένος από ιππικό και τέσσερις λόχους φαντάρων απορρίπτει την πρόταση παράδοσης: «...Παρουσιάσου, βρέ ληστή και συ βρέ Πατσιαούρα | Μηδά είμαι κόρη να ντραπώ, νύφη να προσκηνήσω | εγώ είμαι ο πρώτος ο ληστής⁽¹⁾, με λένουν Πατσιαούρα». Θοδωρή Α. Νημά ²(1983) 170, Νο 18. ⁽¹⁾ Άγραφος νόμος των ληστανταρτών σύμφωνα με τον οποίο η αναγκαστική παράδοση κρίνεται ως ατίμωση. Γκιόλια ό.π. 510.

(26) Μεγάλο τσελιγκάτο της Γράμμοστας με χιλιάδες αιγοπρόβατα που διέσχισε ένοπλο τη Μακεδονία επί 250 χρόνια. Στο Βελεστίνο, όπου τα γαϊμαδιά τους, είχαν κουμπαριά με την πατρική οικογένεια του Ρήγα Βελεστινλή, την οποία εξανδράπησαν οι Οθωμανοί, μετά τον στραγγαλισμό του Εθνομάρτυρα στο φρούριο του Βελιγραδίου, το 1798. Οι Πισιωταίοι έσωσαν από τη σφαγή τον 13χρονο τότε Παναγιώτη, ανιψιό του Ρήγα, γιο του αδελφού του Δημήτρη. Νικολάου Ι. Μέρτζου ό.π. 123, 194.

(27) Θεόδωρος Α. Νημάς (1995) 258. Μέρτζος ό.π. 346.

(28) Αργυρώ Καραμπερίδη (2003) 292, 299. Ελένη Κ. Μακρή (1982) 94. Από το Γράμμο καταγόταν ο ζωγράφος Ευστάθιος που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή της Μονής Ευαγγελίστριας (1700) στην Κυψέλη (Χώσσηψη) Άρτας. Χρήστος Δ. Μεράντζας (2007) 18. Επίσης ο Ευστάθιος υπογράφει το 1730 την παράσταση του Ευαγγελισμού, στην Ωραία Πύλη της Αγίας Παρασκευής στο Πισοδέρι Φλώρινας. Φοίβος Ι. Πιομπίνος ό.π. 118.

(29) Ευγενία Δρακοπούλου (2006) 104.

(30) Κωνσταντίνος Ν. Σάθας ²(1962) 482.

(31) Κ. Ν. Σάθα ό.π. 486.

(32) Ιωακείμ Μαρτινιανού (1965) 165.

(33) Κ. Ν. Σάθα ό.π.496.

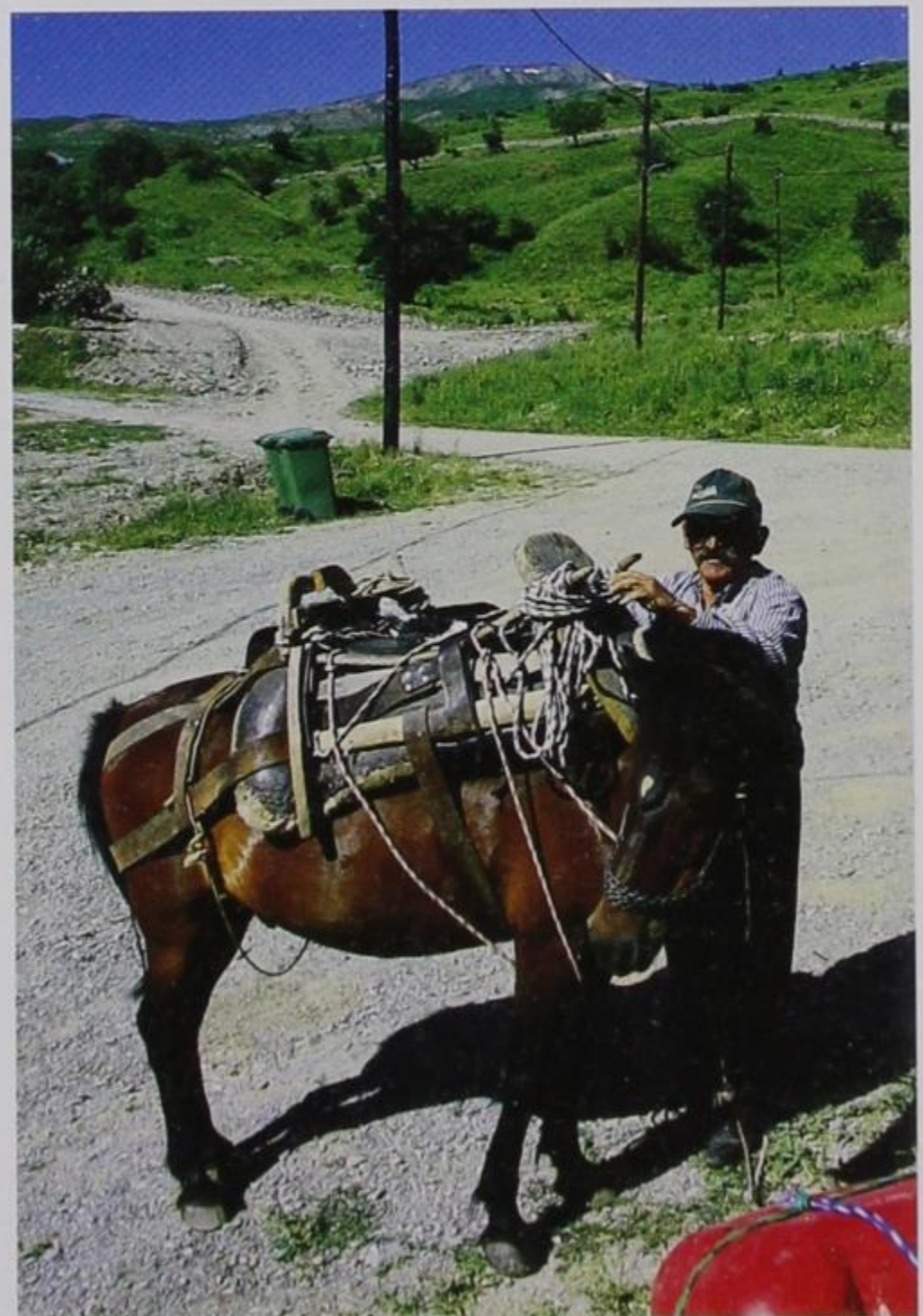
(34) Κούλα Ξηραδάκη (1995) 178.

(35) Για το Μοναστήρι γενικά βλ. Αντώνης Μιχ. Κολτσίδας 2003.

(36) Μαρτινιανού ό.π.181.

(37) Το τραγούδι Γραμμουστηνίτισσα καταγράφει ο Στίλπων Π. Κυριακίδης: «Μαρή Γραμμουστηνίτισσα κι' από το Λιανοτόπι, | τί ν' τα ντουφέκια πόπιφταν, πουλύ βαριά βρουντούσαν; | Μήνα σε γάμου ρίχνουνταν, μήνα σε πανηγύρι; | Ουδέ σε γάμου ρίχνουνταν ουδέ σε πανηγύρι. | Μας πάτησαν τη Γράμμουστα κι' αυτό το Λιανοτόπι. | Πήραν άσπρα, πήραν φλουριά, πήραν μαργαριτάρια, | πήραν τη Νικουλάκαινα, την μικροπαντρεμένη». Στίλπων Π. Κυριακίδης (1956) 416, Νο 6. Παραλλαγή του έχει καταγράψει ο Χαράλαμπος Ρεμπέλης όπου αντί για φλουριά και την αρπαγή της Νικουλάκαινας αναφέρει: «Πήραν παιδιά απ' το δάσκαλο, κορίτσι' απ' το γκεργκέφι, | Πήραν και τ' αρχοντόϊπουλο το γυιό που Πατσιαούρα». Χαράλαμπος Ρεμπέλης (2005) 34, Νο 36.

(38) Στοιχεία της Κοινότητας Γράμμου. Περισσότερα βλ. στην Ειδική Λιβαδοπονική μελέτη Όρους Γράμμου, (Αρκτούρος & εργαστήριο λιβαδικής οικολογίας του ΑΠΘ: 2001). Συμπληρωματικά βλ. Δημήτρης Μπούσμπουρας ό.π § 5.4.2.2 Κτηνοτροφία σελ 10. Από αυτές τις μελέτες, και μάλιστα μετά την εφαρμογή του επιχειρησιακού προγράμματος «Αγροτική Ανάπτυξη – Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου 2000 - 2006» (ΚΥΑ 103/20.4.2001, ΦΕΚ 747/14.6.2001) με προϋπολογισμό 100 δισ. δρχ., συμπεραίνεται ότι η κτηνοτροφική δραστηριότητα αντί να αυξηθεί, που ήταν ο στόχος, μειώθηκε δραματικά!.

0 1 2 3 4 5 χλμ.

ΑΛΒΑΝΙΑ

Πολυάνεμο

Κορφούλα

Κορνηνάδες

Κάτω Πτεριά

Πτεριά

Διποταμιά

Ακόντιο

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Χιονάτο

Μεσόβραχο

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Μ. ΤΙΜΙΟΥ
ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
Καλή Βρύση

Τρίλοφα

Μονόπυλο

ΚΟΙΜΗΣΗ
ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Γιαννοχώρι

Αιμυρούδι

2015

Φούσια

1603

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Στενά

Λιβαδότοπος

Νεστόρο

Φλάμπουρο

Βέρνικ

Αγιός Ζαχαρίας

ΑΓ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΠΑΝΑΡΙΑ

Παλιόχωρι

Λιανοσπίθι

Γλυκονέρι

ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗ

ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ

Περιστέρα

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Λπσιστέρι

Μαυρόκαμπος

ΑΓ. ΝΙΚΗΤΑΣ

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ

Μ. ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗ
(ΖΗΚΟΒΙΤΣΑΣ)

Πεύκος

Μυροβλήτης

Νέα Κοτύλη

Κοτύλη

Αετομηλίτσα

Πευκόφυτο

Κυφέλη

2085

2073

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κορυμφόρας

ΦΟΥΣΙΑ - ΤΡΙΛΟΦΟ - ΜΟΝΟΠΥΛΟ - ΓΙΑΝΝΟΧΩΡΙ - ΛΙΒΑΔΟΤΟΠΙ

Φούσια: Η ευρύτερη κατάφυτη περιοχή. Ανάμεσα από τα έλατα διακρίνεται ο κυρίαρχος Αλιάκμων.

«Στα Γραμμοχώρια του Άνω Αλιάκμονα»

Όλα τα συστατικά της βόρειας Πίνδου: ψηλά βουνά, απότομες χαράδρες, άφθονα νερά, πλούσια βλάστηση και σπάνια είδη του ζωικού βασιλείου, είναι συγκεντρωμένα στην όμορφη περιοχή του βόρειου Γράμμου. Το ομώνυμο χωριό, το πεδίο «Μπαρούγκα - Φλάμπουρο» σε συνδυασμό με τα «Λιβάδια Έλμας» και το παρθένο από επεμβάσεις περιβάλλον, θα κατακλύσουν με ωραιότατες εικόνες τα μάτια και την ψυχή. Η περιοχή δεν είναι διαφημισμένη και, με εξαίρεση την κωμόπολη του Νεστορίου, θεωρείται δυσπρόσιτη. Όμως η απλοχεριά της φύσης έχει άλλο ειδικό βάρος και, σιγά αλλά σταθερά, κάνει την περιοχή γνωστή σ' ένα όλο και μεγαλύτερο κύκλο μυημένων περιηγητών.

Φούσια: Στη θέση των σπιτιών λιβάδια και λιγοστοί σωροί από πέτρες.

Η διάσχιση του βουνού από την κοινότητα του Γράμμου (Γράμμοστα) μέχρι τη Φούσια μέσα από το δασικό δίκτυο θα σας φέρει σε επαφή με ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φυσικά τοπία στην Ελλάδα. Η διασταύρωση (δστ. στο εξής) με τις πινακίδες προς «Μπαρούγκα», «Μούζα» και «Φούσια» απέχει μόλις 1,5 χλμ. από το χωριό. Ακολουθείστε τον καλοστρωμένο χωματόδρομο και περάστε την τοποθεσία «Λιβιάδια», μέχρι την επόμενη δστ., ανάμεσα στις κορυφές 1944 και 1771, όπου ο αυχένας. Από τον αυχένα φεύγει δρόμος αριστερά (N), προς την τοποθεσία «τυροκομείο» ανεβαίνει ψηλότερα, σχεδόν δίπλα στα σύνορα με την Αλβανία και κάνοντας έναν τεράστιο κύκλο, περνάει από τη θέση "Γκιστόβα" κοντά στη λίμνη του Γράμμου και γυρνάει πάλι στο Γράμμο (το χωριό).

Εσείς, στον αυχένα πάτε δεξιά και αφού περάσετε το ρέμα «Μπαρούγκα», θα μπείτε στο θαυμάσιο δάσος. Σε όλη τη διαδρομή σας "συνοδεύουν" λίγα ρόμπολα, αρκετές στροφές ενώ πιο κάτω, ψηλά ευθύκορμα μαυρόπευκα και οξιές. Κατηφορίζοντας, περνάτε δίπλα από την κορυφή Πέτρα (1614

μ.), μια κορυφή σαν πυραμίδα και σύντομα βρίσκεστε στον ευρύτερο χώρο της **Φούσιας**, που διασχίζεται από το ρέμα «Μπαρούγκα», όνομα που δόθηκε σε όλη την περιοχή, η οποία είναι γνωστή σαν **Διατηρητέο μνημείο της Φύσης Φλάμπουρο** (ΦΕΚ 656/B/1986). Φλάμπουρο ονομάζεται η κορυφή δίπλα από την οποία περάσατε και φτάνει τα 1882 μ. ύψ. Το δάσος αυτό είναι σπουδαίο, προστατεύεται, και μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει καμία δασοπονική εκμετάλλευση. Σύμφωνα με την υπ. απόφαση 105497/86, «...παρουσιάζει μεγάλη οικολογική σημασία», και περιλαμβάνει ένα φυσικό παρθένο μικτό δάσος οξιάς – υβριδογενούς ελάτης και μαύρης πεύκης στη θέση «Μπαρούγκα» ή «Φλάμπουρο» με συνολική έκταση 130 ha (ha: εκτάρια, επί 10στρ.= 1300 στρ.). Λόγοι περαιτέρω προστασίας οδήγησαν στο να συμπεριληφθεί στο δίκτυο «biogenetic reserves» (βιογενετικών αποθεμάτων) του συμβουλίου της Ευρώπης.

Στην ελληνική πλευρά του Γράμμου, εκτός από το κεντρικό χωριό (τη Γράμμοστα) υπήρχαν οι περιφερειακοί οικισμοί του: Φούσια,

Βετέρνικο, Λιβάδι και Πισκοχώρι, καθώς και το ανεξάρτητο Λινοτόπι με τον περιφερειακό οικισμό του, Άγιο Ζαχαρία. Οι αιτίες για την πληθυσμιακή αυτή συγκέντρωση σε τόσο ορεινά, απροσπέλαστα μέρη, πρέπει να αναζητηθούν στις ανακατατάξεις που έφεραν οι πολεμικές συγκρούσεις: την συνυφασμένη με την τουρκική κατάκτηση τρομοκρατία και τις βίαιες εξισλαμίσεις που ανάγκαζαν το ελληνοχριστιανικό στοιχείο να εγκαταλείπει τα εδάφη όπου μέχρι τότε ζούσε. Η αναζήτηση ασφαλέστερου καταφυγίου ώστε να εξασφαλιστεί η κοινωνική και πολιτισμική ζωή σε βάθος χρόνου και η φυγή όσο γινόταν πιο μακριά από τους δυνάστες, τους οδήγησε σε αυτά τα μέρη. Η οριακή γεωγραφική θέση της περιοχής είχε καθοριστική σημασία στη διαμόρφωση της πολυ-πολιτισμικότητας με τις διάφορες εθνοτικές ομάδες να κατοικούν είτε σε ξεχωριστές ζώνες είτε σε μικτά χωριά, ειδικά κατά τη μακρά περίοδο της τουρκοκρατίας, η οποία κράτησε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους. Η μικρασιατική καταστροφή και η μετέπειτα ανταλλαγή των πληθυσμών διαφοροποίησε την πληθυσμιακή σύνθεση, παίζοντας το δικό της ρόλο στις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες και την ιστορική παρουσία τους στην περιοχή.

Η ύπαρξη ορεινών μεταβυζαντινών εκκλησιών μαρτυρεί κοινότητες με οικονομική αυτοτέλεια και πλούτο. Αυτό συνέβαινε για παράδειγμα με τη **Φούσια** (και Φούσα στα 1000 μ. ύψ.), ένα μεγάλο και σημαντικό⁽¹⁾ χωριό που, όπως και το Βετέρνικο, λειτουργούσε και ευημερούσε περιφερειακά της Γράμμοντας αν και ταυτισμένο με αυτή. Πρέπει όμως να είχε μικρή δημογραφική δύναμη, γιατί τα ίχνη των κατοίκων της χάθηκαν στις νέες συνοικήσεις ανάμεσα σε πολυπληθέστερους βλάχους από άλλους οικισμούς, όπως το Μοναστήρι, ενώ κάποιοι άλλοι αναφέρονται να ακολούθησαν γραμμουστιάνικα φαλκάρια (συμπράξεις κτηνοτρόφων) στα ανατολικά εδάφη της π.Γ.Δ.Μ⁽²⁾. Σημαντικό για την κατοπινή εξέλιξη αυτών των οικισμών αποτελεί το γεγονός της πλήρους εγκατάλειψης,

πηγή: εφημ. Το Βήμα -17/10/1999, σελ. 6

Η 5η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ που συνήλθε στη Φούσια του Ανατολικού Γράμμου τον Ιανουάριο του 1949. Διακρίνονται από αριστερά οι: Μπαρτζιώτας, Δανιηλίδης, Ζαχαριάδης (με την τραγιάσκα), Σινάκος, Καραγιώργης, Πορφυρογένης, Βλατάς, Μαυρομμάτης, Ιωαννίδης, Λουλές, Χ. Χατζηβασιλείου, Γκρόζος, Στρίγγος, Ερβιθιάδης, Αλέγκρα Καπέτα (διακρίνεται μόνο το πρόσωπό της), Ζωγράφος, Κοτσάβρας, Βασβανάς, Γούσιος και Κολιγιάννης

εν αντιθέσει με τη Γράμμοστα. Οι πληθυσμοί έφυγαν χωρίς να επιστρέψουν ποτέ στα πατρία εδάφη, όπως έγινε και με το Λινοτόπι ή τη Νικολίτσα.

Ο αείμνηστος φιλόλογος Μιχάλης Ράπτης καταγράφει ένα άγνωστο τραγούδι που του είπε ο Κώστας Πίσσιος, γεννημένος στη Σλίμνιτσα το 1904, που μέσα από τους στίχους του αναφέρεται η στενή σχέση της Φούσιας με το γειτονικό Λινοτόπι και την ταυτόχρονη καταστροφή τους ως εξής: «Φούσα και Λινοτόπι, τα δυο μαζί χωριά | Δίδυμα αδέρφια στο διάβα των αιώνων | Λόγο δώσανε να μείνουν σταυραδέρφια | Βλάμηδες πιστοί, εδώ στον Προμαχώνα, | στου Γράμμου τα μαρτυρικά χωριά | Εδώ 'χουνε τις ρίζες τους βαθιά, | στην Μπέλιτσα τ' ορμητικά νερά. | Πού 'θε να βρούνε τέτοια ευφοροχώματα | εύφορα και τόσο καρπερά; | Μα η αποφράδα μέρα έφτασε | Στάχτη τα δυό τ'ά 'κανε ο οχτρός | οι βάνδαλοι Τουρκαλβανοί του Αλή».

Οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών κρατούν ζωντανή την ανάμνηση του εποικισμού από μωαμεθανούς Αλβανούς, οι οποίοι, αναζητώντας καλύτερες και ελεύθερες βοσκές, φτάσανε και εγκαταστάθηκαν σε αυτό το χώρο. Αναφέρουν⁽³⁾ μάλιστα σαν επικεφαλής του χωριού τον Φετί Μπέη, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση, ευνοήθηκε από

τον Αλή πασά των Ιωαννίνων για τις υπηρεσίες που του πρόσφερε, και εκείνος, για ανταμοιβή, του παραχώρησε το τσιφλικί Λιβαδοτόπι. Η ευρύτερη περιοχή ήταν θέατρο σκληρών μαχών σε όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα (1903-908) με πρωταγωνιστές πολλούς οπλαρχηγούς, όπως ο Νταλίπης (1872-1906), ο Καπετάν Κώτας (1863-1905), ο Βαγγέλης Στρεμπενιώτης (1872-1904). Μετά ακολούθησαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913). Με την κήρυξη του πρώτου, στις 5 Οκτωβρίου του 1912, αναπτερώθηκαν οι ελπίδες των κατοίκων για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Ήταν τόση η σιγουριά τους, σε συνεννόηση με τους δημογέροντες, προσκάλεσαν επιτροπές από τα γειτονικά Αλβανικά χωριά, Βιδόβα, Φούσια και Ζαγάρι, και τους συνέστησαν να παραδώσουν τα όπλα, υποσχόμενοι προστασία. Όμως η περιοχή ελεγχόταν από τον Σαλή Μπούτκα με βάση την Ερσέκα και δεν την άφηνε εύκολα, ανεξάρτητα από τη θέληση των επίσης Αλβανών κατοίκων. Εντυπωσιάζει όμως η στάση του επικεφαλής της Φούσιας, Φατί Μπέη που ειδοποίησε στα γύρω χωριά (Σλίμνιτσα, Μονόπυλο, Γιαννοχώρι, Καλή Βρύση), να φύγουν οι κάτοικοι, γιατί επίκειται επίθεση από την Ερσέκα. Έτσι γλίτωσε όλος ο πληθυσμός των χωριών.

Αργότερα και ενώ, στην άλλη άκρη της Ελλάδας, ξεκινούσαν οι μεγάλες διώξεις κατά των Ελλήνων της Ιωνίας, καθορίστηκαν τα νέα σύνορα και όλα αυτά τα εδάφη που περιλάμβαναν τη Βόρεια Ήπειρο δόθηκαν στο νεοσύστατο κράτος της Αλβανίας, όπως έλεγε το προηγούμενο, (4/17 Δεκ. 1913) «πρωτόκολλο της Φλωρεντίας». Με την ανακήρυξη της Αυτονομίας της Βορείου Ηπείρου, (17 Φεβρουαρίου 1914) αρχίζει να συγκροτείται ο στρατός της. Εκείνη την εποχή έφτασαν στα Γραμμοχώρια πολλοί οπλαρχηγοί μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ο Τσόντος - Βάρδας, που κοντά του μαζεύτηκαν πολλοί νέοι εθελοντές από τα γύρω χωριά. «Στις 14 Απριλίου αφίχθη στο Αρχηγείο των αυτονομικών δυνάμεων ο ταγματάρχης Πυροβολικού [Γεώργιος]

Φούσια: Λιτό και ταπεινό το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου χτισμένο από κρητικούς στρατιώτες το 1946.

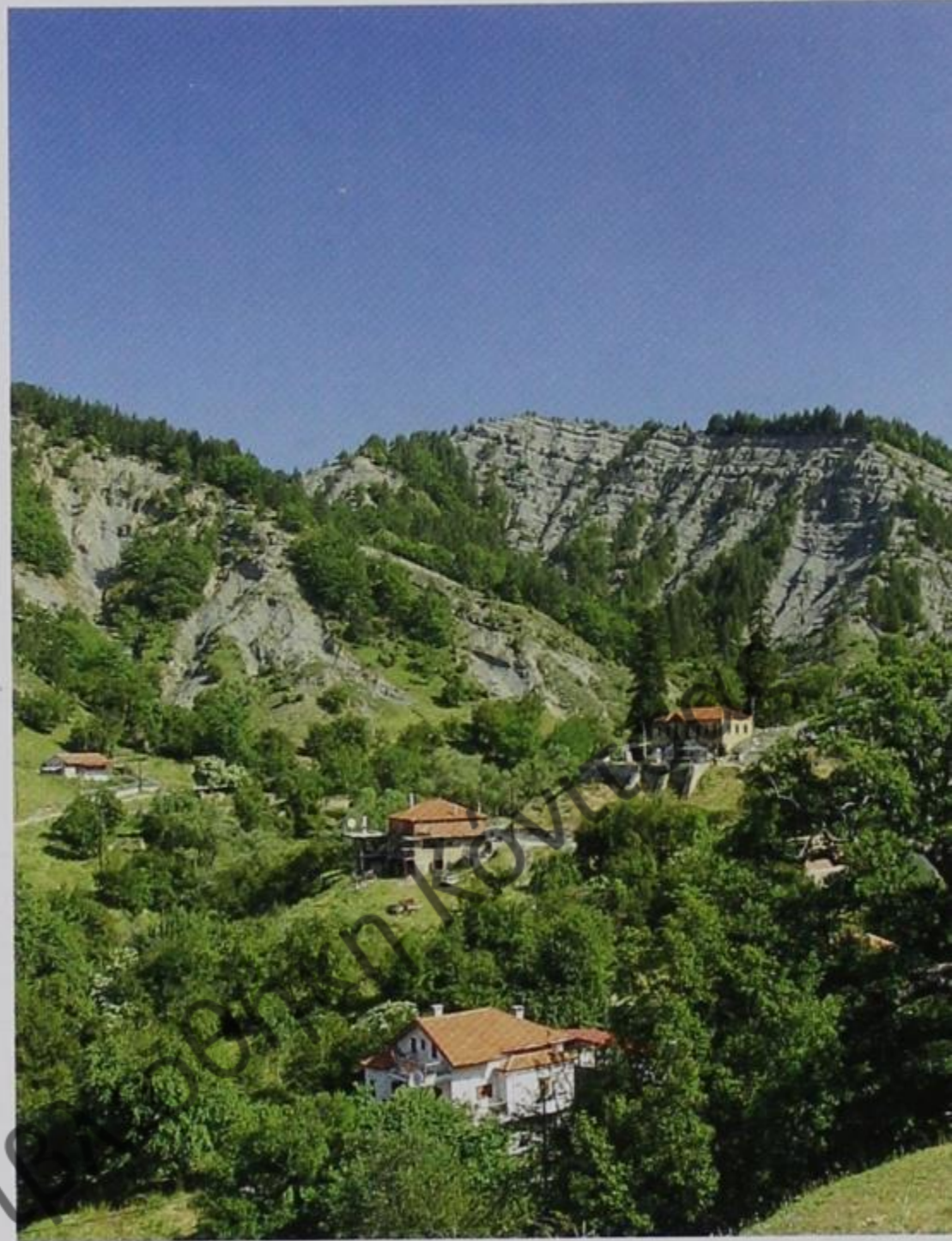
Τσόντος - Βάρδας και ανέλαβε την διοίκηση όλων των σωμάτων που είχαν συγκεντρωθεί στην περιοχή. Στις 20 Απριλίου ο Τσόντος - Βάρδας εγκατέστησε την έδρα του αρχηγείου του στο χωριό Φούσια»⁽⁴⁾. Εξορμώντας από τη Φούσια προέλασαν γρήγορα, και στις 23 Ιουνίου 1914 ο στρατός της Αυτόνομης Βόρειας Ηπείρου απελευθέρωσε την Κορυτσά και την επομένη τη Μοσχόπολη. Μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1914 - 1919) η Φούσια εκκενώθηκε, ακολουθώντας την τύχη των υπολοίπων και, όπως έγινε στον γειτονικό Άγιο Ζαχαρία, μόνο η ανάμνησή τους φωλιάζει πλέον στις μνήμες. Κατά τον οριστικό καθορισμό των συνόρων (1924) τύχη αγαθή στο πεπρωμένο τους, έφερε τα Γραμμοχώρια στην Ελληνική επικράτεια, εγκαθιστώντας από τότε, μια διμοιρία στο Μονόπυλο και ένα φυλάκιο στο Γιαννοχώρι⁽⁵⁾.

Στην εποχή μας, η Φούσια δεν έχει τίποτα που να θυμίζει πρότερη κατοίκηση. Περιπατώντας στο λιβαδάκι εκεί που κάποτε ήταν το χωριό, διαπιστώνετε ότι στην αιώνια πάλη των ανθρώπινων δημιουργημάτων με τη φύση, νικητής ήταν για άλλη μιά φορά η φύση. Μόνο ψηλότερα στο λόφο, σώζεται ένα μικρό πετρόχτιστο εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου, με δύο εντοιχισμένες, σκαλισμένες σε πέτρα,

επιγραφές που γράφουν: «Ανηγέρθη)(τω 1946 υπο Κρητών στρατιωτών» προφανώς κατά τον εμφύλιο, και η δεύτερη στο υπέρθυρο η οποία αναφέρει: «Ανακατασκευάστηκε το 1997 από το 601 τ.π.» τάγμα, της 61^{ης} Ταξιαρχίας με έδρα τη Θεσσαλονίκη, το οποίο έδρασε εδώ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου⁽⁶⁾ μαζί με το 504 της 21^{ης} Ταξιαρχίας. Αυτό το νεώτερο εκκλησάκι είναι το μοναδικό που θα δείτε στο χώρο, ενώ σύμφωνα με τον Αχιλλέα Παπαϊωάννου⁽⁷⁾ στη Φούσια εκτελέστηκε ο Γιώργης Γιαννούλης διοικητής του αρχηγείου Βοΐου - Γράμμου από το Επταχώρι Καστοριάς, που εθεωρείτο ένας «εκ των ικανοτέρων και τολμηρότερων ηγητόρων»⁽⁸⁾ του ΔΣΕ που έδρασε στο Γράμμο και το Βόιο. Το γρανιτένιο μνημείο που στήθηκε από επαναπατρισθέντες συναγωνιστές του στις 20 Αυγούστου 1995 έγραφε: «Γεώργιος Γιαννούλης - Καπετάνιος της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου δολοφονημένος από την ηγεσία του ΔΣΕ - 20 Αυγούστου 1948». Τον Αύγουστο του 1998 το μνημείο αυτό γκρεμίστηκε από "άγνωστους" δράστες.

Ολόκληρη η περιοχή που διασχίσατε γειτονεύει με την περιοχή της Κορυτσάς στην Αλβανία, στην οποία υπάγεται το όρος Μοράβα (1500 μ. ύψ.), και θεωρείται από τους ειδικούς συνδεδετική ζώνη για τους υποπληθυσμούς ειδών πανίδας, ιδιαίτερα των απειλούμενων ειδών **αρκούδας** (*Ursus arctos*) και **αγριόγιδου** (*Rupicapra rupicapra balcanica*). Στο πλαίσιο του προγράμματος Άρκτος (1^η φάση) του Αρκτούρου, είχε πραγματοποιηθεί αναγνωριστική περιοδεία και αυτοψία του βιοτόπου τους στον ορεινό όγκο Μοράβα, που αποτελεί τη φυσική συνέχεια του ορεινού όγκου του Γράμμου στο Αλβανικό έδαφος, συνοδεία του διευθυντή δασών Κορυτσάς κ. Stranji Pllaho και του υπεύθυνου θήρας Κορυτσάς κ. Piro Rojani. Έγινε διάσχιση του **Εθνικού Πάρκου Bosdovec**, μιας θαυμάσιας περιοχής με έκταση 1030 ha η οποία, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας της Αλβανίας, περιλαμβάνει πυκνό δάσος ελάτης

Τρίλοφο: τμήμα του οικισμού. Στο ψηλότερο σημείο διακρίνεται το παλιό σχολείο.

-μαύρης πεύκης, βραχώδεις περιοχές, χορτολιβαδικές, και αγροτικές εκτάσεις, και διέπεται με τους αντίστοιχους κανονισμούς με τα δικά μας «αισθητικά δάση»⁽⁹⁾. Η έρευνα αυτή, έγινε για την εκτίμηση της κατάστασης των βιοτόπων των πληθυσμών και της εξάπλωσης της αρκούδας στη νότια Αλβανία με ιδιαίτερη έμφαση στις συνδεδεμένες ζώνες μεταξύ των ορεινών όγκων Μοράβα και Γράμμου»⁽¹⁰⁾. Η γενική εικόνα της κατάστασης του δασικού βιοτόπου παρουσιάζεται πολύ ικανοποιητική.

Η φύση εδώ οργιάζει σ' ένα περιβάλλον που θα σας μείνει αξέχαστο. Από τη Φούσια ο κεντρικός δρόμος είναι μόλις εξακόσια μέτρα. Σε όλη τη διαδρομή προς το Τρίλοφο σας συνοδεύει μέσα στο φαράγγι, σωστό ποτάμι πια, ο Αλιάκμονας (Βίστριζα) με τις φιδίσιας καμπές του, που προδιαθέτει για ψάρεμα, όπως κάνουν αρκετοί κάτοικοι της περιο-

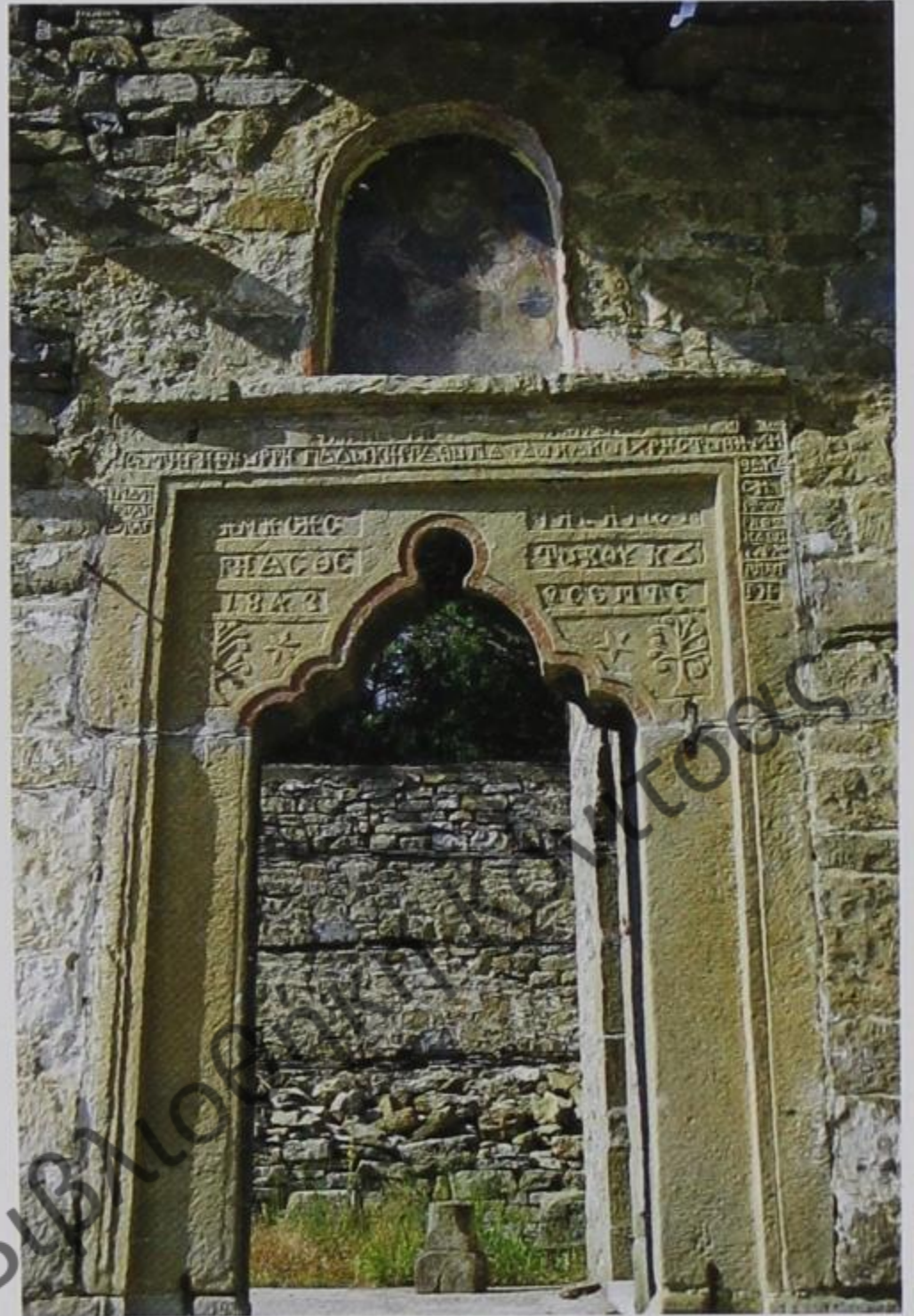
Σλίμνιτσα (1930): Πραγματικά μια μεγάλη κοινότητα με δεκάδες αρχοντικά και πολλά σπίτια. Λίγα χρόνια αργότερα δεν υπήρχε τίποτα. (αρχείο Μπουκουβάλα Πέτρου)

χής το καλοκαίρι. Τα δάση, από την ώρα που αφήσατε τη μεγάλη κοιλάδα του Γράμμου, όσο πάνε πυκνώνουν προσφέροντας ολοένα πιο όμορφα, ήρεμα τοπία. Από τις πυκνές συστάδες των δέντρων, αρκετά πριν φτάσετε στο χωριό, διακρίνετε το **Τρίλοφο** (Σλίμνιτσα και Σλήμνιτσα στα 1180 μ. ύψ.), χτισμένο ανάμεσα στην κορφή Κονοπίτσες (1334 μ. ύψ.) και Πόρος (1202 μ. ύψ.) ο «Άγιος Χριστόφορος» των ντόπιων, ονομασία που αντλεί από το παλιό ξωκλήσι που υπήρχε εκεί μέχρι πριν τον εμφύλιο. Όπως όλες οι πρώην κοινότητες του Άνω Αλιάκμονα υπάγεται στο **Δήμο Νεστορίου** και παλιότερα ήταν η μεγαλύτερη της περιοχής με διακόσιες οικογένειες (1880), ενώ στην απογραφή της 15^{ης} - 16^{ης} Μαΐου 1928 είχε 366 κατοίκους. Ένας παραπόταμος του Αλιάκμονα και ένα μικρό κοίλωμα του εδάφους χώριζε τους δύο μεγάλους μαχαλάδες που μέχρι τα χρόνια του Β' παγκοσμίου πολέμου, διέθεταν πολλές λιθόχτιστες αρχοντικές διώροφες και τριώροφες κατοικίες. Αυτές ήταν χτισμένες όπως σε όλα τα χωριά, σύμφωνα με την παράδοση, από Ηπειρώτες, (Πυρσογιαννίτες και Βουρμπιανίτες) μαστόρους και τα μπουλούκια τους. Από τη Σλίμνιτσα κατάγονται ο καπετάνιος **Βάσος** [Βασιλείος] **Φαρμάκης** [Γεωργίου], γιος του υλοτόμου Κώστα Γεωργίου, που κατά την επανάσταση

της Μακεδονίας, το 1878, συνεργάστηκε με τον **Δημήτριο Νταλίπη** από το Γάβρο, και ο οπλαρχηγός **Νικόλαος Μπέλλος**. Το θαρραλέο αυτό κίνημα απέτυχε, γιατί γύρω της ήταν πολλά μουσουλμανικά χωριά, οι κάτοικοι των οποίων εξεγέρθηκαν εναντίον των επαναστατών. Τότε όλη η περιοχή δέχθηκε τα αντίποινα του Τουρκαλβανού λήσταρχου Αμπιδίν και τα χωριά, ειδικά η Σλίμιτσα και το Μονόφυλλο, λεηλατήθηκαν ενώ πολλοί κάτοικοι τα εγκατέλειψαν καταφεύγοντας στην Καστοριά. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας (1881) εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο σημερινό Συκούριο (Μέγα Κεσερλί) Λάρισης και άλλοι στα Τρίκαλα, μεταξύ αυτών και ο προαναφερθείς Νικόλαος Μπέλλος.

Είναι αλήθεια ότι στις μέρες μας και, ενώ πέρασαν πολλές δεκαετίες εγκατάλειψης, γίνονται μεγάλες προσπάθειες από τους τριανταέναν μόνιμους κατοίκους (2001) για να χτιστούν και άλλα σπίτια, εκτός των δεκαεσσάρων που υπάρχουν σήμερα, και να ξαναζωντανέψει το χωριό. Την καλοκαιρινή περίοδο ανεβαίνουν όλοι οι ντόπιοι και φτιάχνουν, επισκευάζουν, χτίζουν, θυμίζοντας μελίσι που προετοιμάζει τη φωλιά του. Στο Τρίλοφο υπάρχουν τέσσερα από τα πιο όμορφα μνημεία των Γραμμοχωριών. Το πρώτο το συναντάτε δεξιά σας, λίγο πριν μπείτε στον οικισμό καθώς έρχεστε από τη Φούσια και δεν είναι άλλο, από την **πέτρινη σκεπαστή κρήνη** χτισμένη πάνω στο παλιό ρέμα που διέσχιζε το χωριό. Αμέσως μετά, αριστερά σας, είναι η **Κοίμηση της Θεοτόκου**, της οποίας σώζεται μόνο το κέλυφος, η δυτική και νότια είσοδος με την εικόνα της Παναγίας πάνω από το υπέρθυρο, και οι εξωτερικοί τοίχοι. Την άλλοτε μεγάλη εκκλησία λειτουργούσε (1928) ο παπα-Θόδωρος Τσαλδήκας και αργότερα, απ' όσο θυμούνται οι κάτοικοι ο παπα-Δημήτρης και ο παπα-Νικόλας. Μέσα στο παλιό κέλυφος χτίστηκε το 1992, με έξοδα των κατοίκων και εργασία του πολιτιστικού συλλόγου μικρή, νεότερη εκκλησία, που λειτουργείται λίγες φορές το χρόνο μετά από τον Άγιο

Τρίλοφο: Το παλιό μνημείο πεσόντων στους εθνικούς αγώνες.
 Πάνω δεξιά: Η νότια είσοδος της Κοίμησης της Θεοτόκου με την κτητορική επιγραφή.
 Κάτω: Η παλιά κρήνη.

Τρίλοφο: Μέσα στην παλιά Κοίμηση χτίστηκε η νέα, μικρότερη εκκλησία

Αθανάσιο, στο μεγάλο πανηγύρι του δεκαπενταύγουστου. Τότε έρχονται περισσότεροι από διακόσιοι προσκυνητές ακόμα και από τα γύρω χωριά. Στην αριστερή πλευρά της τοιχοποιίας ένα από τα χαμηλά πελεκημένα αγκωνάρια φέρει σκαλισμένη τη χρονολογία 1908. Δεν αποκλείεται να προσδιορίζει επισκευή, αφού από την κύρια μεγαλογράμματη επιγραφή στο τύμπανο της παλιότερης μνημειακής εισόδου και με την επικουρία του καθηγητή Αρχιτεκτονικής κ. Αργύρη Πετρονώτη, μαθαίνουμε ότι χτίστηκε το 1843:

A) Η κύρια μεγαλογράμματη επιγραφή στο τύμπανο, εκατέρωθεν της κορυφής του ανοίγματος:

α) Μεταγράφεται:

ΚΗΜΗCΗC	ΤΗC	ΗΠΕΡ
ΑΓΗΑC	ΘΕ	ΤΩΚΩΥ ΚΟΥ
Χ	1843	2 CEMTE

β) Ορθογραφείται και συμπληρώνεται:

ΚΟΙΜΗCΙC	ΤΗC	ΥΠΕΡ -
ΑΓΙΑC	ΘΕ -	ΟΤΟΚΟΥ {ΚΟΥ}
Χ	1843	2 CEM[Π]ΤΕ[ΜΒΡΙΟΥ]

B) Η επιγραφή στο πάνω οριζόντιο μέρος του θυρώματος και στην κεφαλή των παραστάδων:
1) Πάνω - πάνω δύο μεμονωμένες λέξεις. Η δεξιά δυσανάγνωστη.

Η αριστερή: α) μεταγράφεται: ΠΡΩΕCΤΗ και β) ορθογραφείται ΠΡΟΕCΤΟΙ με ευνόητο νόημα.
2) Η μεγάλη συνεχής σειρά παρέχει τα ονόματα των Προεστών:

CΩΤΗΡΗ ΓΗΩΡΓΗ ΠΑΔΩΚΙΡΓΑ ΘΩΜΑ ΥΔΩΚΑΚΩ ΧΡΗCΤΩ ΘΗΜΗ Εύκολη είναι η απόδοση των ονομάτων εκτός του τρίτου και πέμπτου, στο οποίο κάποιο «Κ» μπορεί να σημαίνει «N».

2^α) Συνεχίζεται στη δεξιά παραστάδα: **ΘΑΝΑ | CΗ | ΓΙΩΡ | ΓΗ ΘΟ | ΜΑ ΓΗ | ΩΡΓΟ | ΓΗΩΡ | ΓΗ**

3) Στην κορυφή της αριστερής παραστάδας:
α) Μεταγράφεται: **ΜΑΤΟ | ΡΟΥΔΗ (;) | ΑC** β) Ορθογραφείται και συμπληρώνεται: **ΜΑ[Σ]ΤΟ ΡΟΥ - [ΑΝ] ΔΡ ΕΑΣ (;)** ο μάστορας που από ό,τι φαίνεται, γνωρίζει καλά τη γλυπτική.

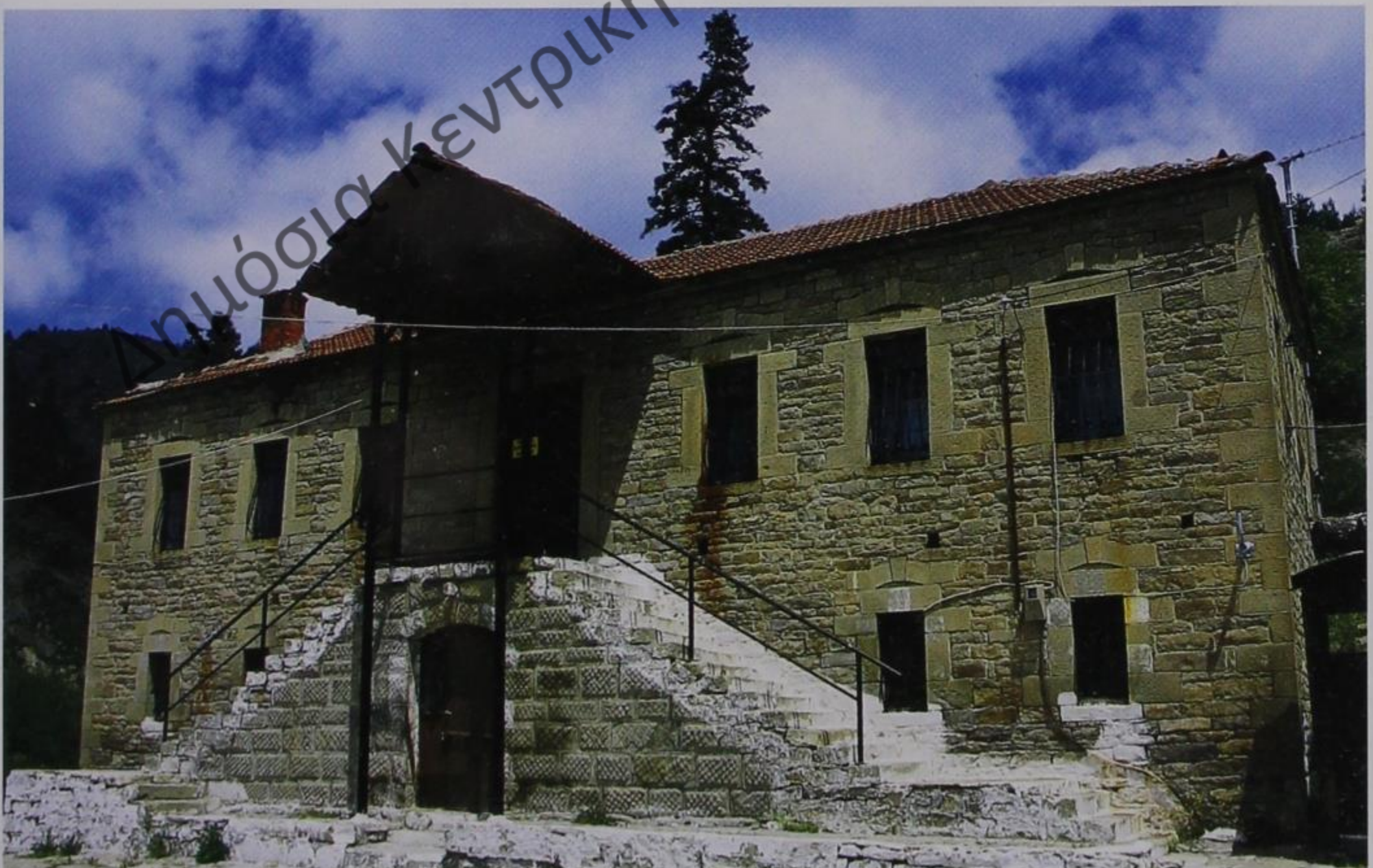
Λίγο πιο κάτω, στον ίδιο λόφο που προσδιόριζε το όριο του Κάτω με τον Πάνω μαχαλά βρίσκεται σε καλή κατάσταση το θαυμάσιο λιθόχτιστο **Δημοτικό Σχολείο** χτισμένο το 1924 με έξοδα του Αλεξίου Σαμαρά που διέπρεψε στο εμπόριο ξυλείας στο Βόλο. Αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα οικοδόμησης αρβανιτών μαστόρων από τη Στίκα της Κολώνιας (σύμφωνα με μαρτυρία του Βασ. Παπαγεωργίου - καλοκαίρι 2004, που του μετέδωσε ο αείμνηστος Πίσσος Θεόδωρος του Νικολάου). Στο διτάξιο σχολείο φοιτούσαν, το 1928, εξήντα οκτώ μαθητές, ενώ το νηπιαγωγείο είχε άλλους είκοσι δύο. Υπήρξε μάρτυρας όλων των συνταρακτικών γεγονότων, ενώ, και σήμερα, χρησιμοποιείται από το στρατό (574 τ.π.) για φυλάκιο. Στο χωριό υπάρχουν πλέον δύο ξενώνες για φιλοξενία, ένας του πολιτιστικού συλλόγου και ένας που κατασκεύασε ο Δήμος Νεστορίου και παραχώρησε τη χρήση του στο σύλλογο.

Απ' όπου και να έρθετε, το φρουριακής κατασκευής μνημείο που πραγματικά ξεχωρίζει με τον δεκάπλευρο τρούλο του, είναι ο μεγαλόπρεπος **Άγιος Αθανάσιος** στο λοφίσκο του Κάτω μαχαλά. Πετρόχτιστο οικοδόμημα του 1872, όπως πληροφορεί το λιθανάγλυ-

Τρίλοφο: Ο Άγιος Αθανάσιος.

Τρίλοφο: Το πανέμορφο διτάξιο σχολείο του 1924. Αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα οικοδόμησης αρβανιτών μαστόρων από τη Στίκα της Κολώνιας

Τρίλοφο: Πάνω, το μονοπάτι προς την ερειπωμένη ιερά μονή Τιμίου Προδρόμου. Κάτω, ότι απέμεινε από τη μονή.

φο με άνθη και αποτρεπτικές μικρές κεφαλές, υπέρθυρο. Πάνω από την είσοδο του ναού, εκεί που συνήθως βρίσκεται η εικόνα του αγίου στην οποία είναι αφιερωμένος, βρίσκεται ζωγραφιστή σε λαμαρίνα η εικόνα του Αγίου Νικολάου που τοποθετήθηκε εκεί, γιατί του Αγίου Αθανασίου καταστράφηκε. Ο προσεκτικός επισκέπτης θα διακρίνει γύρω απ' την αγιογραφία τις τρύπες από τις σφαίρες. Κόσκινο είχε γίνει στον εμφύλιο και ο δεκάπλευρος τρούλος. Από τις τρύπες έμπαινε τόσο νερό, που, φοβούμενοι οι κάτοικοι μήπως διαβρωθεί η στέγη, τον σοβάτισαν (2005). Ο ναός είναι συνήθως ανοιχτός, μπίτε και περπατήστε πάνω στο παλιό, στρωμένο με πλάκα δάπεδο. Ξεχωρίζει το ίδιας χρονολογίας με την ανέγερση ξυλόγλυπτο τέμπλο, ενώ εντυπωσιάζει περισσότερο ο έντονα χρωματιστός άμβωνας, επίσης ξυλόγλυπτος. Ο καθηγητής Αρχιτεκτονικής κ. Νικόλαος Μουτσόπουλος που ήρθε εδώ, επικεφαλής ομάδας φοιτητών, ανέφερε ότι παρόμοιο τέμπλο υπάρχει και στο Πήλιο. Μάταια προσπαθεί ο μοναδικός πολυέλαιος να φωτίσει όλο το εσωτερικό του μεγάλου ναού που στερείται τοιχογραφιών, ενώ ο μεγάλος υπερυψωμένος γυναικωνίτης ανακαλεί την άλλοτε πολυάνθρωπη κοινότητα. Απέναντι από την εκκλησία βρίσκεται ο μικρός λόφος, το καραούλι των ντόπιων, με τα μνημεία των πεσόντων στους πολέμους, σε ένα σημείο με ανεμπόδιστη θέα, πραγματικό "καραούλι", απ' όπου ο επισκέπτης αγναντεύει όλο το χωριό και το πυκνό δάσος.

Αρκετά μακρύτερα από το Τρίλοφο, λίγο πριν τα σύνορα, υπήρχε η **ιερά μονή Τιμίου Προδρόμου** κάποτε πλούσια μονή που την έκτισαν οι κάτοικοι της ακμάζουσας Νικολίτσας, στις μέρες μας πλήρως ερειπωμένη. Ο γραμματέας του συλλόγου κ. Βασίλης Μπέλλος άκουσε από τους γεροντότερους κατοίκους ότι είχε πολλούς κοιτώνες για τους προσκυνητές, πολλά αλώνια και έκανε κουμάντο σε μεγάλες εκτάσεις. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι οι παλιότεροι κάτοικοι το αναφέρουν αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο, πράγμα που διορθώνει ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος

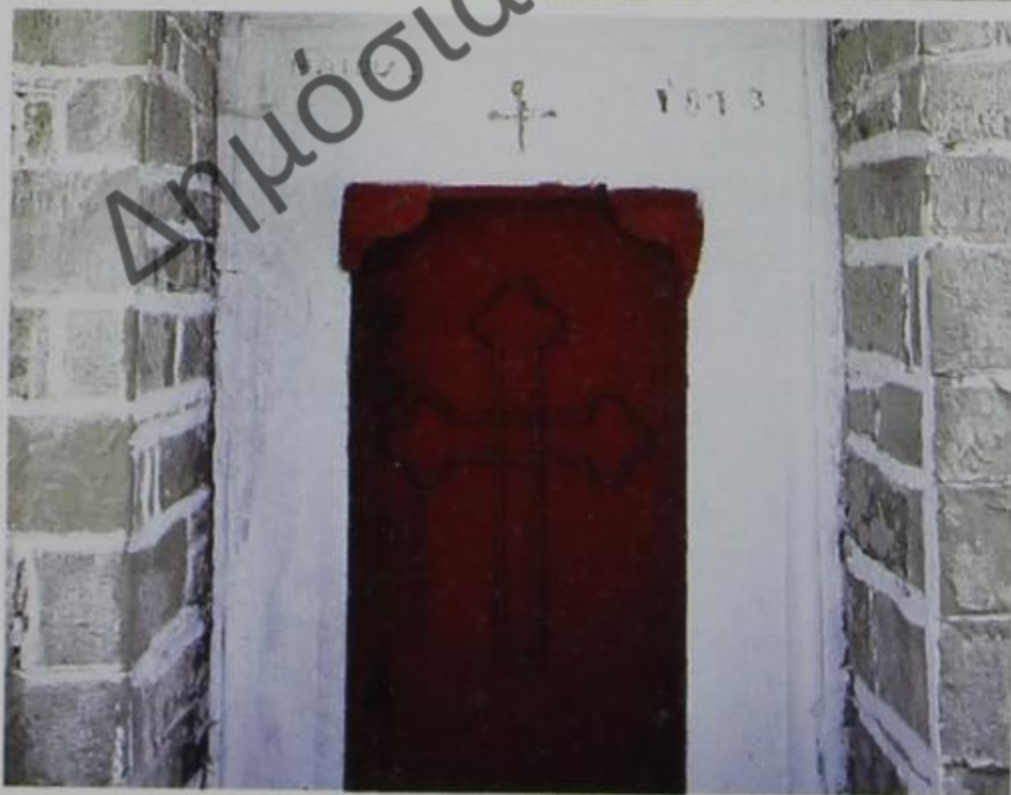
Είναι εκπληκτικό το ταξίδι στο χρόνο. Μοναδική φωτογραφία που απεικονίζει το Μονόπυλο τη δεκαετία του 1930. Σύμφωνα με μαρτυρίες έτσι ήταν χτισμένα όλα τα χωριά της περιοχής του Άνω Αλιάκμονα. Η φωτογραφία χαρίστηκε στον πολιτιστικό σύλλογο του χωριού από τον Δημήτριο Αθ. Κλειούση από το Νιούκαστλ Αυστραλίας.

γράφοντας: «Ο μητροπολίτης Καστοριάς και κατόπιν Διδυμοτείχου Φιλάρετος που περιηγήθηκε την περιοχή Καστοριάς, επισκέφθηκε τα εξής Μοναστήρια...[...]...το ερειπωμένο καθ' ολοκληρίαν τώρα μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου απέναντι από τον Γράμμο προς το άλλοτε τουρκικό χωριό Άρζα και το χριστιανικό Σλήμνιτζα»⁽¹¹⁾. Υπάρχει μια πληροφορία από τον παλιό αγροφύλακα κ. Μιχάλη Ράπο, ότι πήγε μια αρχαιολόγος το είδε από κοντά και ίσως κατέγραψε κάποια στοιχεία του. Σε αναζητήσεις που έγιναν δεν βρέθηκε κάποια καταγραφή, ώστε να μάθουμε περισσότερα. Λένε ότι πριν 20 χρόνια υπήρχαν οι τοίχοι του, αλλά η δράση χρυσοθήρων το ξεθεμέλιωσε αρχικά, το σώριασε αργότερα.

Η ύπαρξη νερού από τους παραποτάμους και πιο κάτω από τον ίδιο τον Αλιάκμονα, αποτελεί βασικό στοιχείο του φυσικού περιβάλλοντος και υπήρξε καθοριστική πηγή

ζωής για την οικονομία και την κοινωνική ζωή των κατοίκων στα Γραμμοχώρια. Το ίδιο και τα μεγάλα δάση του Γράμμου που απασχολούσαν επαγγελματικά μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Η κάθε οικογένεια σε όλες τις κοινότητες είχε πάντα κάποιους που ασχολούνταν με δασικές εργασίες, ενώ οι κορμοί, για χρόνια, "μεταφέρονταν" με τη δύναμη της ροής του ποταμού στο Κάτω Νεστόριο, όπου μεγάλα νεροπρίονα αναλάμβαναν τον τεμαχισμό. Το δασαρχείο Καστοριάς χορηγούσε κάθε χρόνο άδειες στους υλοτομικούς συνεταιρισμούς, που, εν συνεχεία, ξύλευαν τα δημόσια δάση της περιοχής και τα κέρδη τα μοίραζαν μεταξύ τους ανάλογα τις εργασίες που έκανε ο καθένας. Παράλληλα, άλλα επαγγέλματα, συνεταιρισμοί και υποδομές άνθισαν στην περιοχή. Εκτός από τα νεροπρίονα, υπήρχαν νερόμυλοι, νεροτριβές, μαντάνια που έδιναν δουλειά οδηγώντας στην ευημερία και την ανάπτυξη. Στην περιοχή του Γράμμου λει-

Μονόπυλο: Η εξ' ολοκλήρου πετρόχτιστη Αγία Ματρώνα (πάνω). Το κωδωνοστάσιο έγινε το 1903 από τους ίδιους μαστόρους που έχτισαν το αντίστοιχο της Κοίμησης της Θεοτόκου Γιαννοχωρίου. Μέση: Λεπτομέρεια πάνω από παράθυρο της Αγίας Ματρώνας. Κάτω: Η είσοδος της Αγίας Ματρώνας. Διακρίνεται η χρονολογία 1873

τουργούσαν πολλές τέτοιες εγκαταστάσεις, συχνά μακριά από τον κύριο τόπο κατοικίας των κατοίκων, για παράδειγμα το νεροπρίο-νο του Σλιμισιώτη Ζήκα, ήταν στη Μυροβλή-τη, ενώ στην περιοχή που διατρέχουμε υπήρ-χαν εγκαταστάσεις στο ρέμα Μπαρούγκα και μέσα στο δάσος, στα Στραβά Δέντρα. Όταν ξεκινούσαν οι εργασίες, οι κάτοικοι έφευγαν και γύριζαν στα χωριά τους μια φορά την εβδομάδα για προμήθειες. Μόνο στο Τρίλο-φο, υπήρχαν μέχρι τη δεκαετία του '40 τρία νεροπρίο-να, τα οποία είναι γνωστά με τα ονόματα των ιδιοκτητών τους, Καραμαλη, Πί-σιου, και Παπά, ενώ στο μεγάλο ρέμα της Γε-ρακίνας, παραπόταμου του Αλιάκμονα που περνά δίπλα από το χωριό, λειτουργούσε ο νερόμυλος.

Ακολουθώντας μία διαδρομή λίγων χι-λιόμετρων, όπου σας συντροφεύει ο Αλιάκ-μων, φθάνετε στο **Μονόπυλο** (πριν το 1928 Πελκάτη ή Πελκάτι και Πυλκάτη)⁽¹²⁾. Από τον κεντρικό δρόμο το μόνο που φαίνεται είναι το τετράγωνο σπίτι του παλιού προέδρου του πολιτιστικού συλλόγου, Κλειούση Δημήτρη. Για να φτάσετε στο χωριό, προχωρήστε κά-ποια μέτρα προς Καλή Βρύση και αμέσως, αριστερά σας, θα δείτε το στενό ανηφορικό μονοπάτι, τη μια και μοναδική είσοδό του (από εκεί και τ' όνομα), που βγάζει στα δύο σπίτια και την εκκλησία της **Αγίας Ματρώνας**, τα μόνα οικοδομήματα, που απομένουν από την παλιά κοινότητα. Είναι εκπληκτικό πως όλοι έχουν στη σκέψη τους κάποια μικρά χω-ριουδάκια υλοτόμων που με τον καιρό πα-ρήκμασαν και έσβησαν, όμως εδώ έχουμε να κάνουμε με μεγάλες και δυνατές κοινότητες που δύσκολα χάνονται έτσι, δια μιας, από προσώπου γης. Το Μονόπυλο ήταν από τα μεγάλα αρχοντικά χωριά της περιοχής και, βλέποντας τη φωτογραφία που μας επέτρε-ψε να αντιγράψουμε ο αείμνηστος πρόεδρος του πολιτιστικού συλλόγου Βασίλης Τούλιος, εύκολα πιστεύουμε ότι είχε τρία παντοπωλεία - καφενεία. Οι κάτοικοι του χωριού σύμφωνα με την απογραφή του 1913 ήταν 341 και παρ'

Μονόπυλο: Το "ξενοδοχείο" μαζί με την εκκλησία και μία κατοικία είναι τα μόνα κτήρια σήμερα.

όλους του πολέμου, το 1928 ήταν 315, ενώ την ίδια χρονιά το διτάξιο σχολείο είχε πενήντα εννέα μαθητές και το νηπιαγωγείο είκοσι τέσσερις»⁽¹³⁾. Πριν τον Β' παγκόσμιο πόλεμο είχαν αυξηθεί σε 120 συνολικά και το σχολείο ήταν τριτάξιο. Και εδώ οι κάτοικοι είχαν σαν κύρια ασχολία την υλοτομία και τη γεωργία, ενώ αρκετοί αναδείχτηκαν σαν αρχιυλοτόμοι και ξυλάνθοροι. Σήμερα δεν υπάρχει τίποτα να θυμίζει όλα αυτά τα χρόνια και για τους είκοσι κατοίκους (2001) του χωριού οι καλοχτισμένες με πελεκητή πέτρα μεγάλες διώροφες και τριώροφες κατοικίες αποτελούν ανάμνηση. Πραγματικά, αν δεν υπήρχε η φωτογραφία που σαν αρχιτεκτονική μαρτυρία θα πρέπει να ισχύει για όλα τα χωριά, δύσκολα θα πίστευε κανείς ότι εδώ πάνω υπήρχαν τέτοιου μεγέθους οικοδομήματα και τέτοια ποιότητα ζωής. Η κύρια αιτία για την κυριολεκτική εξαφάνιση αυτών, είναι η πλήρης εγκατάλειψή τους για πολλά χρόνια μετά τον εμφύλιο και το γεγονός ότι άλλοι «γείτονες» ερχόντουσαν και έπαιρναν αρχικά τις πόρτες και τα παρά-

θυρα, την πλάκα από τις στέγες, την ξυλεία στέγης και πατωμάτων, κατόπιν τους πελεκημένους γωνιόλιθους, τις απλές πέτρες της τοιχοποιίας και σιγά αλλά σταθερά τις μετέφεραν όλες, χτίζοντας ολόκληρες γειτονιές αλλού.

Το μοναδικό κτήριο που καλύπτει σήμερα όλες τις ανάγκες είναι "το ξενοδοχείο", ένα μεγάλο διώροφο που έφτιαξαν οι Μονοπυλιώτες, για να μένουν τους καλοκαιρινούς μήνες. Εκεί, αν συνεννοηθείτε προηγουμένως, μπορείτε να φιλοξενηθείτε, αν και η περιοχή είναι τόσο όμορφη που οι σκηνές στο πλάτωμα της **Αγίας Ματρώνας** είναι η καλύτερη λύση. Η πανέμορφη, εξ ολοκλήρου πετρόχτιστη εκκλησία είναι χτισμένη το 1873 σύμφωνα με λιθανάγλυφη εντοιχισμένη επιγραφή σε σιδερόφραχτο παράθυρο αλλά και στο υπέρθυρο της εισόδου. Το ωραίο πανύψηλο λιθόχτιστο κωδωνοστάσιο έγινε το 1903, την ίδια χρονιά με αυτό της Κοίμησης της Θεοτόκου (Αγίου Νικολάου "του καλοκαιρινού"), στο

Γιαννοχώρι. Παλιότερα, γινόταν μεγάλο πανηγύρι στις 2 Μαΐου, τον δεκαπενταύγουστο και στις 9 Νοεμβρίου, που γιορτάζει η αγία Ματρώνα η Χιοπολίτιδα⁽¹⁴⁾. Στο μεγάλο, ευρύχωρο εσωτερικό της, δεν σώζονται παρά ελάχιστες τοιχογραφίες κι' αυτές μαυρισμένες από την κάπνα της φωτιάς. Ήταν τότε, μετά την εμφύλια σύγκρουση, που είχε αδειάσει το χωριό από τους κατοίκους και οι κτηνοτρόφοι που ήρθαν για τις πλούσιες βοσκές αναγκάστηκαν να ξεχειμωνιάσουν εδώ.

Μη βρίσκοντας άλλο διαθέσιμο κτήριο, έμπαιναν στο ναό μαζί με τα ζώα για να προφυλαχθούν από τις κακοκαιρίες. Κάποια από τις πολλές φορές που άναψαν φωτιά για να ζεσταθούν, αυτή φούτωσε και ανεξέλεγκτη έκαψε πολλά λατρευτικά αντικείμενα και κειμήλια, μεταξύ άλλων και το θαυμάσιο παλιό ξυλόγλυπτο τέμπλο, κατασκευασμένο την ίδια χρονιά με την εκκλησία. Ευτυχώς σώθηκε ο ξύλινος γυναικωνίτης, που πρόσφατα ανακαίνιστηκε, και λίγες φορητές εικόνες με βαθιά σημάδια απ' τη φωτιά. Αυτές, μαρτυρούν

ρωσική προέλευση, τις είχαν φέρει οι παππούδες των σημερινών κατοίκων από το Άγιο Όρος, (πιθανόν από το μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονος), επιβεβαιώνοντας την εκδοχή που θέλει τους Γραμμοχωρίτες να ταξιδεύουν⁽¹⁵⁾ για δουλειά, πολύ μακρύτερα από τα μέρη τους. Μάλιστα, είχαν την ίδια συνήθεια με τους μαστόρους από το Κάντσικο (σημερινή Δροσοπηγή Δήμου Μαστοροχωρίων), να φεύγουν δηλαδή απ' το Σεπτέμβρη και μετά, με άδεια και διαβατήριο από τις τουρκικές αρχές της Καστοριάς, και να επιστρέφουν από τις 15 Ιουνίου και μετά. Εκείνη την εποχή δούλευαν στο Άγιο Όρος σαν τεχνίτες, χτίστες, πετράδες, κυρίως όμως σαν υλοτόμοι («Πριονάδες»), αναλαμβάνοντας οποιαδήποτε εργασία είχε σχέση με την ξυλεία. Την εποχή μετά τον εμφύλιο χάθηκαν και τα τέσσερα κειμήλια

του χωριού που φύλασσαν οι κάτοικοι στην Αγία Ματρώνα. Ένα ευαγγέλιο αργυρόδετο με επιγραφή «Παπαζήση κτίτορος 1818» που είχαν φέρει από τα χωριά του Βοΐου, το ιερό δισκοπότηρο, το παμπάλαιο σκευοφυλάκιο (λένε ότι ήταν του 1600 ίσως και παλιότερο), και το βαρύτιμο ιερό λείψανο του Αγίου Αλεξίου που θεωρούνταν θαυματουργό και ήταν στολισμένο με 7-8 κιλά ασήμι. Στο τέλος του εμφυλίου (1949) η εκκλησία βομβαρδίστηκε, και ένα μικρό τμήμα της κατέρρευσε. Πολύ αργότερα (1980) πήρε την πρωτοβουλία ο Χαρίλαος Τούλιος κάνοντας έρανο μεταξύ των ντόπιων και των ομογενών Αμερικής και Αυστραλίας για την αναστήλωση του γκρεμισμένου τμήματος και την ανακαίνιση του εσωτερικού της, ζητώντας και τη βοήθεια της Ι. Μητρόπολης Καστοριάς. Στη βάση του καμπαναρίου, υπάρχει μαρμαρίνη πλάκα με σκαλισμένη επιγραφή που θυμίζει ότι εκτός από τους ντόπιους, ο ναός «αναπαλαιώθηκε με την συνδρομή των ομογενών μας της Αυστραλίας» [και της Αμερικής]. Στις μέρες μας, η εκκλησία της Αγίας Ματρώνας γιορτάζεται με μεγάλο πανηγύρι τον δεκαπενταύγουστο, τότε που ανεβαίνουν εδώ όλοι οι κάτοικοι και, τις περισσότερες φορές, συμμετέχουν δεκάδες ομογενείς του εξωτερικού.

Στενή γιδόστρατα, σας οδηγεί λίγο πιο πάνω από το Μονόπυλο σε μικρή απόσταση από το μικρό, μοναδικό εκτός του "ξενοδοχείου", σπίτι, όπου αντικρίζετε ένα μεγάλο πλάτωμα και κτήρια της παλιάς "διμοιρίας". Αυτά τα οικοδομήματα ήταν οι θάλαμοι του μικρού κέντρου εκπαίδευσης υπαξιωματικών και αργότερα της διμοιρίας του λόχου προκάλυψης του 575 τάγματος. «Η δράσις του [Δημοκρατικού Στρατού] εσυνεχίσθη αμείωτος...[...]...κατά τη νύκτα της 31^{ης} Ιανουαρίου [1947] 300μελής δύναμις των προσέβαλε την εις το χωρίον Μονόπυλον ΒΔ Νεστορίου διμοιρίαν του λόχου προκαλύψεως του 575 τάγματος με αποτέλεσμα την ανατροπήν της, την διάλυσιν του λόχου και την σύλληψιν 65 εκ των ανδρών του. Εξ' αυτών 38 αφέθησαν

**ΧΑΡΙΣΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΔΗΜΗΤΡΙΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΛΕΙΟΥΣΗ**

Αύγουστου. 1939 Φ. Π. Π.

Μονόπυλο 1939. Κυριολεκτικά η τελευταία αναμνηστική φωτογραφία λίγο πριν τον πόλεμο. Με την λήξη του, τίποτε δεν θα είναι πια το ίδιο. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου το χωριό εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του και δεν ξανάζησε ποτέ.

**ΧΑΡΙΣΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΔΗΜΗΤΡΙΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΛΕΙΟΥΣΗ
ΑΠΟ ΤΟ ΝΙΟΥ ΚΑΣΤΛ
ΑΥΣΤΡΑΛΙΑΣ**

Αλβανία 1947. Παιδιά από το Μονόπυλο έξω από το νέο τους σχολείο μετά την εκκένωση του χωριού το 1947. Αργότερα, μοιράστηκαν στο Πρένιες και τα Σκόδρα (απ' όπου και η φωτογραφία) ενώ άλλα πήγαν στον Αυλώνα. Ήταν τρεις ταξιαρχίες όπως λέγανε τότε. Χίλια διακόσια παιδιά σύνολο από όλα τα χωριά. Το 1948 φύγανε από Σκόδρα και πήγαν στην Ορεστία στην Ρουμανία. Δάσκαλος εκεί ήταν ο Ηλίας Κακαβέτσης, ο ίδιος που ήταν και στο χωριό. Στην φωτογραφία εικονίζεται ο Αθανάσιος Ευθυμιάδης.

Αλιάκμονας: Τοπίο μετά το Γιαννοχώρι, προς Μονόπυλο.

βραδύτερον ελεύθεροι»⁽¹⁶⁾. Αυτό το περιστατικό, ήταν ένα μικρό τμήμα της ιστορίας της διμοιρίας, που ξεκίνησε, με την εγκατάστασή της, το 1924. Στο μικρό πλάτωμα, υπάρχουν πια μόνο τα ερείπια από τα πέτρινα κτήρια, κάποια βαριά αγκωνάρια που δύσκολα μεταφέρονται και ο χώρος που κάποτε είχε γύρω του τις ασπρισμένες πέτρες, πιθανόν το σήμα της μονάδας, και στο κέντρο, τον ιστό για την έπαρση της σημαίας. Πραγματικά η καλύτερη θέση για κατασκήνωση με πολύ ωραία θέα στον ευρύτερο χώρο. Από τη Φούσια μέχρι το Μονόπυλο κινείστε στα χνάρια της γενικής απαγκίστρωσης του κύριου όγκου του Δημοκρατικού Στρατού από την περιοχή του Γράμμου, με αποτέλεσμα τον ιστορικό ελιγμό που τον οδήγησε στο Βίτσι. Ο ελιγμός⁽¹⁷⁾ ξεκίνησε λίγες ώρες μετά την άδικη δολοφονία του Γιώργη Γιαννούλη⁽¹⁸⁾ από τους συντρόφους του, τη νύχτα 20 προς 21 Αυγούστου 1948 και

από τη περιοχή της Φούσιας διέσχισαν τη Σλίμνιτσα έφτασαν στο Μονόπυλο και από εδώ, ανέβηκαν στον αυχένα Αλεβίτσας - Χελώνας συνεχίζοντας προς Καλή Βρύση - Διποταμία - Κομνηνάδες - Πολυάνεμο - Χαράδρα Κρυσταλλοπηγής - Βίτσι.

Από το Μονόπυλο όπου υπάρχει η κεντρική δστ., μπορείτε να κατευθυνθείτε προς τα χωριά Καλή Βρύση, Διποταμία, Χιονάτο και Νεστόριο ή Κομνηνάδες, Κρυσταλλοπηγή (βλ. περιγραφή τους στο κεφ. 4) απ' το βουνό, όμως η καλύτερη επιλογή είναι να συνεχίσετε προς Γιαννοχώρι ολοκληρώνοντας αυτή τη θαυμάσια διαδρομή. Στο χώρο κυριαρχεί ο ποταμός Αλιάκμονας που μετά την έξοδό του από την κοιλάδα της Γράμμοσσας, φουσκωμένος απ' τους δεκάδες παραποτάμους του, περνάει από το Μονόπυλο και συνεχίζοντας προς τ' άλλα χωριά, δημιουργεί μερικά

από τα πιο όμορφα, αξέχαστα τοπία. Δεξιά σας, υψώνεται η κορυφή «Ψωριάρικα» (1440 μ. ύψ.), που μαζί με τον «Καβαλλάρη» (1302 μ. ύψ.) οριοθετούν το «Τσάρνο» ή «Τσιάρνο» (Μαύρο), ένα θαυμάσιο καταφύγιο άγριας ζωής με το κύριο τμήμα του να βρίσκεται στην πλευρά της κορυφής «Παππούλη» (1601 μ. ύψ.) κοντά στον Άγιο Ζαχαρία.

Ένα από τα χωριά που κάποτε ευημερούσαν ήταν το **Γιαννοχώρι** (πριν το 1928 Γιαννοβαϊνή και Γιαννοβένη στα 1000 μ. ύψ.), κεφαλοχώρι, της περιοχής, που έδωσε το προσωνύμιο Γιαννοχώρια στις γειτονικές κοινότητες. Η κοινότητα, μια από τις πολλές των Νέων Χωρών τότε, ιδρύθηκε το 1917 και περιλάμβανε τους συνοικισμούς Λιβαδότοπο, Άγιο Ζαχαρία, και τα Λιβάδια ή Λειβάδια Τούχουλης (κατεστραμμένο σήμερα, βρισκόταν κοντά στον Πεύκο). Είναι χτισμένο κάτω από τα ιστορικά υψώματα «Χελώνα» (1428 μ. ύψ.) και «Αλεβίτσα» (1585 μ. ύψ.), ενώ απέναντί του (δυτικά), έχει την κορυφή «Ψωριάρικα». Από το Γιαννοχώρι κατάγεται ο **Βασίλειος Ιωάννου Χατζής** (Καστοριά 1870 - Αθήνα 1915) σπουδαίος θαλασσογράφος που σπούδασε στην ΑΣΚΤ υπό την καθοδήγηση του Κωνσταντίνου Βολανάκη. Είχε τόσο καλές επιδόσεις ώστε κατά τη διάρκεια του Βαλκανικού πολέμου 1912-1913, η Ελληνική Κυβέρνηση του ανέθεσε να αποδώσει με τη ζωγραφική του τέχνη τις ναυμαχίες του στόλου. «Ο Έλλην καλλιτέχνης με ειδικήν άδειαν παραμένων επί των Ελλην. Πολεμικών, θα δυνηθεί επί τόπου να συλλέξη όλα τα στοιχεία και όλας τας λεπτομερείας, ας χρειάζεται για το έργο του⁽¹⁹⁾». Όλες οι θαλασσογραφίες που αφορούν τους Βαλκανικούς πολέμους, «Το θωρηκτό "Γ. Αβέρωφ" στην ναυμαχία της Έλλης», «Η ναυμαχία της Λήμνου», ο «Αβέρωφ ανθρακεύων εις Μούδρον», η «Αμφιτρίτη [βασιλική θαλαμηγός] κομίζουσα την σορόν του Βασιλέως Γεωργίου του Α'» κ.ά, εκτίθενται στο Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδας στην ακτή Θεμιστοκλέους. Στο Γιαννοχώρι γεννήθηκε και ο Στρατηγός **Νικόλαος Λιούμπας** που πολέμησε στον

Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ, στον Δεύτερο, υπήρξε διοικητής της πρώτης, μοναδικής τότε, Ελληνικής μηχανοκίνητης μονάδας τεθωρακισμένων, που έλαβε μέρος στον αγώνα κατά των Γερμανών στην κοιλάδα του Αξιού. Μεγάλη ήταν η προσφορά του χωριού, όπως και των δημογερόντων Β. Σιδέρη, Π. Κατσιαμάκη, Ευάγ. Άγου, Νικ. Σίμου, Ν. Χατζή, και του ιεροδιδάσκαλου Χρήστου Θ. Τσιαλντίκα⁽²⁰⁾ στη διάρκεια του πολύχρονου μακεδονικού αγώνα ενάντια στα σχέδια εκβουλγαρισμού της περιοχής αλλά και στους κατοπινούς σκληρούς αγώνες. Παρότι πάρα-πολλές δοκιμασίες, με αποκρούφωμα το κάψιμο και τη λεηλασία του από τον Αλβανό Σαλή - Μπούτκα στις 3 και 4 Δεκεμβρίου 1912, οι 481 κάτοικοι του (1928) όχι μόνο δεν το εγκατέλειψαν, αλλά στην απογραφή που έγινε παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχε ακόμα περισσότερους (674). Επίσης, είχε έναν από τους μεγαλύτερους δασικούς συνεταιρισμούς που με τη συλλογική δουλειά και το πνεύμα αλληλεγγύης των μελών του, πρόσφερε πολλά στην περιοχή.

Όμως η κρισιμότερη περίοδος για όλα τα Γραμμοχώρια, είχε φτάσει. Στις 28 Οκτωβρίου 1940 για λόγους αντιπερισπασμού κυρίως, (το κύριο μέτωπο ήταν στην Ήπειρο), οι Ιταλοί χτύπησαν όλη αυτή τη μεθόριο. Πρώτα βομβαρδίστηκαν το 29ο φυλάκιο «Νικόλαος Μπέλλος» που βρισκόταν δυτικά του υψώματος της Χελώνας και η κορυφή Αλεβίτσα, όπου πέτυχαν το ξωκλήσι του Αγίου Αχιλλείου που το είχε χτίσει ο Γκίνης απ' την Καλή Βρύση. Κάμποσες μέρες μετά τη γενική αντεπίθεση και αφού ο στρατός μας είχε προωθηθεί στην Αλβανία, οι κάτοικοι των χωριών που είχαν μεταφερθεί στο Νεστόριο για προστασία, επανήλθαν στις εστίες τους. Στη διάρκεια εκείνου του χειμώνα όλες οι επιχειρήσεις μεταφοράς με φορτηγά ζώα (κυρίως μουλάρια), προσωπικού, πυρομαχικών και λοιπών απαραίτητων εφοδίων, για το μέτωπο της Κορυτσάς και πέραν αυτής, περνούσαν από εδώ και στρατωνίζονταν στα σπίτια μαζί με τους

κατοίκους. Αυτά τα χρόνια θα ήταν τα τελευταία που οι ντόπιοι έβλεπαν τα σπίτια τους, όπως τα είχαν φτιάξει οι παππούδες και οι πατεράδες τους. Μετά τη λήξη του πολέμου, ειδικά του εμφυλίου, οι περισσότεροι είχαν φύγει μετανάστες ή είχαν μετακομίσει για πάντα σε μεγαλύτερες πόλεις ή στις γειτονικές σοσιαλιστικές χώρες. Τίποτα δεν θυμίζει πλέον αυτές τις ακμαίες κοινότητες, τον πληθυσμό που πρόκοψε και τον πολιτισμό που άνθισε, σε τούτα τα δυσπρόσιτα μέρη.

Η γύρω περιοχή μαγεύει με τη φυσική της ομορφιά. Οι εναλλαγές τοπίων και βλάστησης συνθέτουν ένα πεδίο ιδανικό για πεζοπορία, ενώ το ποτάμι προσφέρεται για πολλές δραστηριότητες. Το καλοκαίρι ειδικά, που είναι ανοιχτός και ο ξενώνας του **πολιτιστικού συλλόγου Γιαννοχωρίου**, είναι η καλύτερη εποχή για επίσκεψη. Στο χωριό πάντα υπάρχει κόσμος και τόσο οι ντόπιοι όσο και οι περιηγούμενοι κατεβαίνουν στο ποτάμι και με το ψάρεμα περνούν κάποιες από τις ομορφότερες ώρες τους. Αυτό που έδωσε νέα ώθηση σε όλα τα Γραμμοχώρια ήταν κυρίως το επάγγελμα του υλοτόμου και η άνθηση όλο και περισσότερο του συνεταιριστικού πνεύματος. Οι άνθρωποι εδώ μάθαιναν από τις διηγήσεις των μεγαλύτερων για δρόμους και μονοπάτια πριν καν τους περπατήσουν, αφού άλλοι πριν απ' αυτούς, με το όραμα μιας καλύτερης ζωής ωθήθηκαν σε μια μετακίνηση με διάρκεια πολλών γενεών. Πολλές φορές τα βήματά τους, τους οδήγησαν στη μετοικεσία ή ακόμα χειρότερα, στη μετανάστευση, σε μια διαρκή αναζήτηση προκοπής και προόδου. Αγωγιάτες από τα Τρίκαλα ερχόντουσαν εδώ πάνω με τ' άλογα και τα μουλάρια τους, πήγαιναν στα χωριά της περιοχής, για να πάρουν όλους όσους είχαν κλείσει συμφωνίες για εργασία και τους μετέφεραν στα δάση όπου θα δούλευαν. Άλλοι πάλι διέπρεψαν στο εμπόριο ξυλείας όπως ο Σωτήρος Ζήση Σιούγας από τη Σλίμνιτσα, πατέρα του τρικαλινού αλβανομάχου ανθυπολοχαγού Αλέξανδρου Σιούγα, που εγκαταστάθηκε στα

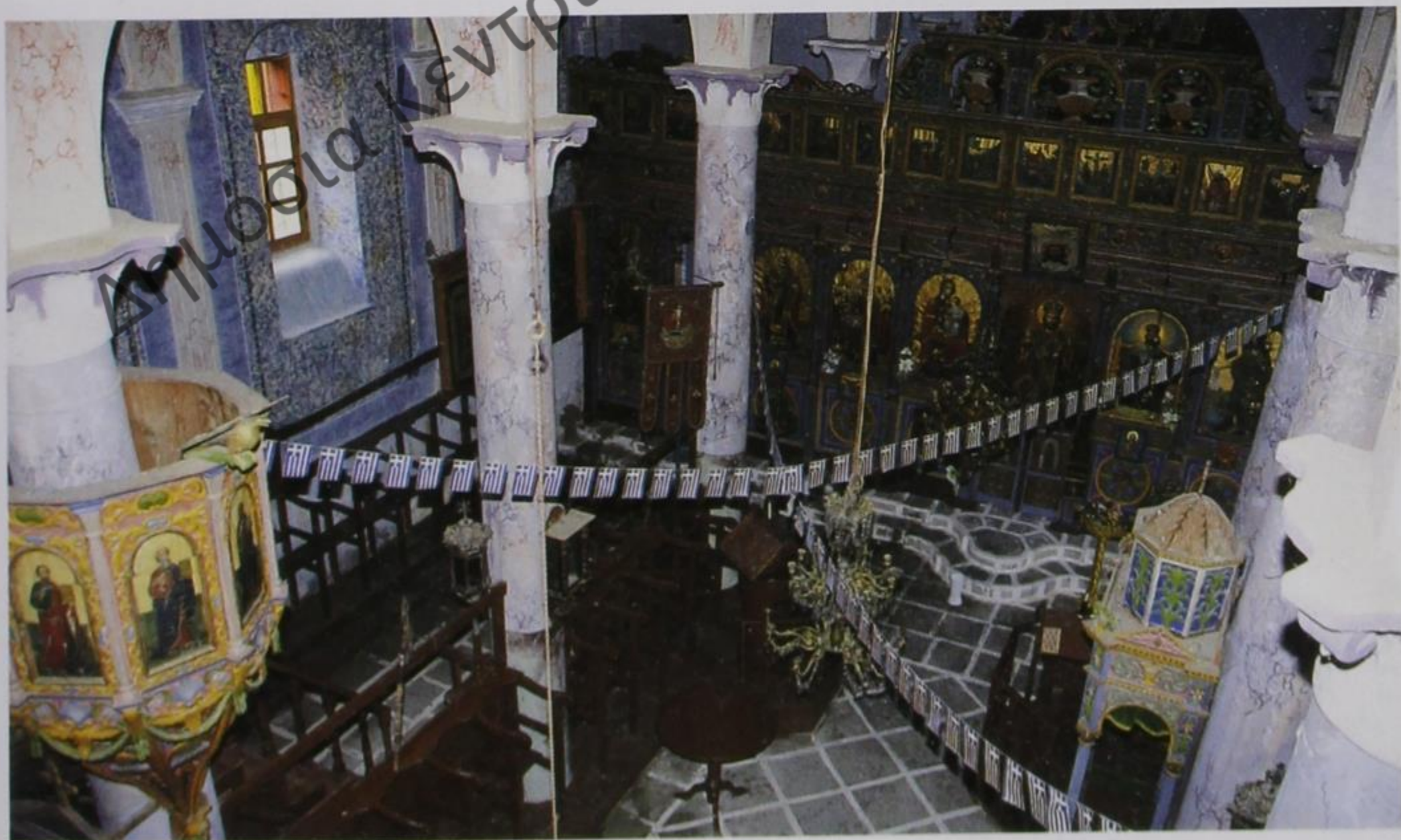
Τρίκαλα και είχε το ξυλεμπορικό του κοντά στο ποτάμι Ληθαίο, προς τη πλευρά του φρουρίου⁽²¹⁾. Σε τοπικό επίπεδο, μαζί και με την παραγωγή ξυλοκάρβουνου, την κτηνοτροφία και τους μικρούς κλήρους που καλλιεργούσε με ζήλο κάθε οικογένεια, είχαν θεαματικά αποτελέσματα στην οικονομία. Η όποια ευημερία των κατοίκων είχε αντανάκλαση και στα ίδια τα χωριά, με τις ωραίες πετρόχτιστες οικοδομές δύο και τριών ορόφων όπου προστέθηκαν χαγιάτια, στάβλοι, εξωτερικοί φούρνοι. Μετά και τα σκληρά χρόνια του Μακεδονικού αγώνα, με την ανάσα της ελευθερίας που αγκάλιασε όλη τη Μακεδονία, άρχισαν να χτίζονται περισσότερες και πολυτελέστερες κατοικίες, όλο και μεγαλύτερα σχολεία. Ειδικά για την εκπαίδευση το Γιαννοχώρι φαίνεται να έχει την πρωτοκαθεδρία αφού ήδη από το 1868 είχε ανεγερθεί το πρώτο⁽²²⁾ διδακτήριο. Μέχρι τότε τα μαθήματα γινόντουσαν στην εκκλησία ή σε νοικιασμένα σπίτια, όπου δίδασκαν οι ιερείς. Το 1924 ιδρύθηκε από τον αείμνηστο Αναστάσιο Κυρ. Σιούκα ο «Προοδευτικός σύλλογος Γιαννοχωρίου», του οποίου σκοπός ήταν με δωρεές και προσωπική εργασία να ανεγερθεί νέο διδακτήριον κατάλληλον δια την λειτουργίαν του προαχθέντος δημοτικού σχολείου εις Τριτάξιον. Το 1926, με έξοδα του δημοσίου, χτίστηκε από μαστόρους της Καλής Βρύσης περικαλλές κτήριο και στην απογραφή της 15^{ης}-16^{ης} Μαΐου 1928 έχει ενενήντα τέσσερις μαθητές και μονοτάξιο νηπιαγωγείο με είκοσι πέντε μαθητές, τους περισσότερους από κάθε άλλο χωριό στην περιοχή. Ο Αναστάσιος Κυρ. Σιούκας θήτευσε επί σειρά δεκαετιών δημοδιδάσκαλος ενώ το βιβλίο *Σύντομος Ιστορία Γιαννοχωρίου - Μονοπύλου - Σλημνίτσης - Καλής Βρύσης - Λειβαδοτόπου* που εξέδωσε το 1970 αποτελεί και σήμερα φάρο πληροφοριών που φωτίζουν με λεπτομέρειες τη ζωή στα Γραμμοχώρια.

Στο Γιαννοχώρι ανεβαίνουν όλη την καλοκαιρινή περίοδο οι δεκαεπτά (2001) φιλόξενοι κάτοικοι, πολλοί μάλιστα χτίζουν σπίτια, επιθυμώντας να τους ακολουθήσουν κι' άλ-

Γιαννοχώρι: Κοίμηση της Θεοτόκου. Οι τοιχογραφίες στο ιερό και το πανέμορφο χρωματιστό τέμπλο.

Γιαννοχώρι: Το εσωτερικό της εκκλησίας της Κοίμησης. Το τέμπλο, ο άμβωνας, όπως φαίνονται από τον δεύτερο όροφο του γυναικωνίτη

Λιβαδοτόπι: Άποψη του οικισμού καθώς έρχεστε από το Γιαννοχώρι

λοι. Περιβλεπτος, ξεχωρίζει, απ' όπου κι' αν έρθετε, ο ναός της **Κοίμησης της Θεοτόκου** θεμελιωμένος πάνω στην παλιότερη του Αγίου Νικολάου. Μάλιστα, επειδή πολλοί κάτοικοι τον είχαν προστάτη, βοήθησαν με ζήλο στην ανοικοδόμηση με προσωπική εργασία και πολλές δωρεές. Ολοπέτρινος εξωτερικά, εντυπωσιάζει ακόμα και σήμερα με τις διαστάσεις του και το διώροφο κωδωνοστάσιο φτιαγμένο την ίδια χρονιά, από τους ίδιους μαστόρους που ανήγειραν όμοιο του στην Αγία Ματρώνα Μονόπυλου. Εκτός από τον Δεκαπενταύγουστο και την 7^η Ιανουαρίου, του Αγίου Ιωάννου του Πρόδρομου, γιόρταζαν και του Αγίου Νικολάου "του καλοκαιρινού", όπως λένε ακόμα και σήμερα, με μεγάλα πανηγύρια όπου συμμετείχε όλο το χωριό, ενώ το απόγευμα στηνόταν, πάντα, μεγάλος χορός με οργανοπαίχτες στην πλατεία. Στο εσωτερικό του ο ναός κρύβει στις σοβατισμένες κολώνες του, τα τεράστια ξύλινα δοκάρια που στηρίζουν την οροφή και με ένα είδος

τσατμά, τις εσωτερικές καμάρες. Ένα ωραιότατο χρωματιστό τέμπλο, τα βημόθυρα, ο αρχιερατικός θρόνος, όλα ξυλόγλυπτα και λεπτοδουλεμένα συμπληρώνουν την εικόνα. Είναι σημαντικός, γιατί διασώζει το μοναδικό δείγμα ξύλινου **διώροφου γυναικωνίτη** στα Βαλκάνια, επιβεβαιώνοντας το πολυπληθές της κοινότητας. Στον πρώτο όροφο εκκλησιαζόντουσαν οι γερόντισσες, ενώ στον δεύτερο οι νεώτερες ανύπαντρες κοπέλες. Εκεί, φυλάσσεται πέτρινη εγχάρακτη επιγραφή που αναφέρει 1903 | ΣΕΠΤΕ[Μ]ΒΡ[Ι]ΟΥ | 18, πιθανόν η ημερομηνία κτίσεως⁽²³⁾. Ο καθηγητής Αρχιτεκτονικής κ. Νικόλαος Μουτσόπουλος ήρθε εδώ αρκετές φορές, επικεφαλής ομάδας φοιτητών, ενώ κάποια χρονιά άφησε δύο φοιτητές του για να τον μελετήσουν. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι στο ναό βρέθηκε από τον ίδιο ένα ελαιοδοχείο χάλκινο για να γεμίζουν τα καντήλια, με αφιέρωση «Βασίλη Στέφο αφιέροσεν του Αγίου Νικολάου 1769. Χωρίον Καλογέρ», με ευνόητο νόημα, που

Λιβαδοτόπι: Ο Άγιος Νικόλαος από Δυτικά. Ξεχωρίζει το παλιό κωδωνοστάσιο.

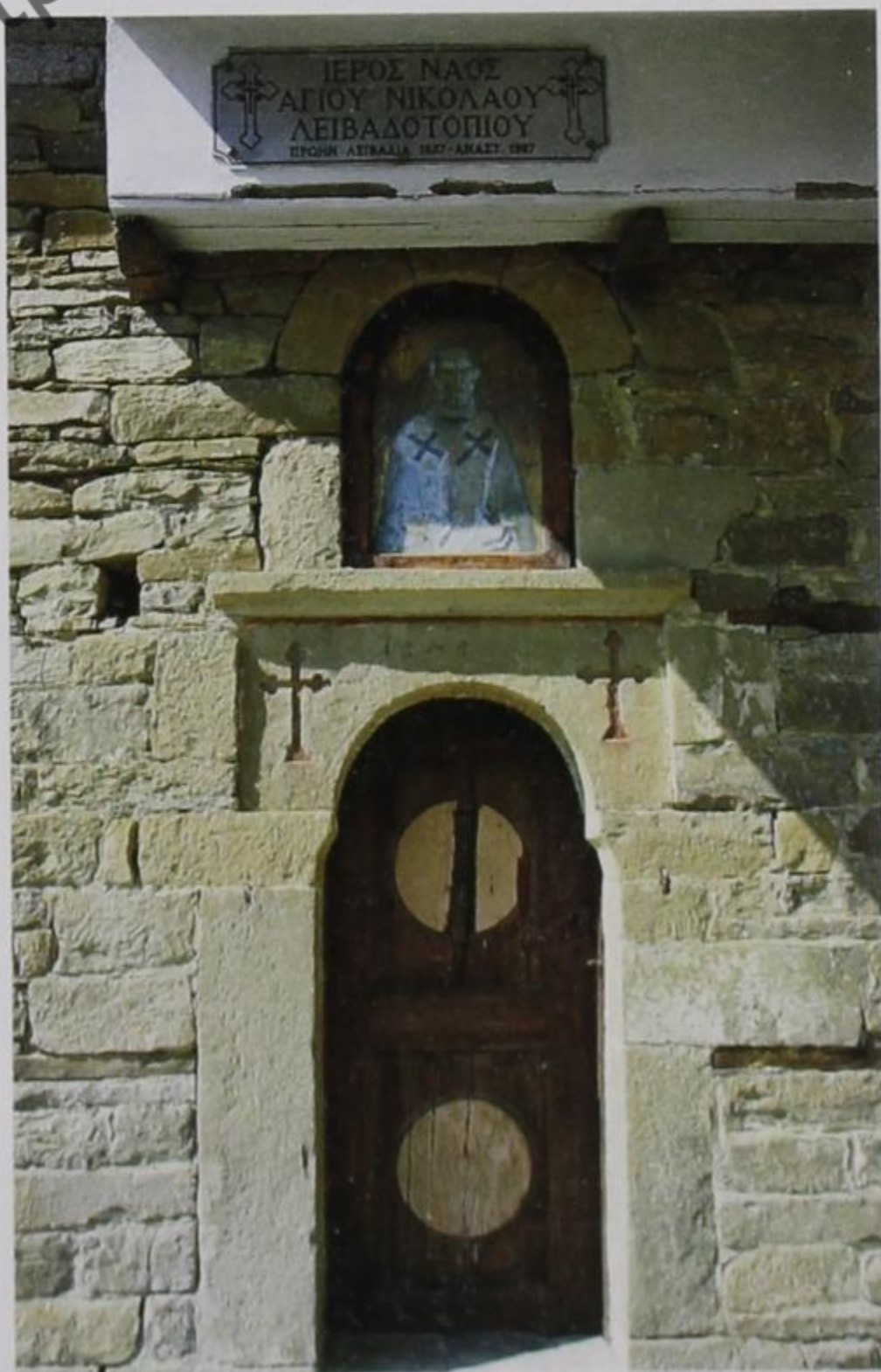
πιθανολογείται ότι έγινε σε μια από τις μετοικήσεις των κατοίκων λόγω της βαριάς φορολογίας που επέβαλε ο Αλή πασάς. Άλλη εκδοχή είναι η μετακίνηση των επαγγελματιών υλοτόμων για εργασία στα δάση της Καρδίτσας, των Τρικάλων, της Ευρυτανίας και αλλού. Πιθανόν σε κάποιο ταξίδι τους να γύρισε μαζί τους ο «Βασίλη Στέφο» και να αφιέρωσε στο ναό το λαδικό. Σε ερωτήσεις που έγιναν για πιθανές μετακινήσεις στο χωριό Καλόγεροι που είναι στα Τρίκαλα, (Δήμος Αιθίων), κανείς από τους παππούδες του χωριού δεν γνώριζε κάτι.

Όπως και όλος ο Γράμμος η περιοχή αυτή θεωρείται σημαντικός βιότοπος για τα πουλιά και για κάποια είδη αρπακτικών πουλιών, όσο και για τα θηλαστικά σαν το λύκο, την αλεπού, την αγριόγαια και φυσικά την αρκούδα. Η μελέτη του Αρκτούρου υπολογίζει τουλάχιστον 15 – 20 άτομα. Μάλιστα, η εγκατάσταση αυτόματης φωτογράφισης κατέγραψε και ταυτοποίησε στην περιοχή «Τσάρνο» τρεις διαφορετικές αρκούδες με το αξιοσημείωτο συμβάν να φωτογραφηθούν και οι τρεις την ίδια ημέρα!

Το **Λιβαδοτόπι** που απέχει περίπου επτά χιλιόμετρα (πριν το 1928 Όμοτσκον πριν το 1940 Λιβαδότοπος στα 960μ. ύψ.) εντυπωσιάζει τον επισκέπτη περισσότερο από τα άλλα χωριά. Έχει σαρανταέναν κατοίκους

(2001) αρκετά καινούργια σπίτια και έναν όμορφο οργανωμένο **ξενώνα** πράγμα που πιθανόν οφείλεται στην γεινίαση με το Νεστόριο (14 χλμ.) και την ευκολία μεταφοράς οικοδομικών υλικών. Από το παλιό χωριό δεν υπάρχει ούτε ίχνος. Γνωρίζουμε ότι ήταν μεγάλο και αποτελούσε συνοικισμό της κοινότητας Γιαννοχωρίου, σε σύγκριση δε με τ' άλλα, είχε τους λιγότερους, 123 (1928), κατοίκους. Όπως σε όλη την περιοχή έτσι κι' εδώ, η κτηνοτροφία, η γεωργία, και η υλοτομία ήταν τα κύρια επαγγέλματα. Επειδή ήταν τσιφλίκι των Μπέηδων της Φούσιας έδιναν κάθε χρόνο, τμήμα της γεωργικής τους παραγωγής, πράγμα που σταμάτησε μετά την απελευθέρωση, το 1912. Τότε, διέθετε μονοτάξιο σχολείο με τριάντα μαθητές. Στο πιο ψηλό σημείο

Λιβαδοτόπι: Η νότια είσοδος του Αγίου Νικολάου. Διακρίνεται η ημερομηνία κτίσεως 1657.

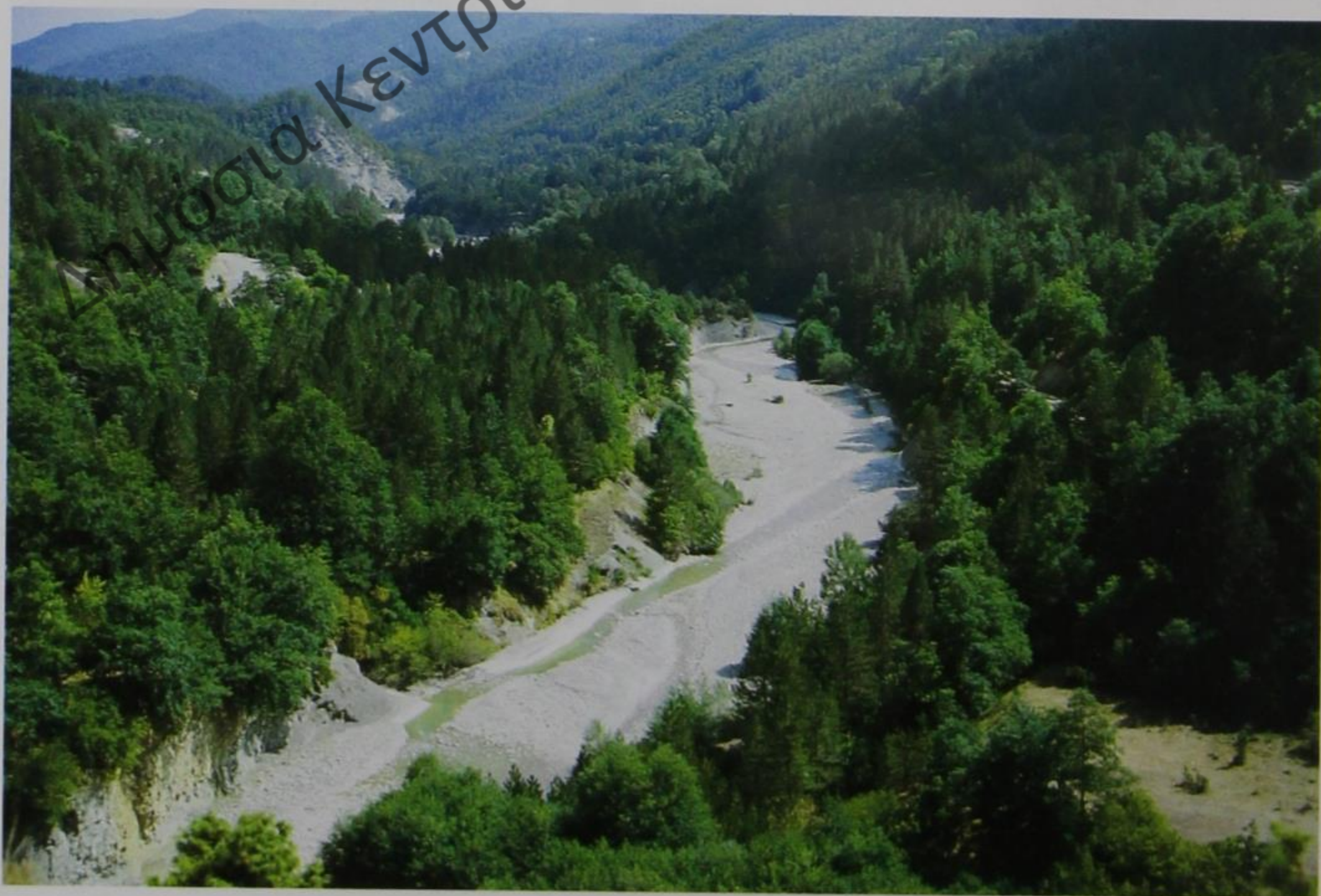
του, σε περίοπτη θέση και με πολύ ωραία θέα βρίσκεται η **παλιότερη εκκλησία** της περιοχής ο **Άγιος Νικόλαος**, χτισμένος σύμφωνα με τη παράδοση στη θέση ακόμα πιο παλιάς, αφιερωμένης στους Άγιους Ταξιάρχες. Η εγχάρκτη επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου μαρτυρεί την ημερομηνία κτίσεως, 1657.

Ανάμεσα στα τέσσερα χωριά τα οποία περιδιαβήκαμε και τα τεράστια δάση που τα περιτριγυρίζουν, κυλάει για αιώνες ο ποταμός Αλιάκμονας, που, όπως και ο Σαραντάπορος, πηγάζει από το Γράμμο. Είναι από τους μεγαλύτερους σε μήκος ποταμούς της χώρας (320 χλμ.), που διασχίζει τους νομούς Καστοριάς, Κοζάνης, Γρεβενών, Ημαθίας και εκβάλλει στο Θερμαϊκό κόλπο. Αυτό το τεράστιο φυσικό εργαστήριο, αναφέρεται για την αξία του σε διεθνείς, ευρωπαϊκούς καταλόγους βιοτόπων – υγροτόπων, (ICBP – IWRB, CORINE Biotopes), ενώ είναι άριστο πεδίο για

οικολογικές μελέτες, και έρευνες, αλλά και για την αναψυχή ντόπιων και επισκεπτών.

Ίσως να μην έχει πια τόσους κήπους να ποτίσει, όμως κάποιες νέες δραστηριότητες τον κάνουν γνωστό στον χώρο των αθλημάτων ποταμού, σίγουρα όμως, στο πέρασμα των χρόνων με τους νέους να επιστρέφουν στους τόπους καταγωγής, επιδιώκοντας την ανάπτυξη της περιοχής έτσι ώστε, σύντομα, να δημιουργηθούν νέοι πόλοι έλξης σε μια χωρίς όρια παρθένα περιοχή, ιδανική για κάθε είδους διακοπές, δίπλα στα τοπία του βόρειου Γράμμου.

Ο Αλιάκμων στο ύψος του Λιβαδότοπου τον Σεπτέμβριο

Λιβαδοτόπι: Η θέα όπως φαίνεται από τον λόφο του Αγίου Νικολάου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

- (1) Gustav Weigand (2001) 331.
- (2) Αστέριος Ι. Κουκούδης (2000) 420.
- (3) Αχιλλέας Ι. Παπαϊωάννου (1994) 50.
- (4) Ελευθέριος Απ. Καρακίτσιος (2004) 173-174.
- (5) Μιχάλης Αλ. Ράπτης (1997) 66 – 67.
- (6) [Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού], (1980) 385, 421, 441.
- (7) Αχιλλέα Παπαϊωάννου (1990) 153, του ίδιου, (2008) 49.
- (8) ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.213.
- (9) Δημήτρης Μπούσμπουρας (1999) § 2.2. σελ 2.
- (10) Γιαννάτος Γ., Γ. Μερτζάνης και Δ. Μπούσμπουρας (1995) 14 παράρτημα, χάρτης.
- (11) Απόστολος Βακαλόπουλος (1958) 434.
- (12) Πελεκάτη: Τσαμίσης ό.π.237. Πελεκάτι: Σιούκας ό.π.104. Πυλκάτη: αναφέρεται στο αδημοσίευτο χειρόγραφο ημερολόγιο [σελ 8], του παπα-Ηλία Κωνσταντίνου Γρηγ. Τούλιου (Κιουτέζα 1918 – Ξινό Νερό 20 Ιουλίου 1947), που μου έστειλε ο Αλέξανδρος Τούλιος. Από το ίδιο χειρόγραφο μαθαίνουμε ότι μετονομάστηκε σε Μονόπυλο γιατί είχε μια και μοναδική είσοδο, μια "πύλη", πράγμα που ακόμα και σήμερα επιβεβαιώνουν οι γεροντότεροι κάτοικοι του χωριού.
- (13) Παντελή Τσαμίσση (1946) 237, 243.
- (14) Αναστάσιος Κυρ. Σιούκας χ.χ. [1970] 104. Σύμφωνα με την παράδοση ήταν μια αρχοντοπούλα από τη Ρόδο που πριν από επτακόσια χρόνια (το 1306 βρισκόταν ήδη στη Χίο), εγκαταστάθηκε στη Χίο όπου έγινε μοναχή, ενώ, με τμήμα της πατρικής κληρονομιάς, οικοδόμησε ναό. Βλ. Αμαλία Κ. Ηλιάδη, «Διηγήσεις και βίοι Αγίων Γυναικών της Πρώιμης, Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου ως ιστορι-
- κές πηγές» στο: www.dide.ach.sch.gr/thriskeftika/keimena/iliadi/8/women.htm Στη μονή Διονυσίου Αγίου Όρους, φυλάσσεται σε περίτεχνη αργυρή θήκη η δεξιά χείρα της Αγίας. Γαβριήλ Νικολάου Πετζίκης (2003) 109.
- (15) Η πληροφορία για μετακινήσεις μαστόρων στο Άγιο Όρος μεταδόθηκε τηλεφωνικά από τον Βασίλη Τούλιο (3 Απριλίου 2006).
- (16) ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.23.
- (17) Νίκος Τερζόγλου (Πύραυλος), (2003) 116 – 119. Πρβλ. Γιώργου Μαργαρίτη, τ. Β', (2002) 84 – 88, Παπαϊωάννου ό.π. Γιαννούλης (1990) 150, του ίδιου: Ο αληθινός Γράμμος, χ.χ. 153 - 159.
- (18) Παπαϊωάννου ό.π.(1990) 151.
- (19) Ιωάννης Παλούμπης (2005) 61. Βλ. και Σιούκα ό.π.14 – 15.
- (20) Αναμνηστικό Λεύκωμα (1931) 32. Ο παπα-Χρήστος υπήρξε επί σειρά ετών εκτός από ιερέας και δάσκαλος στο Γιαννοχώρι. Άλλοι συγγραφείς τον αναφέρουν Τσαλδήκα (Τσαμίσης ό.π. 240), και Τσαλδίκια (Ράπτης ό.π. 65). Το σωστό πρέπει να είναι Τσιαλντίκας γιατί όσοι ιερείς περιλαμβάνονται στο «Λεύκωμα» έστειλαν οι ίδιοι το βιογραφικό και τη φωτογραφία τους.
- (21) Αργύρης Π. Πετρονώτης, Πρακτικά 8ου Συμποσίου (2009) 109.
- (22) Σιούκα ό.π.37.
- (23) Ο Αναστάσιος Σιούκας ό.π.10, αναφέρει έτος κτίσεως το 1904, όμως η μαρτυρία που έχουμε για το καμπαναριό αναφέρει 1903. Μπορεί ο Σιούκας να έχει δίκιο όπως πιθανό είναι η πινακίδα να προέρχεται από άλλο κτήριο.

ΑΛΒΑΝΙΑ

0 2 4 χλμ.

ΚΕΡΚΙΡΑ

Τρικλάρι

ΠΡΟΣ Π

Βατεχώρι

ΠΡΟΣ ΚΑ

Μοσχοχώρι

Κρυσταλλοπηγή

Ανεμοδαρμένη

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

1621

1681

1659

1713

Άγιος Δημήτριος

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ιεροπηγή

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Δενδροχώρι

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑ

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ

Πολυάνεμο

Κορφούλα

Κοιμηνάδες

ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Οινόη

Αγία Κυριακή

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Διποταμιά

ΚΟΙΜΗΣΗ

ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Κάτω Πτεριά

Πτεριά

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Μεσοποταμιά

Καλοχώρι

Καλή Βρύση

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Χιονάτο

Ακόντιο

ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ & ΕΛΕΝΗ

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ

ΠΡΦ. ΗΛΙΑΣ

Κάτω Πτελέα

Πτελέα

Τσαρτσίσια

Τσάκονο

ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΑΤΡΩΝΑ

Αλεβίτσα

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Μεσόβραχο

ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ

Κάτω Πτελέα

Πτελέα

Κρανοχώρι

Πεντάβρυσσο

ΚΟΙΜΗΣΗ

ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Διμοιρία

Αμμούδες

1646

Αρχάγγελος

Στενά

Αγία Άννα

Μ. ΤΣΟΥΚΑΣ

ΠΑΤΣΙΑΡΧΩΝ

Στενοπόταμος

ΑΛΙΑΚΜΩΝ Π

Ομορφακκλησιά

Κρύα Νερ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Γλυκονέρι

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Υψηλό

ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

ΖΗΚΟΒΙΤΣΑΣ

ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗ

1521

Περιστέρα

Πεϊκόσ

Μελάνθιο

Σπήλαι

Αγροτικό τοπίο στη διαδρομή προς Χιονάτο.

«Οι Ακρίτες του Γράμμου»

Μία συστάδα χωριών δίπλα στα ελληνοαλβανικά σύνορα, πάνω σ' ένα πολυσύχναστο σταυροδρόμι των Βαλκανίων αποκαλύπτεται σ' αυτό το οδοιπορικό. Άγνωστοι ακρίτες φυλάνε με ευλάβεια ήθη, ξεχασμένα έθιμα και παραδόσεις, μέσα σε μιά φύση πληθωρική που ξετυλίγεται σαν ζωγραφιά, μπρός στα μάτια σας. Γεωγραφικό τους όριο είναι η περιοχή του Άνω Αλιάκμονα.

Αλεβίτσα: Μια ιστορικά φορτισμένη τοποθεσία. Δεξιά από τον τεράστιο βράχο, στις προαινάρες είναι τα πολυβολεία.

Από το Μονόπυλο κατευθύνεστε προς τα ανατολικά, προς τη βορειότερη έξοδο από τα ορεινά του Γράμμου. Μιά καθαρά δασική διαδρομή προς τα χωριά Καλή Βρύση, Διποταμία, Χιονάτο, Κομνηνάδες. Ο τόπος είναι κατάφυτος με δάση μαυρόπευκων, ελάτων και όσο χαμηλώνουμε δρυών που δημιουργούν μια εξαιρετική αίσθηση ζωτικότητας, μία περιοχή που όπως όλος ο Γράμμος και το Βόιο, θεωρείται σημαντική για τα πουλιά. Από το Μονόπυλο μέχρι την Κρυσταλλοπηγή κινείστε στα χνάρια της γενικής απαγκίστρωσης του κύριου όγκου του Δημοκρατικού στρατού από την περιοχή του Γράμμου που έγινε κυριολεκτικά κάτω απ' τη μύτη του κυβερνητικού στρατού που κρατούσε γερά τη στενή δίοδο ανάμεσα απ' τα υψώματα Χελώνα και Αλεβίτσα. Σε αυτόν το δρόμο, μονοπάτι τότε, έγινε ο ιστορικός στρατηγικός ελιγμός που τον

οδήγησε μέσω Καλής Βρύσης - Πολυάνεμου - Ιεροπηγής - χαράδρα Κρυσταλλοπηγής, στο Βίτσι. Η εκδοχή αυτού του δρομολογίου αμφισβητείται από τον κυβερνητικό στρατό που προβάλλει το δρομολόγιο Βοτεζόδα - Βόζιγραδ - Κομνηνάδες. Όποια και να είναι η αλήθεια ο ΔΣΕ έφτασε αλώβητος στο Βίτσι όπου συγκρότησε τρεις μεραρχίες (9^η, 10^η, 11^η). Σε 7 περίπου χιλιόμετρα από το Μονόπυλο θα συναντήσετε διασταύρωση (δστ. στο εξής), που δεξιά θα σας οδηγήσει στον ιστορικό χώρο της Αλεβίτσας. Στα πρώτα 150 μ. υπάρχει δστ. που οδηγεί κατ' ευθείαν στο Γιαννοχώρι από έναν κατηφορικό, χορταρισμένο και καταπράσινο απ' τη βλάστηση χωματοδρόμο. Η συνέχεια προς την κορυφή περνά από την ερειπωμένη στις μέρες μας «διμοιρία», η οποία ήταν επανδρωμένη σε όλη τη διάρκεια της επίθεσης των Ιταλών, βιώνοντας κάποιες, απ' τις πολλές δραματικές στιγμές του πολέμου, αργότερα του οδυνηρού εμφυλίου, μέχρι το 1976, οπότε οι εγκαταστάσεις εγκαταλείφθηκαν οριστικά. Δίπλα από τη διμοιρία παραμένουν τα βοηθητικά κτήρια - στάβλοι για τα μουλάρια, ίσως το μεγαλύτερο "όπλο" μας στην εποποιία 1940-1941. «Το 1940 τον Αύγουστο επιστρατεύτηκα πάλι με το λόχο πολυβόλων. Στα σύνορα, στην Αλεβίτσα που ήμουν, μας βρήκε ο πόλεμος. Εκεί για είκοσι με τριάντα μέρες..(..).. ανοίξαμε ένα δρόμο που έβγαινε στα καλύβια Ζέλεγκραντ, δίπλα από την Αλεβίτσα, και στο χωριό Καλή βρύση. Στις 27 Οκτωβρίου μια ομάδα από 7-8 παιδιά αποφασίσαμε να πάμε στο Χιονάτο, όπου ήταν το 2^ο τάγμα του 27^{ου} Συντάγματος..(..)..που είχαμε πολλούς πατριώτες. Εκεί σφάξαμε και ψήσαμε ένα μεγάλο κριάρι. Πάνω στο γλέντι ένα ιταλικό αεροπλάνο πέρασε τα σύνορα..(..)..Επειδή είχε ξαναγίνει και την προηγούμενη χρονιά, το 1939, που είχαμε πάλι επιστρατευτεί..(..).. και αμέσως μετά απολυθήκαμε..(..).. το πήραμε ως καλό οίωνό. Σχεδόν μεθυσμένοι και κατακουρασμένοι γυρίσαμε αργά το βράδυ στη μονάδα μας. Τη νύχτα, [28^η πλέον] κατά τις 3, άκουσα μπουμπουνητά και κρότους από

κανόνια..(..).. δεν μπορούσα να προσδιορίσω τι ήταν⁽¹⁾». Μόλις είχε εκδηλωθεί η κύρια επίθεση των Ιταλών στο πεδίο της Ηπείρου, ενώ την ίδια μέρα τα φυλάκια της Χελώνας, και της Αλεβίτσας καταλήφθηκαν από τους Ιταλούς. Αργότερα, με μια αιφνιδιαστική αντεπίθεση η Αλεβίτσα πέρασε πάλι στα χέρια των Ελλήνων, την ίδια στιγμή που δόθηκε διαταγή να εκκενωθούν τα χωριά.

Στις μέρες μας, από τα ερείπια της «διμοιρίας», ο παλιός, θρυλικός δρόμος συνεχίζει ανατολικά προς τις τοποθεσίες «Βόλια», «Τσουτζα», γυρνάει βόρεια μέχρι το Μεσόβραχο ή μέσω Αμμούδας (1546 μ. ύψ.) – Λυκόρραχης (1180 μ. ύψ.) συνεχίζει ανατολικά σε μια ωραία πορεία περισσότερο γνωστή στους πεζοπόρους που καταλήγει στο Νεστόριο. Πρόκειται για το ίδιο μονοπάτι που άνοιξαν τότε οι φαντάροι.

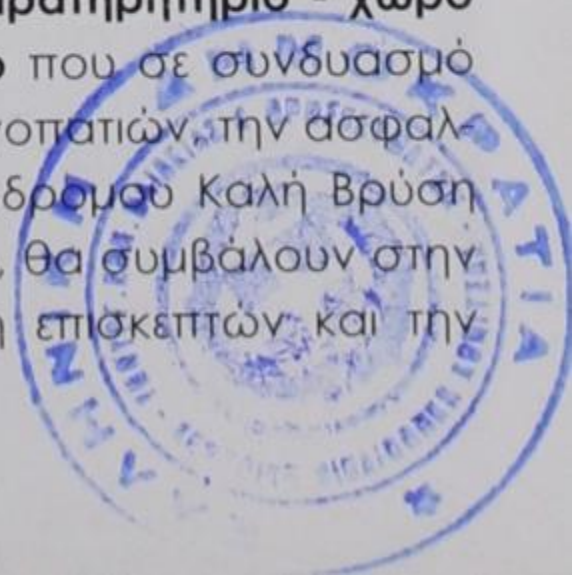
Αριστερά από τη «διμοιρία», ο ανηφορικός κακοτράχαλος χωματόδρομος σταματάει. Βρίσκεστε στην ιστορική **Αλεβίτσα** (1585 μ. ύψ.) καραούλι των ανταρτών του 1912, παρατηρητήριο του Ελληνικού στρατού το '40, του ΕΛΑΣ το 1943 και θέατρο σκληρών μαχών τον Εμφύλιο 1946 – 49. Η θέα απλώνεται προς όλες τις κατευθύνσεις, με καλό καιρό φτάνει στη λίμνη της Καστοριάς, μια πραγματική πανδαισία κρουφών και χρωμάτων το φθινόπωρο από την ποικιλία των φυλλοβό-

Αλεβίτσα. Το παρατηρητήριο και αριστερά του, το αφανές φυλάκιο – πολυβολείο.

Αλεβίτσα: Η περίφημη, ερειπωμένη «διμοιρία», επανδρώνονταν σε όλη τη διάρκεια της επίθεσης των Ιταλών (δεξιά το παλιό κτήριο), αργότερα του οδυνηρού εμφυλίου, (αριστερά το νέο κτήριο) μέχρι το 1976.

λων. Στον χώρο υπάρχει το πετρόχτιστο φυλάκιο – παρατηρητήριο, ενώ, πιο κάτω, στη μεγάλη, πλατιά βραχώδη έξαρση βρίσκονται ερειπωμένα και πληγωμένα τα πολυβολεία με τις εισόδους τους να χάσκουν. Μπορείτε να μπείτε μέσα, στους στενούς θαλάμους και να ψηλαφήσετε τα απομεινάρια των πολέμων από κοντά. Απέναντί σας, δυτικά, η «Χελώνα» (1428 μ. ύψ.), μια κορφή που πλάι της [θέση Γκίνκοβα] βρισκόταν το 29^ο συνοριακό φυλάκιο Γιαννοχωρίου «Νικόλαος Μπέλλος» που πρώτο⁽²⁾ αυτό στη συνοριακή γραμμή Καστοριάς, δέχθηκε βολές του ιταλικού πυροβολικού το ξημέρωμα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940. Η Αλεβίτσα δεν γλίτωσε την επίθεση, ένα από τα βλήματα γκρέμισε και το εκκλησάκι του Αγίου Αχιλλείου, που είχε χτίσει κάποιος Γκίνης κάτοικος της Καλής Βρύσης. Στη θέση του φτιάχτηκε απ' τους φαντάρους μικρό εικονοστάσι που κάθε 15^η Μαΐου το γιορτάζουν οι Καληβρυσιώτες. Πρόθεση του Δήμου Ακριτών είναι να φτιάξει εδώ **παρατηρητήριο - χώρο αναψυχής - καταφύγιο** που σε συνδυασμό με τη σήμανση των μονοπατιών, την ασφαλτόστρωση του χωματόδρομου Καλή Βρύση – Μονόπυλο – Τρίλοφο, θα συμβάλουν στην ευκολότερη πρόσβαση επισκεπτών και την ανάπτυξη του τόπου.

Καλή Βρύση, στο βάθος ο Άγιος Αθανάσιος

Η διαδρομή από τον κεντρικό δρόμο συνεχίζει δίπλα στη συνοριακή γραμμή, μέσα σε δάσος οξιάς. Κάποια στιγμή, σ' ένα μεγάλο άνοιγμα των δέντρων φαίνεται σε πρώτο πλάνο μια όμορφη λιμνοδεξαμενή, για πότισμα, γεμάτη νερό που πηγάζει απ' την Αλεβίτσα, και στο βάθος το αλβανικό χωριό Βιντέχοβα ή Βιντόβα. Έντεκα περίπου χιλιόμετρα από το Μονόπυλο (4,5 από τη δστ. της Αλεβίτσας), μπαίνετε στην **Καλή Βρύση** (πριν το 1928 *Καλέβιστα*, *Καλύβια* ή *Καλυβίστα* στα 1185 μ ύψ.), τον πρώτο οικισμό του Δήμου Ακριτών που συναντάτε. Σε τίποτα δεν θυμίζει το άλλοτε ακμαίο Γραμμοχώρι, με τους τέσσερις μαχαλάδες – συνοικίες, τα σχολεία (δημοτικό – νηπιαγωγείο), τα εργαστήρια, τα καφενεία – παντοπωλεία, τα ραφεία της. Η ιστορία του οικισμού φαίνεται να ξεκινά μετά την οθωμανική κατάκτηση με τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, κατά τον 16^ο αιώνα. Οι πρώτες καλύβες των βοσκών με την πάροδο του χρόνου θα γίνουν πέτρινες κατοικίες

κίες που αργότερα εξαπλώνονται σε όλη την έκταση του οικισμού. Η *Καλέβιστα* στα μέσα του 19^{ου} αι. κατείχε κεντρική γεωγραφική θέση πάνω σε ένα εκτεταμένο δίκτυο μονοπατιών. Επικοινωνούσε και είχε συναλλαγές, παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσε το έντονο ανάγλυφο του εδάφους με όλες τις κοινότητες της περιφέρειας, κυρίως όμως με τα Γραμμοχώρια του Άνω Αλιάκμονα που σήμερα ανήκουν στο Δήμο Νεστορίου. Θεωρείτο κεφαλοχώρι, ήταν μάλιστα και το εκλογικό τους κέντρο, ενώ υπήρχε σταθμός χωροφυλακής, τελωνείο, πολλά καταστήματα – λειτουργικά εργαστήρια με εμπειροτέχνες μαστόρους δεκάδων ειδικοτήτων.

Οι Καλεβιστινοί ήταν ονομαστοί οικοδόμοι – χτίστες, μαστορες της πέτρας – λιθοξόοι, χωρίς να λείπουν οι ασβεστάδες, πριονάδες, κερραμοποιοί. Μέσα από την ανάπτυξη αυτών των τόσο σημαντικών για την εποχή εξειδικεύσεων έγιναν περιζήτητοι και συνέβαλαν καθοριστικά στον ιδιαίτερο τοπικό πολιτισμό. Εκτός των εργασιών που έκαναν στην Καλή Βρύση ή τα γύρω χωριά, τα μαστορικά μπουλούκια τους εργάζονταν στην Αλβανία (Κορυτσά), Καστοριά, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Αθήνα ακόμα και στο εξωτερικό. Επιγραφές⁽³⁾ έργων τους, της δεκαετίας του 1950, είναι αναρτημένες στο "σπίτι του κόμματος", στο δημοτικό σχολείο στο χωριό Μπελογιάννης της Ουγγαρίας, ενώ οι γεροντότεροι κάτοικοι θυμούνται συνεργεία ντόπιων να εργάζονται στην συντήρηση του Λευκού Πύργου της Θεσσαλονίκης, το 1917. Τα δρομολόγια τους έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί, μέσω των ξένων επιρροών, που φέρνουν απ' όπου ταξιδεύουν, εξελίσσεται η ντόπια τεχνική, και φτιάχνονται μεγαλύτερες κατοικίες και δημόσια κτήρια.

Οι αρχές του 20^{ου} αι. σηματοδοτούνται από την επίσημη έναρξη του πολυετούς εθνικού αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας με συμμετοχή όλων των δυναμικών, με ελληνική συνείδηση⁽⁴⁾ κοινοτήτων της περιοχής. Η οθωμανική κυριαρχία παραπαιεί,

Καλή Βρύση: Καινούργιες (αριστερά) και παλιές κατοικίες. Στο βάθος ο Άγιος Δημήτριος.

Καλή Βρύση: Ο ξενώνας του συλλόγου.

Καλή Βρύση: Ο Άγιος Δημήτριος. Το μοναδικό οικοδόμημα που γλίτωσε από τους πολέμους.

ενώ ταυτόχρονα η αιματηρή, πολύχρονη διαμάχη ανάμεσα στην ελληνική και βουλγαρική παράταξη συνεχίζεται για το ποιος θα προσαρτήσει τα νέα εδάφη της Μακεδονίας. Στις 11 Νοεμβρίου 1912, στον πρώτο Βαλκανικό πόλεμο, ιλαρχία του Α' συντάγματος ιππικού του Ελληνικού στρατού, απελευθέρωσε την Καστοριά από τη μακραίωνη οθωμανική κατάκτηση 526 χρόνων (1386-1912). Στις 7 Δεκεμβρίου μπαίνουν θριαμβευτές στην Κορυτσά, φέρνοντας την ελπίδα της ελευθερίας σε όλα τα Γραμμοχώρια, που εκείνη την εποχή την είχαν σημείο αναφοράς. Η εκκαθάριση απ' όλα τα στοιχεία που τρομοκρατούσαν ή λεηλατούσαν δεν ολοκληρώθηκε, με αποτέλεσμα η περιοχή να παραμένει υπό μερικό

έλεγχο του λοχαγού Σαλή Μπούτκα, με έδρα την Ερσέκα. Όταν στις 2 ή 3 Δεκεμβρίου 1912 επιτέθηκε κατά του Γιαννοχωρίου πολλοί Καλεβιστινοί πρόστρεξαν να τους βοηθήσουν. Όμως η δύναμη των αντιπάλων όχι μόνο τους απώθησε, αλλά στράφηκε και κατά της Καλής Βρύσης με αποτέλεσμα την πλήρη λεηλασία του πολυάνθρωπου⁽⁵⁾ χωριού, το κάψιμο τριανταπέντε από τα 85 – 90 σπίτια. Εκείνες τις μέρες όλοι οι κάτοικοι έφυγαν και φιλοξενήθηκαν στη Ρέβανη (Διποταμία) από τους Τούρκους. Την επόμενη μέρα, στα ψώματα των Κομνηνάδων έφτασε το ιππικό του Α' συντάγματος ιππικού, το οποίο συγκροτήθηκε στη Φαρκαδόνα Τρικάλων από Καρδισιώτες επίστρατους. Ειδοποιημένος για την απειλή ο εισβολέας Σαλή Μπούτκας εγκατέλειψε γρήγορα την περιοχή.

Στις μέρες μας, έχοντας συνηθίσει να κοιτάμε τα ένδοξα, ξεχασμένα ερείπια της θρεινής μέσα πατρίδας, τα πλάνα του περιηγητή γεμίζουν από εγκατάλειψη, και η ψυχή του από παράξενα συναισθήματα. Όπως και τα υπόλοιπα χωριά αρκετά χρόνια μετά τον εμφύλιο (1974), ήταν απαγορευμένη και επιτηρούμενη ζώνη, στην περιοχή ευθύνης της ΧΥης μεραρχίας, και δεν επιτρεπόταν η προσέγγιση, ενώ οι περιουσίες όσων έφυγαν, δημεύθηκαν⁽⁶⁾ από το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος. Έτσι δόθηκε η ευκαιρία, αργά στην αρχή, γρήγορα και σταθερά σε λίγα χρόνια, να λεηλατηθούν, να ξεθεμελιωθούν τα πάντα και με τις πέτρες να χτιστούν αλλού νέα σπίτια, τεχνικά έργα κ.ά, ερημώνοντας κυριολεκτικά μια ολόκληρη περιοχή. Έμειναν όμως τα οικόπεδα. Πάνω σ' αυτά, με το πείσμα, τη θέληση των Καληβρυσιωτών άρχισε να χτίζεται, μόλις το 1986, ένα νέο χωριό που σήμερα (2010) αριθμεί 26 σπίτια.

Όπως έρχεστε από Μονόπυλο – Αλεβίτσα, βλέπετε τα πρώτα από αυτά, ενώ φτάνετε κατ' ευθείαν στην πλατεία, ένα μεγάλο πλάτωμα με νεώτερη κρήνη, πεζούλες για ξεκούραση και στέγαστρο. Απέναντί σας, το

επιβλητικό μεγάλο διώροφο κτήριο ήταν το παλιό νηπιαγωγείο - δημοτικό σχολείο, ενώ σήμερα στεγάζει τον Ξενώνα «Η Αλεβίτσα» που σε οκτώ δωμάτια μπορεί να φιλοξενήσει 18 άτομα. Για την αναστήλωση αυτής της παλιάς οικοδομής μας δίνει πληροφορίες η μαρμαρίνη εντοιχισμένη σκαλιστή επιγραφή. Σύμφωνα με αυτήν ο Ξενώνας χτίστηκε «τον Αύγουστο του 1975 από τον σύλλογο Καληβρυσιωτών Η Αλεβίτσα». Ακριβώς πίσω του, βρίσκεται ο **Άγιος Δημήτριος** ένα από τα λίγα μνημεία του χωριού που δεν καταστράφηκε, ενώ μέχρι τις μέρες του πολέμου λειτουργούσε ο ιερέας Ιωάννης Κωτσόπουλος σε μια εποχή που το χωριό είχε «77 οικογένειες». Η κεντρική του είσοδος έχει περίτεχνη λιθανάγλυφη διακόσμηση ιχθύων που φανερώνουν άξιους μαστόρους, ενώ στη νότια, μεταξύ των άλλων αποτρεπτικών και θρησκευτικών συμβόλων, υπάρχει η ημερομηνία περάτωσης του ναού, 1867. Μέσα στην εξ ολοκλήρου λιθόχτιστη εκκλησία σώζεται το βαρύτιμο ξυλόγλυπτο τέμπλο και οι εικόνες του. Στην άκρη της ανατολικής εξόδου του χωριού χτίστηκε πρόσφατα ναΐσκος του **Αγίου Αθανασίου** πάνω στα θεμέλια του παλιού (1920). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Τσαμίσης γνωρίζουμε ότι ανηγέρθη στα ερείπια προϋπάρχουσας μεγάλης εκκλησίας (1842), από την οποία αγνοείται η τύχη τριών μεγάλων εικόνων, πολλών μικρότερων κι' ενός ευαγγελίου του 1801. Το ζητούμενο από το 1986 που κατασκευάστηκαν οι τρεις πρώτες κατοικίες, μεταξύ αυτών του Αχιλλέα Ιω. Παπαϊωάννου⁽⁷⁾ πρώην ταξίαρχου του Δ.Σ.Ε., πολυγραφότατου συγγραφέα, πρώτου εκδότη της τοπικής εφημερίδας «η Αλεβίτσα», ήταν η βελτίωση της πρόσβασης, η ηλεκτροδότηση και οι τηλεπικοινωνίες. Αρωγός στις προσπάθειες της ολοκλήρωσης των έργων στην περιοχή ώστε να επιστρέψουν οι κάτοικοι στάθηκε, ήδη από το 1996, ο διατελέσας υπουργός Μακεδονίας - Θράκης, κ. Φίλιππος Πετσάλνικος που με ενέργειές του υλοποιήθηκαν πολλά από τα αιτήματα των ντόπιων.

Καλή Βρύση: Πάνω, η νότια είσοδος του Αγίου Δημητρίου. Διακρίνεται η ημερομηνία 1867 Μαΐου 10. Κάτω, τα λιθανάγλυφα της κύριας εισόδου.

Διποταμία: Ένα αξιόλογο, μεγάλο και πεντακάθαρο Δημοτικό διαμέρισμα, έδρα του Δήμου Ακριτών Νομού Καστοριάς.

Φεύγοντας απ' την Καλή Βρύση ο τόπος ξανοίγει, αραιώνει από την πυκνόφυλλη βλάστηση της Αλεβίτσας. Σας υποδέχονται πλέον εύφορες εκτάσεις, καλλιεργημένα χωραφάκια, μια θαυμάσια ρεματιά με τρεχούμενα νερά και χιλιάδες πουλιά που μεταφέρουν τους ήχους μιας πλούσιας σε εικόνες φύσης. Το φυσικό περιβάλλον δεν μοιάζει με τον δασύφυτο Γράμμο, όμως η αίσθηση που αποκομίζει ο επισκέπτης που έρχεται απ' εκεί επηρεάζεται άμεσα. Σε τρία πολύ εύκολα χλμ. θα βρεθείτε στη **Διποταμία** (πριν το 1928 *Ρέβανη* στα 960 μ. ύψ.) έδρα του Δήμου Ακριτών, το μεγαλύτερο της περιοχής με 624 κατοίκους ('01). Είναι η **βορειοανατολική πύλη** του Γράμμου και μια από τις φυσικές εισόδους στον ορεινό χώρο. Ό,τι είναι για τους επισκέπτες που φτάνουν απ' το νότο το Επταχώρι ή η Πυρσόγιαννη. Εδώ, οι πληγές των πολέμων επουλώθηκαν γρηγορότερα από ότι αλλού πιθανόν λόγω της γειννίασης με την Καστοριά. Σήμερα, στη

Διποταμία, όπως και στα γειτονικά χωριά ή τους συνοικισμούς, παρατηρείται πληθυσμιακή ανάκαμψη. Τις διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνουν άλλωστε ο παιδικός σταθμός, το νηπιαγωγείο και το δημοτικό σχολείο με τα 44 παιδιά που φοιτούν σ' αυτά. Ο κόσμος μένει πια στα χωριά, τα οποία αναπτύσσονται αργά αλλά σταθερά. Η δημοτική επιχείρηση επεξεργασίας – συσκευασίας φυλλοχώματος που λειτουργεί, απασχολεί κόσμο αλλά σίγουρα δεν φτάνει. Χρειάζονται κι' άλλα. Τώρα πρέπει η Διοίκηση να προστρέξει σε βοήθεια, να σταθεί αρωγός με τη γνώση της, και με τη δύναμή της να δώσει ώθηση, προοπτικές σ' αυτούς τους παραμελημένους ακρίτες. Αυτά τα ξεχωριστά τοπία κι' οι οικισμοί, στις βόρειες παρυφές του Γράμμου έχουν υπέρ τους την εύκολη πρόσβαση, προσφέροντας ταυτόχρονα πολλές δυνατότητες προσέλκυσης περιηγητών και άλλων ομάδων φυσιολατρών, (ορειβάτες, αναρριχητές, παρατηρητές

πουλιών). Γι αυτό θα πρέπει όλο αυτό το οικοσύστημα να προστατευτεί, να κρατήσει το τοπικό παραδοσιακό του χρώμα ώστε να μην φτάσουμε πάλι ν' αντικρίζουμε τα ψεύτικα, θλιβερά σκηνικά που αποτελούν δήθεν την 'αναπτυξιακή' τουριστική προοπτική.

Στον πυκνοχτισμένο οικισμό, σας καλοδέχεται η όμορφη, καταπράσινη και λουλουδιασμένη πλατεία «ιερέα Ιωάννη Τοτονίδη» εις μνήμην του παπα-Γιάννη απ' την Κλησιά της Σινώπης που χάθηκε μαρτυρικά στα χρόνια του εμφυλίου. Είχε χειροτονηθεί μαζί με τον παπα-Δημήτρη Τσιλίδη, τον Φεβρουάριο του 1926, τέσσερα μόλις χρόνια απ' τη Μικρασιατική καταστροφή, και λειτουργούσαν στη νεόχτιστη τότε **Κοίμηση της Θεοτόκου** (1925), θεμελιωμένη πάνω σε τζαμί. Βρέθηκαν εδώ με τους χιλιάδες⁽⁸⁾ μετοικήσαντες Έλληνες, στην ανταλλαγή των πληθυσμών Ελλάδος - Τουρκίας. Είναι γνωστό ότι η εγκατάσταση των κατοίκων του Πόντου στον ελλαδικό χώρο άρχισε από τα μέσα περίπου της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αι., όταν η κατάσταση στο οθωμανικό κράτος απορρυθμίζεται τελείως και οι επιθέσεις των Νεότουρκων κατά των μειονοτήτων (Ελλήνων, Αρμενίων, Εβραίων) είναι καθημερινές. Ο μεγαλύτερος αριθμός Ποντίων (300 - 400⁽⁹⁾ χιλιάδες άτομα) εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920. Στη Διποταμία, όπως σε όλα τα γύρω χωριά, κατοικούν Πόντιοι⁽¹⁰⁾ στην καταγωγή, κυρίως από την κοσμοπολιτική παραθαλάσσια **Σινώπη**⁽¹¹⁾, πατρίδα του Κυνικού φιλόσοφου Διογένη, την πρώτη αποικία των Ελλήνων στον Πόντο ήδη από τον 8^ο αιώνα, και την **Ορντού**⁽¹²⁾ (Κοττύωρα), αποικία της Σινώπης και μεγάλο εμπορικό λιμάνι. Υπήρχαν κι άλλοι, από τα μικρασιατικά παράλια της Προποντίδας που σε αντίθεση με την τουρκόφωνη πλειοψηφία, αυτοί

μιλούσαν μια παραλλαγή της τσακωνικής⁽¹³⁾ διαλέκτου, τα λεγόμενα τσακωνικά της Προποντίδας. Τριγύρω απ' την πλατεία βρίσκονται μικρά καταστήματα και η μεγάλη παιδική χαρά για τα πιτσιρίκια. Οι περισσότερες κατοικίες είναι καινούργιες, χωρίς να λείπουν οι παλιότερες πετρόχτιστες με μικρές ισόγειες αποθήκες για τα γεωργικά μηχανήματα ή τα ξύλα για τη βαρυχειμωνιά που εδώ δεν αστειεύεται καθόλου. Περιπατώντας θα δείτε κάποια παλιά στοιχεία του χωριού, όπως διαμορφώθηκε στο πέρασμα των χρόνων, θαυμάσια χτισμένους πέτρινους μαντρότοιχους, μερικούς με σκέτη ξερολιθιά, που ξεχωρίζουν τις ιδιοκτησίες κι' ανάμεσά τους μικρούς κήπους με λαχανικά και πολλά, πάρα πολλά λουλούδια.

Ένα αξιόλογο έργο ολοκληρώνεται στις μέρες μας χρήσιμο στους επισκέπτες που θέλουν να γνωρίσουν περισσότερα για τον τόπο, τον ξεχασμένο λαϊκό πολιτισμό, δηλωτικό συνάμα και της κουλτούρας των κατοίκων, το **λαογραφικό μουσείο**. Στις προθήκες του θα δείτε αρκετά χρηστικά μικροαντικείμενα, δωρεά του Νικολάου Σ. Τοτονίδη, τα καθημερινά εργαλεία του χωραφιού και των επαγγελματιών της εποχής, παλιές φωτογραφίες που "διηγούνται" την ιστορία και τις ασχολίες της περιοχής. Θα στεγαστεί στο παλιό κέντρο νεότητας γνωστότερο σαν «Σπίτι του Παιδιού»⁽¹⁴⁾, ένα κτήριο της πάλαι βασιλικής πρόνοιας που με την παρουσία του καταγράφει το πιο δύσπεπτο κομμάτι της πολυσυζητημένης ιστορίας του τόπου. Αυτό της μετακίνησης παιδιών από το στρατό στις Παιδοπόλεις ή αντίστοιχα, από τις δυνάμεις του Δ.Σ.Ε. προς τις Ανατολικές χώρες. Οι μεν το ονόμαζαν «παιδοφύλαγμα» οι δε «παιδομάζωμα». Από την αρχή μέχρι το τέλος για άλλους "έσωσε" για άλλους "απήγαγε" παιδιά, που βρέθηκαν ξαφνικά «στη δίνη ενός πολιτικού παιγνιδιού, το οποίο καθόρισε τη ζωή τους»⁽¹⁵⁾.

Κοντά στη Διποταμία βρίσκεται ο **Μεσόβραχος** (πριν το 1928 Ζελεγράδ στα 1090 μ. ύψ.). Καθώς ανηφορίζετε προς το χωριό η θέα στους απαλούς λόφους, τις γύρω κορφές και τα χορταριασμένα λιβαδάκια - βοσκοτόπια μεγαλώνει, μέχρι που γίνεται πανοραμική. Ο οικισμός βρίσκεται λίγο χαμηλότερα σε μιά φαρδιά λεκάνη. Κοντά στην είσοδο του συνοικισμού σας υποδέχεται η εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου** με το παράξενο καμπαναριό.

Μεσόβραχος: Το ίδιο καμπαναριό κωδωνοστάσι στο Άγιο Γεωργίου.

Στα γύρω υψώματα αναβλύζουν δεκάδες πηγές ευεργετώντας τη φύση, τα πανύψηλα δέντρα, τα ζώα και τους ανθρώπους που καλλιεργούν τα χωράφια. Μία από αυτές, λίγο πιο κάτω απ' την εκκλησία, βγάζει θειούχο ιαματικό νερό που χρησιμοποιείται απ' τους κατοίκους για θεραπεία χρόνιων παθήσεων. Μικρό χωριουδάκι μόλις 42 κατοίκων που ξεκαρκοκαιριάζουν εδώ, διασώζει κάποια παλιά σπίτια με μεγάλες αυλές κατάφυτες με κουλούδια. Οι πανταχού παρόντες γερμανοί κατακτητές, έφτασαν κι εδώ, χωρίς όμως να προκαλέσουν ζημιές ή να κάψουν το χωριό, όπως έγινε σχεδόν παντού. Αυτός είναι ο λόγος που πολλά σπίτια σώθηκαν, μας είπε ο Αγησίλαος Χαντζαρίδης, που έχει μια πολύ ωραία διατηρημένη δίπατη κατοικία. Αν δεν θέλετε να επιστρέψετε από τα ίδια συνεχίζετε σε κατάφυτη διαδρομή μέσα από το χωριό και ξανανηφορίζετε στις πλαγιές της Αμμούδας (1546 μ. ύψ.). Εκεί διασταυρώνεστε με το δρόμο που έρχεται από το Νεστόριο και πάτε δεξιά για να ολοκληρώσετε τον κύκλο στη «διμοιρία» της Αλεβίτσας (+/- 5 χλμ) και στη συνέχεια βγαίνετε πάλι στον κεντρικό για Μονόπυλο (αριστερά) ή Καλή Βρύση (δεξιά).

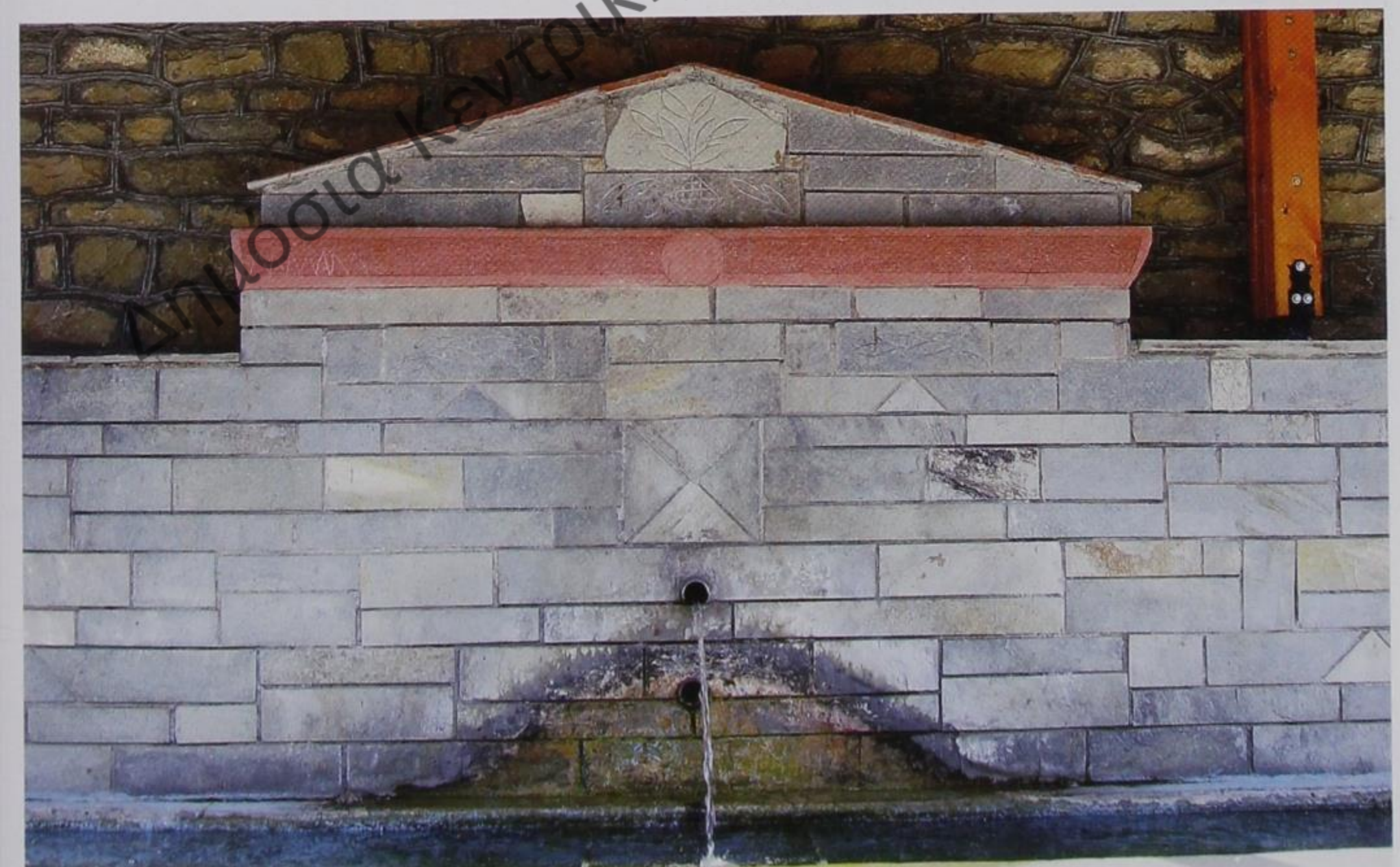
Περίπου στην ίδια απόσταση, με το Μεσόβραχο (3 χλμ. από Διποταμία), βρίσκεται το **Χιονάτο** (πριν το 1928 Γκέρλιανη κα Γκέρλιανη στα 960 μ. ύψ.), ένας οικισμός ανέγγιχτος από το σύγχρονο τρόπο ζωής. Η έκταση που σας χωρίζει απ' το χωριό γίνεται ένα σπάνιο μάθημα πατριδογνωσίας. Όταν πρωτοήρθαν οι μικρασιάτες εδώ βρήκαν τόπους δυσκόλους, κακοτράχατους, που, με δυσκολία, απέδιδαν τα προς το ζην και συνάμα δεν είχαν την παραμικρή σχέση με εκείνους που άφησαν πίσω τους. Κάποιοι ήταν αγρότες, οι περισσότεροι όμως

ήταν επαγγελματίες ψαράδες, στο ανοιχτό πέλαγος του Εύξεινου Πόντου, της Μαύρης Θάλασσας. Οι δυσχέρειες της προσαρμογής ξεπεράστηκαν γρήγορα με την εργατικότητα και το πείσμα των προσφύγων. Σιγά - σιγά, αλλά με ασίγαστο πάθος, μετέτρεψαν όλες τις εκτάσεις σε καλλιεργήσιμη, γόνιμη γη δημιουργώντας το μοναδικό στα ελληνικά χρονικά "έπος της ανόρθωσης"⁽¹⁶⁾. Σ' αυτά τα τρία χιλιόμετρα που σας χωρίζουν από το Χιονάτο αλλά και σε όλη τη διαδρομή που προτείνουμε, θα αντικρίσετε ένα σπάνιο ανθρωπογενές περιβάλλον, φροντισμένο με έγνοια κι αληθινή αγάπη. Η επιμέλεια, η αδιάκοπη μέριμνα και πάνω απ' όλα ο σεβασμός για τη γη έθρεψε γενιές και γενιές, κι ακόμα στέκει μέχρι τις μέρες μας αναπόσπαστο κομμάτι του τοπίου, κι' ας καλλιεργείται λιγότερο ή και καθόλου. Πραγματικά, αν ξέρεις να διαβάζεις τη φύση και τον κόπο των προηγούμενων ή ακόμα των σημερινών γενεών που παράγουν ποιοτικό στάρι και τριφύλλι, χώρια τους υπέροχους δροσερούς κήπους όπου η κάθε οικογένεια βάζει τα λαχανικά της με τον σπά-

Μεσόβραχος: Ο Άγιος Γεώργιος.

Μεσόβραχος: Η θειούχα ιαματική πηγή.

Χιονάτο: Ο Άγιος Νικόλαος.

νιο πια ντόπιο σπόρο, είναι συνταρακτικό το πόσο θα σας λείψουν αυτά τα αγροτικά τοπία στο τέλος του ταξιδιού.

Στο Χιονάτο, ένα γαλήνιο χωριουδάκι σήμερα, μέχρι σχετικά πρόσφατα η πλειοψηφία των κατοίκων ασχολούνταν με την επεξεργασία και το ράψιμο γούνας. Το εμπόρευμα προωθούνταν στην αγορά της Καστοριάς για πώληση κι οι δουλειές πήγαιναν καλά. Όλο το χωριό ζούσε απ' αυτή την δραστηριότητα, μέχρι το 1992 που οι πωλήσεις άρχισαν να διολισθαίνουν, μέχρι που κατέρρευσαν. Κάποιοι απ' τους 155 κατοίκους εργάζονται πλέον στην Καστοριά και στο τοπικό εκτρο-

φείο μινκ Black Diamond που διαθέτει εγκαταστάσεις στο Πεντάβρυσο και το Κρανοχώρι, και λιγότεροι με αγροτικές εργασίες.

Πάνω στο λόφο, δίπλα στην εκκλησία του **Αγίου Νικολάου** (1922), με πολύ ωραία θέα του χωριού βρίσκεται το παλιό πέτρινο σχολείο που παλιότερα είχε 70-80 μαθητές. Σήμερα, αφού ανακαινίστηκε - εξοπλίστηκε, στεγάζει τον ευρύχωρο **ξενώνα** της δημοτικής επιχείρησης του Δήμου Ακριτών. Από το Χιονάτο με κατεύθυνση τους Κομνηνάδες, ξεκινά η διαδρομή που περνά τα **Στενά** (μικρό συνοικισμό) και καταλήγει στο **Νεστόριο** την ιστορική κωμόπολη, έδρα του ομώνυμου δήμου.

Ξεχωριστή θέση σ' αυτή τη συστάδα των ακριτικών οικισμών κατέχουν οι **Κομνηνάδες** (προ του 1928 **Σιάκι** στα 920 μ. ύψ.), 6,5 χλμ. απ' το Χιονάτο ή 4 χλμ. από Διποταμία, και μόλις 1300 μ. (20'), από την Αλβανία πολύ κοντά στο αλβανικό χωριό Ποντσάρα. Τους καλοκαιρινούς μήνες έρχονται όλοι οι κάτοικοι (155) δίνοντας ζωή στα σοκάκια του, που διασώζουν κάποιες παλιές πετρόχτιστες κατοικίες με ξυλοδεσιές και λιθόγλυπτα υπέρθυρα. Δεν λείπουν οι αυλές με τα περιβόλια και τους ολάνθιστους κήπους.

Χιονάτο: Πανοραμική άποψη του οικισμού. Ψηλότερα από τα τελευταία σπίτια του, διακρίνεται ο χωματόδρομος προς τα Καλύβια Αμμούδας.

Η άπλα της κεντρικής πλατείας, η πεζοπορία μέχρι την εκκλησία και την καινούργια κρήνη με το δροσερό νερό, δίνουν μια αίσθηση χαλάρωσης. Η **Γέννηση της Θεοτόκου** (1932), είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις θεμελίωσης εκκλησίας πάνω σε τζαμί, μια εύλογα πιστευτή προφορική μαρτυρία, αφού στο Σιάκι, πριν το 1922, κατοικούσαν μουσουλμάνοι. Μια πινακίδα δίπλα από το "στέκι της παρέας", το τοπικό καφενείο, γράφει: προς «**Οχυρά Μεταξά**», δίχως να έχει κάποια σχέση ή ομοιότητα με τη φημισμένη σειρά οχυρών κατά μήκος των Ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Γνωρίζουμε τη σημασία του πεδίου από το Γιαννοχώρι μέχρι την Κρυσταλλοπηγή στους πρώτους μήνες του Ελληνοϊταλικού πολέμου, που περιλάμβανε και την περίφημη διάβαση των Κομνηνάδων. Άλλωστε, στο μνημείο του χωριού, η μαρμαρίνη σκαλιστή πλάκα το γράφει καθαρά: Βόρειος Ήπειρος - από εδώ πέρασε η γενιά του 1940. Πράγματι, από εδώ περνούσαν όχι μόνο οι στρατιώτες και οι αξιωματικοί του μετώπου της Δ. Μακεδονίας αλλά και η προωθημένη γραμμή άμυνας με βάση το σχέδιο ΙΒα.

Η πρώτη θέση που εξασφάλιζε το εθνικό έδαφος, στη χάραξη Κρυσταλλοπηγή - Ιεροπηγή - Κομνηνάδες - Καλή Βρύση - Οτορίτσε - Αγ. Ζαχαρίας. Όλα τα ευαίσθητα σημεία είχαν ενισχυθεί με 28 σιδηροπαγούς σκυροδέματος πολυβολεία, υπήρχαν χαρακώματα κ.λπ., κωλύματα, ενώ ο κεντρικός υποτομέας διέθετε το 1/53 τάγμα με έδρα τους Κομνηνάδες. Λόγω της πλεονεκτικής του θέσης στην άμυνα, κατασκευάστηκε στην πλαγιά ένα από τα δύο αντιαρματικά πυροβολεία των 37", που ανατινάχτηκε αργότερα, στον εμφύλιο, για να του αφαιρεθεί το σίδηρο και να χρησιμοποιηθεί σε νέες, ατράνταχτες οχυρώσεις στο Γράμμο. «Έτους Κομνηνάδες βρήκαμε μεγάλη κίνηση. Μονάδες ιππικού,

Λίγο μετά τη θέση «συναγωνίστρια», είναι το ανατιναγμένο πυροβολείο, ενώ χαμηλότερα ένα καλοδιατηρημένο πολυβολείο. Στο βάθος διακρίνεται τμήμα των Κομνηνάδων.

μονάδες πυροβολικού, τμήματα υγειονομικού, πολλούς τραυματίες και τους πρώτους αιχμαλώτους που ήταν αρκετοί. Γενικά, όλος αυτός ο οργανισμός ήταν η προετοιμασία για τη μεγάλη εξόρμηση, που θα γινόταν την άλλη μέρα, 15 Νοεμβρίου⁽¹⁷⁾ [1940]...». Σε ορισμένες απ' αυτές τις τοποθεσίες γύρω από το χωριό, σώζονται σε καλή κατάσταση τρεις εγκαταστάσεις πολυβολείων οι οποίες είναι επισκέψιμες, αρκεί να βρείτε κάποιον πρόθυμο ντόπιο. Όσον αφορά το τρίτο, το ανατιναγμένο, φαίνεται απ' τον δρόμο, στη γυμνή από βλάστηση πλαγιά, όπως φεύγετε ή έρχεστε από Οινόη.

Στο απέναντι τετράγωνο από το καφενείο, είναι μια πολύ ωραία λιθόχτιστη οικοδομή, με επιγραφή 1880 Μάιος 3.

Η αείμνηστη γερόντισσα Συμίρα Γρηγοριάδου μας διηγήθηκε ό,τι θυμόταν από την ιστορία του. «Τότε αργούσαν να φτιάξουνε σπίτι αλλά το κάνανε γερό. Αυτό που βλέπετε τόχτισε ο Ηλίας με κρεμμύδι και ψωμί, δεν είχαμε τίποτα άλλο. Ωραίο δεν είναι;». Μας μιλούσε για τον πεθερό της, Ηλία Γρηγοριάδη που ήταν ο εμπειροτέχνης χτίστης του σπιτιού.

Κορφοúλα: Ο ναός του Αρχάγγελου Μιχαήλ.

Γύρω του υπάρχει ακόμα ο μεγάλος κήπος που φύτευαν λαχανικά, χορταριασμένος στις μέρες μας. Στα υπέρθυρα οι σκαλιστές πέτρες εικονίζουν περιστέρια ένα συνηθισμένο θέμα που λάξευαν οι μαστόροι της εποχής, ίσως για καλή τύχη, πιθανόν για ειρήνη που πάντα επιθυμούσε η κοινωνία τότε, την εποχή των πραγματικών, καθοριστικών για τη συνέχεια αλλαγών τόσο σε πολιτικό όσο σε πολιτιστικό επίπεδο. «Υπήρχαν κι εδώ μαστόροι που έχτιζαν, κυρίως στο χωριό», μας είπε ο Χαράλαμπος Φυσσέας, ήταν τρεις: Ευάγγελος Φυσσέας, Καπουργιάς Αβραάμ, Σπυρίδων Τίνγκας.

Η έκπληξη της περιοχής λέγεται **Κορφοúλα** (πριν το 1928 *Νοβοσέλο*), ένας εξαφανισμένος συνοικισμός σήμερα, μια γεωργικά ανεπτυγμένη περιοχή με 151 κατοίκους⁽¹⁸⁾ το 1940, που δέχθηκε μοιραία πλήγματα την εποχή του εμφυλίου, και εγκαταλείφθηκε. Για να βρεθείτε εκεί ακολουθείτε φαρδύ χωματόδρομο δίπλα απ' το καφενεδάκι, στην κατεύθυνση που δείχνει η πινακίδα «Οχυρά Μεταξά». Βγαίνετε απ' το χωριό, αφήνετε αριστερά σας το παλιό δημοτικό σχολείο που τη δεκαετία του 1960 είχε γύρω στους εξήντα μαθητές· δεν θα χετε κάνει 2 χλμ. όταν συναντάτε τη μοναδική δστ. που αριστερά σας οδηγεί στα ίχνη του παλιού συνοικισμού. Σε 2 χλμ. ακόμα,

σας υποδέχεται η εκκλησία του **Αρχάγγελου Μιχαήλ** και ένα ιδανικό πλάτωμα για σκηνές. Πρόσφατα κατασκεύασαν το τσιμεντένιο καμπαναριό κι έστρωσαν πλάκες. Ο τόπος εδώ πάνω προσφέρει άπλετη θέα, ενώ λίγο πιο κάτω απ' την εκκλησία, σώζεται μία κατοικία, από τις δεκάδες παλιότερα, του ομογενούς Μάρκου Σεραφείμ. Δεν είναι σε καλή κατάσταση, αφού για χρόνια χρησιμοποιείτο για καταφύγιο μεταναστών στις διαδρομές τους προς Καστοριά, αλλά διασώζει τη διαρρυθμισμό, δίνοντας μίαν ιδέα για τη χρήση των χώρων ή των αποθηκών του χωριού. Επιστρέψτε από τον ίδιο δρόμο αλλά στη δστ., προς Κομνηνάδες από όπου ήρθατε να πάτε ευθεία, προς το μεγάλο πλάτωμα με το εικονοστάσι «συναγωγίστρια», ονομασία που προέκυψε από μια μαχήτρια του Δ.Σ.Ε. που έδωσε τον αγώνα της εδώ. Πιο κάτω, στην ομαλή κατηφορική πλαγιά στέκει το τσιμεντένιο κουφάρι του αντιαρματικού πυροβολείου. Ο δρόμος γίνεται μονοπάτι και οδηγεί χαμηλότερα, μέσα στις φυλλωσιές, όπου θα δείτε τη σκεπασμένη από βάτα είσοδο ενός από τα δύο πολυβολεία. Παραμερίστε τα και σπρώξτε την πόρτα, είναι ξεκλειδωτή. Τα πολυβολεία των Κομνηνάδων (υπάρχουν άλλα δύο ανέγγιχτα σε απόσταση 500 – 700 μέτρων), ήταν τρία, γι αυτό η περιοχή ονομάζεται «τριπλούν». Από το πλάτωμα στη θέση «συναγωγίστρια», υπάρχει στενός χωματόδρομος που σας φέρνει γρήγορα στον κεντρικό ασφαλτόδρομο προς Κομνηνάδες ή Οινόη.

Λίγο έξω απ' τους Κομνηνάδες, προς την Οινόη, δίπλα στις καλλιεργημένες εκτάσεις φαίνεται το εκκλησάκι του **Αγίου Νικολάου** πάνω σε χαμηλό λοφίσκο. Η τοπική λαϊκή παράδοση αποδίδει τη χωμάτινη "τούμπα" (χαμηλό ύψωμα) στην ύπαρξη τάφου κάποιου στρατηγού της δυναστείας των Κομνηνών, θέμα που επεκτείνεται και στην ονομασία του χωριού. Αυτό δεν τεκμηριώνεται, ούτε υπάρχει ανάλογο επιστημονικό τεκμήριο, πιθανόν, δεν ευσταθεί καν. Πιο κοντά στην αλήθεια είναι ό,τι ονομάστηκε έτσι από τους Ποντίους

που εγκαταστάθηκαν εδώ, με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Η διαδρομή από δω και κάτω φεύγει γρήγορα περνάει την δστ. για **Πολυάνεμο** (πριν το 1928 Κίρτσιστα και Κόρτσιστα στα 960 μ. ύψ.) το τελευταίο χωριό του Δήμου Ακριτών, με 63 κατοίκους, χτισμένο σε λόφο κατάφυτο με καστανιές. Παλιότερα ήταν συνοικισμός της Αγίας Κυριακής. Ενδιαφέρον χωριό, για ξεκούραση ή αφετηρία για πεζοπορία μέχρι στο ύψωμα της Φλατσάτας (1081 μ. ύψ.), από όπου φαίνονται όλα τα χωριά της περιοχής. Στην αρχή της διαδρομής μια δστ. αριστερά, σας φέρνει στην **Κάτω Πτελέα** (έως το 1928 Κάτω Πάπρασκο έως το 1940 Κάτω Φτεριά στα 740 μ. ύψ.), έναν μικρό συνοικισμό του Δήμου Μεσοποταμίας (πρώην Δήμος Αλιάκμονα – Φ.Ε.Κ. 36 - 16/2/2006), με 15 καινούργια σπίτια.

Πολύ κοντά σ' αυτή τη συστάδα παλιών χωριών βρίσκεται το εγκαταλειμμένο **Ακόντιο** (πριν το 1928 Τέρσικα) που διασώζει μια παλιά κρήνη - ποτίστρα, ένα σπίτι, και την εκκλησία των αγίων **Κωνσταντίνου και Ελένης**. Την ονομασία του έλκει από την εικασία ότι βρέθηκε εδώ, ένα αρχαίο μακεδονικό ακόντιο. Ήταν κατοικημένο μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1970, εποχή που υπήρχαν κάποιες παλιές κατοικίες με πέτρινη βάση και από πάνω πλίν-

θες. Οι κάτοικοί του μετοίκησαν άλλοι στη Φτεριά, άλλοι στη Μεσοποταμία και αρκετοί έφυγαν μετανάστες στη Γερμανία. Ο Αλέξανδρος Τούλιος, δάσκαλος στο Ακόντιο την τετραετία 1965-'69 περιγράφει με γλαφυρότητα, τις δυσκολίες προσαρμογής του. «Μόλις πρωτοπήγα το 1965 στο χωριό δεν είχε φτάσει ακόμα το ρεύμα, μια κατάσταση πρωτόγνωρη για μένα. Τότε κατάλαβα τους λόγους που όλοι οι δάσκαλοι που διορίζονταν εκεί, πήγαιναν, και, μετά από λίγο καιρό, κατέθεταν την παραίτησή τους. Εγώ έκατσα, ήθελα να βοηθήσω τον κόσμο εκεί, με όσα ήξερα. Τότε έμεναν επτά-οκτώ οικογένειες κτηνοτρόφων, περίπου 70 - 90 άτομα, τους οργάνωσα, κόψαμε ξύλα απ' το δάσος επισκευάσαμε το σχολείο που ήταν ετοιμόρροπο, ανακαινίσαμε την εκκλησία, κάναμε και περίφραξη γύρω της θυμάμαι. Τότε το σχολείο είχε έξι παιδιά... φαινόταν ότι έφθινε. Έκατσα 2 χρόνια μόνος, ενοχλώντας... καταθέτοντας υπομνήματα συνεχώς για να φέρουν ρεύμα, να ανοίξουν δρόμο. Όλα έγιναν μετά από δύο χρόνια. Και ρεύμα φέρανε και η ΜΟΜΑ εκείνη την εποχή, άνοιξε το δρόμο. Τότε έφερα τη γυναίκα μου και κάτσαμε άλλα δύο χρόνια. Έφυγα το '69, πέρασα καλά, πηγαίναμε για κυνήγι, μια φορά μάλιστα βρεθήκαμε κατά λάθος, οπλισμένοι φυσικά, κοντά στη Μπίγλιστα, απένα-

Ακόντιο: Η εκκλησία των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Κρυσταλλοπηγή: Αριστερά, ο οικισμός σήμερα. Διακρίνεται ο δρόμος που οδηγεί στο δεχασμένο Μοσχοχώρι. Δεξιά: Μια σπάνια φωτογραφία της Κρυσταλλοπηγής το 1924 πριν η κοινότητα μεταφερθεί απέναντι, το 1958. (Αρχείο Πέτρου Μπουκουβάλα)

ντι από το Πολυάνεμο... από Κορφούλα πηγαίναμε τότε. Είδαμε την Αλβανική σημαία και κάναμε πίσω!. Καλά ήταν, περιπέτειες ζήσαμε, ωραία χρόνια.... Ξαναπέρασα το '79 δεν υπήρχε τίποτα....»⁽¹⁹⁾.

Στην **Οινόη** (πριν το 1928 Όσιανη, στα 730 μ. ύψ.) υπάρχει βεγγιναδικό, παραδοσιακός φούρνος και μπακαλίκιο - σουπερ μάρκετ.

Πιο κάτω συναντάτε τη βασική δστ., στην **Αγία Κυριακή**, που οδηγεί βορειότερα, στο κοινοτικό διαμέρισμα της **Ιεροπηγής** (πριν το 1928 Κωστανέτσι στα 1060 μ. ύψ.), έδρα της κοινότητας Καστρακίου του νομού Καστοριάς που περιλαμβάνει και το Δεντροχώρι (πριν το 1928 Δέμπενη στα 990 μ. ύψ.). Η μεγάλη κοινότητα (420 κατ. / 2001) ταλαιπωρήθηκε ιδιαίτερα στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα, ο ναός του **Αγίου Αθανασίου** (1867) κάηκε το 1903 με τα γεγονότα, και ξαναχτίστηκε αργότερα. Τη δραματική περίοδο του εμφυλίου πολέμου, πολλοί κτηνοτρόφοι δέχθηκαν εντολές να πάρουν τα κοπάδια τους από την περιοχή· μερικοί βρέθηκαν να τα βόσκουν για χρόνια στο Περτούλι Τρικάλων. Σήμερα ο επισκέπτης της Ιεροπηγής εκτός από τις χωμάτινες ή πεζοπορικές διαδρομές στον παλιό Άγ. Δημή-

τριο ή στην κορυφή του «Αγίου Αθανασίου» (1187 μ. ύψ.), μπορεί να κατέβει και στην Κρυσταλλοπηγή από μια θαυμάσια δασική οδό, τμήμα αυτής που χρησιμοποιήθηκε την 20^η προς 21η Αυγούστου του 1948 στον στρατηγικό ελιγμό που έφερε τους μαχητές του Δ.Σ.Ε. στο γειτονικό Βίτσι. Αυτή, διασχίζει το μεγάλο βορειοδυτικό τμήμα του συγκροτήματος **Μάλι Μάδι** (1654 μ. ύψ.), αιματηρό θέατρο συγκρούσεων στον Μακεδονικό Αγώνα, στο έπος του 1940 και την περίοδο του εμφυλίου. Δεν είναι τυχαίο ότι στην ευρύτερη περιφέρεια Ιεροπηγής - Κρυσταλλοπηγής υπάρχουν αρκετά εγκαταλειμμένα πολυβολεία.

Σε 11 χλμ. θα βρεθείτε στην ιστορική **Κρυσταλλοπηγή** Φλώρινας (Σμίρνετς, πριν το 1928 Σμάρδεσι, έως το 1940 Κρυσταλλοπηγή, στα 1130 μ. ύψ.), έδρα της ομώνυμης διευρυμένης κοινότητας που περιλαμβάνει και τα χωριά Βατοχώρι και Κώττα. Είναι ο μεγαλύτερος οικισμός της περιοχής με 573 κατοίκους και αποτελεί σπουδαίο μεθοριακό σταθμό εισόδου - εξόδου εμπορευμάτων και επισκεπτών, για την Ελλάδα, Αλβανία - Ιταλία. Εκτός από τους επισκέπτες από την Ε.Ε., οι Αλβανοί πολίτες που περνάνε ανέρχονται στους 577.168 χιλ. το χρόνο (2008). Σύντομα

θα δεχθεί ριζικό εκσυγχρονισμό ώστε να αναβαθμίσει τις υπηρεσίες προς τους ταξιδιώτες, ενόψει του καινούργιου οδικού πανευρωπαϊκού άξονα 8 (VIII). Αυτός, μαζί με τους νέους αυτοκινητόδρομους (Εγνατία, Κρυσταλλοπηγή - Σιάτιστα, Νίκη - Φλώρινα - Κοζάνη - Λάρισα), θα βοηθήσει όχι μόνο να αρθεί η απομόνωση αυτού του ευαίσθητου τμήματος της Δ. Μακεδονίας αλλά να γίνουν ευρύτερα γνωστά τα πανέμορφα φυσικά τοπία, δάση, λίμνες, με προοπτική, εφ' όσον υπάρξει σεβασμός στο περιβάλλον, να συμβάλουν στην ανάπτυξη όλης της περιοχής και μακροπρόθεσμα, να τονώσουν την οικονομία της.

Το παλιό χωριό βρισκόταν πιο ψηλά, στους πρόποδες του βουνού Μπούτσι (1776 μ. ύψ.), εκεί που σήμερα βρίσκονται οι στάνες και οι αποθήκες, γύρω από τη μοναχική θεόρατη εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου**. Είναι μια αξιοθαύμαστη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική⁽²⁰⁾ με ενδιαφέρουσα σκαλιστή επιγραφή «1891-93 Μαρτιο 25» που βρίσκεται στο μέσον των τεσσάρων παραθύρων του

δεξιού υπερώου της εκκλησίας και αναφέρεται στις χρονολογίες κατασκευής της. Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει η διαμόρφωση της δυτικής όψης της εκκλησίας με το πυργοειδές τετραώροφο σύνολο του κωδωνοστασίου της, με επιγραφή στο αέτωμα του τελευταίου ορόφου «1891», που παραπέμπει στην χρονολογία κατασκευής του. Επίσης παρόμοιο ενδιαφέρον, προξενεί η αξιόλογη παρουσία της μεγάλης πετρόχτιστης κρήνης, λίγο πριν φτάσετε στην εκκλησία, που ασφαλώς εξυπηρετούσε δεκάδες χρόνια την πολυάνθρωπη κοινότητα. Η σκαλιστή μεγαλογράμματη επιγραφή στο κέντρο της γράφει:

ΠΡΩΤΗ ΚΤΙΣΗΣ / 1747 ΠΕΝΙΚΗ ΕΠΙ / ΣΚΕΥΗΔΑ-
ΠΑΝΗΤ; / ΚΟΙΝΚΡΟΥΣΠΗΓΗΣ1927;

Η Κρυσταλλοπηγή καταταλαιπωρήθηκε στην περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα. Ειδικά στις αρχές του 1903 υπέφερε τα πάνδεινα από τη δράση των βουλγαρικών σωμάτων. Η τυραννική παρουσία των βουλγάρων αρ-

Η θεόρατη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του Αγίου Γεωργίου Κρυσταλλοπηγής. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το πυργοειδές τετραώροφο κωδωνοστάσιο.

Βατοχώρι: Τμήμα του οικισμού.

χηγών Τσακαλάρωφ⁽²¹⁾, και Σαράφωφ⁽²²⁾, σε μια εποχή που ζούσαν εδώ 345 οικογένειες, από τις οποίες οι μισές ήταν ελληνικές, υπήρξε η βασική αφορμή για την πολύνεκρη καταστροφή και λεηλασία του χωριού στις 9 Μαΐου 1903, αποτέλεσμα των σφοδρών συγκρούσεων ανάμεσα στον τουρκικό στρατό και στα βουλγαρικά σώματα. Η καταστροφή στο Σμάρδεσι υπήρξε ένα από τα πιο θλιβερά γεγονότα, που σημάδεψαν την περίοδο που μεσολαβεί ως την εξέγερση του Ίλιντεν. Ολόκληρος ο ελληνισμός της βορειοδυτικής Μακεδονίας συνταράχθηκε από την τραγική είδηση⁽²³⁾.

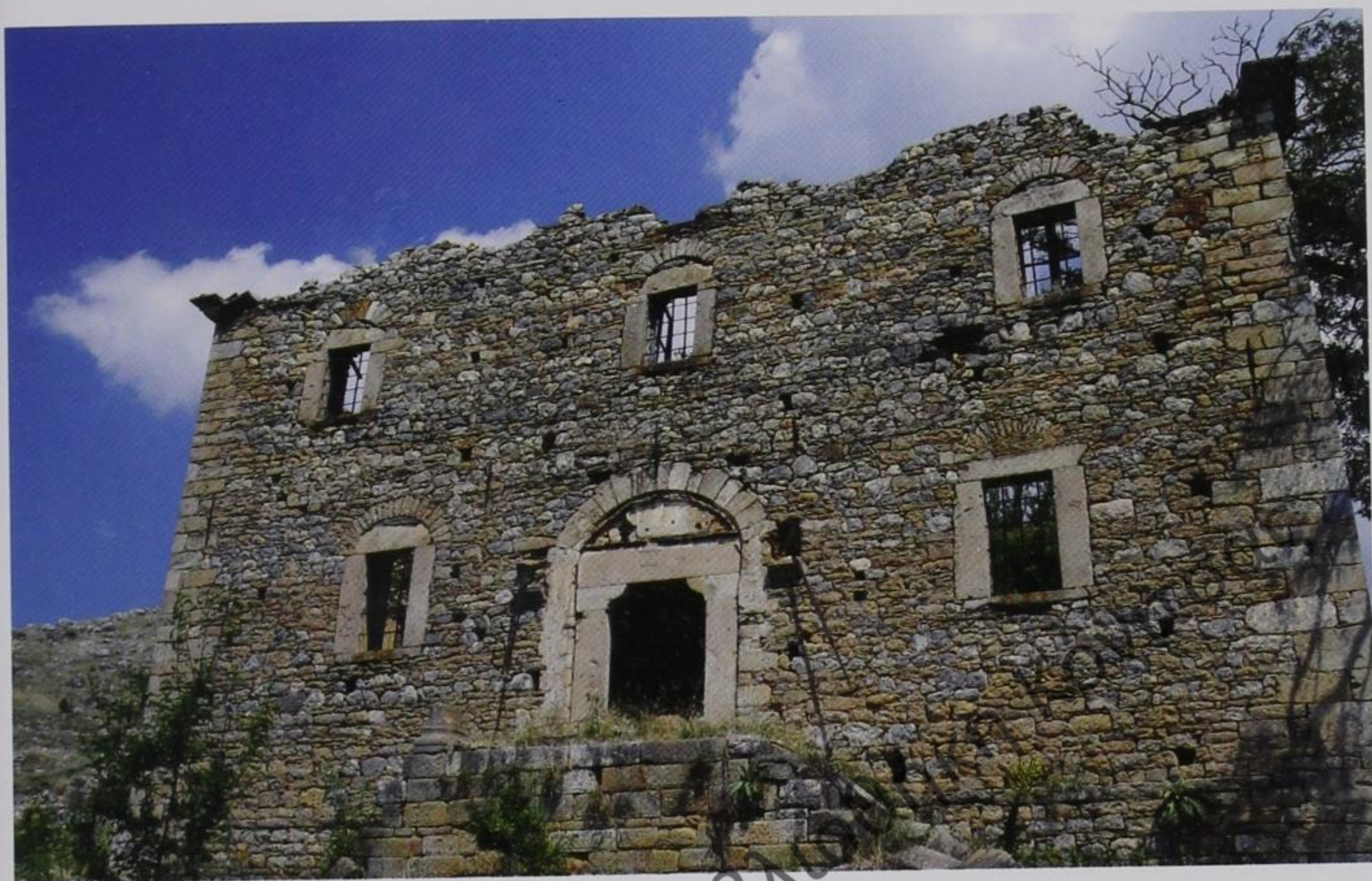
Ο πόλεμος του 1940-1941, οι συνεχείς συγκρούσεις στην περίοδο του εμφυλίου, έδιωξαν το γηγενή πληθυσμό και η κάποτε ισχυρή κοινότητα εγκαταλείφθηκε οριστικά και ερημώθηκε το 1954. Το 1957 ήρθαν οι πρώτοι βλάχοι κτηνοτρόφοι από την Πρέβεζα και τη Θεσπρωτία και βάλθηκαν να χτίζουν απ' την αρχή το χωριό στη σημερινή του θέση, απέναντι απ' το παλιό, δίπλα στον κεντρικό δρόμο προς το τελωνείο στους πρόποδες της Βάρμπας των ντόπιων (Τρικλάριο 1582 μ. ύψ.). Εκείνα τα χρόνια έσπερναν δημητριακά, μάλιστα σώζεται η μεγάλη πετρόχτιστη αποθήκη της ένωσης συνεταιρισμών Κρυσταλλοπηγής, του 1963, έργο μαστόρων απ' τη

Δροσοπηγή (Κάντσικο) των μαστοροχωρίων της Κόνιτσας. Η οικονομική ζωή σήμερα βασίζεται στην κτηνοτροφία που απλώνεται στα γύρω χλοερά βοσκοτόπια όπου βόσκουν γύρω στα 6000 πρόβατα. Παράγουν ποιοτικά τυριά, γάλα ή τα παράγωγά τους, που ένα τμήμα απορροφάται από το χωριό και τους επισκέπτες του, ενώ άλλο κατευθύνεται σε βιοτεχνίες της Νεάπολης Κοζάνης και της Κορησσού Καστοριάς.

Όλη η περιοχή κρύβει θαυμάσιες διαδρομές, μία από αυτές, η συντομότερη, σας φέρνει στο ξεχασμένο **Μοσχοχώρι** (πριν το 1928 Βαμπέλι και Βίμπιελ στα 1200 μ. ύψ.). Μόλις ενάμισι χλμ. σε βατό χωματόδρομο απέχει απ' την Κρυσταλλοπηγή αυτή η παλιά, εγκαταλειμμένη κοινότητα που κάποτε είχε περισσότερους από 800 κατοίκους. Στο χώρο της ρέει ακόμα η πηγή Βαμπέλ, ενώ διασώζονται κάποια ελάχιστα απομεινάρια κατοικιών και τα κατάλοιπα της ερειπωμένης πλέον, εκκλησίας του **Αγίου Δημητρίου** (1871). Μέχρι πριν 44 χρόνια ήταν σε καλή κατάσταση, με αξιοπρόσεκτη λιθοδομή, χτισμένη πιθανόν από ηπειρώτες μαστόρους. Μεγάλο τμήμα της γκρεμίστηκε το 1967 από έλλειψη συντήρησης, αφού προηγουμένως είχαν αδειάσει το εσωτερικό της από τα κειμήλια και το τέμπλο. Αυτά βρίσκονται στο μουσείο της μητρόπολης Καστοριάς.

Αμέσως μετά την Κρυσταλλοπηγή ο δρόμος περνάει μέσα από το **Βατοχώρι** (πριν το 1928 Μπρέζνιτσα, Μπρένιτσα ή Μπρέσνιτσα στα 880 μ. ύψ.) που αποδυναμωμένο πληθυσμιακά περιμένει στωικά τις όποιες εξελίξεις. Πολλά απ' τα πλινθόχτιστα σπίτια του γκρεμίζονται από το βάρος των χρόνων, ενώ άλλα ανακαινίζονται, ένα μάλιστα φιλοξενεί το **Λαογραφικό μουσείο**. Φαίνεται απίστευτο αυτές οι άλλοτε πολυάνθρωπες κοινότητες να έχουν συρρικνωθεί σε τέτοιο βαθμό. Φανταστείτε ότι στο σχολείο Βατοχωρίου φοιτούσαν περίπου 150 παιδιά πριν τον πόλεμο του 40'. Σήμερα, τους καλοκαιρινούς μήνες,

Μασχοχώρι: Η ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου.

Βατοχώρι: τα 143 παιδιά του σχολείου σε αναμνηστική φωτογραφία του 1933.

μαζεύονται στο χωριό πενήντα τρεις κάτοικοι, ενώ για μαθητές ούτε κουβέντα να γίνεται. Το παλιό σχολείο παραμένει αξιοπρόσεκτο, ειδικά μετά την πρόσφατη αμμοβολή για την αποκάλυψη της πέτρας, με την προτομή του Ηλία Παπαθανασίου (1878 – 1944), δάσκαλου από το 1898 μέχρι το 1901 και από το 1911 μέχρι το 1944, απόγονου μεγάλης οικογενείας που έδωσε πολλά στον Μακεδονικό Αγώνα. Πολύ κοντά στο σχολείο, σώζεται μια κόγχη του παλιού ναού του **Αγίου Νικολάου** που καταστράφηκε. Σήμερα, εκτός από τον καινούργιο ναό του Αγίου στο κέντρο του χωριού, χρησιμοποιούν και την ερειπωμένη κόγχη σαν προσκυνητάρι. Αξιόλογο μνημείο 4 χλμ. από τον οικισμό με κατεύθυνση την Καστοριά, είναι το ξωκλήσι του **Αγίου Αντωνίου**⁽²⁴⁾ που θεωρείται 300 ετών.

Κλείνοντας έναν μεγάλο κύκλο σ' αυτή τη θαυμάσια παραμεθόρια περιοχή που πε-

ριτριγυρίζεται από ένα πολύπλοκο, βατό και κατάφυτο ορεινό ανάγλυφο, θα βγείτε στην κεντρική Ε.Ο. Καστοριάς - Φλώρινας. Μπορείτε να συνεχίσετε απ' εδώ εύκολα προς τα μαγευτικά εξ' ολοκλήρου **πλινθόκτιστα Κορέστεια**, τις **λίμνες Πρεσπών**, περνώντας από τον **Κώττα**, την παλιά Ρούλια, γενέτειρα του διαπρεπούς Μακεδονομάχου Κωνσταντίνου Κώττα.

Όλες αυτές οι ακριτικές κοινότητες στάθηκαν εφαλτήρια σε όλους τους αγώνες της νεότερης ιστορίας των Ελλήνων και πλήρωσαν βαρύ φόρο. Σήμερα περιμένουν ένα ελάχιστο αντίδωρο ώστε να σταματήσουν να αποπνέουν τόση εγκατάλειψη. Σε όλα αυτά τα χωριά, ο επίμονος περιηγητής θα ανακαλύψει πολλές ενδιαφέρουσες ιστορικές μαρτυρίες και αρχιτεκτονικά λείψανα που φωτίζουν άγνωστες πτυχές του πολιτισμού ολόκληρης της Δυτικής Μακεδονίας.

Βατοχώρι (1939): Άποψη του οικισμού τότε που είχε 1000 κατοίκους.

Τοπίο στη Καλή Βρύση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

⁽¹⁾ Βασίλης Σαββανάκης (1987) 15, 18, 21 – 22. Από το αποτέλεσμα φαίνεται ότι δεν υπήρχε προηγούμενη ενημέρωση, πράγμα που συνάγεται από αυτά που γράφει ο Αναστάσιος Σιούκας: «...μας επληροφόρησαν τηλεφωνικώς ότι η Ιταλία εκήρυξε πόλεμον κατά της Ελλάδος». Αναστάσιος Κυρ. Σιούκας, χ.χ. [1970] 43.

⁽²⁾ Οι Ιταλοί με δύο διμοιρίες κατέλαβαν το φυλάκιο. Οι άνδρες, κατόπιν βραχείας αμύνης συνεπύχθησαν βορείως Γιαννοχώρι. [Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού], (1960) 209. Αργότερα.. «Οι στρατιώται περνούν εντός ολίγου έξω από το σχολείο [στο Γιαννοχώρι] με τα όπλα τους, ξυπόλητοι χωρίς άρβυλα. Μας επληροφόρησαν ότι οι Ιταλοί με την χαραυγήν επετέθησαν αιφνιδίως κατά του φυλακίου των» [29^ο Γιαννοχωρίου]. Σιούκας ό.π. 43.

⁽³⁾ Προφορική μαρτυρία του Σωτήρη Δημηρόπουλου από την Καλή Βρύση. Ο ίδιος μου ανέφερε ότι ο αρχιμάστορας του μπουλουκιού ήταν ο Βασίλης Κωνσταντινίδης τιμημένος με αργυρούν μετάλλιο ανδρείας στις επιχειρήσεις της Μικράς Ασίας. Το αρχικό του επώνυμο ήταν Νόβες που το άλλαξε το 1902.

⁽⁴⁾ Στη δύση της οθωμανικής κατάκτησης η ευρύτερη περιοχή βρίθει από διαφορετικές εθνότητες, γλώσσες και θρησκείες. Σε αυτό το μεγάλο σταυροδρόμι των Βαλκανίων υπήρχαν τα σλαβόφωνα χωριά με ελληνική συνείδηση (Σλίμνιτσα, Μονόπουλο, Γιαννοχώρι, Λιβαδοτόπι, Καλή Βρύση), τα αμιγώς ελληνόφωνα χριστιανικά των ορεινών όγκων

Βοΐου - Γράμμου και Μοράβα (Ζούζουλη, Επταχώρι, Χρυσή, Πευκόφυτο, Βράχος, Γλυκονέρι, Κυφέλη, Γέρακας, Κιουτέζα, Σίτνιτσα, Δαρβάνα, Λιουμπόνια) και τα μικτά (Βιντόβα, Ρέβανη (Διποταμία), Ζέλεγραδ (Μεσόβραχος), Σιάκι (Κομνηνάδες), Γκίρλιανη (Χιονάτο), Ποντσάρα, Μποζιγκράδι, Κωστενέτσι (Ιεροπηγή), Σμάρδεσι (Κρυσταλλοπηγή) οι κάτοικοι των οποίων μιλούσαν αλβανικά και σλαβικά. βλ. Μιχάλη Αλ. Ράππη (1997) 60 – 63. Κωνσταντίνος Απ. Βακαλόπουλος 1999. Για την επίμαχη σλαβική διάλεκτο, τις μεθόδους καταστολής και το κλίμα της εποχής στη νεότευκτη ελληνική κυριαρχία στην περιοχή, βλ. Τάσου Κωστόπουλου 2008.

⁽⁵⁾ Στην απογραφή του 1913 η Καλή Βρύση εμφανίζει 443 κατοίκους. Ράππης ό.π.60. Στις μέρες μας 67 (2001). Και οι διπλανές κοινότητες όμως εμφανίζονται το ίδιο ανεπτυγμένες. Στην απογραφή 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928 διαβάζουμε: Διποταμία (Ρέβανη) 468 κατ., Μεσόβραχος (Ζέλεγραδ) 93 κατ., Χιονάτο (Γκίρλιανη) 326 κατ., Κομνηνάδες (Σιάκι) 354 κατ., Κορφούλα (Νοβοσέλο) 87 κατ., Πολυάνεμο (Κίρτσιστα) 249 κατ., Οινόη (Όσιανη) 602 κατ., Αγία Κυριακή 264 κατ., Ιεροπηγή (Κωστενέτσι) 501 κατ., Κρυσταλλοπηγή (Σμάρδεσι) 598 κατ. Παντελή Τσαμίση (1949) 233, 235, 237, 238. Οι μετονομασίες έγιναν στις 3 Οκτωβρίου 1928, σε μια περίοδο όπου η Καστοριά δεν αποτελούσε ξεχωριστό νομό, αλλά επαρχία του νομού Φλώρινας. Για τις μετονομασίες κ.ά. βλ. Δημήτρη Λιθοξόου lithoksou.net/home και Ελένη Κυραμαριού, Οι μετονομασίες των οικισμών της Μακε-

δονίας 1913-1940: ένας πίνακας, πτυχιακή εργασία, Μυτιλήνη, Παν. Αιγαίου 2003.

¹⁶⁾ Για την απαλλοτρίωση και κατάληψη περιουσιών ψηφίστηκαν ειδικοί νόμοι, Ν. Δ. 2536/1953 «Περί εποικισμού των παραμεθωρίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών» και Ν. Δ. 2781/1954 «Περί αναγνωρίσεως και καταλήψεως περιερχομένων εις το δημόσιον αγροτικών ακινήτων». Πολλά παραμένουν ακόμα δεσμευμένα, και άλλα έχουν αποδοθεί στους παλιούς ιδιοκτήτες με την απόφαση του Νομάρχη Καστοριάς ΚΗ/2427 της 12^{ης} Απριλίου 1988 περί «Απόδοσης καταληφθέντων αγροτικών ακινήτων». Για τα έργα και της ημέρες της ΧVης Μεραρχίας βλ. Σπύρος Καράβας (2009) 111 - 143.

¹⁷⁾ Ταξίαρχος του Δ.Σ.Ε., με πολύχρονη δράση στην εθνική αντίσταση (1941 - 1944), και τον εμφύλιο (1946 - 1949). Έγραψε για τον τόπο καταγωγής του: Η Καλή Βρύση στο πέρασμα των αιώνων, Αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 1994. Υπήρξε στενός φίλος και συνεργάτης του Γιώργη Γιαννούλη και ο μόνος που ήρθε σε επαφή με το Νίκο Ζαχαριάδη την εποχή της εξορίας του στο Σουργκούτ της Σιβηρίας, το 1973, εποχή που του εμπιστεύτηκε τη «διαθήκη» του. Η «Διαθήκη» εκδόθηκε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1986. Ήδη κυκλοφορεί η δεύτερη έκδοση με τίτλο Ποιος Αυτοκτόνησε (δολοφόνησε) τον Νίκο Ζαχαριάδη, Μπίμπη, Θεσσαλονίκη χ.χ. [2005].

¹⁸⁾ Τα έτη 1912-1923 εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 745.860 Έλληνες πρόσφυγες από Βουλγαρία, Αν. Θράκη, Πόντο, Σερβία, Ρουμανία, Καύκασο, Ρωσία, Β. Ήπειρο. Το 1922 - 1923 μετά την πρώτη σύμβαση «Περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών» (30 Ιανουαρίου 1932) που συμπεριλήφθηκε στη συνθήκη της Λωζάνης (άρθρο 142 - 24 Ιουλίου 1923) εγκαταστάθηκαν 1.018.794 Έλληνες από Μ. Ασία, Θράκη, Πόντο, Κωνσταντινούπολη. Αντίστοιχα οι Τούρκοι που έφυγαν στην Α. Βαλκανικό πόλεμο (10.000), το 1914 (120.000) και μετά τη Λωζάνη (329.098), ήταν 459.098. Το 1927 (συμφωνία Καφαντάρη - Μολλώφ) έφυγα επίσης 92.000 Σλαβόφωνοι. Η μεγαλύτερη, χωρίς προηγούμενο, μετακίνηση πληθυσμών στη μεταναστευτική ιστορία, π.χ. Η Θεσσαλονίκη τεσσαρισήμισι μήνες μετά το ολοκαύτωμα της Σμύρνης διπλασιάσε σχεδόν τον πληθυσμό της. ΓΕΣ / ΔΙΣ (1979) 318, 320.

¹⁹⁾ Σωφρώνης Χατζησαββίδης (1995) 47 - 72 και στο <http://users.auth.gr/~sofronis/34ar.htm> με βιβλιογραφία. Σε άλλη εργασία αναφέρονται 180.000, βλ. Νίκος Μαραντζίδης (2002) 210.

²⁰⁾ Σύμφωνα με έρευνα του 1991, οι οικισμοί του Νομού Καστοριάς που κατοικούνται από Ποντίους και η πλειοψηφία χρησιμοποιεί την ποντιακή διάλεκτο είναι: (σε παρένθεση ο αριθμός των κατοίκων σύμφωνα με την απογραφή του 1991), Αυγή (222), Διποταμία (610), Καλοχώρι (459), Κομνηνάδες (151), Κορομηλιά (341), Αγ. Κυριακή (305), Λιθιά (372), Μεσοποταμία (1.758), Οινόη (621), Πεντάβρυσο (759),

Πτελέα (72), Φωτεινή (194). Χατζησαββίδης ό.π.σημ. 16. Να επισημάνουμε ότι κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα, μεταξύ τους, υπήρχαν κάποιοι που μιλούσαν την τσακωνική διάλεκτο (βλ. παρακ. σημ. 13). Οι περισσότεροι ήταν τουρκόφωνοι, στοιχείο που δυσχέραινε τις σχέσεις τους, ενίοτε λειτούργησε ως κοινωνικό στίγμα. Όμως, αν για τη γλώσσα που μιλούσαν μπορούσαν να ανεχτούν κατηγορίες για την πίστη τους στη χριστιανική θρησκεία δεν σήκωναν κουβέντα. Το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν το χτίσιμο εκκλησιών, γιαυτό σε όλα τα χωριά της περιοχής που εξετάζουμε όλες οι εκκλησίες είναι χτισμένες τη δεκαετία 1922 - 1932. Περισσότερα βλ. Νίκος Μαραντζίδης ό.π. 208 - 221.

²¹⁾ Σινώπη: Από την ισχυρή Σινώπη του 8^{ου} αι. με τον ασφαλή ευρύτερο λιμένα της ξεκίνησε ο εποικισμός του Πόντου και η ίδρυση των παραευξεινίων πόλεων Τραπεζούντα, Κερασούντα, Κοπτύωρα (Ορντού), Φάτσα και Βατούμ. Πριν το διωγμό ήταν έδρα Σαντζακίου που περιλάμβανε τους καζάδες Σινώπης, Μπογιαμπάτ, Αγιότσκ και οι Έλληνες αποτελούσαν το 1/3 του πληθυσμού της πόλης (5000). Άρχισαν να ξεκληρίζονται το 1914 όταν εντάχθηκαν αναγκαστικά στα πράγματα εργασίας». Τον Ιούνιο του 1916 οι Τούρκοι εκκένωσαν την πόλη από τον ελληνικό πληθυσμό καθώς φοβόντουσαν την κατάληψή της από τους ρώσους. Όσοι επέζησαν ήρθαν πρόσφυγες στην Ελλάδα. Σήμερα υπάρχουν ακόμα δείγματα της ελληνικής παρουσίας, Αρρεναγωγείο - Παρθεναγωγείο, κατοικίες και η ερειπωμένη Κοίμηση της Θεοτόκου. Περισσότερα βλ. στα: Βλάσης Βλασιδής (2006) 82 - 97, Παντελή Μ. Κοντογιάννη (2000) 104 - 105.

²²⁾ Ορντού (Κοπτύωρα): Αποικία της Σινώπης (5^{ος} αι.) άκμασε εκ νέου στις αρχές του 19^{ου} αι. χάρη στο εμπόριο με το εξωτερικό. Πριν το διωγμό ήταν έδρα καζά με 5.500 ελληνικό πληθυσμό σε σύνολο 13.000. Μεγάλο μέρος των Ελλήνων και των Αρμενίων ακολούθησε το ρωσικό στρατό κατά την υποχώρησή του το 1918 και εγκαταστάθηκε στην Σοβιετική Ένωση. Όσοι παρέμειναν υπέμεναν τις διώξεις των Τούρκων μέχρι το 1922 που πρόσφυγες πια εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Στην πόλη υπάρχουν δείγματα της ελληνικής παρουσίας, το Πολυκάρπειο Ελληνικό Παρθεναγωγείο, κατοικίες και η εκκλησία της Υπαπαντής, σήμερα πολιτιστικό κέντρο. Περισσότερα βλ. Βλασιδής ό.π. 123 - 127, Κοντογιάννης ό.π. 74 - 76.

²³⁾ Αυτή η τρίτη κατηγορία, παραλλαγή της διαλέκτου, (οι άλλες δύο: βόρεια και νότια τσακωνική μιλιούνται στην Τσακωνιά, περιοχή του νομού Αρκαδίας στην Πελοπόννησο), χρησιμοποιούνταν ως τα χρόνια της Μικρασιατικής καταστροφής στα χωριά Βάτικα και Χαβουτσι, στα μικρασιατικά παράλια της Προποντίδας. Όταν μετά την καταστροφή ήρθαν στην Ελλάδα οι πρόσφυγες απ' αυτές τις περιοχές, εγκαταστάθηκαν στα Σέρβια του νομού Κοζάνης και

στο Χιονάτο του νομού Καστοριάς. Μεταξύ τους, ο τσάκωνας Νικόλας Καραλιώτης, που ζούσε στο Χιονάτο. Από τον Καραλιώτη ζήτησε ο Αθ. Κωστάκης να γράψει ό,τι θυμόταν απ' τη ζωή του. Αυτό το υλικό, χρησίμευσε στη διατριβή του για την τσακωνική διάλεκτο, διαπιστώνοντας ότι στο Χιονάτο, εκτός της Ποντιακής, μιλούσαν και τα τσακωνικά της Προποντίδος. Αθανάσιος Π. Κωστάκης, Σύντομη γραμματική της τσακωνικής διαλέκτου, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.1951 και Karaliotis N, (Καραλιώτης Ν.) 1970. Από τη ζωή του Νικόλα Καραλιώτη (From Nicholas Karaliotis Life). Centre for the Compilation of the Historical Dictionary of Modern Greek, Academy of Athens, Unpublished Manuscript 916. Athens. 71 p.p. {T} Μερικώς αδημοσίευτο χειρόγραφο που περιέχει πληροφορίες για τους Τσάκωνες της Προποντίδας. Περισσότερα στο: www.tlg.uci.edu/~oroudjis/Work/tsakbib.html Ένα τμήμα του χειρόγραφου του Καραλιώτη αναφέρει: Στο Χιονάτο δεν υπάρχουν σήμερα (1956) ντόπιοι. Οι λίγες οικογένειες σλαβόφωνων που έμειναν εκεί, έφυγαν μετά τα μεταπολεμικά γεγονότα [εννοεί τον εμφύλιο] προς το παραπέτασμα. Εκτός τους πρόσφυγες Τσάκωνες μένουν σήμερα στο Χιονάτο και δέκα περίπου οικογένειες Ποντίων προσφύγων τουρκόφωνων. Κωστάκης Θ. Π. ό.π.358. και στο: www.academyofathens.gr/ksil/vkritman.pdf

⁽¹⁴⁾ Για τον διαφορούμενο ρόλο των «Σπιτιών του παιδιού» και των βασιλικών ιδρυμάτων εν γένει δείτε απόψεις στο: www.iospress.gr/ios2002/ios20021215a.htm. Σύμφωνα με την ίδια τη Φρειδερίκη, στο απόγειό της η Βασιλική Πρόνοια διαχειριζόταν 53 «Παιδοπόλεις» (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάννεννα, Λαμία, Καβάλα, Αγρίνιο, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Ρόδο, Σύρο, Τήνο, Μυτιλήνη, Κέρκυρα) με 25.000 παιδιά, 257 κέντρα νεότητας σε ισόριθμα χωριά, 62 κέντρα οικοτεχνίας για την παραγωγή χαλιών, υφαντών, κεντημάτων κ.λπ. και 80 «Μονάδες Βοηθείας Υπαίθρου».

⁽¹⁵⁾ Τασούλα Βερβενιώτη (2005) 101 – 123. Για όσα πέρασαν τα "σωσμένα" ή "απαχθέντα" παιδιά του εμφυλίου τις παιδοπόλεις και τον επαναπατρισμό τους βλ. Τασούλα Βερβενιώτη (2009) 187 – 269. Για την τύχη των παιδιών Ελλήνων ανταρτών [εννοεί τους μαχητές του ΔΣΕ] που έμειναν στη φυλακή με τις μητέρες τους και τις μακροπρόθεσμες συνέπειες στην ενήλικη ζωή τους βλ. Μαντώ Νταλιάνη Καραμπατζάκη (2009) 15 – 24. Στο θέμα των παιδιών γίνεται αναφορά από τον Δημήτρη Γκιώνη στην Ελευθεροτυπία, με αφορμή την ανακάλυψη ενός ντοκιμαντέρ 25' που γυρίστηκε στο Γράμμο, το Βίτσι, την Ουγγαρία και τη Τσεχοσλοβακία από τον Μάνο Ζαχαρία, (σκηνοθεσία) και τον συγγραφέα Γιώργο Σεβαστίκογλου, με την προτροπή του αρθρογράφου, «να προβληθεί παράλληλα με μια συζήτηση, ώστε να χυθεί πλήρες φως σ' αυτό το θέμα». Βλ. εφημερίδα Αθηνών Ελευθεροτυπία (έτος 31^ο, φύλλο 9.311) 15 Ιουλίου (2006) 35.

⁽¹⁶⁾ Οι νέοι αγροτικοί συνοικισμοί, τα χωριά, οι πόλεις που δημιουργήθηκαν με την έλευση των προσφύγων στη Μακεδονία, από το 1922 έως 1942, ήταν 1.388 ενώ στη Θράκη 242. Ζούσαν εκεί 518.154 αγρότες εκτός των 227.706 αστών που εγκαταστάθηκαν σε πόλεις της Μακεδονίας – Θράκης. ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.(1979) 321.

⁽¹⁷⁾ Σαββανάκης ό.π.24.

⁽¹⁸⁾ Μιχαήλ Σταματελάτου τομ. 3^{ος}, (2006) 46. Το 1928 διέθετε μονοτάξιο σχολείο με 33 μαθητές. Τσαμίση ό.π.243. (σ.σ. Η περίπτωση της δημογραφικής κατάρρευσης δεν είναι η μοναδική στην Ελλάδα και χαρακτηρίζει τις περισσότερες ορεινές περιοχές, είναι όμως τραγικό το γεγονός ότι χρειάστηκε "μια μακρά περίοδος ειρήνης και όχι ένας καταστρεπτικός πόλεμος" για να φτάσει στο σημερινό του σημείο.)

⁽¹⁹⁾ Προφορική μαρτυρία του Αλέξανδρου Τούλιου, συνταξιούχου εκπαιδευτικού, με καταγωγή από το Μονόπυλο, σε τηλεφωνική επικοινωνία (27/4/07 - 11:15). Είναι ο ίδιος πληροφορητής για ένα κομμάτι της ιστορίας του Μονόπυλου.

⁽²⁰⁾ Μουτσόπουλος ό.π.309.

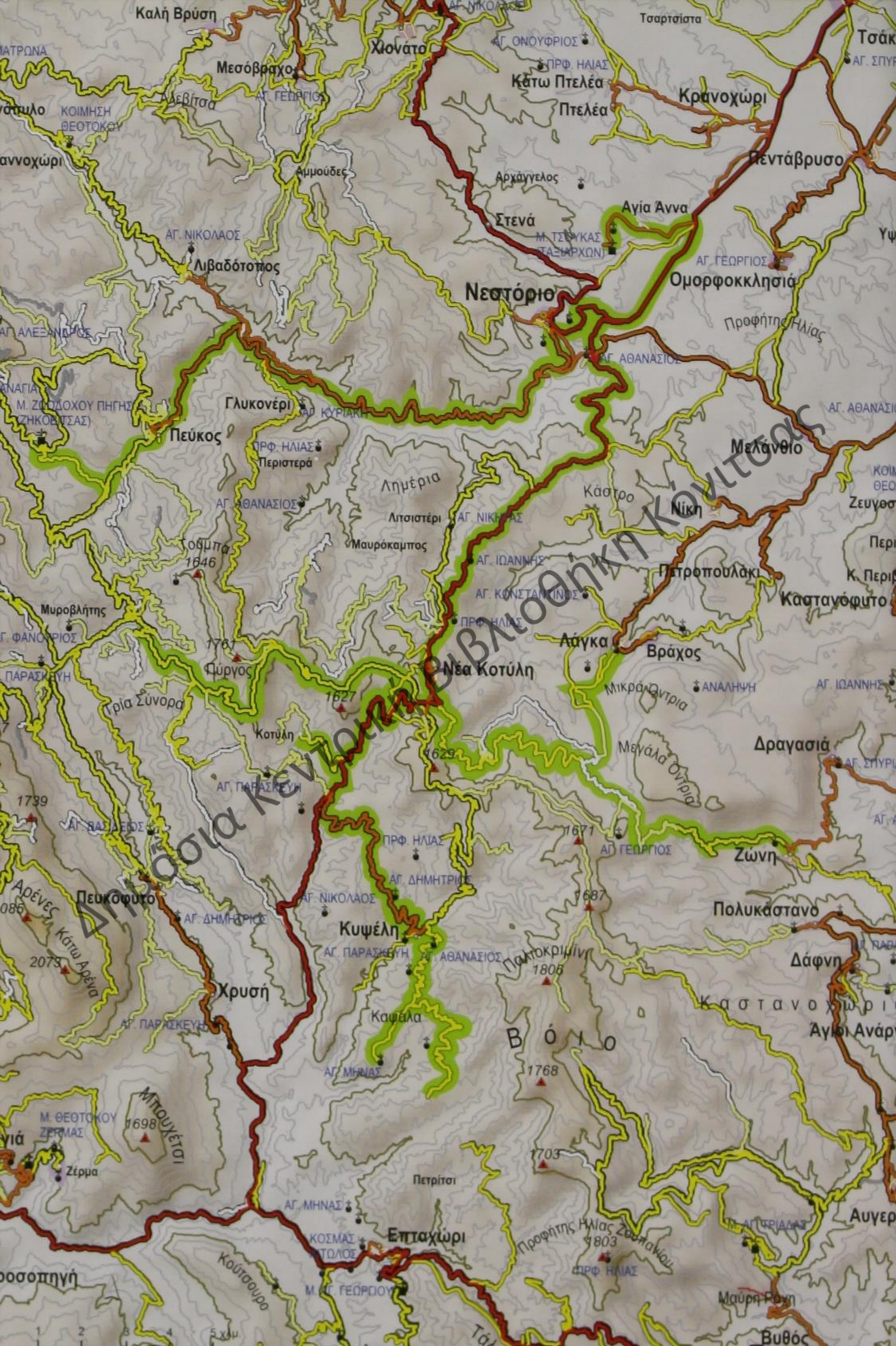
⁽²¹⁾ Δύο από τα δυναμικά στελέχη της Βουλγαρικής εξαρχίας που είχαν άμεση σχέση με το Σμάρδεσι (Κρυσταλλοπηγή). Ο Τσακαλάρωφ με καταγωγή (ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.(1979) 69 σημ. 1), κι ο επίσης περιβόητος Πάντο Κλιάσεφ που γεννήθηκε εκεί. (ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.(1979) 73 σημ. 3.).

⁽²²⁾ Μικρό μέρος της δράσης του και η καθοριστική συμμετοχή του στο συνέδριο της ΕΜΕΟ, [από τις πολλές ονομασίες επικράτησε το: Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωσις] και ΒΜΡΟ [Βάτρισμα Μακεντόνσκα Ρεβολιτσιόζνα Οργανιζάτσια], στο Σμίλεβο (4 Απριλίου 1903) που έπεισε τους συνέδρους για την επανάσταση του Ίλιντεν (20 Ιουλίου 1903) περιγράφεται στο: ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.ξ 61 (1979) 87 – 88. βλ. επίσης Σοφία Ηλιάδου – Τάχου 2004.

⁽²³⁾ Εκατόν πενήντα νεκροί και εβδομήντα περίπου τραυματίες, ανάμεσα στους οποίους και αρκετοί Έλληνες. Μόλις τρεις μέρες μετά την καταστροφή του χωριού μόνο 20 – 25 σπίτια έμειναν όρθια. Βακαλόπουλος ό.π.211, 212 με βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Λουκά Χ. Σιάνου (1972) 58 και ΓΕΣ / ΔΙΣ ό.π.(1979) 87.

⁽²⁴⁾ Μουτσόπουλος ό.π.151.

Καλή Βρύση

Τσαρτσίστα

Χιονάτο

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Μεσόβραχο

Κάτω Πελέα

Τσάκ

Αεβίτσα

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Κρανοχώρι

αννοχώρι

Αμμούδες

Αρχάγγελος

Πεντάβρυσο

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Λιβαδότοπος

Στενά

Αγία Άννα

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Νεστόριο

Ομορφοκκλησιά

Προφήτης Ηλίας

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Γλυκονέρι

ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗ

Μελάνθιο

Πεύκος

ΠΡΦ. ΗΛΙΑΣ

Περιστέρα

Λημέρια

Κάστρο

Νίκη

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Λιτσιστέρι

ΑΓ. ΝΙΚΗΤΑΣ

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΚΟΙΜΗΣΗ

ΘΕΟ

Ζευγος

Περι

Κ. Περι

Καστανόφυτο

Τομπά

1646

Μαυρόκαμπος

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ

ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Πτροπουλάκι

Μυροβλήτης

1767

Πύργος

Νέα Κοτύλη

Λάγκα

Βράχος

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Τρία Σύνορα

Κοτύλη

1627

1629

Μικρά Οντρία

ΑΝΑΛΗΨΗ

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ

Δραγασιά

ΑΓ. ΣΠΥΡΙ

ΑΓ. Α

1739

ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΥΣ

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΠΡΦ. ΗΛΙΑΣ

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

1671

1687

1687

1687

Ζώνη

Πολυκάστανο

086

Πευκόφυτο

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Κυφέλη

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Πατοκριμίνι

1806

Δάφνη

Καστανοχώρι

Άγιοι Ανάρ

2073

Κάτω Αρένια

Χρυσή

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Καψάλα

ΑΓ. ΜΗΝΑΣ

Βόιο

1768

1703

Μπουχέτσι

1698

Μ. ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Ζέρμα

ΑΓ. ΜΗΝΑΣ

Επταχώρι

Προφήτης Ηλίας Ζουπανίκω

1803

ΠΡΦ. ΗΛΙΑΣ

Αυγερ

ροσοπηγή

Κούταυρο

ΚΟΣΜΑΣ

ΠΩΛΟΣ

Μ. Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Μαύρη Ροχη

Βυθός

1 2 3 4 5 χιλμ

ΝΕΣΤΟΡΙΟ - ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ - ΠΕΥΚΟΣ - ΝΕΑ ΚΟΤΥΛΗ - ΠΑΛΙΑ ΚΟΤΥΛΗ - ΚΥΨΕΛΗ

Νεστόριο: ο παραποτάμιος χώρος που γίνεται το *River Party*. Διακρίνεται το νεότερο πέτρινο γεφύρι.

«Η Ιστορική μνήμη στο Γράμμο»

Το Νεστόριο, νοτιοανατολική πύλη του Γράμμου, βρίσκεται σε υψόμετρο 950 μ., 24 χλμ νοτιοδυτικά της Καστοριάς. Το παλιό Νεστράμι έχει σήμερα περί τους 1000 μόνιμους κατοίκους, ευτυχισμένο που δεν γνώρισε σε μεγάλη κλίμακα τη φυγή των κατοίκων του. Δεν ξέρουμε πώς θα ήταν αυτή η ευαίσθητη ακριτική περιοχή, αν, όπως έγινε με άλλους οικισμούς, είχε εγκαταλειφθεί το Νεστόριο. Αδιαμφισβήτητα όμως η καρδιά των υπόλοιπων οικισμών της περιφέρειας του συνεχίζει να χτυπά χάρη στη δυναμική παρουσία του.

Πανοραμική άποψη του Πάνω Νεστόριου από το «Κάστρο».

Το πολυάνθρωπο στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αι., χωριό⁽¹⁾ σχηματίστηκε από τη συνένωση αγροτικών συνοικισμών που υπήρχαν στην περιοχή, πιθανόν, μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης και του Λινοτοπίου. Συγκεντρωμένοι όλοι μαζί μπορούσαν να αντιμετωπίζουν καλύτερα τις ληστρικές επιθέσεις των Τουρκαλβανών. Τόσο πολλά και δραματικά είναι τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν εδώ, ώστε η Διοίκηση αναγνώρισε τιμητικά την κοινότητα **Νεστορίου** ως

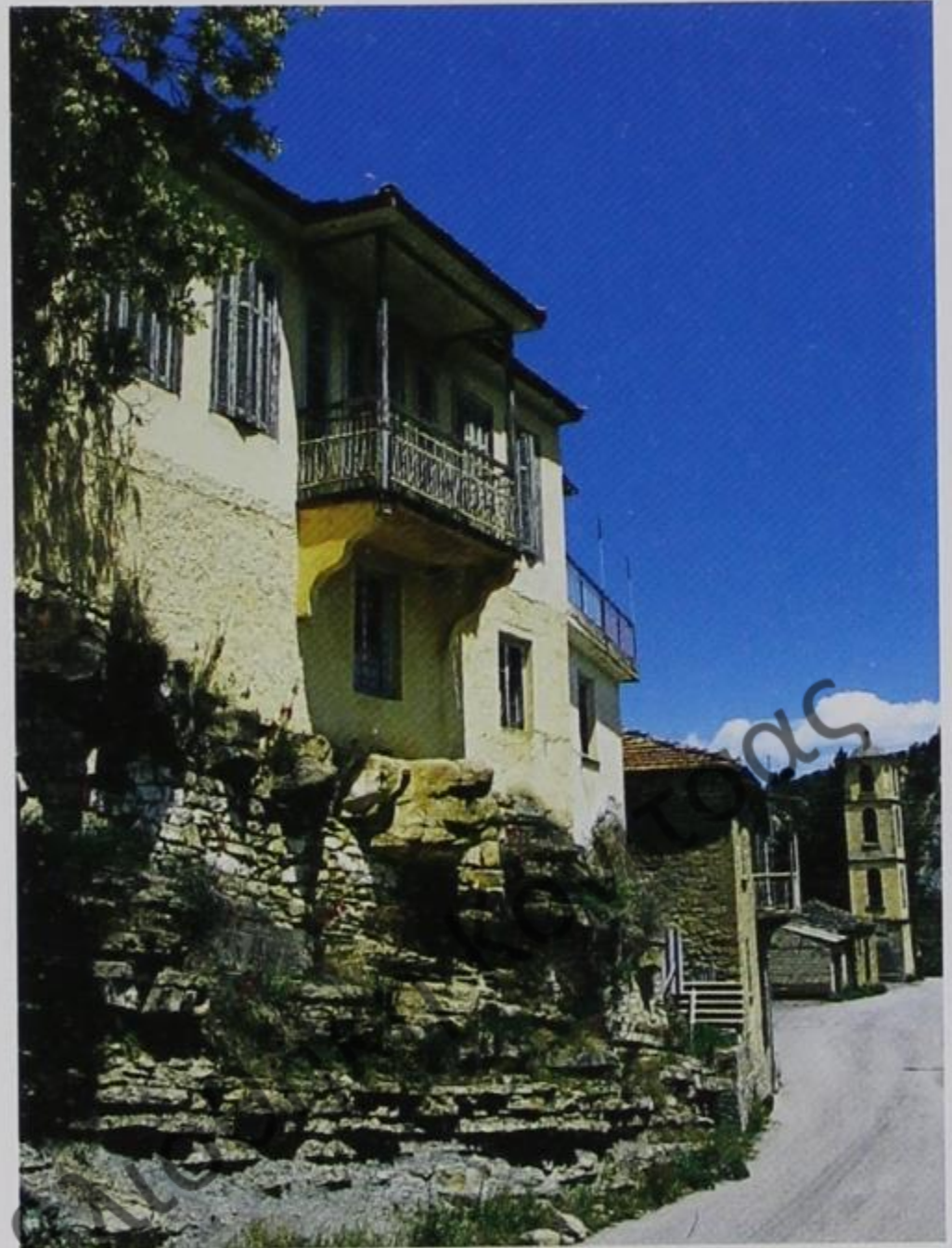
δήμο, για λόγους «ιδιαιτέρως ιστορικής σημασίας» (Π.Δ. 235/30 - 8 - 1994, ΦΕΚ τ. Α' 135 / 30 - 8 - 1994). Ο Δήμος Νεστορίου περιλαμβάνει τα χωριά Κρανοχώρι, Στενά, Αγία Άννα, Τσουκά, Γλυκονέρι, Περιστερά, Πεύκος, Παλιά και Νέα Κοτύλη, Κυψέλη, Άνω και Κάτω Πελέα, Λιβαδοτόπι, Γιαννοχώρι, Μονόπυλο και Τρίλοφο. Υπάρχουν αρκετές διαδρομές πρόσβασης, κυρίως από Καστοριά, οι ωραιότερες όμως είναι από το γειτονικό Χιονάτο, μέσω Στενών ή από το Εππαχώρι μέσω Νέας Κοτύλης.

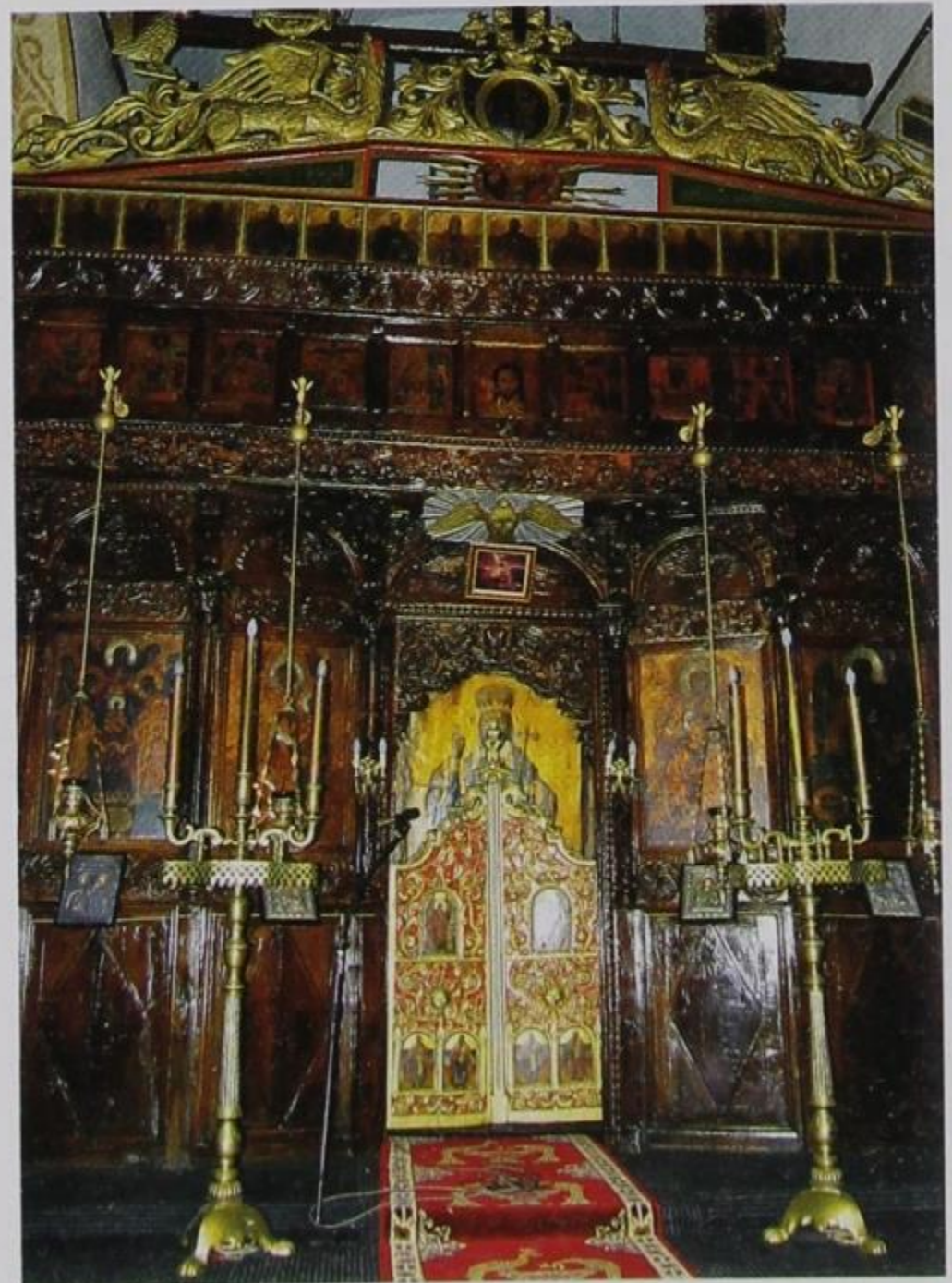
Φτάνοντας στο Νεστόριο μας υποδέχονται οι πυκνόφυτοι λόφοι που το περιτριγυρίζουν και το πρώτο αξιοθέατο που αντικρίζει ο επισκέπτης είναι το **Κάστρο** ή Καϊλάς, μια φυσική ακρόπολη σε ύψος 1017 μέτρων με πανοραμική θέα. Στην κορυφή του υψώματος υπάρχει μικρό οροπέδιο 20 στρεμάτων με ξωκλήσι της **Αγίας Τριάδος** που το γιορτάζουν με πανηγύρι του Αγίου Πνεύματος. Από το πλάτωμα της κορυφής αντικρίζει κανείς ολόκληρη την Πάνω συνοικία του Νεστορίου και την πλατεία με την εκκλησία των Ταξιαρχών που ξεχωρίζει απ' το πελώριο κωδωνοστάσιο.

Το Νεστόριο αποτελείται από δύο μεγάλες συνοικίες που έχουν σχεδόν ενωθεί. Το Κάτω Νεστόριο, πλησιέστερα στον Αλιάκμονα, είναι το παλιότερο τμήμα (υπήρχε και πριν από το 1923), όπου σώζονται παλιές καλοδιατηρημένες πέτρινες κατοικίες ή καταστήματα με τυπική ηπειρώτικη αρχιτεκτονική. Όλα φέρουν κεραμοσκεπή, ενώ σε λίγα διατηρείται ακόμα η παλιά στέγη με τις σχιστόπλακες. Στην Κάτω συνοικία ξεχωρίζει η εκκλησία της **Κοίμησης της Θεοτόκου** (1816), μεγάλη τρικλιτή βασιλική με επιβλητικό εξαγωνικό τετραώροφο κωδωνοστάσιο ύψους 16 μέτρων, πιθανόν, μεταγενέστερης κατασκευής από την εκκλησία.

Στην Πάνω συνοικία βρίσκεται η κεντρική πλατεία Χαράλαμπου Παλιομπέη (1896 - 1979) ενός από τους πολλούς Νεστορίτες ευεργέτες, ξενιτεμένους στην Αμερική των αρχών του 20 αιώνα που με τις δωρεές του πρόσφερε πολλά στον τόπο του. Με δωρεές του χτίστηκαν οι εκκλησίες του Αρχάγγελου Μιχαήλ και του Αγίου Δημητρίου, προστέθηκε μια πτέρυγα στο κτήριο όπου στεγαζόταν το γυμνάσιο, έγινε ο ηλεκτροφωτισμός και πολλά ακόμα. Η πλατεία περιβάλλεται από απλά σπίτια, καταστήματα, καφενεία και τον επιβλητικό ναό των **Παμμεγίστων Ταξιαρχών** (1858), που φυλάσσει κάποιες από τις παλιότερες εικόνες, εκ των οποίων ξεχωρίζει «Η Κυρία των Αγγέλων» (1780), με αφιέρωση που αναφέρει ότι είναι

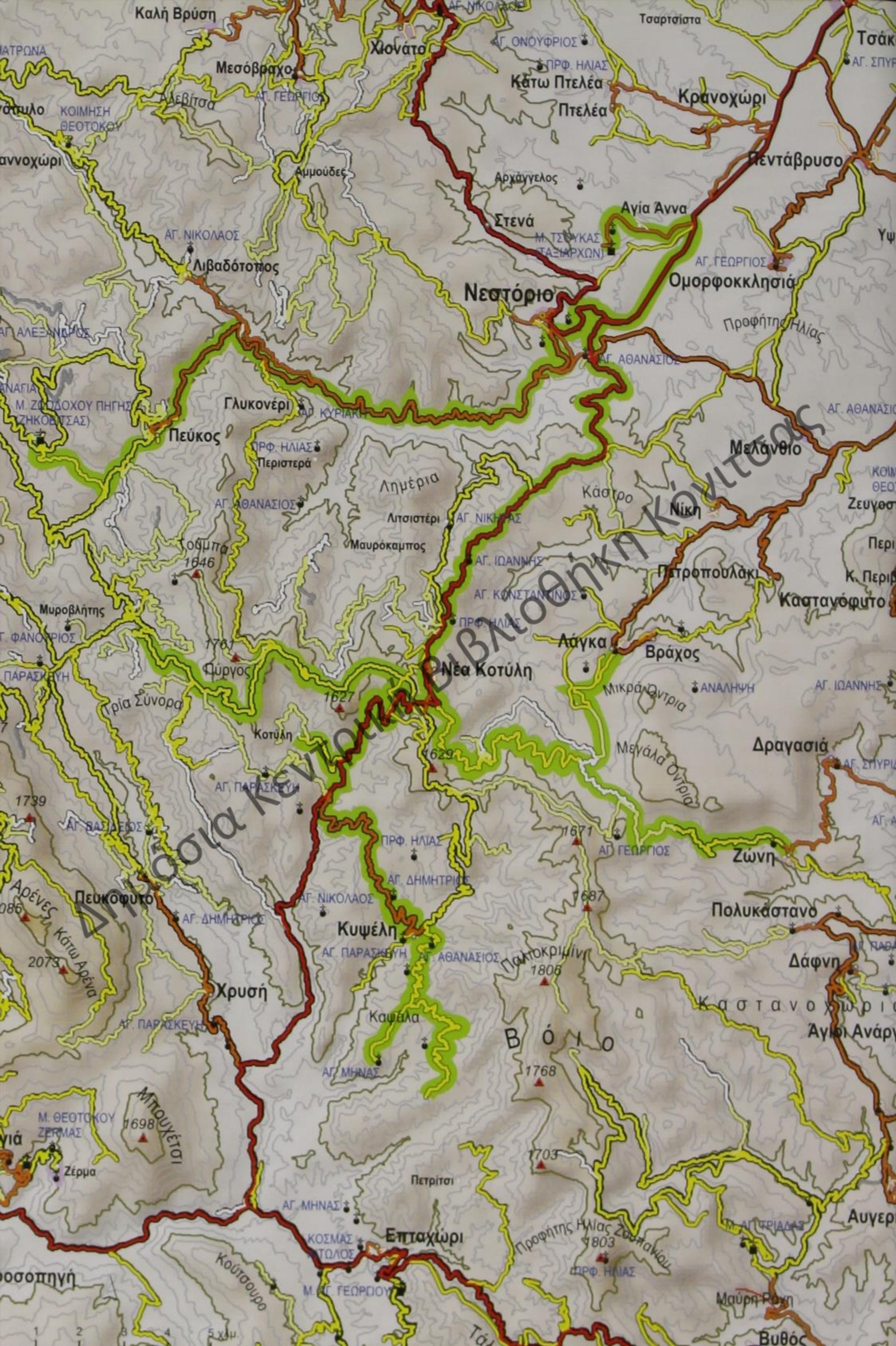

Αρχοντικό στο κάτω Νεστόριο.

Νεστόριο: Το τέμπλο του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Καλή Βρύση

Χιονάτο

Τσαρτσίστα

Μεσόβραχο

Κάτω Πελέα

Κρανοχώρι

Αεβίτσα

Αμμούδες

Αρχάγγελος

Πεντάβρυσο

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Λιβαδότοπος

Στενά

Αγία Άννα

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Νεστόριο

Ομορφοκκλησιά

Προφήτης Ηλίας

Γλυκονέρι

Πεύκος

Νεστόριο

Μελάνθιο

Λημέρια

Κάστρο

Νίκη

ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ

Λιτσιτέρι

ΑΓ. ΝΙΚΗΤΑΣ

Πατροπουλάκι

Περιστέρα

Μαυρόκαμπος

ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ

Καστανόφυτο

Τομπά

1646

Μυροβλήτης

1767

Πύργος

Νέα Κοτύλη

Λάγκα

Βράχος

Τρία Σύνορα

Κοτύλη

1627

1629

Μικρά Οντρία

Δραγασιά

1739

ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΥΣ

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

1627

1671

ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ζώνη

2086

Πευκόφυτο

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Κυφέλη

1687

Πολυκάστανο

2086

2075

ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Χρυσή

1806

Δάφνη

2086

Κατω Αρένα

1698

Καψάλα

Βόιο

Καστανοχώρι

Μ. ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Ζέρμα

ΑΓ. ΜΗΝΑΣ

Πετρίτσι

1768

1703

Καστανοχώρι

2086

Μ. ΘΕΟΤΟΚΟΥ

ΚΟΣΜΑΣ

Επταχώρι

1803

ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ

Μαύρη Ρογή

2086

Μ. ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Κούταυρο

Μ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Τάι

Βυθός

Νεστόριο: ο παραποτάμιος χώρος που γίνεται το River Party. Διακρίνεται το νεότερο πέτρινο γεφύρι.

«Η Ιστορική μνήμη στο Γράμμο»

Το Νεστόριο, νοτιοανατολική πύλη του Γράμμου, βρίσκεται σε υψόμετρο 950 μ., 24 χλμ νοτιοδυτικά της Καστοριάς. Το παλιό Νεστράμι έχει σήμερα περί τους 1000 μόνιμους κατοίκους, ευτυχισμένο που δεν γνώρισε σε μεγάλη κλίμακα τη φυγή των κατοίκων του. Δεν ξέρουμε πώς θα ήταν αυτή η ευαίσθητη ακριτική περιοχή, αν, όπως έγινε με άλλους οικισμούς, είχε εγκαταλειφθεί το Νεστόριο. Αδιαμφισβήτητα όμως η καρδιά των υπόλοιπων οικισμών της περιφέρειας του συνεχίζει να χτυπά χάρη στη δυναμική παρουσία του.

Νεστόριο: στρατιωτικό κοιμητήριο. Τμήμα από τα ονόματα των τετρακοσίων πεσόντων στρατιωτών και αξιωματικών του εμφυλίου.

δωρεά της οικογένειας Παπαδημητρίου από το Λινοτόπι. Το περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο του χρειάστηκε, σύμφωνα με τοπική παράδοση, είκοσι χρόνια για να ολοκληρωθεί.

Ο Μακεδονικός Αγώνας και ο εμφύλιος σημάδεψαν οδυνηρά την προσωπική ζωή και την ατομική και συλλογική μνήμη στο Νεστόριο. Εδώ αποσύρθηκε το καλοκαίρι του 1906 βρίσκοντας ασφαλές καταφύγιο, ο υπολοχαγός του Πυροβολικού Τσόντος Γεώργιος (Βάρδας) όταν πολυάριθμες τουρκικές δυνάμεις είχαν κατακλύσει την περιοχή των Κορεστίων για εκκαθαρίσεις, αναζητώντας τμήματα Ελληνικών σωμάτων. Εκείνη την εποχή η στάση του ηρωικού μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη είχε εμπυχώσει τους κατοίκους που παρέμεναν πιστοί στο πατριάρχειο. Με την πάροδο του χρόνου αναθάρονταν από τις πολεμικές επιτυχίες, σταθεροποιήθηκε το ελληνορθόδοξο κόμμα, ενώ πλήθος κατοίκων με ελληνικό φρόνημα ασχέτως του γλωσσικού ιδιώματος⁽²⁾, άρχισαν να οργανώνονται υπό τις οδηγίες του. Τότε συγκροτήθηκε η πρώτη Ελληνική οργάνωση και σχηματίστηκαν στα χωριά οι πρώτοι δυναμικοί πυρήνες αντίστασης που αποτελούντο από επιτροπές προκρίτων. Στο Νεστόριο, υπεύθυνος πρόκριτος με ηρωική στάση κατά των βουλγάρων ήταν ο πρόεδρος του, Μακεδονομάχος Μάρκος Παπατέρπος, μέλος της γνωστής οικογένειας στην οποία αργότερα προστέθηκε ο αείμνηστος εγγονός του, συνταγματάρχης Αλέξανδρος Παπατέρπος (1917-1979). Απόφοιτος της σχολής Ευελπίδων (1937), διακρίθηκε στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-'41, ενώ αργότερα αγωνίστηκε κατά του ΙΔΕΑ και το 1961 αποκάλυψε το περιβόητο σχέδιο "Περικλής" της βίας και νοθείας. Οι τετρακόσιοι σταυροί στο **στρατιωτικό κοιμητήριο** με τους πεσόντες στρατιώτες και αξιωματικούς του κυβερνητικού στρατού που έπεσαν κατά τη διάρκεια του αδελφοκτόνου εμφυλίου, το μνημείο της **Εθνικής Αντίστασης** στη θέση «Κουρίκα», το **Ηρώο των Μακεδονομάχων**, το **Μνημείο των πεσόντων εκπαι-**

δευτικών, συνοψίζουν με δραματικό τρόπο την αρετή και την τόλμη που επέδειξαν οι Νεστορίτες σε όλους τους εθνικούς αγώνες.

Μια επίσκεψη στο **μουσείο** – χώρο φύλαξης των ευρημάτων του δήμου - που στεγάζεται στο **Δημαρχείο** και περιλαμβάνει αρχαιολογικό τμήμα με εκθέματα από τον 2^ο π.Χ. - έως τον 6^ο μ.Χ. αι., και ελληνικές επιγραφές από τη γειτονική Τσούκα, ενώ ξεχωριστά, σε δύο αίθουσες του λαογραφικού τμήματος, εκτίθενται πλήθος χρηστικών αντικειμένων του 19^{ου} αι. που αναδεικνύουν το αγροτικό του παρελθόν. Το ακριτικό Νεστόριο παρά την μακραίωνη ιστορία του, τους ευεργέτες και τους επιστήμονες που ανέδειξε, έγινε ευρύτερα γνωστό από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις του, γνώριμες στο πανελλήνιο σαν River Party. Αυτές ξεκίνησαν ζωηρά το 1977 από Καστοριανές παρέες και απόδημους Νεστορίτες και αργότερα ανέλαβε την εκδήλωση ο δραστήριος δήμος. Εδώ οργανώθηκαν με επιτυχία, εκτός των άλλων, η δεύτερη (1992) και η δέκα-

Αγία Άννα: στη θέση "Όντρια", στο χείλος του γκρεμού, βρίσκεται ο ανώνυμος μονόχωρος ναΐσκος με τρούλο, εξάρτημα της φημισμένης Μονής Τσούκας, το καθολικό της οποίας βρίσκεται λίγα μέτρα παρακάτω.

τη πέμπτη (2005) φθινοπωρινές συναντήσεις μοτοσυκλετιστών. Η τοποθεσία δίπλα απ' τον Αλιάκμονα μέσα στην πυκνή βλάστηση όπου κατασκηνώνουν οι επισκέπτες αποδείχθηκε η καλύτερη λύση για γνωριμία με την περιοχή. Στις μέρες μας ο θεσμός συνεχίζεται σταθερά κάθε πρώτο Σαββατοκύριακο του Αυγούστου με μια μεγάλη, τετραήμερης διάρκειας εκδήλωση. Μαζί με τις εκδηλώσεις του Άρδα, στο νομό Έβρου, αποτελούν τις μεγαλύτερες κατασκηνώσεις νέων στη Χώρα μας.

Η τουριστική υποδομή του Νεστόριου (ξενώνες, καφέ, ταβερνάκια, μπαρ, βενζινάδικο κ.ά.), το κάνει ιδανικό για πολυήμερη διαμονή και γνωριμία με την περιοχή του που βρίθει μνημείων αλλά, κυρίως, διαδρομών στα όμορφα ιστορικά χωριουδάκια που το περιτριγυρίζουν. Πιο κοντινή (6 χλμ.) είναι η βόλτα στην **Αγία Άννα** (πριν το 1928 Ραδιγκόσδη και Ραδογκόσδι στα 840 μ. ύψ.), μικρό στις μέρες

Αγία Άννα: Ο "καταρράκτης" στη θέση «Όντρια». Πολλές φορές, την καλοκαιρινή περίοδο, δεν έχει νερό.

μας οικισμό με εβδομήντα κατοίκους, σ' ένα από τα ομορφότερα τοπία της περιοχής, και το γειτονικό μοναστήρι της Τσούκας (+ 1,7 χλμ) χτισμένο στη βραχώδη θέση «Οντρία». Σύμφωνα με επιγραφή το μοναστήρι είναι αφιερωμένο στους Ταξιάρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ και χτίστηκε το 1255: ΔΑΠΑΝΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ..(..)..ΕΠΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΘΕΟΣΤΕΠΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΣ ..(..).. ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ. Τα εναπομείναντα κτήρια του συγκροτήματος είναι τρία. Αφού δρασκελίσετε την επιβλητική είσοδο, κατηφορίζετε αντικρίζοντας τον πρώτο ανώνυμο μονόχωρο ναΐσκο, με τρούλο, ένα δείγμα μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής που στέκει στο χείλος του γκρεμού, θαρρείς ο τελευταίος φύλακας του ιερού χώρου. Συνήθως είναι ανοιχτός, αλλά η κατάστασή του εσωτερικά εικονίζει την πλήρη εγκατάλειψη, παρότι έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο από το 1961. Πιθανολογείται ότι ήταν η τράπεζα των μοναχών. Απ' αυτό το σημείο φαίνεται καλά το απόκρημνο φαράγγι, ο γοητευτικός υδάτινος βραχίονας του Αλιάκμονα, τα νερά του οποίου αξιοποιούνται από τους λιγοστούς κατοίκους των Στενών και της Αγίας Άννας για διάφορες καλλιέργειες, και ο επιβλητικός καταρράκτης.

Το στενό χωμάτινο μονοπάτι φτάνει πιο κάτω, προς το ποτάμι όπου στέκει ο ναός των **Ταξιάρχων** (1900), ο δεύτερος της μονής, επίσης χωρίς τοιχογραφίες. Διαφορετικός δρόμος οδηγεί ψηλότερα, στην κορυφή του βράχου όπου βρίσκεται η βασιλική της **Ζωοδόχου Πηγής**. Μέσα στο ναό, στο ιερό, σώζονται κάποιες τοιχογραφίες ενώ η λιτή διακόσμηση με ενυπόγραφες φορητές εικόνες του αγιογράφου Πέτρου Δρανίτσαρη από το Χιλιόδεντρο Καστοριάς συμπληρώνουν την μάλλον φτωχή εικόνα.

Λίγο μακρύτερα απ' το μοναστήρι (+/- 1,5 χλμ.) υπάρχουν τα λείψανα της παλιάς **Τσούκας**. Η Τσούκα ήταν κάποτε σημαντικό κεφαλοχώρι της περιοχής, γνωστό για τις εμπορικές σχέσεις του με το Ελβασάν της Αλβανίας. Σε πολλά σημεία σώζεται το παλιό λιθόστρωτο που τις ένωνε. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, η πόλη έφτασε να έχει 80 χιλιάδες κατοίκους⁽³⁾. Σήμερα δεν υπάρχει κάτι που να θυμίζει το παλιό μεγαλείο, εκτός από την ερειπωμένη εκκλησία των **Εισοδίων της Θεοτόκου** που τη γιόρταζαν 21 Νοεμβρίου με πανηγύρι.

Το χωριό Πεύκος (φωτο: Αργύρης Παφίλης)

Σύμφωνα με τον Παντελή Τσαμίση στο ναό της Κοίμησης Θεοτόκου στην Αγία Άννα βρέθηκε επιτύμβια στήλη ενώ σε υπέρθυρα οικιών του χωριού, επιγραφές. Δύο από αυτές φυλάσσονται στο μουσείο Νεστορίου ενώ κάποια σπαράγματα αρχαίου ελληνικού ναού υπάρχουν στο ναΐσκο του **Αγίου Νικολάου**. Το τοπίο γύρω από το μικρό χωριό είναι καταπράσινο από την πυκνή δασική βλάστηση, μιά φθινοπωρινή πανδαισία χρωμάτων, ενώ η διαδρομή κατά μήκος της κοίτης του ποταμού είναι εξαιρετικής φυσικής ομορφιάς.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο **Πεύκος** (πριν το 1928 Τούχουλη, στα 980 μ. ύψ.), ο καλύτερα διατηρημένος παραδοσιακός οικισμός της περιοχής μαζί με την Κυψέλη, με ωραίες πέτρινες οικοδομές, σκεπασμένες με σχιστόπλακες. Εκεί θα φτάσετε ακολουθώντας το δρόμο μέσα απ' το Νεστόριο που περνά έξω από το χώρο του River Party και κατευθύνεται προς το Γράμμο. Υπάρχει επαρκής σήμανση και σύντομα (17 χλμ.) θα βρεθείτε στον Πεύκο. Ο ίδιος δρόμος αποτελεί τμήμα του **εθνικού μονοπατιού 03** που ξεκινά από το Χιλιόδεντρο Καστοριάς και μέσω Νεστορίου φτάνει στον Πεύκο. Στην αρχική χάραξη της διαδρομής προβλεπόταν επέκταση και σήμανσή της κατά μήκος των δρόμων στη βόρεια όχθη του Αλιάκμονα ως το χωριό Γράμμος, κορφή «2521», Αετομηλίτσα, Δροσοπηγή με τελική κατάληξη τα Γιάννινα. Δυστυχώς, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη σήμανση που θα βοηθούσε ή θα προσέλκυε τους πεζοπόρους, εκτός από τα δύο μονοπάτια που ξεκινούν απ' το χωριό, καταλήγοντας στην Παλιά Κοτύλη (12.100 μ.) και τον Σγούρο (8.600 μ.). Σε μεγάλο τμήμα της κατάφυτης πορείας μέχρι το χωριό, σας συνοδεύει η ροή του Αλιάκμονα που κυλά ορμητικά και αντηχεί στις πλαγιές των λόφων. Αυτή η δύναμη αποτελεί βασικό στοιχείο του φυσικού περιβάλλοντος, ενώ υπήρξε καθοριστική πηγή ζωής για την οικονομία, την επαγγελματική απασχόληση και την κοινωνική ζωή των κατοίκων. Στις μέρες μας, το τοπίο που δημιουργεί με τους

μαιάνδρους του και τα φυλλοβόλα δάση που διατρέχει, αποτελούν σπουδαίας οικολογικής σημασίας βιοτόπους. Ο Αλιάκμονας είναι από τους μεγαλύτερους σε μήκος ποταμούς της Ελλάδας (320 χλμ.), που πηγάζει από το Γράμμο, διασχίζει τους νομούς Καστοριάς, Κοζάνης, Γρεβενών, Ημαθίας και εκβάλλει στον Θερμαϊκό κόλπο. Αυτό το τεράστιο φυσικό εργαστήριο μνημονεύεται για την αξία του σε διεθνείς και ευρωπαϊκούς καταλόγους βιοτόπων – υγροτόπων, (ICBP – IWRB, CORINE Biotores), ενώ είναι άριστο πεδίο για οικολογικές μελέτες και έρευνες.

Σύμφωνα με προφορική παράδοση η κοινότητα (Τούχουλη) ιδρύθηκε γύρω στο 1800 με πρώτο οικιστή τον χριστή Μήτς Δούκα από την Πυρσόγιαννη της Κόνιτσας. Εκείνη την εποχή ο Αλή Πασάς Τεπελενλής (1741-1822) κατασκεύαζε τη φρουριακή κατοικία του στο νησάκι της λίμνης των Ιωαννίνων. Κάποιοι είπαν στον Δούκα ότι μετά την αποπεράτωση ο Αλής έχει σκοπό να σκοτώσει τους μαστόρους για να μην αποκαλύψουν τα σχέδια ή τα μυστικά του χώρου. Έτσι ο Δούκας φυγαδεύτηκε, πέρασε απ' την Πυρσόγιαννη, πήρε τη γυναίκα του και τα παιδιά κι έφυγαν. Αφού περιπλανήθηκε καιρό έφτασε σ' αυτήν την τοποθεσία κοντά στο ποτάμι, όπου έστησε την πρώτη καλύβα του οικισμού.

Στην περιοχή κατοίκησαν μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι που το καλοκαίρι, μετά τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου έρχονταν στα δροσερά βοσκοτόπια του Πεύκου ενώ το χειμώνα από του Αγίου Δημητρίου και μετά, κατέβαιναν στα πεδινά της Καστοριάς ή στα μέρη του Βοϊδομάτη. Οι περισσότεροι όμως κάτοικοι ασχολήθηκαν με τη γεωργία που αν και γινόταν με πρωτόγονα μέσα, (οργώνανε με βόδια), είχε ικανοποιητική απόδοση. Φύτευαν κοντά στο ποτάμι φασολιές, πατάτες, πράσα και διάφορα άλλα λαχανικά. Μέρος της παραγωγής που φυλασσόταν στα κελάρια των σπιτιών μαζί με τα προϊόντα της κτηνοτροφίας, γάλα - τυρί μυζήθρα (ούρδα) και βούτυρο το πωλούσαν στα παζάρια του Νεστορίου και της

Καστοριάς. Τα πετρόχτιστα σπίτια είχαν μεγάλες πλακοστρωμένες αυλές με σκάλα, που κατέληγε στο πάνω πάτωμα με τον οντά και το απαραίτητο τζάκι.

Η αρχιτεκτονική του οικισμού αναδεικνύει ακόμα και σήμερα τη λειτουργική σύνδεση των κτηρίων με το φυσικό περιβάλλον και την αρμονική τους ένταξη σε αυτό αλλά και την ιδιαίτερη αισθητική τους που αποτυπώνεται σε δεκάδες αξιομνημόνευτα σχέδια.

Με εβδομήντα οκτώ κατοίκους το καλοκαίρι και επτά οικογένειες (δεκαπέντε άτομα) το χειμώνα, το παλιό ιστορικό χωριό αναπολεί τα περασμένα προσπαθώντας συνεχώς, με το βλέμμα στραμμένο στις δυνατότητες ανάπτυξης. Σήμερα βόσκουν στην περιοχή περίπου 1500 γιδοπρόβατα, ενώ υπάρχει ακόμα η συνήθεια της κλαδονομής, μιας από τις αρχαιότερες μορφές δασικής εκμετάλλευσης που συνίσταται στην κοπή κλαδιών προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως τροφή για κοπάδια αιγοπροβάτων κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Πολλοί κάτοικοι επιστρέφουν εκτιμώντας ξανά το θαυμάσιο φυσικό περιβάλλον που, όπως στα γειτονικά **Γλυκονέρι**⁽⁴⁾ και **Περιστερά**⁽⁵⁾, (υπάρχει δσπ. πριν τον Πεύκο με σήμανση) αξιολογείται θετικά, έστω για καλοκαιρινή εγκατάσταση. Χτίζονται καινούρια σπίτια, υπάρχουν πολλοί μελισσοκόμοι που παράγουν μέλι πρώτης ποιότητας, ενώ ο υλοτομικός συνεταιρισμός Πεύκου απασχολεί 10-15 άτομα. Πρόσφατα μάλιστα (2006),

Πεύκος: Σκαλιστή επιγραφή με τη χρονολογία κατασκευής της Αγίας Παρασκευής

έγινε και ξενώνας που βέβαιο είναι ότι θα συμβάλει στην παραπέρα αύξηση της προσέλευσης και την άνετη διαμονή των επισκεπτών.

Αξιόλογα μνημεία είναι η **Αγία Παρασκευή** (1913) στο κέντρο του χωριού, χτισμένη από τον Χοντρο-Νάστα απ' την Κοτύλη και τον Μήτρο (Δημήτριο) Ρίστο (Χριστόπουλο) απ' την Αλβανική Κολώνια που έμενε στον Πεύκο. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο είναι ένα εξαιρετικό δείγμα εργασίας Ασημοχωριτών μαστόρων κι έγινε με δωρεές, όπως επίσης οι εικόνες και το καμπαναριό. Δίπλα της βρίσκεται το παλιό διθέσιο **σχολείο** που προπολεμικά είχε 90 μαθητές, χτισμένο κι αυτό με δωρεές ομογενών της Αμερικής γύρω στο 1920, με δασκάλους που πλήρωνε το χωριό, μέχρι το 1926 που διορίστηκαν από το ελληνικό κράτος. Έξι χλμ. απ' τον Πεύκο μέσα σε πυκνό δάσος είναι το παλιό μοναστήρι της **Ζωοδόχου Πηγής**, ιδανικός χώρος για κατασκήνωση με πηγή δροσερού νερού. «Με μεγάλη λαμπρότητα γιορταζότανε το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής την Παρασκευή του Πάσχα. Πρωί – πρωί ξεκινούσαν από το χωριό ντυμένοι με τα καλά τους τρανοί, μικροί. Το μοναστήρι είναι μια ώρα πάνω από το χωριό. Οι πιο μεγάλοι ετοιμάζανε τα μουλάρια ..(..).. κι' ανηφορίζανε καβάλα και με περηφάνια καμαρώνανε να βλέπουν τους νεώτερους ..(..) να περνούν το μονοπάτι στα ζωνάρια σκαρφαλώνοντας σαν τα κατσίκια⁽⁶⁾». Στο πανηγύρι ερχόντουσαν τότε από όλα τα γύρω χωριά (Γιαννοχώρι, Σλίμνιτσα, Λιβαδοτόπι, Κοτύλη, Πευκόφυτο), και μετά τη λειτουργία, ακολουθούσε τρικούβερτο γλέντι με όργανα, ρακί, μεζέδες και ψητά αρνιά. Στις μέρες μας γίνεται το ίδιο την πρώτη Παρασκευή μετά το Πάσχα από ανθρώπους που αγαπούν τον τόπο τους και επιστρέφουν σ' αυτόν με κάθε ευκαιρία.

Μια άλλη, εξίσου όμορφη διαδρομή προς τη Νέα Κοτύλη, ξεκινά από το Νεστόριο. Μετά τη γέφυρα του Αλιάκμονα θα ανηφορίσετε από το κεντρικό οδικό δίκτυο που αρχικά διασχίζει λιβάδια, εγκαταλειμμένα χωραφάκια, ενώ όσο πλησιάζετε στην Κοτύλη επικρατούν

Νέα Κοτύλη: Άποψη του οικισμού

μικτά δάση με δρυς, έλατα, σφενδάμια και συστάδες οξιάς. Περίπου 6 χλμ. απ' τη γέφυρα, δασικός δεξιά, σας φέρνει στα ερείπια των καλυβιών της περιοχής **Λιτισιτέρι** με την εκκλησία του Αγίου Νικήτα και ξαναβγαίνει στην άσφαλτο, στο ύψος του λόφου του Προφήτη Ηλία, πριν την Κοτύλη (+/- 6,5 χλμ.). Αυτή η διαδρομή παρακάμπει αντίστοιχα ασφάλτινα χιλιόμετρα. Όλη η περιοχή είναι τμήμα του «**Καταφύγιου Άγριας Ζωής Ποταμός Αλιάκμονας**» (πρώην καταφύγιο Θηραμάτων) Νεστορίου - Καλοχωρίου - Ομορφοκκλησιάς, έκτασης 16.500 στρ., που έχει ενταχθεί σε ειδικό καθεστώς, με στόχο την προστασία και διατήρηση σπάνιων ειδών της πανίδας (ΦΕΚ 405/Β/1981).

Σε δώδεκα χλμ. φτάνετε στη **Νέα Κοτύλη** (υψόμετρο 1480 μ.) σχετικά νέο οικισμό που ιδρύθηκε το 1950 για να μετεγκατασταθούν οι ταλαιπωρημένοι από τον εμφύλιο κάτοικοι της παλιάς ομώνυμης κοινότητας. Δίπλα από τη μεγάλη εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου** υπάρχει το καφενεδάκι - ψησταριά του Χρήστου Ευαγγέλου για ξεκούραση. Στις μέρες μας μένουν είκοσι άτομα το χειμώνα που ασχολούνται με την υλοτομία και καμία εκατοστή το καλοκαίρι

(86 κατ. στην απογραφή του 2001), ενώ σύντομα θα λειτουργήσει ολοκαίνουργιος ξενώνας.

Πίσω από την Κοτύλη (ανατολικά) διακρίνεται ο ορεινός όγκος των **Οντριών** που αποτελούν τις βορειότερες απολήξεις του Βοΐου όρους. Οι ιδιομορφίες της μορφολογίας τους με τις σπηλιές και τις εκατοντάδες κοιλότητες που μοιάζουν με βαθιές τρύπες ή με μεγάλα πηγάδια (μερικά με περισσότερο από 20 μ. βάθος) προσελκύουν μελετητές και φυσιολάτρες. Χωρίζονται στα **Μεγάλα** ή Τρανά (1589 μ. ύψ.) που ανήκουν στο νομό Κοζάνης, και στα **Μικρά** (1530 μ. ύψ.) που ανήκουν στο νομό Καστοριάς και σχηματίζουν ένα εντυπωσιακό ασβεστολιθικό υψίπεδο με βραχώδη περίμετρο. Λίγο έξω απ' το χωριό αριστερά σας (1,2 χλμ.) υπάρχει δστ. που οδηγεί στα πυκνά δάση του Βοΐου και προς τις ψηλότερες κορυφές του, 1806 μ. ύψ. Παλιοκριμίνι και 1805 μ. ύψ. Πρφ. Ηλίας Πεντάλοφου (διαδρομή Ε6) και προς τους μικρούς οικισμούς Λάγκα (15 χλμ.), Βράχος (16 χλμ.), Ζώνη (19 χλμ.) και τους εγκαταλελειμμένους συνοικισμούς Γούπατα (6 χλμ.) και Κρυονέρι (10 χλμ.). Η Λάγκα και ο Βράχος (Σκούμτσικο),

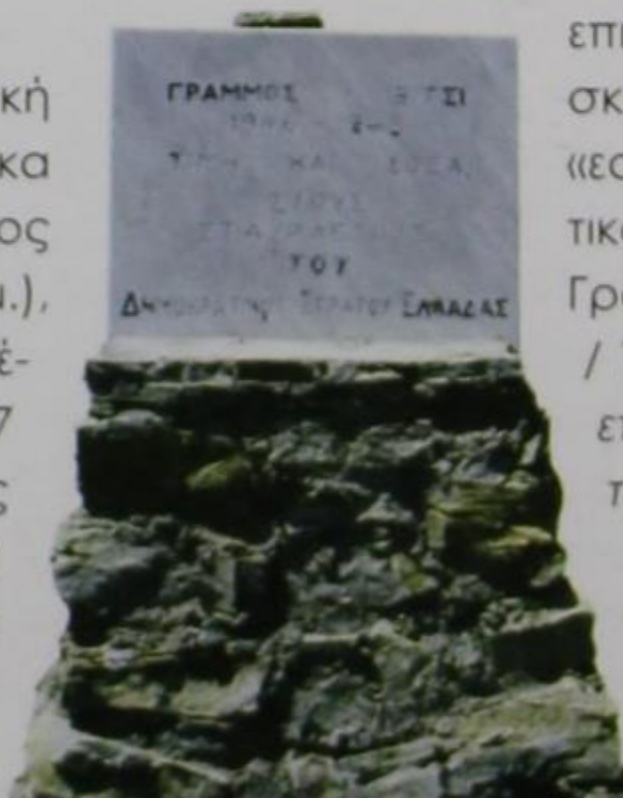
Ο βραχώδης σχηματισμός του «Χάρου» όπως φαίνεται από τον δρόμο προς την Κυψέλη

μαζί με την Κοτύλη, την Κυψέλη, τη Χρυσή, το Πευκόφυτο, το Επταχώρι και τη Ζούζουλη είναι γνωστά σαν **Κατσιασούνωχώρα** και οι κάτοικοί τους Κατσιασούνηδες, που κατά μια ερμηνεία σημαίνει "φραγάτος". Στην εποχή της ακμής τους ο ανδρικός πληθυσμός ασχολούνταν κυρίως με τη μαστορική. Έντονη είναι η πολιτισμική τους συγγένεια με την Ήπειρο, όπως άλλωστε και η καταγωγή της πλειονότητας των κατοίκων.

Δεν αργεί να φανεί η κεντρική δστ. (600 μ. από δστ. προς Λάγκα - 1,8 χλμ. από Κοτύλη) δεξιά προς τον εντυπωσιακό «Χάρο», (2,7 χλμ.), το παρατηρητήριο που φτάνει μέχρι τα λιβάδια της Κοτύλης (8,7 χλμ.). Ο φαρδύς βατός δρόμος οδηγεί σύντομα στη μεγαλειώδη βραχώδη έξαρση του «**Χάρου της Κοτύλης**» στη ράχη «Σπανούρα»

+/- 1600 μ. ύψ. παρακλάδι κι αυτή του Βοΐου. Υπάρχει μονοπάτι, ανεβαίνει και όχημα, μέχρι πάνω στα διάστικτα από τον κίτρινο ανθό της πικραλίδας (ταραξάκο) σπανά, φτάνοντας με τόλμη μέχρι το φρύδι του γκρεμού των διακοσίων μέτρων, όπου ο ίλιγγος στη θέα του χάους εμπρός απ' τα πόδια σας είναι πιθανός. Στην άκρη του πλατώματος έχει τοποθετηθεί μια απέρριπτη μαρμάρινη πλάκα σε πετρόχτιστη βάση για να θυμίζει τη δραματική

επιλογή τριών μαχητών του ΔΣΕ στις σκληρές μάχες που έγιναν κατά τις «εαρινές» επιχειρήσεις του Κυβερνητικού Στρατού την άνοιξη του 1947. Γράφει: **Γράμμος - Βίτσι / 1946-1949 / Τιμή και Δόξα / Στους / Σταυρατούς / του / Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Σε αυτό το χάος βού-**

Το μνημείο των τριών πεσόντων, στο «Χάρο της Κοτύλης».

τηξαν αγκαλιασμένοι για να μην συλληφθούν οι «τρεις του Χάρου» αφού πρώτα έριξαν όλες τις σφαίρες και τις τελευταίες χειροβομβίδες τους: Γιάννης Δούρος, Νίκος Χατζηβασιλείου, Θάνος Δημητρίου⁽⁷⁾. Για άγνωστους λόγους αυτή η πλάκα αντικαταστάθηκε με νεώτερη που, εκτός του Νίκου Χατζηβασιλείου, αναφέρει ονόματα άλλων αγωνιστών που φέρονται να θυσιάστηκαν εκεί. Ο χώρος καθλώνει όχι μόνο με το ιστορικό φορτίο αλλά και με την υπέροχη θέα του Βόιου, της εύφορης κοιλάδας του Άνω Σαραντάπορου, της Παλιάς Κοτύλης (εμφανές, καθαρό μονοπάτι οδηγεί μέχρι το χωριό) και βέβαια το φοβερό γκρεμό, μια γωνιά που θα σας μείνει αξέχαστη.

Συνεχίζοντας τη διαδρομή μέσα σε πυκνές συστάδες οξιάς, ελάτου και μαυρόπευκου, σύντομα (5,2χλμ.), θα φτάσετε στην δστ. (αθέατη αν έρχεστε απ' την αντίθετη κατεύθυνση), για το περίφημο **παρατηρητήριο** - πυροφυλάκιο που αρκετές φορές τους καλοκαιρινούς μήνες φιλοξενεί κάποιον δασικό υπάλληλο. Σε 600 μ. ανηφορικού κακού δασικού δρόμου φτάνετε στην κορφή («Πύργος») (ύψ.1761 μ.). Με μια ματιά σας θα ξεχωρίσετε τον κύριο κορμό του Γράμμου, στα δυτικά, με τις οξυκόρυφες (και χιονισμένες, αν δεν είναι καλοκαίρι, κορυφές), ενώ, πιο κοντά, αριστερά σας (νότια), η θέα της επιβλητικής ενότητας των Αρένων κόβει την ανάσα. Πρόκειται για δύο ενωμένους ασβεστολιθικούς όγκους, την Πάνω (2196 μ. ύψ.), και την Κάτω Αρένα (2085 μ. ύψ.), ένα μακρύ, πέτρινο τείχος που ενώνεται με τον κύριο όγκο του του Γράμμου στην κορφή Τσούμια (2174 μ. ύψ.), δίπλα από την ψηλότερη Κιάφα ή Αρίνα στα βλάχικα (2395μ. ύψ.). Από τόσο ψηλά φαίνονται αμέτρητες κορυφές και μακριά στην ανατολή το περίγραμμα του Ολύμπου.

Συνεχίζοντας στον κεντρικό χωματόδρομο με κατεύθυνση βόρεια θα φτάσετε στα **λιβάδια Κοτύλης** (10,5 χλμ. από Νέα Κοτύλη). Μια θαυμάσια ανοιχτή έκταση στα 1452 μ. ύψ. με διάσπαρτες συστάδες μεγάλων μαυ-

Θέα από το παρατηρητήριο της κορφής Πύργος, ανάμεσα στην διαδρομή Λιβάδια Κοτύλης - Χάρος.

ρόπευκων. Στην άκρη του χώρου, στέκει ακόμα ένα "εγθύμιο" των γεγονότων που συνέβησαν στο πολύπαθο βουνό. Μια επιτύμβια στήλη στη μνήμη οκτώ αντρών της χωροφυλακής που εκτελέστηκαν το 1946 από τον Δημοκρατικό Στρατό. Σ' αυτό το μέρος πλανάται μια παλιά ιδέα⁽⁸⁾ του καστοριανού βουλευτή Φίλιππου Πετσάλνικου να κατασκευαστεί το «Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης», ένα μικρό τουριστικό χωριό με ξενώνα, αίθουσα συνεδρίων κ.ά. με στόχο την τουριστική αξιοποίηση και την εικασία της αποφόρτισης⁽⁹⁾ της πολύπαθης περιοχής από τις μνήμες του εμφυλίου. Παρ' όλο που είχε ξεκινήσει δύο φορές (1988 και 2002-2003) με τη συγκατάθεση όλου του πολιτικού κόσμου και προίκα έξι δισ. δρχ. από το «Ιντερέγκ 2» και τις δημόσιες επενδύσεις, έμεινε στη μέση. Στις μέρες μας, λένε ότι υπάρχει πιθανότητα να ξεκινήσουν πάλι τα έργα, γύρω απ' τις ερειπωμένες πλέον κτηριακές εγκαταστάσεις.

Οπωσδήποτε οι εναλλαγές του τοπίου και η άπλετη θέα εξασφαλίζουν μια ειδυλλιακή εικόνα. Σε τέσσερα χλμ. φθάνουμε στη βασική δστ. με ενημερωτικές πινακίδες: δεξιά, προς τον Πεύκο και αριστερά, μέσω Μυροβλήτη προς το Πευκόφυτο, τη Χρυσή, και την Ε.Ο. Κοζάνης - Ιωαννίνων.

Παλιά Κοτύλη

Η ομορφότερη συνέχεια όμως, είναι να επιστρέψετε πάλι στον κεντρικό ασφαλτόδρομο που συνεχίζει προς Κυψέλη, αυτόν που αφήσατε για να δείτε το «Χάρο», το παρατηρητήριο και τα λιβάδια Κοτύλης. Σύντομα σας φέρνει σε δεξιά δστ. (υπάρχει σήμανση) που οδηγεί με χωματόδρομο στην ξεχασμένη **Παλιά Κοτύλη** (πριν το 1928 Κοτέλτσι στα 1220 μ. ύψ.), ίσως το παλαιότερο χωριό της περιοχής. Η τοποθεσία είναι μαγική, με τα λιγοστά πετρόχτιστα σπίτια που βρίσκονται πολύ κοντά στη βάση του κολοσσιαίου βραχώδους σχηματισμού, του «Χάρου», που απ' εδώ, τον αντικρίζετε με νέα οπτική. Περιπατώντας θα γνωρίσετε τ' απομεινάρια του πολύ μεγαλύτερου χωριού, που το 1928 εμφανίζεται να έχει 364 κατοίκους. Αργότερα, μετά τον πόλεμο, στα τέλη Απριλίου 1947 κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων «Τέρμινους» που στόχευαν στην εκκαθάριση του Γράμμου από τις μονάδες του Δ.Σ.Ε., είχε έδρα εδώ το 505 τάγμα πεζικού. Αυτό το γεγονός στάθηκε αιτία ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, και είχε συνέπειες στη συνοχή της ιστορικής κοινότητας. Αυτά που διαδραματιζόνταν καθημερινά, ανάγκασαν πολλούς να την εγκαταλείψουν. Όσοι έμειναν, υπέμεναν τις αντιξοότητες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 40, οπότε μετοίκησαν οριστικά στη Νέα Κοτύλη.

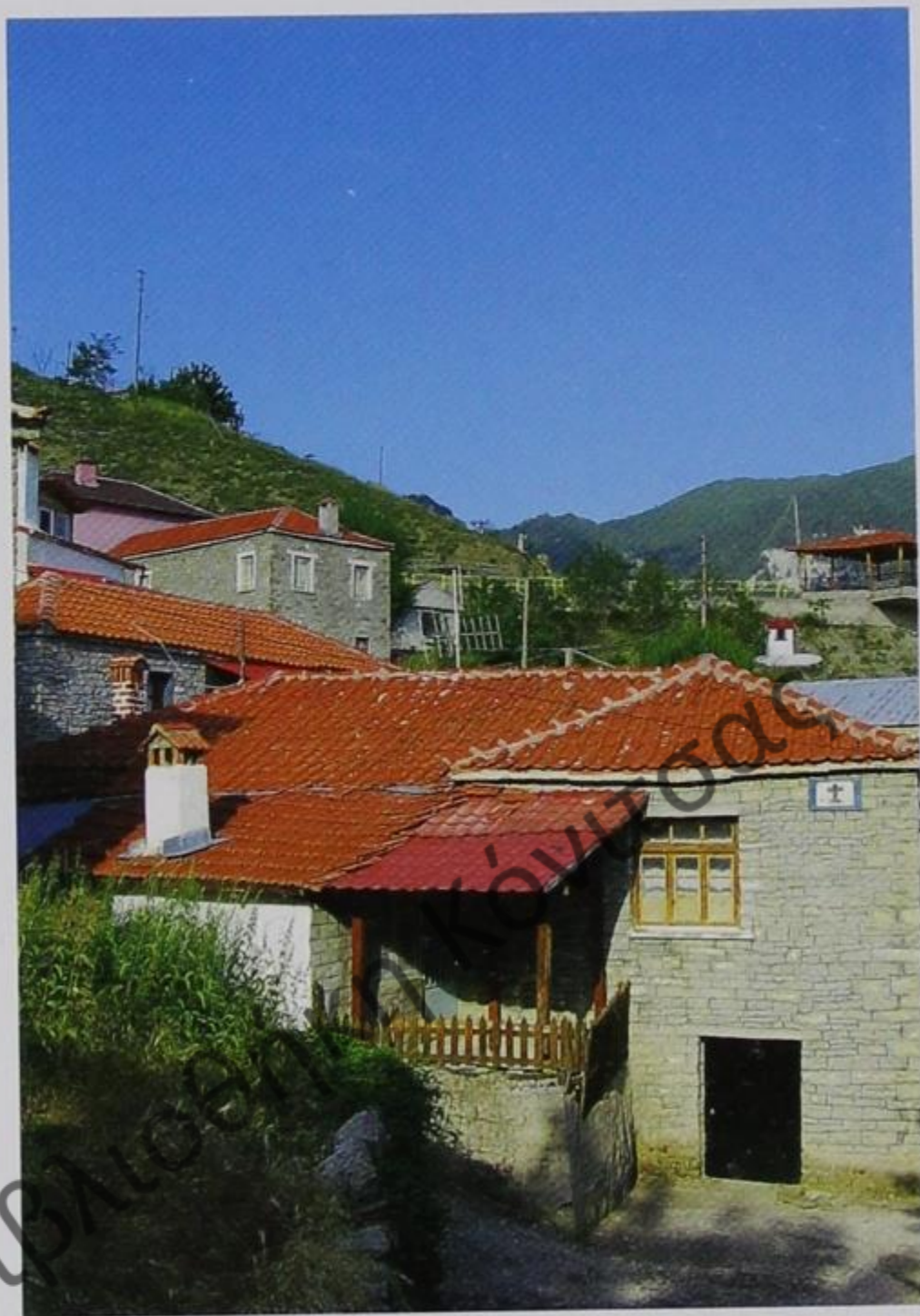
Υπάρχουν ακόμα κάποια οικοδομήματα Μακεδονικής αρχιτεκτονικής που σώζονται όρθια, αυτό που ξεχωρίζει όμως για την πολύ καλή του κατάσταση είναι η εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου**, το χτίσιμο της οποίας ολοκληρώθηκε το 1913, Μαΐου 27 σύμφωνα με την σκαλισμένη στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου επιγραφή. Το εσωτερικό του ναού είναι στρωμένο με πέτρινες πλάκες ενώ φαίνεται ότι δεν πρόλαβε να διακοσμηθεί με τοιχογραφίες, διαθέτει όμως, ένα τέμπλο με λιγοστά ξυλόγλυπτα τμήματα και πανέμορφους λαμπερούς μπλε σκούρους – πρασινώπους χρωματισμούς που μαγνητίζει το βλέμμα, όπως άλλωστε και ο ξυλόγλυπτος άμβωνας. Η πεζοπορία στην ευρύτερη περιφέρεια θα σας αποκαλύψει κάποια νεώτερα πέτρινα κτήρια – σπάνες ή αποθήκες κι' ένα πέτρινο **παραδοσιακό γεφύρι** σε ανθρώπινο μέγεθος, που γεφυρώνει το βαθύ ρέμα που δημιουργείται απ' τις δύο πηγές του χωριού. Χαμηλότερα αυτό το μικρό ρέμα θ' αποτελέσει έναν πλούσιο παραπόταμο που στο ύψος της Χρυσής ενισχύει το ρου του Άνω Σαραντάπορου. Στο ευρύ προστατευμένο από χαμηλούς λοφίσκους οροπέδιο έρχονται ακόμα τρεις - τέσσερις οικογένειες, επισκευάζουν τις πρόχειρες περιφράξεις σηματοδοτώντας κάποιες παλιές ιδιοκτησίες και μικρούς κήπους συνεχίζοντας να φυτεύουν πατάτες ή να καλλιεργούν λεπτόφλουδα φασόλια, ντομάτες, μαρούλια και κάθε είδους λαχανικά.

Επιστρέφοντας στον κεντρικό δρόμο με κατεύθυνση τη Χρυσή, η μοναδική δστ. αριστερά (υπάρχει σήμανση) θα σας οδηγήσει μέσω μιας κατάφυτης διαδρομής οκτώ χλμ., στην **Κυψέλη** (πριν το 1928 Ψέλτσκο στα 1080 μ. ύψ.), ίσως τον καλύτερα διατηρημένο οικισμό του δήμου Νεστορίου με 86 καλοκαιρινούς κατοίκους, και 30 χειμωνιάτες. Το χωριό βρίσκεται στο βάθος μιας χαράδρας, ενώ γύρω του οι κορφές σκεπάζονται με έλατα, σε μια επίδειξη ευρωστίας της φύσης σ' έναν τόπο που θα λατρέψετε. Η τοπική ιστορία περιστρέφεται, όπως παντού εδώ γύρω, στα

γεγονότα του εμφυλίου που άφησε ανεξίτηλα σημάδια στις ψυχές των κατοίκων. Όλοι οι κάτοικοί του τότε (1948), μεταφέρθηκαν στο Μανιάκι της Καστοριάς, πολλοί μένουν ακόμα εκεί, ενώ οι περισσότεροι ακολούθησαν το δρόμο της μετανάστευσης στην Αυστραλία, όπου σήμερα η δεύτερη και τρίτη γενιά τους, αποτελεί μια πολυπληθέστατη κοινότητα Κυψελιωτών. Περιδιαβαίνοντας στα δρομάκια του θα φτάσετε στο κτήριο της παλιάς κοινότητας και τον ευμεγέθη ναό της **Αγίας Παρασκευής** (1925). Σε όλες τις διαδρομές που θα κάνετε στο χωριό θα διαπιστώσετε ότι οι οικοδομές του σώζονται αλώβητες από τη δίνη του πολέμου, που εδώ πέρασε με ιδιαίτερη σφοδρότητα. Παρόλα τα γεγονότα οι Γερμανοί έκαψαν μόνο ένα σπίτι, κι' έτσι σήμερα έχουμε τη δυνατότητα να αντικρίσουμε κάποιες κατασκευές ακόμα και από το πολύ μακρινό 1901, σύμφωνα με τις εντοιχισμένες επιγραφές.

Ο Νίκος Ντίνης, παλιός κοινοτάρχης του χωριού (1982-1986) που σήμερα διατηρεί το καφενείο του χωριού, ανοιχτό χειμώνα – καλοκαίρι, μας είπε ότι αυτά τα αλοπετρίνα σπουδαία αρχοντικά, οι παλιές κατοικίες και τα απλά σπίτια: «χτίστηκαν από μαστόρους Κυψελιώτες που γνώριζαν καλά την τέχνη, ενώ οι κάθε είδους ξυλουργικές εργασίες και τα κουφώματα έγιναν από τεχνίτες του Πολυκάστου Καστοριάς». Απ' τις πολλές ιστορίες που διηγούνται οι ντόπιοι είναι μια, που θυμούνται καλά. Έγινε το 1947 όταν καταρρίφθηκε ένα αεροπλάνο της βασιλικής αεροπορίας. Το πλήρωμα πρόλαβε να χρησιμοποιήσει τα αλεξιπτώτα, τα οποία, φτάνοντας κάτω, μπλέξανε στα έλατα. Οι αεροπόροι σώθηκαν, αλλά έτσι όπως ήταν κρεμασμένοι στα κλαριά δεν μπορούσαν παρά να περιμένουν να τους ελευθερώσουν. Κοντά στο χωριό βρισκόταν ο κυβερνητικός στρατός αλλά και οι μαχητές του Δ.Σ.Ε. Δόθηκε φονική μάχη όπου επικράτησε ο στρατός που μάζεψε και τους αεροπόρους. Μετά από είκοσιένα χρόνια (1968), η ένωση απόστρατων αξιωματικών της Αεροπορίας υιοθέτησε την

Κυψέλη: Λιθανάγλυφες επιγραφές κατοικιών

Κυψέλη, βαφτίζοντας δύο παιδιά, όσοι ήταν και το πλήρωμα του αεροσκάφους. Μάλιστα, έξω από την είσοδο του καφενείου θα δείτε την εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα, που μας έδωσε το έναυσμα να ρωτήσουμε. Αυτή γράφει: ΕΝΩΣΙΣ ΑΠ/ΤΩΝ ΑΞ/ΚΩΝ ΕΒΑ / ΥΙΟΘΕΤΗΣΕ / ΤΗΝ 26 ΜΑΙΟΥ 1968 ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ / ΚΥΨΕΛΗ - ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ.

Απ' την Κυψέλη ξεκινά μια θαυμάσια διδρομή σε χωματόδρομο που περνά δίπλα απ' τον Άγιο Αθανάσιο και το μεγάλο άσπρο σταυρό, αφιέρωμα ενός κυνηγού που σώθηκε από πτώση στον παρακείμενο γκρεμό. Συνεχίζοντας τον μισοδιαλυμένο χωματόδρομο της περιοχής Τσούκα (περίπου τον Μάιο - Ιούνιο τον ανοίγουν), κάτω από την κορφή Παλιοκριμίνι (1806 μ. ύψ.), σε συνολικά 3,7 χλμ. θα βρείτε διχάλα που (αριστερά), προσεγγίζει το Παλιοκρεμίνι ή Παλιοκρυμμίνι⁽¹⁰⁾ (+/- 2,8 χλμ.), ένα από τα δεκάδες παμπάλαια παλιοχώρια⁽¹¹⁾ που διασώζει κάποιες θεμελιώσεις κατοικιών και τα ερείπια του Αγίου Νικολάου, ενώ δεξιά, φτάνει (2,0 χλμ.) μέχρι τον

Άγιο Μηνά. Και οι δύο δρόμοι είναι αδιέξοδοι για οποιοδήποτε όχημα. Οι τολμηροί πεζοπόροι, απ' το Παλιοκρυμμίνι περνούν το ρέμα, φτάνουν στα ερείπια του Παλιομονάστηρου (Εισόδια της Θεοτόκου 1360), συνεχίζοντας το μονοπάτι (καλντερίμι κατά τόπους), προς Πετρίτσι⁽¹²⁾ καταλήγοντας στο 116,5 χλμ. της Ε.Ο. Κοζάνης - Ιωαννίνων.

Η φύση είναι πληθωρική εδώ πάνω· την άνοιξη τα πάντα αναγεννώνται, μπουμπουκιάζουν και οι ευωδιές πλημμυρίζουν τα δάση, τις πεζούλες και τα μπαλκόνια των σπιτιών. Το ολόδροσο καλοκαίρι δίνει τις παχιές βοσκές και το φθινόπωρο μάγικη πανδαισία χρωμάτων, καθώς η φύση ετοιμάζεται να υποδεχθεί το χειμώνα και τ' ολόλευκο χιόνι που θα σκεπάσει σαν πέπλο σιωπής τις πλαγιές και τις κορυφές του Βόιου και του θεόρατου Γράμμου. Εποχή που αρκετοί κάτοικοι αναχωρούν, την ίδια στιγμή που τα πρώτα τζάκια ανάβουν, κι' οι παρέες στα καφενεία διηγούνται παλιές, πολλές φορές όχι ξεχασμένες, ιστορίες.

Αγία Άννα: Άποψη του οικισμού με την πλατεία του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

⁽¹⁾ Στην απογραφή της 15^{ης} -16^{ης} Μαΐου 1928 εμφανίζει 1.888 κατοίκους. Παντελή Τσαμίση (1949) 237, ενώ προπολεμικά φτάνει τις 3.500. Μιχαήλ Ι. Κωστόπουλος (1998) 16.

⁽²⁾ Ο Μακεδονικός Αγώνας διαδραματίστηκε κυρίως σε περιοχές που οι κάτοικοι μιλούσαν το γνωστό σλαβανόμικτο γλωσσικό ιδίωμα με λέξεις ελληνικές, τουρκικές, αλβανικές, σλαβικές κ.λπ. Η προπαγάνδα των Βουλγάρων χρησιμοποίησε αυτό το ιδίωμα σαν επιχείρημα για τον προσηλυτισμό στην βουλγαρική εξουσία και για την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων, με δικούς τους δασκάλους και μαθητές. Δημητρίου Ν. Τσίγκαλου (1979) 97.

⁽³⁾ Κωστόπουλου ό.π. 310.

⁽⁴⁾ Γλυκονέρι: πριν το 1928 λεγόταν Δράνοβο (Τσαμίση ό.π. 235), και Ντρίλιάνοβο (μαρτυρία Μιχάλη Ζ. Θεοδώρου σε τηλεφωνική επικοινωνία Σάββατο 5 Μαΐου 2007 / 16:05). Είχε 130 κατοίκους το 1928 (Τσαμίση ό.π. 235) και 221 (25 σπίτια, 36 οικογένειες) το 1947 - 1948. Μιχάλης Ζ. Θεοδώρου (2004) 27. Σήμερα έχει δύο σπίτια, ξενώνα του συλλόγου και την ερειπωμένη εκκλησία της Αγίας Κυριακής.

⁽⁵⁾ Περιστέρα: πριν το 1928 σύμφωνα με τον Τσαμίση (ό.π. 237) λεγόταν Λιτισστέρι και είχε 104 κατοίκους. Πιθανόν πρόκειται περί λάθους γιατί το Λιτισστέρι είναι περιοχή πλησίον της Ν. Κοτύλης και αποτελείτο από καλύβια βοσκών ενώ, σύμφωνα με μαρτυρία του Γλυκονερίτη Μιχάλη Ζ. Θεοδώρου, την έλεγαν Μπιστηριά. Σήμερα σώζεται η εκκλησία του Προφήτη Ηλία και το σχολείο.

⁽⁶⁾ Γιάννης Κ. Παπαρίζος (1998) 95.

⁽⁷⁾ Αχιλλέας Ιω. Παπαϊωάννου Η παρέλαση των γιγάντων (2008) 61, 63, 205.

⁽⁸⁾ Βλ. σχετικά δημοσιεύματα εφημερίδων: Οδοιπορικό της "Κ" σε Γράμμο - Βίτσι του Σταύρου Τζίμα - φωτ. Αλέξανδρου Γκιώνη «Κι όμως, οι πληγές δεν έχουν επουλωθεί», Καθημερινή Κυριακή 29 Αυγούστου

(1999) 5-7. Σταύρου Τζίμα «Ο τουρισμός σκαρφαλώνει στο Βίτσι», Καθημερινή Κυριακή 31 Οκτωβρίου (2004) 27. Επίσης: Ντόρα Νταϊλιάνη, «Η Τρίτη ευκαιρία του Γράμμου», Ελευθεροτυπία Κυριακή 15 Νοεμβρίου (2009) 20-21.

⁽⁹⁾ Πρόσφατα (2006) στην Καστοριά απαγορεύτηκε να γίνει το συνέδριο «Μνήμες των εμφυλίων πολέμων» δείχνοντας ξεκάθαρα τις απόψεις που υπάρχουν σήμερα για το θέμα, και πιθανόν γιατί δεν ολοκληρώθηκε το «Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης». Ευτυχώς την κατάσταση έσωσε ο δήμαρχος Αγίων Αναργύρων Αποστόλης Κιοσσές που φιλοξένησε τις εργασίες του συνεδρίου στην Κορησσό. Βλ. σχετικά δημοσιεύματα εφημερίδων: Καθημερινή Σάββατο 24 Ιουνίου (2006) 5, Γ. ΣΤ. Ελευθεροτυπία Σάββατο 24 Ιουνίου (2006) 8, Σπύρου Κακουριώτη Αυγή Κυριακή 2 Ιουλίου (2006) 43, Ιός Press Ελευθεροτυπία Σάββατο 22 Ιουλίου (2006) 68.

⁽¹⁰⁾ Παλιοχώρι του Επταχωρίου. Τμήμα των κατοίκων συμπύχθηκε στο Επταχώρι, ενώ άλλοι μετοίκησαν στο σημερινό Κρημίνι, [Δήμου Τσοτυλίου Νομού Γρεβενών]. Τσίγκαλου ό.π. 13.

⁽¹¹⁾ Από αυτά τα διάσπαρτα πολλές φορές σε μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους, παλιοχώρια, προέκυψαν αργότερα (1700 - 1800) μεγαλύτεροι οικισμοί που υπάρχουν μέχρι τις μέρες μας. Αυτή η κινητικότητα δημιούργησε το Επταχώρι, το Νεστόριο Καστοριάς, το Πεντάλοφο, τη Δάφνη, τον Αυγερινό Κοζάνης, τα Πετριλία στην Ανατολική Αργιθέα, το Καλεσμένο Ευρυτανίας κ.ά. Θεόδωρου Παπαδόπουλου (1982) 212, 214. Βλ. και Κωστόπουλο, ό.π. 2.

⁽¹²⁾ Παλιοχώρι του Επταχωρίου, λεγόταν και Πέτριτζκο. Τμήμα των κατοίκων συμπύχθηκε με άλλα παλιοχώρια στο Επταχώρι, ενώ άλλοι μετοίκησαν σε χωριά της Ανασελίτσας και λοιπής Μακεδονίας. Τσίγκαλου ό.π. 23. Λέγεται, ότι αρκετοί κατέληξαν στο Νέο Πετριτσι έδρα ομώνυμου Δήμου του Νομού Σερρών.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Περιοχή Αετομηλίτσας - Λυκόρραχης: Η επιβλητική «Κιάτρα Μούκα» (Πέτρα του Μούκα).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Αυτοτελή Βιβλία

Α

Αναμνηστικό Λεύκωμα, Ο Εφημεριακός Κλήρως της Ιεράς Μητροπόλεως Καστοριάς, Μέλισσα, Αθήνα 1931.

Αραβαντινός, Παναγιώτης, Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία, (Εισαγ. Κ.Θ. Δημαρά), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών (Ε.Η.Μ.), Ιωάννινα 21984 (1866).

Αράπογλου, Μιχάλης Α., βλ. Νιτσιάκος, Β. / Μιχάλης Αράπογλου / Κώστας Καρανάσης (1998).

Β

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος Απ., Εθνοτική Διαπάλη στη Μακεδονία (1894 – 1904). Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού αγώνα. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 21999.

Βερβενιώτη, Τασούλα, Αναπαραστάσεις της Ιστορίας, Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, Μέλισσα, Αθήνα 2009.

Βλασίδης, Βλάσης, Πόντος, Εκδόσεις, Αθήνα 2006.

Γ

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Αντισυμμοριακόν Αγώνα (1946 – 1949). Το δεύτερον έτος του αντισυμμοριακού αγώνος, 1947, Αθήνα 1980.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940 – 1941 – Η Ιταλική εισβολή, Αθήνα 1960.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην Γεγονότα, Αθήνα 1979.

Γιακουμής, Γεώργιος Κ., Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία, εκπαιδευτήρια Δούκα, Αθήνα 1994.

Γκαγκούλιας, Γιώργος Δ., Η Αθέατη πλευρά του Εμφυλίου Πολέμου - Τα τραγικά γεγονότα της 7ης Μεραρχίας του Δ.Σ.Ε., Ιωλκός, Αθήνα 2004.

Γκανάτσιος, Βασίλης (Χείμαρρος), Ένας Δάσκαλος Καπετάνιος, Κώδικας - Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης (Π.Ο.Α.Ε.Α.), Θεσσαλονίκη 2004.

Γκιόλιας, Μάρκος Α., Παραδοσιακό Δίκαιο και Οικονομία του Τσελιγκάτου, Πορεία 2004.

Γκούτος, Χαρίλαος Γ., Η επαρχία Κόνιτσας και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας, Αθήνα 2003.

Δ

Δαμιανάκος, Σ., Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Δημάρατου, Βασ. - Νικ. Χ. Ρεμπέλη, Ιστορία της Βούρμπιανης, Σύνδεσμος της Κοινότητας Βούρμπιανης, Αθήνα 1996.

Δρακοπούλου Ευγενία, Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας, (επιμ. Αναστασία Τούρτα), Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων – Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2006.

Ε

Έξαρχος, Ιωάννης, Οικονομικός Προγραμματισμός εις τον Ηπειρωτικόν Χώρον, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών (Η.Ε.Α.), αρ.6, Αθήνα 1963.

Ζ

Ζαλίδης, Χ. Γ., Λ. Α. Μαντζαβέλας (συντονιστές έκδοσης) 1994. Απογραφή των ελληνικών υγροτόπων ως φυσικών πόρων (Πρώτη προσέγγιση). Ελληνικό κέντρο Βιοτόπων – Υγροτόπων (ΕΚΒΥ), Ιούνιος 1994.

Ζαούσης, Αλέξανδρος, Η τραγική αναμέτρηση – Ο μύθος και η αλήθεια, τ. Α' + Β', Ωκεανίδα, Αθήνα 1992, 1993.

Ζωγράφου-Κορρέ, Αικατερίνη, «Η λαϊκή τέχνη της Ηπείρου» στον τόμο 'Ηπειρος, 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.

Η

Ηλιού, Φίλιππος, Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.

Ηλιάδου – Τάχου, Σοφία, Το Κρούσοβο πέρα από την ιστορία και τη μνήμη (1845 – 1903), Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004.

Θ

Θεοδώρου, Μιχάλης Ζ., Φυγή και Επιστροφή, Αθήνα 2004.

Θεσπρωτός, Κοσμάς – Αθανάσιος Π. Ψαλίδας, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου εξ ανεκδότου

χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ιδίου. Προλεγόμενα και σημειώσεις Αθαν. Χ. Παπαχαρίση. Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 2005 (1964).

Κ

Καινούργιος, Χρήστος Δ., *Στα Άδυτα του Εμφυλίου, Ιωλκός*, Αθήνα 2003.

Καλούσιος, Δημήτριος Γ., «Μετσοβίτες ξυλογλύπτες στο Νομό Τρικάλων (18ος – 19ος και 20ός αι.)», ανάπτυπο από τα Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών, Μέτσοβο 28 – 30 Ιουνίου 1991, Αθήνα 1993, σσ. 217-289.

Καμαρούλιας, Δημήτρης, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου, τ.Α'*, Μπάστας – Πλέσσας, Αθήνα 1996.

Καμηλάκη, Αικατερίνη, βλ. Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αικατερίνη (2008).

Καπεσοβίτες Ζωγράφοι, *Ημερολόγιο 2003*, Πολιτιστικός Σύλλογος Καπεσόβου «Αλέξης Νούτσος», επιμ. Β. Ν. Παπαδοπούλου, κείμενα: Γ. Παπαγεωργίου, Δ. Κωνσταντίου, Α. Ντιναλέξης, <Αθήνα> 2003.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γεωργία, *Βόιον – Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999.

Καραμπατζάκη, Μαντώ, βλ. Νταλιάνη – Καραμπατζάκη, Μαντώ (2009).

Καραμπερίδη, Αργυρώ, «Ζωγράφοι από τον Γράμμο στην Ήπειρο του 17ου αιώνα. Στοιχεία από τις επιγραφές των έργων τους», ανάπτυπο από: Μίλτος Γαρίδης (1926 – 1996), *Αφιέρωμα, τ. Α'*, Ιωάννινα (2003), σσ. 291 – 309.

Καρανάτσης, Κώστας, βλ. Νιτσιάκος, Β. / Μιχάλης Αράπογλου / Κώστας Καρανάτσης (1998).

Κασίρης, Χ. – Λ. Λουλούδης, *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 1999

Κάσσου, Σ. – Α. Τακαλιού, *Ένα χωριό στον Εμφύλιο*, Ζήτης, Θεσσαλονίκη 2009.

Κατσής, Δημήτριος, *Το ημερολόγιο ενός Αντάρτη του ΔΣΕ 1946 – 1949*, τομ. 2 Αθήνα 21998, τομ. 5 Αθήνα 2000.

Κλόουζ, Ντέιβιντ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2003.

Κολτσιδάς, Αντώνης Μ., *Ιστορία του Μοναστηρίου της Πελαγονίας και των περιχώρων*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.

Κοντογιάννης, Παντελής Μ., *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2000 (1921).

Κοράκης, Γ., Δ. Μπούσμπουρας, Β. Πετρίδου, *Διαδρομές στο Γράμμο*, Αρκτούρος, Θεσσαλονίκη 2002.

Κουκούδης, Αστέριος Ι., *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000.

Κούρκουλας, Κωνσταντίνος, *Λεύκωμα Διδασκάλων του Γένους*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1971.

Κουτσούκαλης, Αλέκος, *Το χρονικό μιας τραγωδίας 1945 – 1949*, Ιωλκός, Αθήνα 1998.

Κωνσταντίου, Δημήτριος Ν., *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου*. Τ.Α.Π.Α. Αθήνα 2001.

Κωστάκης, Αθανάσιος Π., *Σύντομη γραμματική της τσακωνικής διαλέκτου*, Διδ. διατριβή, Αθήνα 1951.

Κωστόπουλος, Μιχαήλ Ι., *Γνωριμία με το Νεστόριο Καστοριάς*, Δήμος Νεστορίου, Καστοριά 1998.

Κωστόπουλος, Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.

Μ

Μακρής, Κίτσος Α., *Χιονιαδίτες ζωγράφοι, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Μέλισσα, Αθήνα 1981.

Μαντάς, Σπύρος Ι., *Τα ηπειρώτικα γεφύρια*, Τεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1984.

Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946 – 1949*, Α' + Β', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.

Μαρτινιανός, Ιωακείμ, *Η Μοσχόπολις 1330 – 1930*, Στ. Κυριακίδου (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1965.

Μαρτινιανός, Ιωακείμ, *Μοσχόπολις*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1957

Μεράντζας, Χρήστος Δ., *Ο «τόπος της αγιότητας» και οι εικόνες του*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Γιάννινα 2007.

Μέρτζος, Νικολάος Ι., *Αρμάνοι – Οι Βλάχοι*, Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2001.

Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ., *Εκκλησίες του Νομού Φλώρινας*, Μαλλιάρης – Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2003.

Μπονόβας, Ν. – Μ. Νάνου – Ν. Τούτος, *Εκ Χιονιάδων... σπουδές και αντίβολα. 130 έργα από τη συλλογή της οικογένειας Γιαννούλη*, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος 2004· και αναδημοσίευση στο περιοδικό εκ Χιονιάδων, τεύχ. 8, Καλοκαίρι 2005.

Μπούσμπουρας, Δημήτρης (Συντονιστής – Υπευθ. Σύνταξης), *Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη*

περιοχής Γράμμου – Δ. Βοΐου, Αρκτούρος, ΥΠΕΧΩ-ΔΕ, Υπ. Γεωργίας, Ευρωπαϊκή Ένωση Γεν. Διευθ. ΧΙ, Θεσσαλονίκη 1999.

Ν

Νημάς, Θεόδωρος Α., *Δημοτικά Τραγούδια Θεσσαλίας*, τ. Α', Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 21983.

Νημάς, Θεόδωρος Α., *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Διδ. διατριβή, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995.

Νιτσιάκος, Β., Κ. Ζάχος, Β. Παπαδοπούλου, (επιμ. Βασ. Νιτσιάκος), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Πολιτισμού Ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Γιάννινα 2008.

Νιτσιάκος, Β., Μ. Αράπογλου, Κ. Καρανάτσης, (επιμ. Βασ. Νιτσιάκος), *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη Πολιτισμική Γεωγραφία*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Γιάννινα 1998.

Νιτσιάκος, Βασίλης, *Αετομηλίτσα – Λαογραφικά*, Πολιτιστικός Σύλλογος Αετομηλίτσας, Γιάννινα 2003.

Νιτσιάκος, Βασίλης, *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

Νταλιάνη – Καραμπατζάκη, Μαντώ, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949, σημερινοί ενήλικες*, Διδ. διατριβή, (επιμ. Νιτσιάντης – Δ. Πλουμπίδης), Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.), Μουσείο Μπενάκη, Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2009.

Ξ

Ξηροδάκη Κούλα, *Γυναίκες του '21*, Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1995.

Π

Παλούμπης, Ιωάννης (κείμενο), *Λεύκωμα, Βαλκανικοί Πόλεμοι – Ο ναυτικός Αγώνας*, Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος, Πειραιάς 2005.

Πανάγου, Βασιλική (Αρχισυνταξία), *Πίνδος - Καστοριά - Αρρένες – Γράμμος – Νεστόριο*, Έλλα, Λάρισα 2003.

Πανάγου, Βασιλική (Αρχισυνταξία), *Πίνδος - Κόνιτσα - Μαστοροχώρια - Αώος - Ζαγοροχώρια*, Έλλα, Λάρισα 2003.

Παπαγεωργίου, Βασίλης – Αργύρης Πετρονώτης, *Ο Πυρσογιαννίτης Πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του, (Μαστόροι και Γεφύρια)*,

ανάτυπο από τον τόμο «Η επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο», (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος), Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα 1996.

Παπαγεωργίου, Βασίλης (Γενική εποπτεία), *Μαστοροχώρια*, Δήμος Μαστοροχωρίων, Τρίκαλα 2005.

Παπαγεωργίου, Γ., Δ. Κωνσταντίνος, Α. Ντιναλέξης, *Καπεσοβίτες Ζωγράφοι. Ημερολόγιο 2003*, Πολιτιστικός Σύλλογος Καπεσόβου «Αλέξης Νούτσος», επιμ. Β. Ν. Παπαδοπούλου, <Αθήνα> 2003.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., *Η Καλή Βρύση στο πέρασμα των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1999.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., Γιάργης Γιαννούλης, *η θρυλική μορφή του Γράμμου. Το άγνωστο ημερολόγιό του*, Γλάρος, Αθήνα 1990.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., *Η παρέλαση των Γιγάντων*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη 2008.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., *Ο αληθινός Γράμμος*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη <2005>.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., *Ο Κρόνος τρώει τα παιδιά του*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη <2009>.

Παπαϊωάννου, Αχιλλέας Ι., *Το Βίτσι*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη <2008>.

Παπαϊωάννου, Χαρητάκης Ι., *Αγριόγιδο στα όρια της επιβίωσης*, Ιωάννινα 2005.

Παπακόγκος, Κωστής, *Καπετάν Μάρκος – Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα 1945 – 1949*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.

Παπανικολάου, Νίκος Αλ., Πέτρος Κόκκαλης, *Δημοτική Βιβλιοθήκη Δομνίστας Ευρυτανίας*, Αθήνα 2009.

Παπαρίζος, Γιάννης Κ., *Τα χωριά του Γράμμου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1998.

Πατρινέλης, Χρήστος - Σωτήρης Κίσσας κ.ά., *Μακεδονία, Οδηγός*, (ΠΠΙ, ΕΤΒΑ και ΕΟΤ), Αθήνα 1997.

Πεντζίκης, Γαβριήλ Ν., *Άγιον Όρος, explorer*, Αθήνα 2003.

Πετρονώτης, Αργύρης Π.Π., «Πέτρινα Γεφύρια στην Ελλάδα (Συμβολή)», ανάτυπο από τον τόμο *Φύση και Έργα Ανθρώπων*, Υπ. Ε. Π. Θ. – Ε.Ι.Ν. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Κόνιτσας, Κόνιτσα 2001, 2005.

Πετρονώτης, Αργύρης Π.Π – Βασίλης Γ. Παπαγεωργίου, *Μαστόροι - Χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τ. Α', Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα 2008 [2009].

Πιομπίνος, Φοίβος Ι., *Έλληνες Αγιογράφοι μέχρι*

το 1821, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1984.

Πολυμέρου – Καμηλάκη, Αικατερίνη – Κωνσταντίνος Σκούρτης, Ζωγραφική και Ξυλογλυπτική στα Μαστοροχώρια Χιονιάδες, Γοργοπόταμος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα 2008.

Ρ

Ράπτης, Μιχάλης Αλ., Τα μαρτυρικά Γραμμοχώρια της Καστοριάς (Σλίμνιτσα, Μονόπυλο, Γιαννοχώρι, Λειβαδοτόπι, Καλή Βρύση), Αθήνα 1997.

Ρεμπέλης, Χαράλαμπος, Κονιτσιώτικα, Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, <Αθήνα> 1953, Επανεκδοση από τον Σύλλογο Ασημοχωριτών Αθηνών «Η Πρόοδος», <Αθήνα>2005.

Σ

Σαββανάκης, Βασίλης, Γκοροτόπι, (επιμ.) Παναγιώτη Καμηλάκη, Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών, Αθήνα 1987.

Σάθας, Κωνσταντίνος Ν., Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα 1453 – 1821, Κ. Καμαρινόπουλος – Θ. Γυφτάκης, Αθήνα 2016.

Σακελλαρίου, Μ. Β. (Γενική εποπτεία), Ήπειρος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.

Σιούκας, Αναστάσιος Κυρ., Σύντομος Ιστορία Γιαννοχωρίου – Μονοπύλου – Σλημνίτσης – Καλής Βρύσης – Λειβαδοτόπου, Θεσσαλονίκη <1970>.

Σκούρτης, Κώστας, Ξυλόγλυπτες και Ζωγραφιστές Κασέλες από τους Χιονιάδες της Ηπείρου, Νομαρχία Ιωαννίνων – Δήμος Μαστοροχωριών, Αθήνα 2003.

Σταματελάτος, Μιχαήλ - Φωτεινή Σταματελάτου-Βάμβα, Γεωγραφικό Λεξικό της Ελλάδος, τόμοι 5, εφ. Το Βήμα, Αθήνα 2006.

Στεφόπουλος, Ανδρέας, «Τροφές της Χρυσής Καστοριάς», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Δημοσιεύματα Λαογραφικού Μουσείου, Αρχείο αρ.3, Γιάννινα 1981.

Συλλογικό, Βόρεια Πίνδος Βόιο, Οικολογική Κίνηση Κοζάνης, Κοζάνη 2008.

Συλλογικό, Γράμμος. Στα βήματα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2009.

Συλλογικό, Κάντσικο – Δροσοπηγή, (Συγγραφή για ένα μαστοροχώρι της Ηπείρου), Αδελφότητα Δροσοπηγιωτών Κόνιτσας «Ο Άγιος Αθανάσιος», Αθήνα 1993.

Συλλογικό, Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943 – 1950, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.

Τ

Τάτσης, Διονύσιος Δ. (πρεσβ), Γνωριμία με την Επαρχία Κονίτσης, Κόνιτσα 1993.

Τάτσης, Διονύσιος Δ. (πρεσβ), Μοναστήρια της Επαρχίας Κόνιτσας, Θεσσαλονίκη 1994.

Τάτσης, Διονύσιος Δ. (πρεσβ), Το Λισκάτσι Κονίτσης, Κόνιτσα 1985.

Τάτσης, Διονύσιος Δ. (πρεσβ), Πληκάτι Κονίτσης, Κόνιτσα 2009.

Τάπης, Παύλος, Η θαυματουργή εικόνα Παναγίας Πληκατιώτισσας, Ιωάννινα 1981.

Τάχου, Σοφία, βλ. Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία (2004).

Τερζόγλου, Νίκος (Πύραυλος), Η στρατιωτική εκπαίδευση στελεχών στο ΔΣΕ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2003.

Τοτονίδης, Νικόλαος Γ., Διποταμία Καστοριάς, Πελασγός χ.χ. [2006]

Τούστα, Αναστασία Γ., Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδέιτρο, Τ.Α.Π.Α., Αθήνα 1991.

Τουφίδης, Σωτήρης Π, Η Κόνιτσα και τα χωριά της, Κόνιτσα 1994.

Τσάγκας, Ιωάννης Β., Κονιτσιώτικα – Ζερματινά, τ. Α', Αθήνα 2004.

Τσαμίσης, Παντελής, Η Καστοριά και τα μνημεία της, Αθήνα 1949.

Τσιγγαλος, Δημήτριος Ν., Το Επταχώρι, Φιλοπροοδευτικός Σύλλογος Απανταχού Επταχωριτών, Θεσσαλονίκη 1979.

Τσίου, Αγόρω Κ., Ο εμφύλιος πόλεμος στα μαστοροχώρια και την Αετομηλίτσα της Κόνιτσας, Διδ. διατριβή, Αθήνα 2009, [Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας].

Τσίου, Αγόρω – Άλκης Ράφτης, Λούψικο Κόνιτσας, Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης - Ελληνικό Τμήμα και Θέατρο Ελληνικών Χορών «Δόρα Στράτου», Αθήνα 1999.

Τσιούμη, Χρυσάνθη · βλ. Μαυροπούλου - Τσιούμη Χρυσάνθη

Τσιππρας, Κώστας, Στα Ελληνικά Βουνά Α', Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη Αθήνα 1992.

Τσιππρας, Κώστας, Στα Ελληνικά Βουνά Β', Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη Αθήνα 1993.

Τσότσος, Γεώργιος Π., Μακεδονικά Γεφύρια, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 1997.

Χ

Χασιώτης, Ιωάννης Κ., Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ευρυδική Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος – 21ος αιώνας, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2007.*

Ψ

Ψαλίδας, Αθανάσιος, βλ. Θεσπρωτός Κοσμάς - Αθανάσιος Ψαλίδας.

Ψιμούλη, Βάσω, "Ελεύθερη Ελλάδα", "Η φωνή της Αλήθειας", ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ. Αρχείο 1947 – 1968, Θεμέλιο – ΑΣΚΙ, Αθήνα 2006.

Popa, Theofan, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri, redaktim: N. Nepravishita – K. Gjakumis, Tiranë: Akademia e Shkencave – Instituti I Historisë 1998.* = Θ. Πόπα, *Επιγραφές εκκλησιών στην Αλβανία.* Επιμέλεια: Ν. Νεπραβίστα – Κ. Γιακουμή, Τίρανα: Ακαδημία Επιστημών – Ινστιτούτο Ιστορίας, 1998.

Rouqueville, F., *Ταξίδι στην Ελλάδα, Τα Ηπειρωτικά, τ. Α', Ε.Η.Μ., Γιάννινα 1994.*

Wace, J. B. Alan – Maurice S. Thompson, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων, Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου.* Μετάφραση: Πάνος Καραγιώργος, Εισαγωγή-Σχόλια: Νίκος Κατσάνης, Φιλολογική Επιμέλεια: Θεόδωρος Α. Νημάς [Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων - Σειρά: Κείμενα και Μελέτες, αρ. 2], Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, 2009.

Weigand, Gustav, *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι), τ. Α'. Ο χώρος και οι άνθρωποι.* Μετάφραση: Thede Kahl, Προλεγόμενα-Σχόλια: Αχιλλεύς Γ. Λαζάρου, Φιλολογική Επιμέλεια: Θεόδωρος Α. Νημάς [Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων - Σειρά: Κείμενα και Μελέτες, αρ. 12α], Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001.

Β' Περιοδικά**Α**

Αρμολόι, Τρίμηνη έκδοση με θέματα από την Πυρσόγιαννη και τα γύρω Μαστοροχώρια της Κόνιτσας. Τεύχη 1 (Αύγουστος 1976) – 10 (Δεκέμβριος 1980).

Β

Βακαλόπουλος, Απόστολος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας,* Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1958, 434.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου για τη μελέτη Εμφυλίων Πολέμων, στο: «Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη», Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 101-123.*

Γ

Γαρίδης, Μίλτος, «Η μεταβυζαντινή Ζωγραφική. Οι τοιχογραφίες. 15ος – 17ος αιώνας», *Αρχαιολογία, 56 (Σεπτ. 1995) 21-38.*

Γαρίδης, Μίλτος, «Ο Μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλειναβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα», *Τα Ιστορικά, 3 (1985) 183-203.*

Γιακουμής, Γεώργιος, «Έργα Χιονιαδιτών ζωγράφων στην Αλβανία», *εκ Χιονιάδων, 7 (Άνοιξη 2004) 16-27.*

Γιαννάτος, Γ., Γ. Μερτζάνης, Δ. Μπούσμπουρας, «Στοιχεία για την κατανομή της Αρκούδας και την κατάσταση των πληθυσμών και των βιοτόπων στην Κεντρική και Νότιο Αλβανία», Πρόγραμμα ΑΡΚΤΟΣ [Αρκτούρος, WWF- Ελλάς, ΕΕΠΦ, Υπ. Γεωργίας, Ε.Ε. (DG XI)], Θεσσαλονίκη 1995.

Γκιώνης, Δημήτρης, «Παιδομάζωμα, ένα θέμα Ταμπού», *εφ. Ελευθεροτυπία, φ. 9.311 (Σάββατο 15 Ιουλίου 2006) 35.*

Γλαβίνας, Απόστολος Αθ., «Η Συμβολή του Μοσχοπολίτη ιερομονάχου Νεκτάριου Τέρπου στην ανάσχεση των εξισλαμισμών», *Διεθνές Συμπόσιο "Μοσχόπολις", Θεσσαλονίκη 31 Οκτ – 1 Νοε 1996, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 29-44.*

Γοργογέτας, Σωτήρης, «Οδοιπορικό στο Γράμμο και τα μαστοροχώρια», *εφ. Πρωινός Λόγος (Τρικάλων), φφ. 2/3/99 έως 23/3/99.*

Δ

Δρόλαπα, Γιούλα, «Με Αφορμή τον Γράμμο», *Κορφές, τεύχ. 127 (Σεπτ.-Οκτ. 1997) 22-23.*

Ε

εκ Χιονιάδων, Ετήσια πολιτιστική έκδοση με θέματα από τους Χιονιάδες και τα γύρω Μαστοροχώρια της Κόνιτσας. Τεύχη 1 (Άνοιξη 1998) – 12 (Καλοκαίρι 2009).

ΕΟΣ Αχαρνών, «Γράμμος – Λίμνη Γκιστόβα – Ταμπούρι – Σμόλικας», *Κορφές, τεύχ. 61 (Σεπτ.-Οκτ. 1986) 22-24.*

Ζ

Ζέρβας, Μίλτος – Χριστίνα Σκοπελίτη, «Βόιο, Πεντάλοφο – Κοτύλη από το Ε6, Κοτύλη – Νεστόριο από το Ε6», *Ανεβαίνοντας*, τεύχ. 3 (Σεπτ.–Οκτ.–Νοέμ. 1998) 18–20.

Ζέρβας, Μίλτος, «Αετομηλίτσα – Στάνη Λάμπρου – Λιανοτόπι – Σκάλα Γράμμοστας – Γράμμοστα – Περήφανο – Κιάφα – Μαύρη Πέτρα – Αετομηλίτσα», *Ανεβαίνοντας*, τεύχ. 28 (Οκτ.–Νοέμ. 2004) 40–46.

Θ

Θώμος, Πύρρος, «Η Μοσχόπολη και οι σχέσεις της με τον έξω κόσμο», 1Α' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Κάστρο Μονεμβασιάς 23 – 26 Ιουλίου 1998, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001, σσ. 137 – 144.

Κ

Καλινδέρης, Μιχαήλ Αθ., «Ο Βαρώνος Κωνσταντίνος Βέλιος 1772 – 1838, η ζωή και η υπέρ του Έθνους προσφορά του», ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη (1973) 15 – 78.

Καράβας, Σπύρος, «Οι «ξενοσυνείδητοι» της ΧVης Μεραρχίας», *Αρχειοτάξιο*, 11 (Ιούν. 2009) 111–143.

Καρακίτσιος, Ελευθέριος Απ., «Ο Ιωάννης Βαζούρας από τη Σούρπη του Αλμυρού εθελοντής στον Βορειοηπειρωτικό Αγώνα (1921 – 1924)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, (2004) 173–174.

Κατσελάκη, Α. – Μ. Νάνου, «ΑΝΤΗΙΝΟΛΑΜΑΙΝΟΙ ἀγενφύρσασταλέΚυμίσι», εκ Χιονιάδων, 11 (Καλ. 2008) 13–32.

Κερασιτσέλλος, Αντώνιος Δ., «Αρχιερατική επιστολή και αι προς Σέρβους Σχέσεις της Ελληνικής Εκκλησίας», *Μακεδονικά*, 3 (1953–1955) [1956] 8 – 26.

Κούκουρη Κ. – Κ. Καρπαδάκη, «Αμάραντος – Κάμενικι», *Κορφές*, τεύχ. 176 (Νοέμ.–Δεκ. 2005) 50–56.

Κυριακίδης, Στίλπων Π., «Άσματα Λεχόβου – Άργους Ορεστικού», *Μακεδονικά*, 3 (1953–1955) [1956] 416.

Λ

Λάζος, Κώστας, «Οξυά: η απλότητα και η φιλοξενία ρίζωσαν στα 1050 υψόμετρα», εκ Χιονιάδων, 11 (Καλ. 2008) 73–84.

Λαφαζάνης, Μιχάλης, «Η εγκατάσταση Ηπειρωτών από τα χωριά της Κόνιτσας στο Θεσσαλικό Καζακλάρ (Αμπελώνας) μετά το 1881, στον τόμο

«Η επαρχία Κόνιτσας στο Χώρο και το Χρόνο», (Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, επιμ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος) Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα 1996, σσ. 345 – 350.

Λουλούδης, Λεωνίδας, «Από το "τραγικό" στο "μαγικό" βουνό. Υπερτοπικές συνεργείες επιβίωσης της ορεινής κοινωνίας», *Γεωγραφίες*, 5, (2003) 37–39.

Μ

Μαραντζίδης, Νίκος, «Εθνοτικές διαστάσεις του εμφυλίου πολέμου: Η περίπτωση των τουρκόφωνων Ποντίων καπεταναίων της Μακεδονίας», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου "Ο Ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γοβίμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σσ. 208–221.

Μαυροπούλου-Τσαβίμη, Χρυσάνθη, «Ένας σημαντικός Αγιογράφος του 16ου αιώνα από το Λινοτόπι», *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Ιστορίας - Λαογραφίας - Τυπολογίας - Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Στερομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 3 – 5 Απριλίου 1982, Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη χ.χ., σσ. 92–93.

Μιχαηλίδης, Μύρων, «Ο ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς», *Αρχ. Δελτίο*, 22, Μελέται Α', Αθήνα 1967, σσ. 77–86.

Μπασγιουράκης, Θεόφιλος Δ., «Νεστόριο, η ανατολική πύλη του Γράμμου», *Ελληνικό Πανόραμα*, (Ιαν.–Φεβ. 2005) 182–185.

Μπονόβας, Ν., Μ. Νάνου, Ν. Τούτος, «Εκ Χιονιάδων... σπουδές και ανθίβολαι», εκ Χιονιάδων, 8 (Καλ. 2005) 35–49.

Μπούσμπουρας Δημήτρης (επιμ.), «Γράμμος», *Μικρή Άρκτος*, 24 (Απρ.–Μάιος–Ιούν. 2000) 1–16.

Μπούσμπουρας, Δημήτρης, «Γράμμος – φυσικό περιβάλλον», εκ Χιονιάδων, 3, (Άνοιξη 2000) 8.

Ν

Νάνου, Μαρία, «Ζητήματα του περιεχομένου της συλλογής ανθιβόλων Μ. και Β. Γιαννούλη και της προέλευσης των σχεδίων» στον τόμο *Εκ Χιονιάδων... σπουδές και ανθίβολαι*, 130 έργα από τη συλλογή της οικογένειας Γιαννούλη, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος 2004, σσ. 9–12.

Νιτσιάκος, Β., Κ. Μάντζος Κ., «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990. Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες*, 5, (2003) 90.

Νταϊλιάνη, Ντόρα, «Η Τρίτη ευκαιρία του Γράμ-

μου», εφ. *Ελευθεροτυπία*, φ.1658 (Κυριακή 15 Νοεμ. 2009) 20–21.

Ντάσιος Τάκης, «Περιγραφή της διαδρομής Γράμμουστα – Λιανοτόπι από τη "Σκάλα Γράμμουστα"',», *Κορφές*, (Μάιος–Ιουν. 1997) 56–57.

Ο

Οικονόμου, Σωκράτης, «Αναμνήσεις από το Γοργοπόταμο», *Κόνιτσα*, (Μάρ.–Απρ. 2003) 109–111.

Π

Παΐσιος, Ιερέας Γ., «Μικρά συμβολή εις την ιστορίαν της εκκλησιαστικής επαρχίας Βελλάς και Κονίτισης. ΙΓ' Σφραγίδες», *Ηπειρωτική Εστία*, 18 (1969) 335–339.

Παΐσιος, Ιερεύς Γεώργιος, «Αι τέχναι των Χιονιάδων», εκ *Χιονιάδων*, 6 (Άνοιξη 2003) 7–15, 9 (Καλ. 2006) 15–22, 10 (Καλ. 2007) 9–10.

Παΐσιος, Ιερεύς Γεώργιος, «Αι Χιονιάδες», εκ *Χιονιάδων*, 8 (Καλ. 2005) 4–12, 9 (Καλ. 2006) 8–14.

Παναγιώτου, Γεώργιος, «Έλληνες επαγγελματίες στην Αλβανία σύμφωνα με δεδομένα από επιγραφές εκκλησιών», εκ *Χιονιάδων*, 6 (Άνοιξη 2003) 16–20.

Παπαγεωργίου, Βασίλης Γ. – Αργύρης Π.Π. Πετρονώτης, «Ο απογραφικός κατάλογος 1885 του Αγίου Όρους και οι τεχνίτες του κυρίως οικοδόμοι», εκ *Χιονιάδων*, 8 (Καλ. 2005) 13–27.

Παπαδόπουλος Θεόδωρος, «Ορεινοί Οικισμοί – Μακεδονική Αρχιτεκτονική», *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Ιστορίας - Γεωγραφίας - Γλωσσολογίας - Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού Χώρου*, Θεσσαλονίκη 3 – 4 – 5 Απριλίου 1982, σ.σ. 212 – 214.

Παπαϊωάννου, Χαριτάκης, «Αγριόγιδο, το στολίδι των βουνών μας», εκ *Χιονιάδων*, 5 (Άνοιξη 2002) 44–48.

Παπακωνσταντόπουλος, Γιάννης, «Γράμμος, διάσχιση Γράμμουστα – Αετομηλίτσα», *Κορφές*, (Σεπτ.–Οκτ. 2006) 52–61.

Παππάς, Νικόλαος, «Το έργο των Χιονιαδιτών Ζωγράφων στη ΒΔ Θεσσαλία και ο ανταγωνισμός εκ μέρους των ομοτέχνων τους από τη Σαμαρίνα», *Πρακτικά 7ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (11–13 Νοεμβρίου 2005)*, Τρικαλινά, (2006) σ.σ. 421–450.

Πετρονώτης, Αργύρης Π. Π., «Ένας λίγο γνωστός Σταρισιώτης πρωτομάστορας στη Ναυπα-

κτία», ανάπτυπο από τα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο, Μάρτιος 2003, σ.σ. 901–935.

Πετρονώτης, Αργύρης Π.Π., «Αρβανίτες και Κονιτσιώτες Γεφυράδες, από τους γεφυράδες του Γράμμου. Επώνυμες αναφορές», *Πρακτικά Γ' επισημονικής Συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ.Μαστόροι και Γεφύρια*, Αθήνα 2009, σσ. 189 – 190 & 214 – 215.

Πετρονώτης, Αργύρης Π., «Ένας Τρικαλινός στα υψώματα Μπούμπεσι, 731 και 717 το 1941 και ένα εκεί Τότε σπάνιο εύρημα του αναγλύφου κλασικής τέχνης», *Πρακτικά 8^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών*, (31 Οκτ. – 2 Νοεμ 2008), Τρικαλινά, (2009) 109.

Πετρονώτης, Αργύρης Π.Π., «Οι Πυρσογιαννίτες Τσουβαλάδες Μαστόροι», *Κόνιτσα*, 90 (Ιαν.–Φεβ. 2000) 30.

Πολυβίου, Μιχαήλης Δ., «Η μονή Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι Βοΐου – Γράμμου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ.2, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1982, σσ. 35–45.

Ρουλίτσας, Παναγιώτης Η., «Επιγραφαί και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου», Ε.Ε.Β.Σ. (Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών), 5 (1928) 53–99.

Πρετεντέρης, Ι. Κ. (επιμ.), «50 χρόνια μετά τον εμφύλιο», ένθετο *Νέες Εποχές*, εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 17 Οκτωβρίου 1999, 1–20.

Προύτσαλης, Αχιλλέας, «Κατάληψη από το ΔΣΕ του οχυρού Πατώματα», *Εθνική Αντίσταση*, (Απρ.–Ιουν. 2007) 36–42.

Ρ

Ρεμπέλης, Χαράλαμπος Ν., «Η Ιερά Μονή Ζέρμας» (αναδημοσίευση από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιστο* 1911), *Κόνιτσα*, 120 (Ιαν. –Φεβρ. 2005) 25 – 26.

Σ

Σιάνος, Λουκάς Χ., «Τα Κορέστεια στον Μακεδονικό Αγώνα», *Αριστοτέλης*, έτος 16ο, τεύχ. 91 (Ιαν. –Φεβρ. 1972) 58.

Σινάνης, Άγγελος, «Στα Μαστοροχώρια του Γράμμου», «Γραμμουσιανό Σταυροδρόμι», *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα*, (Καλ. 2004) 192 – 230.

Σινάνης, Άγγελος, «Από τα Μαστοροχώρια στο Γράμμο», «Στις Αρένες του Γράμμου», *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα*, (Καλ. 2005) 22 – 36, 104 – 116.

Σινάνης, Άγγελος, «Ιχνηλατώντας τον Γράμμο των Ανθρώπων», «Τα Γραμμοχώρια του Άνω Αλι-

άκμονα», *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα*, (Καλ. 2006) 160 – 226.

Σινάνης, Άγγελος, «Οι Εσχατιές του Γράμμου», «Πληγές, μνήμες και ιστορία», *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα*, (Καλ. 2007) 154 – 224.

Σιώκης, Νικόλαος Δ., «Η βλάχικη γλώσσα και οι προσπάθειες διατήρησής της από τους βλάχους αποδήμους (τέλη 18^{ου} - τέλη 19^{ου} αιώνα)», *Ελιμειακά*, έτος 21ο, τεύχ. 49, (2002) 138.

Σκούρτη, Βασιλική, «Το δάσος της οξιάς των Χιονιάδων», εκ *Χιονιάδων*, (Καλ. 2007) 62–65.

Σκούρτης, Βασίλης, «Ο μύλος της Φώναινας», εκ *Χιονιάδων*, 6 (Άνοιξη 2003) 31–33.

Σκούρτης, Κώστας, «Κατάλογος Χιονιαδιτών Ζωγράφων», εκ *Χιονιάδων*, 10 (Καλ. 2007) 11–21.

Σκούρτης, Κώστας, «Τοιχογραφημένοι ναοί διά χειρός Χιονιαδιτών ζωγράφων», εκ *Χιονιάδων*, 12 (Καλ. 2009) 91–96.

Σούρλας, Ευριπίδης, «Συμβολαί εις την Επαρχίαν Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, (1929) 195–254.

Στεφόπουλος, Ανδρέας, «Παιδικά Παραδοσιακά Παιχνίδια από τη Χρυσή Καστοριάς», ανάπτυπο από τα *Μακεδονικά*, 12 (1972) 361–423.

Στεφόπουλος, Ανδρέας, «Το γλωσσάρι της Χρυσής Καστοριάς», ανάπτυπο από τα *Μακεδονικά*, 18 (1978) 242–287.

Σωτηρίου, Χάρης Δ., «Ηπειρώτες Αγωνιστές του 1821, Ζήσης και Σωτήρης Μπεηζάδες», *Κόνιτσα* 109 (Μάρ. –Απρ. 2003) 103–108 και 110 (Μάιος–Ιούν. 2003) 208–210.

Τ

Τασιοπούλου-Μάτσακα, Μαρία, «Σχολαρχείον Βούρμπιανής», εκ *Χιονιάδων*, 10 (Καλ. 2007) 54–61.

Τζίμας, Σταύρος (επιμ.), «Οδοιπορικό της "Κ" σε Γράμμο – Βίτσι, εφ. *Η Καθημερινή*, Κυριακή 29 Αυγ. 1999, 5 – 7.

Τζίμας, Σταύρος, «Κάθε κομμάτι γης εδώ έχει από κάτω της ένα παλικάρι» εφ. *Η Καθημερινή*, φ. .274, Σάββατο 12 Σεπτ. 2009, 18.

Τζίμας, Σταύρος, «Ο τουρισμός σκαρφαλώνει στο Βίτσι», εφ. *Η Καθημερινή*, Κυριακή 31 Οκτ. 2004, 27.

Τζίμας, Χρήστος, «Όντρια ή Όντρα», *Κορφές*, (Μάιος–Ιούν. 1997, 18–19.

Τσερώνη-Θεοχαρίδη, Χρυσήδα, «Στόχος ο Γράμμος», *Κορφές*, 115 (Σεπτ.–Οκτ. 1995) 42–43.

Τσίγγαλος, Δημήτριος, «Τα Παλιοχώρια του Επταχωρίου», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Ιστορίας*

– *Λαογραφίας - Γλωσσολογίας - Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού Χώρου*, Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 79, 81, 84, 85.

Τσίτσος, Γιώργος Δ., «Παναγία Πληκατιώτισσα», *Κόνιτσα*, (Μάρ.–Απρ. 2002) 129–130.

Τσότσος, Γεώργιος Π., *Η γεωγραφική διασπορά στοιχείων της Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής της Αχρίδας, και της ευρύτερης περιοχής σε συσχέτισμό με το ρόλο του ελληνικού στοιχείου κατά την ύστερη τουρκοκρατία*, ανάπτυπο από *Μακεδονικά*, (2003) 281 – 324.

Φ

Φασουλή, Ηλιάνα Ν., «Ο νερόμυλος του χωριού μου», *Κόνιτσα*, 92 (Ιούν. 2000) 135–136.

Χ

Χατζησαββίδης, Σωφρόνης, «Τα ποντιακά στον ελλαδικό χώρο», *Αρχαίον Πόντου*, 46, (1995) 47–72.

Χιονιάδης, Γιώργος Χ., «Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη) Ναούμ», *Μακεδονικά*, 24 (1984) 48–59.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

- Τα παχέα ψηφία δηλώνουν την κύρια αναφορά στον τόπο ή το μνημείο.
- Μετά το κάθε λήμμα τοπικού χαρακτήρα ακολουθούν τα μνημεία.
- Μετά από τα λήμματα των βουνών ακολουθούν τα ορειογραφικά στοιχεία τους π.χ. τοποθεσίες, υψώματα, κορφές κ.ά.

Σύλλογοι - Αδελφότητες

- Ασημοχώρι: Προοδευτικός Σύλλογος «Η Αγία Παρασκευή» (1915) 44, Σύλλογος Λισκατσιών Αθηνών «Η Πρόοδος» (1926) 44
 Βούρμπιανη: Φιλεκπαιδευτική αδελφότητα Βούρμπιανης (1883) 41
 Γοργοπόταμος «Εν Αθήναις Αδελφότητα Τουρνοβιτών» (1924) σελ 50
 Κεφαλοχώρι: Φιλοπρόοδος Σύλλογος Κεφαλοχωρίου Κόνιτσας (1983) 61
 Πυρσόγιαννη: Σωματείο «Άγιος Μηνάς» (1909) 38
 Καλή Βρύση: Πολιτιστικός Σύλλογος Καληβρυσιωτών «Η Αλεβίτσα» (1969) 133

A

- Αβησσυνία 42
 Αγγελόκαστρο 94
 Άγιον Όρος 31, 47, 51, 67, 71, 94,
     Διονυσίου μονή 125
     Κουτλουμουσιού μονή 66
     Πεντελεήμονος μονή 116
 Αγία Άννα (τ. Ραδιγκόσδη) 152, 155, 156, 165
     Άγιου Νικολάου ναΐσκος 157
     Εισόδια Θεοτόκου ναός 156
     Ζωοδόχου Πηγής ναός 156
     Κοίμησης Θεοτόκου ναός 157
     Ταξιαρχών ναός 156
     Τσούκας μονή 84, **156**
 Αγία Βαρβάρα (τ. Πλάβαλη) 30
 Αγία Κυριακή 141, 142, 147, 148,
 Αγία Παρασκευή (τ. Κεράσοβο) 30, 75
 Άγιος Ζαχαρίας **83**
     Άγιος Ζαχαρίας ναός 83, 84, **85**, 86, 100,
     105, 106, 119, 139
 Αγιατζίκ 148
 Άγραφα 101
 Αγρίνιο 50, 51, 67, 149

Αετομηλίτσα (τ. Ντέντσικο) 30, 53, 54, **55**, 56, 57,
 59, 61, 64, 69, 88, 96, 98, 99, 157

Άγιος Νικόλαος ναός 58

Λίμνη Σκίρτσα 68

Άγιοι Απόστολοι ναός 58

Κιάτρα Ντισικάτα 60

Κιάτρα Μούκα 60

Κοίμηση Θεοτόκου ναός 58

Λίμνη Σκίρτσα 68

Αετόπετρα 39

Αθήνα 41, 42, 44, 51, 52, 130, 149

Μαράσλειο Διδασκαλείο 41

Ομόνοια (πλατεία) 52

Αίγιο 41, 94

Αίγυπτος 36

Αιθιοπία 36, 41, 51

Αιτωλία, Φωτμού μονή 100

Αλβανία 29, 33, 36, 41, 42, 43, 47, 49, 52, 54, 60, 67,
 67, 80, 100, 103, 104, 106, 107, 117, 119, 130, 138,
 142

Νότια Αλβανία 43

Πρωτόκολλο ανεξαρτησίας 31

Πρωτόκολλο Φλωρεντίας 106

Ακόντιο **141**

Κωνσταντίνου και Ελένης ναός 141

Αλεβίτσα (ύψωμα) 118, 119, 128, **129**, 132, 134, 136

Άγιος Αχιλλεϊος ναΐσκος 119, 129

Αλιάκμονας (ποταμός), 83, 87, 90, 103, 107, 113,
 114, 118, 124, 127, 130, 153, 155, 156, **157**, 159

Αμάραντος (τ. Ίσβορος) 30

Αμερική 36, 41, 42, 43, 51, 116, 158

Βόρεια, Σαλαμάνκα 44

Αμμούδα (ύψωμα) 129, 136

Αμπελώνας (τ. Καζακλάρ) 52

Αμφιλοχία 67

Ανασελίτσα (τ. επαρχία) 33, 165

Ανδρίτσαινα 94

Αντίς Αμπέμπα 51

Άνω Σουδενά 82

Αξιός (ποταμός) 92

Άργος Ορεστικό 80, 97, 99

Αργυρόκαστρο 32, 49, 67, 69

Άρδας (ποταμός) 155

Άρζα (αλβ.) 113

Αρκαδία 148

Ασημοχώρι (τ. Λισκάτσι) 30, 42, **43**

Δημοτικό σχολείο 44

Κοίμηση Θεοτόκου ναός 44

Αυγερινός Κοζάνης 165

Αυγή 148

Αυλώνα (αλβ.) 117
 Αυστραλία 116, 163
 Αφγανιστάν 36
 Αχρίδα **82**, 88, 100

B

Βαλκάνια 41, 49, 94, 122
 Βάλτος Αιτωλοακαρνανίας 94
 Βαμπέλι (βλ. Μοσχοχώρι)
 Βαρδάρης (ποταμός) 92
 Βάρμπα (όρος βλ. Τρικλάριο)
 Βάτικα 148
 Βατούμ 148
 Βατοχώρι (τ. Μπρέζνιτσα) , **144**, 145
     Άγιος Νικόλαος ναός 146
     Άγιος Αντώνιος ναός 146
 Βελιγράδι 101
 Βενετία 99
 Βετέρνικο **88**, 89, 105
 Βήσσανη 41
     Άβελ μονή 47
 Βιέννη 99
 Βιδόβα (αλβ.) 106, 147
 Βιντέχοβα (αλβ.) 130
 Βιντόβα (βλ. Βιδόβα)
 Βίτσα 100
 Βίτσι (Βέρνον όρος) 52, 92, 118, 128, 142, 149, 160
 Βιτώλια (βλ. Μοναστήρι)
 Βλαδιβοστόκ 51
 Βλάστη 82, 83, 99
 Βόζιγραδ (αλβ.) 128
 Βοϊδομάτης (ποταμός) 157
 Βοΐου, επαρχία (τ. Ανασελίτσα) 31
 Βόιο (όρος) 71, 75, 77, 78, 107, 128, 159, 160, 164
     Παλιοκριμίνι (κορυφή) 159, 164
     Προφήτης Ηλίας Πεντάλοφου (κορυφή) 159
 Βόλος 43, 110, 149
 Βόνιτσα 41, 94
     Άγιος Σπυρίδων ναός 49
 Βόρεια Ήπειρος 33, 40, 47, 51, 139, 148
     Χλωμό, Αγία Παρασκευή ναός 40,
 Βοτεζόδα (αλβ.) 128
 Βουλγαρία 96, 99, 148
 Βούρμπιανη 30, 33, **39**, 40, 41, 42, 65
     Κοίμηση Θεοτόκου ναός 39, **41**, 48
     Βουρμπιανίτικο (ποτάμι) 30, 42
     Γεφύρι (Βουρμπιανίτικου) 42, 51
     Γυμνάσιο Βούρμπιανης 41
 Βράνιστα (βλ. Τράπεζα)
 Βράχος 77, 147, 159

Βυθός (τ. Ντόλο) Πεντάλοφου 72
 Βύσαντσκο (βλ. Πευκόφυτο)

Γ

Γαλλία 41, 42, 51
 Γαναδιό 30
 Γάβρος 108
 Γέρακας 147
 Γερμανία 50, 141
 Γευγελή 92
 Γεωργουτσάτες 100
 Γιάννινα (βλ. και Ιωάννινα) 29, 33, 41, 43, 49, 56,
 62, 72, 92, 149, 157
     Ζωσιμαία Σχολή (σημερινό 1^ο γυμνάσιο)
     41, 67
     Νησί Ιωαννίνων 157
 Γιαννοχώρι 83, 84, 106, 116, 118, **119**, 120, 121,
 123, 124, 125, 128, 129, 132, 139, 147, 152, 158
     Κοίμηση Θεοτόκου ναός 84, 115, **122**
 Γιουγκοσλαβία 47
 Γκίρλιανη (βλ. Χιονάτο)
 Γκοσποβίτσι (αλβ.) 31
 Γκραπόσκα (αλβ.) 31
 Γλυκονέρι (τ. Ντριάνοβο) 147, 152, 158, 165
 Γοργοπόταμος (τ. Τούρνοβο) 30, **48**, 49, 50, 64
     Κοίμηση Θεοτόκου ναός 49
 Γοργοπόταμος (ποταμός) 48
 Γούπατα 159
 Γράμμος (όρος) 29, 30, 31, 41, 43, 44, 50, 52, 53,
 56, 61, 63, 64, 69, 71, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 84, 88,
 90, 97, 98, 103, 104, 107, 112, 113, 118, 124, 128,
 134, 139, 147, 149, 151, 157, 160, 161, 162, 164
     Αρένες (ύψωμα) 30, 60, 78
     Αρένες, Τρακοσάρα (πηγή) 60
     Αρένες (λίμνη) 64, 98
     Βολιώτικα Καλύβια (τοποθεσία) 86, **90**
     Γκέσος (ύψωμα) Μνημείο Α' Σώματος
     Στρατού **55**
     Γκιστόβα (λίμνη) **98**, 103, 104
     Γκόλιο (ύψωμα) 43
     Έλμα Λιβάδια (τοποθεσία) 103
     Καρδάρι (ύψωμα) 55
     Καταφύκι (φαράγγι) 83, 86, **87**
     Κάτω Αρένα (ύψωμα) 63, 75, 77, 161
     Κιάτρα Μούκα (ύψωμα) 60
     Κιάφα (ύψωμα) 78, 90, 161
     Λιβάδια (τοποθεσία) 104
     Μαύρη Πέτρα (ύψωμα) 78
     Μουτσάλια (λίμνη) **79**
     Μουτσέλι (ύψωμα) 83

Μούζα (τοποθεσία) 90, 104
 Μπαρούγκα (τοποθεσία) 90, 103, 104, 114
 Πάνω Αρένα (ύψωμα) 63, 79, 161
 Πατώματα (ύψωμα) 62, 63
 Περήφανο (ύψωμα) 53, 90
 Πέτρα Μεγάλη (ύψωμα) 80, 86, 87, 90
 Παππούλη (ύψωμα) 80
 Σακούλι (ύψωμα) 83
 Σγούρος (τοποθεσία) 78, **79**, 80, 157,
 Σκάλα (ύψωμα) 80, 86, 87, 90,
 Στραβά δέντρα (τοποθεσία) 114
 Τσιούκα Πέτση (βλ. 2520)
 Τσούμια (ύψωμα) 161
 Φλάμπουρο (ύψωμα) 84, 103, **104**
 2520 (κορυφή) 53, **54**, 90

Γράμμος (χωριό τ. Γράμμουστα) 33, 53, 54, 56, 60,
 80, 83, 86, 87, 88, **90**, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 101,
 103, 105, 118, 124, 157

Αγία Παρασκευή ναός 97
 Άγιος Γεώργιος ναός 97
 Κοίμηση Θεοτόκου ναός 97

Γράμμουστα (βλ. Γράμμος χωριό)

Γράμμουστας Σκάλα 84, **86**

Γρεβενά 29, 31, 75, 124, 157

Γρεβενίτι 39

Γρισμπάνι (βλ. Ελεύθερο)

Δ

Δαρβάνα (αλβ.) 147

Δάφνη 165

Δεβόλη (αλβ.) 31

Δελβινάκι 41

Δέλβινο (αλβ.) 67, 69

Άγιος Αθανάσιος ναός 67

Καμενας μονή 67

Παναγία Διβροβουνίου μονή 93

Δέμπενη (βλ. Δεντροχώρι)

Δεντροχώρι (τ. Δέμπενη) 142

Δερβένι 30

Διδυμότειχο 113

Διπάλιτσα (βλ. Μολυβδοσκεπάστο)

Διποταμία (τ. Ρέβανη) 118, 128, **134**, 136, 138, 147,
 148

Κοίμηση Θεοτόκου ναός 135

Δοτσικό 72, 75

Δρυάνοβο 72, 99

Δρυόβουνο 100

Δροσοπηγή (τ. Κάντσικο) 30, **64**, 75, 116, 144, 157

Δροσοπηγή (τ. Μπελκαμένη) 52

Ε

Ελασσόνα, Παναγία Ολυμπιώτισσα μονή 93

Ελαφότοπος 100

Ελβασάν (αλβ.) 156

Ελεύθερο (τ. Γρισμπάνι) 30

Ελλάδα 40, 49, 67, 77, 97, 119, 142, 148, 157

Ελληνικό (τ. Λοζέτσι) Κοίμηση Θεοτόκου ναός 93

Εξοχή (τ. Ζέλιστα) 30

Επταχώρι (τ. Μπουρμπουτσκό) 31, 67, 71, **72**, 75,
 77, 107, 134, 147, 152, 160, 165

Αγία Παρασκευή ναός 75

Αγίου Γεωργίου μονή **74**, 75

Γεφύρι Επταχωρίου 73

Γεφύρι Κουτσιουμπλή 72, 73

Γεφύρι Κυρατζή 72

Γεφύρι Νάκα 73

Μύλος Νάκα 72

Ερσέκα (αλβ.) 31, 50, 80, 106, 132

Εύξεινος Πόντος (βλ. Πόντος)

Έβρος 155

Ευρυταγία 123

Ευρώπη 33, 50

Ζ

Ζαγάρι 106

Ζαγορά 100

Ζαγοροχώρια 29, 43

Ζάμπιανη 75, 99

Ζελεγράδ (βλ. Μεσόβραχο)

Ζέλιστα (βλ. Εξοχή)

Ζέρμα (βλ. Πλαγιά)

Germa (αλβ.) 67

Ζίτσα, Προφήτη Ηλία μονή 93, 100

Ζογκουλδάκ 41

Ζούζουλη 31, 72, 75, 77, 147, 160

Γεφύρι Ζούζουλης 73

Ζουπάνι (βλ. Πεντάλοφο)

Ζουτσίστι (αλβ.) 31

Ζπόκι (αλβ.) 31

Ζώνη Κοζάνης, Εισόδια Θεοτόκου μονή 67

Ζώνη Καστοριάς 159

Η

Ημαθία 124, 157

Ήπειρος 32, 33, 39, 41, 42, 47, 49, 50, 53, 60, 64, 65,
 67, 68, 69, 74, 77, 80, 94, 100, 119, 129, 160

Θ

Θεοτόκος (τ. Φετόκο) 30, **33**, 34, 42, 61, 66

Άγιος Αθανάσιος ναϊσκος **34**, 35

Θεσπρωτία 42, 51, 67, 68, 76, 144
 Θεσσαλία 33, 47, 49, 51, 60, 67, 69, 76, 94, 108
 Θεσσαλονίκη 42, 43, 107, 130, 148, 149
     Θερμαϊκός 124, 157
 Θράκη 82, 148
     Ανατολική Θρ. 148

I

Ιακώβου Δολιανών Ιωαννίνων μονή 49
 Ιαπωνική Θάλασσα 51
 Ιεροπηγή (τ. Κωστενέτσι) 128, 139, **142**, 147
     Άγιος Αθανάσιος ναός 142
 Ίλιντεν 144, 149
 Ιράκ 36
 Ιρκούτσκ 51
 Ίσβορος (βλ. Αμάραντος)
 Ιταλία 142
 Ιωάννινα 29, 40,
     Άγιος Αθανάσιος ναός 40, 49
     Δουρούτη μονή 40
 Ιωάννινα (νομός) 98

K

Καβάλα 51, 149
 Καβαλλάρη (τοποθεσία) 119
 Καζακλάρ (βλ. Αμπελώνας)
 Καλαμάτα 94
 Καλαμπάκα, Μεγάλο Μετέωρο μονή 100
 Καλαρρύτες 82
 Καλέβιστα (βλ. Καλή Βρύση)
 Καλεσμένο Ευρυτανίας 165
 Καλή Βρύση (τ. Καλέβιστα) 83, 106, 114, 118, 119,
 120, 128, 129, **130**, 131, 132, 134, 136, 139, 147
     Άγιος Αθανάσιος ναός 130
     Άγιος Δημήτριος ναός 131, **132**, 133
 Καλόγεροι Τρικάλων 122, 123
 Καλοχώρι 148, 159
 Κάμενικ (ύψωμα) 29, 30
 Κάντσικο (βλ. Δροσοπηγή)
 Καπέσοβο 82
 Καρδίτσα 76, 123
     Κορώνας μονή 67
 Κάρλοβιτς, Συνθήκη 32
 Κασπία Θάλασσα 36
 Καστανέα (τ. Καστάνιανη) 30, 41, 73
     Άγιος Νικόλαος ναός 32
 Καστάνιανη (βλ. Καστανέα)
 Καστοριά 29, 31, 62, 67, 71, 72, 76, 79, 89, 97, 100,
 107, 108, 113, 119, 124, 129, 130, 132, 134, 142, 144,
 146, 147, 148, 151, 152, 154, 157, 158, 159, 163, 165
     Καστοριά (μητρόπολη) 97

Κατσιαουνοχώρια 77, 160
 Καύκασος 148
 Κεράσοβο (βλ. Αγία Παρασκευή)
 Κερασούντα 148
 Κέρκυρα 149
 Κάτω Πτεριά **141**
 Κεφαλοχώρι (τ. Λυκόρραχη – παλιά: Λούψικο) 30,
 58, 59, 60, **61**, 62, 63, 64, 66, 75, 129
     Αγία Παρασκευή ναός 63
     Καμπίτσιο (τοποθεσία) 63
     Κωνσταντίνου και Ελένης ναός 64
     Μνημείο Δ.Σ.Ε. 62, 64
     Νεοελληνικό Λαογραφικό Μουσείο 63, 64
     Ταξιαρχών ναός 63
     Ταξιαρχών νερόμυλος 63
 Κιουτέζα (αλβ.) 125, 147
 Κίρτσιστα (βλ. Πολυάνεμο)
 Κλειδωνιά 100
 Κλεινοβός, Άγιοι Απόστολοι μονή 85
 Κλησία 135
 Κοζάνη 31, 64, 71, 124, 143, 157, 159
 Κολωνία (αλβ.) 31, 32, 51, 62, 72, 80, 98, 110, 111,
 158
 Κομνηνάδες (τ. Σιάκι) 118, 128, 132, **138**, 139, 147,
 148
     Άγιος Νικόλαος ναΐσκος 140
     Γέννηση Θεοτόκου ναός 139
     Οχυρά Μεταξά (τοποθεσία) 139
     Συναγωνίστρια (τοποθεσία) 139, 140
     Τριπλούν (τοποθεσία) 140
 Κονγκό 36
 Κόνιτσα, (τ. επαρχία) 29, 31, 33, 34, 36, 41, 51, 55,
 56, 68, 71, 72, 75, 76, 144, 157
     Γεφύρι Κόνιτσας 36, 41
     Άγιος Νικόλαος ναός 40
 Κορέστεια 146
 Κορησσός Καστοριάς 144, 165
 Κόρινθος 94
 Κορομηλιά Καστοριάς 148
 Κορτινίστα (βλ. Νικάνορας)
 Κορυτσά (αλβ.) 31, 49, 62, 67, 76, 98, 106, 130, 132
 Κορφούλα (τ. Νοβοσέλο) **140**, 141, 147
     Αρχάγγελου Μιχαήλ ναός 140
 Κοτέλτσι (βλ. Κοτύλη Παλιά)
 Κοτύλη Νέα 75, 77, 152, 158, **159**, 161
     Αγίου Γεωργίου ναός 159
     Λιβάδια Κοτύλης (τοποθεσία) 160, 161, 162
     Πύργος (ύψωμα) & Παρατηρητήριο 161, 162
     Χάρος Κοτύλης (τοποθεσία) **160**, 161, 162

Κοτύλη Παλιά (τ. Κοτέλτσι) 75, 77, 152, 157, 158, 161, **162**

Αγίου Γεωργίου ναός **162**

Κοτπύωρα (Ορντού) 148

Κουκούλι Ζαγορίου, Κοίμηση Θεοτόκου ναός 100

Κράβαρα 94

Κρανοχώρι 138, 152

Κρατερό Φλώρινας, Κοίμηση Θεοτόκου ναός 49

Κρημίνι Γρεβενών 165

Κρήτη 94, 101

Κρισιόβα (αλβ.) 31

Κρούσοβο 82, 96, 100

Κρυονέρι 159

Κρυσταλλοπηγή (τ. Σμάρδεσι) 118, 128, 139, **142**, 143, 144, 147, 149

Άγιος Γεώργιος ναός 143

Κυψέλη (τ. Χώσεψη) Ευαγγελίστριας, μονή 91, 101

Κυψέλη (τ. Ψέλτσικο) 31, 75, 77, 147, 152, 157, 159, 160, **162**, 164

Άγιας Παρασκευής ναός 163

Κωνσταντινούπολη 41, 43, 99, 148

Κωστενέτσι (βλ. Ιεροπηγή)

Κώσαρτσικο 30

Κώππας (τ. Ρούλια) 142, 146

Λ

Λάγκα 77, 159, 160

Λαγκάδα (τ. Μπλιζγιανη) 30, **33**

Λακαβίτσα (τοποθεσία) 75

Λάκκα Σουλίου 62, 67

Λαμία 149

Λάρισα 43, 55, 130, 143, 149

Λαύριο 41

Λαψίστα (βλ. Νεάπολη)

Λέζνζα (αλβ.) 31

Λεσκοβίκι (αλβ.) 43, 51

Ληθαίος (ποταμός) 120

Λήμνος 95, 119

Μούδρος 119

Λιανοτόπι (βλ. Λινοτόπι)

Λιβαδειά 94

Λιβάδι 88, 105

Λιβάδι Ελασσόνας 93

Λιβάδι Ολύμπου 93, 96

Λιβάδια 92, 119

Λιβαδοτόπι 106, 120, **123**, 125, 147, 152, 158

Άγιος Νικόλαος ναός 123, 124

Άγιοι Ταξιάρχες (υπάρξας ναός) 124

Λιβαδότοπος (βλ. Λιβαδοτόπι)

Λιδορίκι 94

Λιέσνα (αλβ.) 31

Λιθιά 148

Λίθινο, Πατέρων μονή 81, 100

Λινοτόπι 66, 74, **80**, 81, 82, 83, 84, 86, 90, 99, 100, 101, 105, 152, 154

Λιουμπόνια (αλβ) 147

Λιούρας (αλβ.) 31

Λισκάτσι (βλ. Ασημοχώρι)

Λιτισστέρι (τοποθεσία) 159

Λοζέτσι (βλ. Ελληνικό)

Λονδίνο, πρωτόκολλο ανεξαρτησίας Αλβανίας 31

Λούψικο (βλ. Κεφαλοχώρι)

Λυκόρραχη (βλ. Κεφαλοχώρι)

Λωζάνη (συνθήκη) 148

Μ

Μακεδονία 33, 42, 60, 66, 68, 80, 96, 101, 120, 132, 147, 149, 165

Ανατολική 82

Βόρεια 100

Δυτική 47, 49, 50, 64, 74, 93, 99, 143

Μάλι Μάδι (όρος) 142

Μαλίκι (αλβ.) 31

Μανιάκι 163

Μαντούδι 41

Μαύρη Θάλασσα 136

Μαυρονόρος Γρεβενών 56

Μεγάλα Λιβάδια Πάικου 96

Μέγαρα 94

Μεγάροβο 82, 100

Μελισσόπετρα 30

Μεσαριά 30

Μεσόβραχος 129, **136**, 147

Άγιος Γεώργιος ναός 136, 137

Μεσολόγγι 41, 51, 94

Μεσσοποταμία 141, 148

Μέτσοβο 29

Μηλόβιστα 88, 100

Μικρά Ασία 147, 148

Μόλιστα 30

Μολυβδοσκεπάστο (τ. Διπάλιτσα) Άγιοι

Απόστολοι ναός 91, 93

Μοναστήρι (παλιά: Μπιτόλια – Βιτώλια) 36, 41, 43, 56, 62, 88, 92, 96, 101, 105

Μοναστήρι (τ. Μπο(υ)τζιφάρι) 30

Μονοδέντρι Ζαγορίου, Άγιος Μηνά ναός 100

Μονόφυλο (τ. Πελκάτη) 84, 106, 108, 113, **114**, 115, 116, 117, 118, 120, 125, 128, 129, 130, 132, 136, 147, 149, 152

Άγια Ματρώνα ναός 114, **115**, 116, 122

Μοράβα (όρος) 107, 147
 Εθνικό Πάρκο Bosdovec 107
 Μοσχόπολη 51, 62, 80, 82, **94**, 95, 96, 99, 106, 152
 Μοσχοχώρι (τ. Βαμπέλι) **144**
 Άγιος Δημήτριος ναός 144, 145
 Μουκοβίνα (βλ. Μπεστιά)
 Μπελκαμένη (βλ. Δροσοπηγή)
 Μπεράτι (αλβ.) 49
 Μπεστιά (τ. Μουκοβίνα), Άγιος Αθανάσιος ναός 67
 Μπίγλιστα (αλβ.) 141
 Μπιζάνι 42
 Μπιθικούκι (αλβ.) 31
 Μπιστηριά (βλ. Περιστερά)
 Μπιτόλια (βλ. Μοναστήρι)
 Μπλιζγιανη (βλ. Λαγκάδα)
 Μπλιθούκι (βλ. Πυξαριά)
 Μπογιαμπάτ 148
 Μποζιγκράδ (αλβ.) 147
 Μπόροβα (αλβ.) 31
 Μπουρμπουτσκό (βλ. Εππαχώρι)
 Μπο(υ)τζιφάρι (βλ. Μοναστήρι)
 Μπούτκα (αλβ.) 31
 Μπούτσι (όρος) 143
 Μπουχέτσι (όρος) 66, 67, 75
 Μπρέζνιτσα (βλ. Βατοχώρι)
 Μυροβλήτη (τ. Μυροσλάβισσα) 64, 77, 79, 114, 161
 Άγιος Φανούριος ναός 77, 78
 Μυροσλάβισσα (βλ. Μυροβλήτη)
 Μυτιλήνη 149

N

Νεάπολη Καζάνης (τ. Λαψίστα) 66, 144
 Νέβενκκι (βλ. Νυμφαίο)
 Νεγκβανη (βλ. Φλάμπουρο)
 Νεμέρτσικα (όρος) 29, 54
 Νεράτσικο 92
 Νέο Πετρίτσι Σερρών 165
 Νεστράμι (βλ. Νεστόριο)
 Νεστόριο (τ. Νεστράμι) 83, 87, 99, 103, 108, 116, 118, 119, 123, 129, 136, 130, 136, 138, 151, **152**, 153, 154, 155, 158, 159, 162, 165
 Αγίου Δημητρίου ναός 153
 Αγία Τριάδα ναός 153
 Αρχάγγελου Μιχαήλ ναός 153
 Κάστρο (τοποθεσία) 153
 Κάτω Νεστόριο 111, 153
 Κοίμηση Θεοτόκου ναός 153
 Παμμεγίστων Ταξιαρχών ναός 153
 Πάνω Νεστόριο 152, 153

Νιβίτσα (Αλβ.), Κοκαμιάς μονή 67
 Νικάνορας (τ. Κορτίνιστα) 30
 Νίκη 143
 Νικολίτσα (αλβ.) 80, 105, 112
 Νοβοσέλο (βλ. Κορφούλα)
 Ντέλβινο (βλ. Δέλβινο)
 Ντέντσικο (βλ. Αετομηλίτσα)
 Ντόλο (βλ. Βυθός)
 Ντριάνοβο (βλ. Γλυκονέρι)
 Νυμφαίο 55, 96

Ξ

Ξηρόμερο 69, 76
 Ξινό Νερό Φλώρινας 125

O

Οδησσός 99,
 Οινόη (τ. Όσιανη) 139, 140, **142**, 147, 148
 Όλυμπος (όρος) 98, 161
 Ομορφοκλήσια 159
 Όντρια (ύψωμα) 155, 156, **159**
 Οξυό (τ. Σέλτση) 30, **42**
 Άγιος Νικόλαος ναός 43
 Σελτσιώτικος νερόμυλος 42
 Σωτηρέϊκος νερόμυλος 42
 Όπαρη (αλβ.) 31
 Οργότσκα (αλβ.) 31
 Ορεστία 117
 Ορεστίς 72
 Ορντού 135
 Όσιανη (βλ. Οινόη)
 Οτορίτσε 139
 Οτσίστι (αλβ.) 31,
 Ουγγαρία 99, 149
 Μπελογιάννης 130

Π

Παλατίτσια Ημαθίας, Άγιος Δημήτριος ναός 82, 100
 Παλιοκρυμνίσι 99, 164
 Παππούλη (τοποθεσία) 119
 Παλαιομοναστήρο Τρικάλων, Δουσίκου μονή 100
 Παλιοχώρι 99
 Παναρίτι (αλβ.) 31
 Παρατσκό 99
 Παρνασσίδα 95
 Παρνασσός (όρος) 94
 Πάτρα 41, 42, 149
 Πέζιανη (αλβ.) 31
 Πελκάτη (βλ. Μονόφυλο)

- Πελοπόννησος 94, 95, 148
 Πεντάβρυσο 138
 Περιστέρα (τ. Μπιστηριά) 152, 158, 165
     Προφήτης Ηλίας ναός 165
 Περτούλι Τρικάλων 142
 Πέτριτζκο (βλ. Πετρίτσι)
 Πετρίτσι (τ. Πέτριτζκο) 99, 164
 Πεύκος (τ. Τούχουλη) 77, 78, 88, 83, 119, 152, 156, **157**, 158, 161
     Αγία Παρασκευή ναός **158**
     Ζωοδόχος Πηγή ναός 158
     Λιβάδια Τούχουλης 119
     Τσάρνο (τοποθεσία) 83, 119
 Πέπελη (αλβ.) 34
     Αγία Τριάδα 34
 Περαιαία 67
 Πειραιάς 41
 Πεκλάρι (βλ. Πηγή)
 Πεντάβρυσο 148
 Πεντάλοφο (τ. Ζουπάνι) 31, 165
 Περιβόλι Γρεβενών, Άγιος Γεώργιος ναός 40
 Περλεπέ 92
 Περσία 36, 41, 42
 Πετρίλια Ανατολικής Αργιθέας 165
 Πευκόφυτο (τ. Βύσαντσκο) 31, 72, 75, **76**, 77, 78, 79, 80, 147, 158, 160, 161
     Κοίμηση Θεοτόκου ναός 77
 Πηγή (τ. Πεκλάρι) 30
 Πήλιο 43, 100, 112
 Πίνδος (όρος) 71
     Βόρεια Πίνδος 98
 Πισκοχώρι 88, 105
 Πισοδέρι Φλώρινας 55, 92
     Αγίας Παρασκευής ναός 101
 Πιστίλαπη 42
 Πλαγιά (τ. Ζέρμα) 30, 61, 62, 63, 64, **66**, 75
     Ζέρμας μονή 34, 40, 64, **65**, 66, 82, 100
     Γεφύρι Ζέρμας **64**
     Άγιος Δημήτριος ναός 66
 Πληκάτι 30, **50**, 52, 53, 54, 55, 63, 96
     Άγιος Αθανάσιος ναός 53
     Κοίμηση Θεοτόκου ναός 53
     Παναγία Πληκαδίτισσα ναός 53
 Πολένα (αλβ.) 31
 Πολυάνεμο (τ. Κίρτσιστα) 118, 128, **141**, 147
     Φλατσάτα (ύψωμα) 141
 Πολυκάστανο 163
 Πόντος 135, 136, 148
 Ποντσάρα (αλβ.) 138, 147
 Πουρνιά (τ. Σταρίτσιανη) 30
 Πρέβεζα 144
     Άγιος Χαράλαμπος ναός 49
 Πρεμετή (αλβ.) 33, 49
 Πρένιες (αλβ.) 117
 Πρέσπα (λίμνες) 86, 146
 Προντάν (αλβ.) 31
 Προποντίδα 135
 Πτελέα 148
     Άνω Πτελέα 152
     Κάτω Πτελέα 152
 Πύλη, Πόρτα Παναγιά ναός 100
 Πυξαιριά (τ. Μπλιθούκι) 30
 Πύργος (τ. Στράτσιανη) 30, 38
 Πυρσόγιαννη 30, 33, **34**, 36, 39, 41, 48, 134, 157
     Άγιος Γεώργιος ναός 36, **38**, 48
     Άγιος Μηνάς ναός 38
     Άγιος Νικόλαος ναός **38**,
     Βιβλιοθήκη Προοδευτικής Ένωσης 36
     Γεφύρι Γιάνιστα 38
     Μουσείο Ηπειρωτών Μαστόρων 36, 48
 Παγωνα Άνω (αλβ.) 49
 Παγωνα Ιωαννίνων 29, 43, 68
     Μακρυαλέξη μονή 81, 100
 Παγωνιανή 93
- P**
- Ραδιγκόσδη (βλ. Αγία Άννα)
 Ράχοβα (αλβ.) 31, 51
 Ρέβανη (βλ. Διποταμία)
 Ρέντα 99
 Ρέσνα 88, 100
 Riljeno 100
 Ροδόπη 96
 Ρόδος 149
 Ρούλια (βλ. Κώπτας)
 Ρουμανία 51, 96, 148
 Ρωσία 51, 148
- Σ**
- Σαγιάδα 68
 Σάλασι (αλβ.) 31
 Σαμαρίνα Γρεβενών 55, 72, 75, 82, 96
 Σαρακήνιστα (αλβ.), Αγίου Νικολάου ναός 100
 Σαραντάπορος (ποταμός) 30, 38, 54, 60, 64, 75, 77, 124, 161
 Σαραντάπορου Λάκκα 53
 Σέλιτσα (αλβ.) 96
 Σέλτση (βλ. Οξυά)
 Σερβία 96, 148
 Σέρβια Κοζάνης 148

Σέρρες 99
 Σιάκι (βλ. Κομνηνάδες)
 Σιάτιστα 33, 96, 143
 Σινώπη 135, 148
 Σίπισχα (αλβ.) 80
 Σίτνιτσα (αλβ.) 147
 Σκόδρα (αλβ.) 117
 Σκόπια 47
 Σκοροβότι (αλβ.) 31
 Σλάταινα (βλ. Χρυσή)
 Σλίμνιτσα (βλ. Τρίλοφο)
 Σμάρδεσι (βλ. Κρυσταλλοπηγή)
 Σμίλεβο 149
 Σμόλικας (όρος) 29, 30, 55, 61, 64, 66, 71, 76, 98
 Σμύρνη 41, 95, 148
 Σοβιετική Ένωση (βλ. Ρωσία)
 Σουδάν 36, 41, 42
 Σουργκούτ Σιβηρίας 148
 Σπάρτη 94
 Στάρια (αλβ.) 83
 Σταρίτσιανη (βλ. Πουρνιά)
 Στεγόπολη (αλβ.), Μονή Προφήτη Ηλία μονή 100
 Στενά 138, 152, 156
 Στεφάνι Ασπροποτάμου 55
 Στίκα (αλβ.) 31, 110, 111
 Στράτσιανη (βλ. Πύργος)
 Στράτσανη (βλ. Πύργος)
 Συκούριο Λάρισας (τ. Μέγα Κεσερλί) 106,
 Σύρος 149
 Σωπική (αλβ.) 49

Τ

Ταγκανίκα 36
 Τάπελανι (αλβ.) 32
 Τεχεράνη 36
 Τήνος 149
 Τουρκία 36, 77
 Τούρνοβο (βλ. Γοργοπόταμος)
 Τούχουλη (βλ. Πεύκος)
 Τράπεζα (τ. Βράνιστα) 30
 Τραπεζούντα 148
 Τρίκαλα 76, 95, 108, 120, 123
 Τρικλάριο (όρος) 144
 Τρίλοφο (τ. Σλίμνιτσα) 84, 105, 106, 107, **108**, 113,
 114, 118, 120, 129, 152, 158
 Άγιος Αθανάσιος ναός **110**, 112
 Κοίμηση Θεοτόκου ναός 108, 109
 Τιμίου Προδρόμου μονή 112, 113
 Τσακωνιά 148
 Τσέρνα (ποταμός) 92

Τσεχοσλοβακία 149
 Τσιάτιστα (αλβ.) 100
 Τσιούκα 72, 99
 Τσοτύλι Κοζάνης 50
 Τσούκα 152, 155, 156
 Τύμφη (όρος) 29
 Τύρναβος 100

Φ

Φαρκαδόνα Τρικάλων 132
 Φάτσα 148
 Φετόκο (βλ. Θεοτόκος)
 Φιλιάτες 43
 Φιλιππούπολη 43, 95, 96
 Φλάμπουρο (τ. Νεγόβανη) 52
 Φλώρινα 92, 96, 142, 143, 146, 147
 Φούρκα 30, 55, 56, 72, 75
 Φούσια 88, 90, 103, 104, **105**, 106, 107, 108, 118, 123, 125
 Άγιος Αθανάσιος ναός 106
 Φράξος 99
 Φτεριά (βλ. Κάτω Πτελέα)
 FYROM (βλ. Π.Γ.Δ.Μ)
 Φωκίδα 95
 Φωτεινή 148

Χ

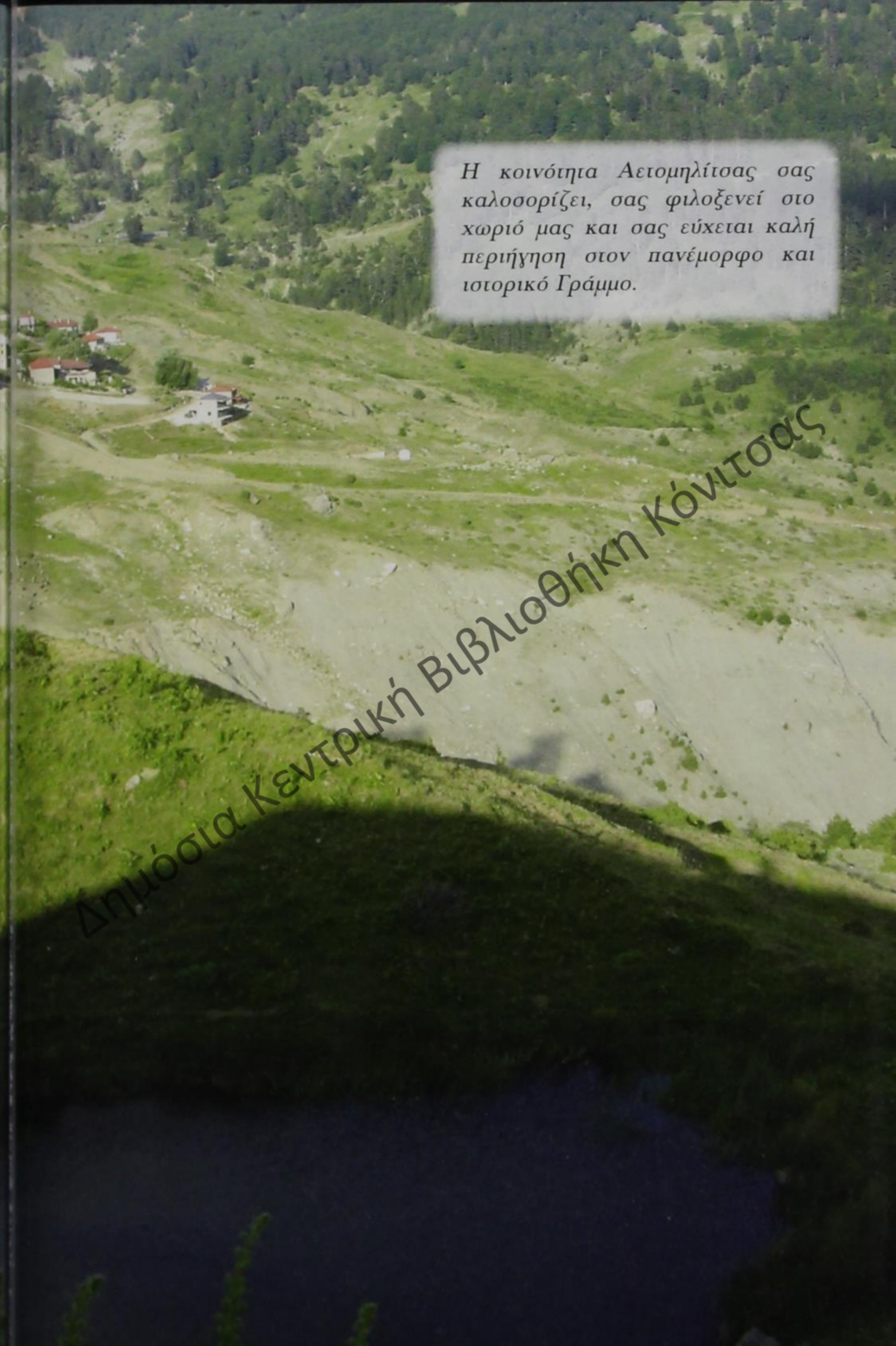
Χαβουτσι 148
 Χαλκιά 99
 Χαλκιδική 76
 Χάρος (τοποθεσία βλ. Κοτύλη)
 Χαρτούμ 42, 43
 Χιμάρα (αλβ.) 49
 Χελώνα (ύψωμα) 118, 119, 128, 129
 Χιλιόδεντρο 157
 Χιονάτο (τ. Γκίρλιανη) 118, 127, 128, **136**, 138, 147,
 149, 152
 Άγιος Νικόλαος ναός 138
 Χιονιάδες 30, 41, 43, **44**, 82
 Άγιος Αθανάσιος ναός 47, **48**
 Γεφύρι στο Παρασπόρι 44, 47
 Ελληνική σχολή Χιονιάδων 47
 Μουσείο Χιονιαδιτών Ζωγράφων 48
 Χίος 125
 Χρυσή (τ. Σλάταινα) 31, 63, 64, 72, **75**, 77, 147, 159,
 161, 162
 Μεταμόρφωση Σωτήρος ναός 75
 Χώσεψη (βλ. Κυψέλη)
 Ψ
 Ψωριάρικα (τοποθεσία) 83, 119
 Ψέλτσικο (βλ. Κυψέλη)

Πρακτικές Πληροφορίες

An aerial photograph of a mountainous region. In the upper part, there are dense green forests on the slopes. Below the forest, a small village with several buildings and red roofs is visible. The middle and lower parts of the image show a large, light-colored debris fan or alluvial plain, which is a common feature in mountainous areas. The foreground is a dark, shadowed slope.

Η κοινότητα Αειτομηλίτσας σας καλοσορίζει, σας φιλοξενεί στο χωριό μας και σας εύχεται καλή περιήγηση στον πανέμορφο και ιστορικό Γράμμο.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΙΑΜΟΝΗ

Περιοχή Νομού Ιωαννίνων

Πυρσόγιαννη: Ξενώνας «(το Αρμολόι)» Γεώργιος Τσούβαλης 2655031297**Βούρμπιανη:** Ξενώνας «Βούρμπιανη» Γεώργιος Σκουφιάς 2655031340**Πληκάτι:** Ξενοδοχείο «(το Αγριολούλουδο του Γράμμου)» Γεώργιος Μπακατσούλας 2655031437, 31550, 2651081326, 6946206863
Ενοικ. Δωμάτια Δημήτρης Νάτσης 2655031189, 31423,**Λαγκάδα:** Ξενώνας «Ευτυχία» Θεοφάνης Κατσώτας 2655031354, 6974386378**Θεοτόκος:** Ενοικ. Δωμάτια «Πέτρινο» Πασχάλης Ντίνης 2655081261**Καστανέα:** Κοινοτικός Ξενώνας «Καστανιανη» Σπυρίδων Τσουμάνης 2655031700, 6943472684 www.kastaniani.gr**Κεφαλοχώρι:** Ενοικ. Δωμάτια Δημήτριος Φασούλης 26550 81481, 6947402195**Αετομηλίτσα:** Ξενοδοχείο – Καταφύγιο Γράμμου. Θοδωρής Φερφέλης 2655031345, 6974389788 www.grammos.gr**ΔΙΑΜΟΝΗ**

Περιοχή Νομού Καστοριάς

Επταχώρι: Ενοικ. Σουίτες «(Ιδομενεύς)» 2467087501, 6957211552 Αλέξανδρος Λέκκος
Ενοικ. Δωμάτια Αναστάσιος Τριανταφύλλου 2467084159, 6974110543**Πευκόφυτο:** Ξενώνας Γεράσης Κωσταντίνος 2467081585**Χιονάτο:** Δημοτικός ξενώνας 2467091300 – 91400, 91288**Κρυσταλλοπηγή:** Ξενώνας «Κρυστάλι» Τσάτση Αλεξάνδρα 2385046512**Πεύκος:** Αυτόνομες κατοικίες «(Τέσσερις Εποχές)» Κίτσιος Μιλτιάδης 2467080765, 6973778011 www.oreston.gr**Νεστόριο:** Τουριστικό συγκρότημα «Αλέξανδρος» Μιχάλης Νταούτης 2467031114, 6974915233 www.hostel-alexandros.gr Στο

συγκρότημα υπάρχει πιστοποιημένος οδηγός βουνού για πληροφορίες αλλά και βόλτες. Θωμάς Νταούτης 6937137173.

Ξενώνας «Βάπτινα» Παντελής Δημητριάδης 2467031118, 6972831503 www.vatina.gr Στον Ξενώνα υπάρχει πιστοποιημένος οδηγός βουνού που με ασφάλεια σας οδηγεί σε ορεινές περιηγήσεις, πεζοπορίες και διαδρομές 4X4. Ξενώνας «Αναστασία» 2467031101 – 2, 23366, 6976193912 www.xenonas-anastasia.grΞενώνας «Το σπίτι του Γάκου» 2467031401, 6972755558 www.tospititougakou.grΕνοικιαζόμενα διαμερίσματα «Γερίος» Κίτσιος Μιλτιάδης 2467031650, 6973778011 www.oreston.grΞενώνας «Αχιλλέον» Γάλλος Αχιλλέας 2467031320, 6944079408 www.axilionhotel.gr
Στον Ξενώνα υπάρχουν δύο πιστοποιημένοι οδηγοί βουνού για πεζοπορία, αναρρίχηση κ.λπ. Γάλλος Βασίλης & Ελένη 6937079935.

Τους καλοκαιρινούς μήνες κατόπιν συνεννόησης με τους πολιτιστικούς συλλόγους που τους διαχειρίζονται ανοίγουν οι ξενώνες στα χωριά:

Τρίλοφο: 2467082411, 6978641877 (Βασίλης Μπέλλος)**Γιαννοχώρι:** 2467028715 (Χαλκιάς Νίκος). Λειτουργεί στα πρότυπα ορειβατικού καταφυγίου.**Λιβαδοτόπι:** 2467082444, 6976488970 (Πέτρος & Γιώργος Κοράνης).**Καλή Βρύση:** 2310838392 (Ζιούτης Χρήστος), 2310359017, 6948682223 (Σωτήρης Δημηρόπουλος), ανοιχτά από 15 Μαΐου μέχρι τέλος Σεπτεμβρίου.**Γλυκονέρι:** 2467071234 (Βλαχοπούλου Ειρήνη).**Νέα Κοτύλη:** 2467031204, 2467086418 (Χρήστος Ευαγγέλου).**Πτελέα:** 2467031096 (Βλάχου Παρασκευή)

Ξενοδοχείο - Καταφύγιο
Αετομηλίτσας. Θοδωρής
Φερφέλης 2655031345,
6974389788,
www.grammos.gr

HOTEL

Αγριοπούλας
Γράμμου

Πληκάτι 20 km.
Υψ.: 1350 m.
Τηλ: 2655031437, 31550
6946206863, 2651081326

← Γράμμος 2520μ.

Κεφαλοχώρι: Ενοικ.
Δωμάτια - Ταβέρνα.
Δημήτρης και Ναυσικά
Φασούλη 2655081481,
6947402195

ΕΣΤΙΑΣΗ

Περιοχή Νομού Ιωαννίνων

Πυρσόγιαννη: Εστιατόριο – ταβέρνα «το Αρ-
μολόι» Τσούβαλης Γεώργιος 2655031297

Καφενείο Γκάσιος Χρυσόστομος 2655031680

Βούρμπιανη: Σκουφιάς Γεώργιος 2655031340**Πληκάτι:** Καφενείο Νάτσης Βασίλης & Φιλα-
ρέτα 2655031423Εστιατόριο – Ταβέρνα «το Αγριολούλουδο
του Γράμμου» Μπακατσούλας Γεώργιος
2655031437, 31550, 6946206863**Κεφαλοχώρι:** Ταβέρνα Φασούλη Ναυσικά
2655081481, 6947402194Ταβέρνα «το σπιτικό» Φασούλης Αναστάσιος
2467081451**Αετομηλίτσα:** Ταβέρνα – Ψησταριά Νιτσιάκος
Απόστολος 2655031056Ταβέρνα – Ψησταριά Καϊμακάνης Απόστολος
2655031036Εστιατόριο – Ταβέρνα «Λούσιος» Θοδωρής
Φερφέλης 6974389788, 2655031345**Πλαγιά:** Καφενείο - Ψησταριά Γιάννης Χ. Πα-
παδημητρίου 2655081295 - 7, 6973492897**ΕΣΤΙΑΣΗ**

Περιοχή Νομού Καστοριάς

Επταχώρι: Καφενείο - ψησταριά Γιανούλα Δή-
μου 2467084165

Καφενείο-ψησταριά Καίτη Τσάνγκα 2467084164

Χρυσή: Καφενείο – ψησταριά Βασίλης Τσιγά-
ρας 2467084196Ταβέρνα – ψησταριά Φανή Πανάτσια
6971543140**Πευκόφυτο:** Καφενείο – ψησταριά «Αρχοντα-
ρίκι» Κωσταντίνος Γεράσης 2467081585**Γράμμος:** Καφενείο – ψησταριά Σάκης Μάτσι-
ας 2467061180, 6976424962**Διποταμία:** Καφενείο – ψησταριά Σάββας Πα-
παδόπουλος 2467091480**Κομνηνάδες:** Ταβέρνα - Ψησταριά «το στέκι της
παρέας», Ιωάννης Τσοτουρίδης 6974711799.**Χιονάτο:** Καφενείο – ψησταριά Γιώργος Κα-
ραβασίλης 6979340851**Κρυσταλλοπηγή:** Καφενείο - ψησταριά Αντώ-
νης Μπαμπάκος 2385045889**Νεστόριο:** Εστιατόριο - ταβέρνα «Αλέξανδρος»
Μιχάλης Νταούτης 2467031114, 6974915233Ψητοπωλείο «το Ραχάτι» Νικόλαος Αρασσιά-
ρης 2467031485Ψησταριά «Μπάμπης» Θωμαή Λιάμου
2467031596**Κρανοχώρι:** Ψησταριά «Σαλιώρας» Γιώργος
Σαλιώρας 2467031150**Πεύκος:** Καφενείο – ψησταριά Γερμανός Βλα-
χόπουλος 2467061152, «η φωλιά του λύκου»**Κοτύλη:** Καφενείο – ψησταριά Χρήστος Ευαγ-
γέλου 2467086418

Καφενείο Γίλκου Αγόρω 2467086578

Κυψέλη: Καφενείο – ψησταριά Νίκος Ντίνης
2467086440**ΔΗΜΟΙ – ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ**• Δήμος Μαστοροχωρίων 2655031269,
31111, Fax: 31112• Κοινότητα Αετομηλίτσας 2655031063 (καλο-
καίρι), 2410622061 (χειμώνα)

• Κοινότητα Αρρένων 2467084029

• Δήμος Ακριτών 2467091300 – 400

• Δήμος Μεσοποταμίας 2467061298

• Κοινότητα Κρυσταλλοπηγής 2385045895,
46105

• Κοινότητα Γράμμου 2467042361

• Δήμος Νεστορίου, 2467352300, 2467031204
Fax: 2467031176**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ**

Κόνιτσας 2655022202,

Πυρσόγιαννης 2655031216, 31222,

Συνοριακή φύλαξη 2655031100,

Αστυνομία Νεστορίου 2467031218, 31205.

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ – ΚΕΝΤΡΑ ΥΓΕΙΑΣΝοσοκομείο Δουρούτης Ιωαννίνων
2651091111, Χατζηκώστα Ιωαννίνων2651080111, 33461. Κέντρο Υγείας Κόνι-
τσας 2655023111, 22206, Αγροτικά ΙατρείαΠυρσόγιαννης 2655031201, Βούρμπιανης
2655031330, Νεστορίου 2467031216, Γενικό

νοσοκομείο Καστοριάς 2467055600

ΧΡΗΣΙΜΑ:

www.mastorohoria.gr / www.konitsa.gr / www.kastoria.gr - Τράπεζες με ΑΤΜ στην Κόνιτσα και την Καστοριά. Ορειβατικός Σύλλογος Κόνιτσας 2655022464, Δασαρχείο Κόνιτσας 2655022498, Fax: 2655022996. Διεύθυνση δασών Καστοριάς 2467022230, 29707 Fax: 2567026666. Πολιτιστικός σύλλογος Γραμμουσιανών «η Γράμμουστα», Ανδρομάχη Πισιώτη 2467041535, 6944864532. Ο Χαράλαμπος Φυσσέας 6977527733 στους Κομνηνάδες, γνωρίζει καλά την περιοχή και λύνει πολλές απορίες για τα πολυβολεία, το συνοικισμό Κορφούλα κ. α.

Πολλές οι εκδηλώσεις – πανηγύρια στο **δήμο Ακριτών**. Εκτός των γνωστών αποκριάτικων (καρναβάλια – μπουμπούνες) γίνεται το αφιέρωμα στην ημέρα της γυναίκας, οι εορτασμοί των εκκλησιών (Αγ. Γεώργιος, Κοίμηση Θεοτόκου, Κωνσταντίνου και Ελένης) και οι Ποντιακές βραδιές ή τα ποντιακά κάλαντα την ημέρα των Θεοφανίων, διοργανώνονται κάποιες με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στις 19 Μαΐου ημέρα μνήμης της Γενοκτονίας των Ποντίων, τέλος Ιουλίου Αντάμωμα Κομνηναδιτών, 15 Αυγούστου τριήμερες πολιτιστικές εκδηλώσεις με εκθέσεις, θέατρο, παιχνίδια, παραδοσιακούς χορούς τραγούδια και γλέντι. 7/8/9 Σεπτεμβρίου γιορτάζουν το Γενέσιο της Θεοτόκου με ποντιακό γλέντι και θέατρο.

Δήμος Νεστορίου: Κέντρο ενημέρωσης Γράμμου 2467352300, Δημοτική βιβλιοθήκη 2467352300, Δημοτικό μουσείο 2467352300. Οι δικτυακοί χώροι για το περίφημο RiverParty (www.riverparty.org / <http://www.facebook.com/pages/River-Party-Nestorio-Kastorias/67038786768>) Το Νεστόριο έχει πολλούς φορείς – συλλόγους που οργανώνουν πολλές εκδηλώσεις. Οι πιο γνωστές είναι τα παραδοσιακά πανηγύρια του δεκαπενταύγουστου, οι εκδηλώσεις του Αγίου Πνεύματος και το «Γιόβαντενι» – τοπικό έθιμο του Αγίου Ιωάννου.

Προσοχή να δείξετε στις περιοχές που δεν έχετε σαφείς πληροφορίες. Σε όλο το Γράμμο υπάρχουν τμήματα όπου υπήρχαν καταφύγια, οχυρά, και όπως λένε ακόμα και σήμερα στη διεύθυνση δασών Καστοριάς «ύποπτοι χώροι». Βέβαια, σχεδόν όλα τα δάση σήμερα γίνονται αντικείμενο δασοπονικής εκμετάλλευσης και έχουν εδώ και χρόνια καθαριστεί από το στρατό, οι μπάρες δε, που μπορεί να συναντήσετε το χειμώνα, αφορούν την προστασία των θηραμάτων, δεν απαγορεύουν τη διέλευση. Ελεύθερη χρήση και κυκλοφορία υπάρχει σε όλες τις κορυφογραμμές Μακεδονίας – Ηπείρου, Πέτρα Μούκα Αετομηλίτσας, Πάνω και Κάτω Αρένας, στην περιοχή του χωριού Γράμμος έως πάνω στο Περήφανο, στην 2520 και τη λίμνη Γκιστόβα.

Δραστηριότητες στην περιοχή Νεστορίου: Σε αρκετούς ξενώνες στο Νεστόριο υπάρχουν πιστοποιημένοι οδηγοί βουνού που σας συνοδεύουν με υπευθυνότητα σε πολλές δραστηριότητες στη φύση. Στον ξενώνα «Βάπτινα» όμως, ο δραστήριος Παντελής Δημητριάδης, ιδιοκτήτης του ξενώνα, διευκολύνει ακόμη περισσότερο τη γνωριμία σας με τη φύση και τα μνημεία της περιοχής Νεστορίου, με το οχταθέσιο όχημα παντός εδάφους που διαθέτει και με τα σύγχρονα προγράμματα οργανωμένων ορεινών εκδρομών.

Δραστηριότητες: Μια κοινή προσπάθεια ανάπτυξης ενός σύγχρονου μοντέλου ήπιων μορφών υπαίθριου τουρισμού, μιας ορθής προσέγγισης της φύσης και της ενίσχυσης των πολιτιστικών ηθών και εθίμων με την ονο-

μασία Transnatura (trans = πέρασμα, natura = φύση), ξεκίνησαν την περασμένη χρονιά (2009) οι εταιρίες Οικοτουρισμού Βιτσίου, Γράμμου και Πρεσπών. Συντονιστής το γνωστό Πολιτιστικό Τρίγωνο Πρεσπών (www.ctp.gr). Το κύριο γεγονός είναι ο Ετήσιος Διεθνής Ποδηλατικός Αγώνας Βουνού «Transnatura MTB». Info: www.transnatura.gr 2385051332 και Fax: 2385051210

Συνεργεία (Σ) – Βουλκανιζατέρ (Β) – Ηλεκτρολογία (Η) αυτοκινήτων στην Κόνιτσα:

Τούσιας Θωμάς (Σ) 1^ο χλμ, Ε.Ο. Κόνιτσας – Κοζάνης 2655022904, Νίκος Μωυσίδης (Σ) 2655022753, 6947134618,

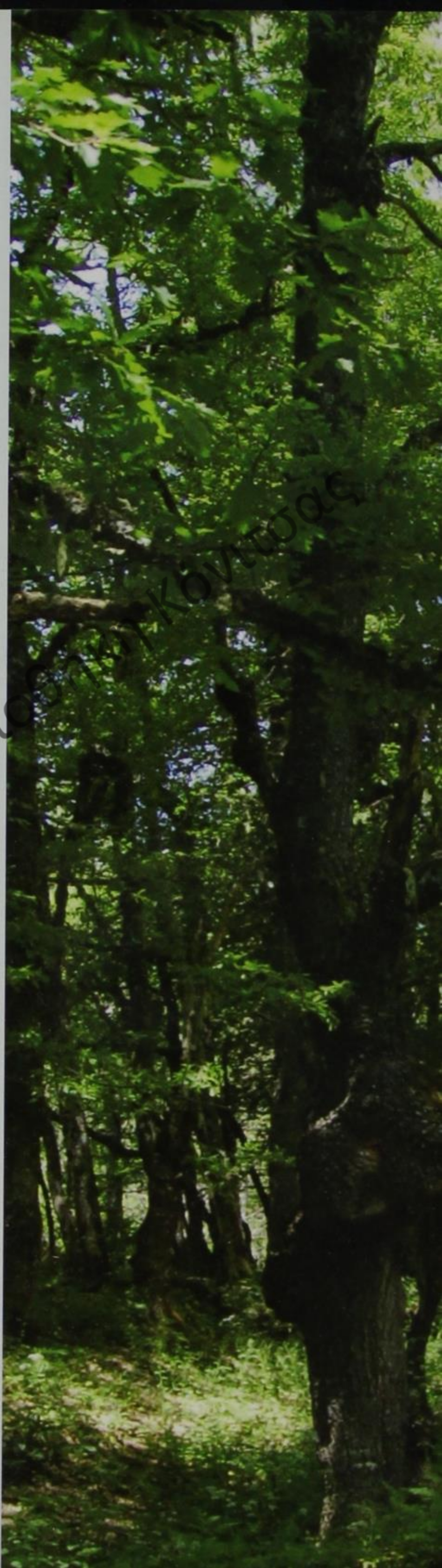
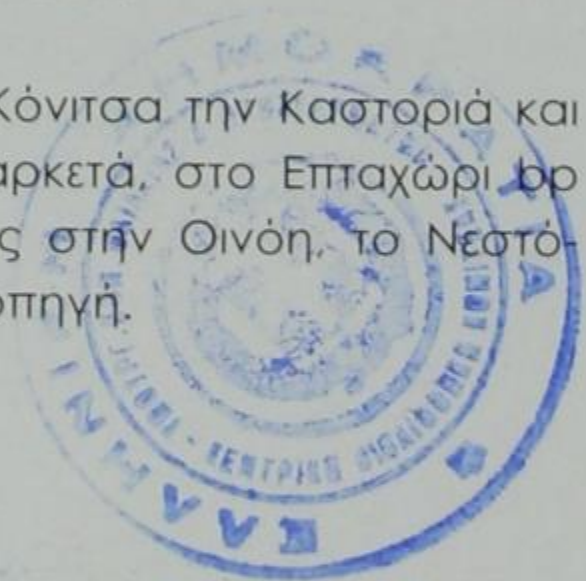
Ζώτος Νικόλαος & Λεωνίδας (Σ + οδική βοήθεια) 2655022910, Ντελής Χαράλαμπος (Β) 2655022939, Αντωνίου Ευάγγελος (Β + πρατήριο Shell) Κιλελέρ 1, 2655023081, Βαγενάς Θωμάς (Β + πρατήριο Shell) 2655022818, Τούσιας Νικόλαος (Η) 2655022625.

Συνεργεία (Σ) – Βουλκανιζατέρ (Β) – Ηλεκτρολογία (Η) αυτοκινήτων στην Καστοριά:

Γιτσας Νικόλαος (Σ + Β) περιοχή ΚΤΕΟ Καστοριάς, 2467072414, Χρηστάκης Νικόλαος (Σ + Β + οδική βοήθεια) Δισπηλιά 2467085800.

Μoto: Ζουρνατζής Νίκος (Σ + Β) Λεωφόρος Κύκνων 14, Καστοριά www.moto-action.gr 2467086979, 6977705092.

Βενζινάδικα: Στην Κόνιτσα την Καστοριά και στον Πεντάλοφο αρκετά, στο Επταχώρι 2467084064. Επίσης στην Οινόη, το Νεστόριο, την Κρυσταλλοπηγή.

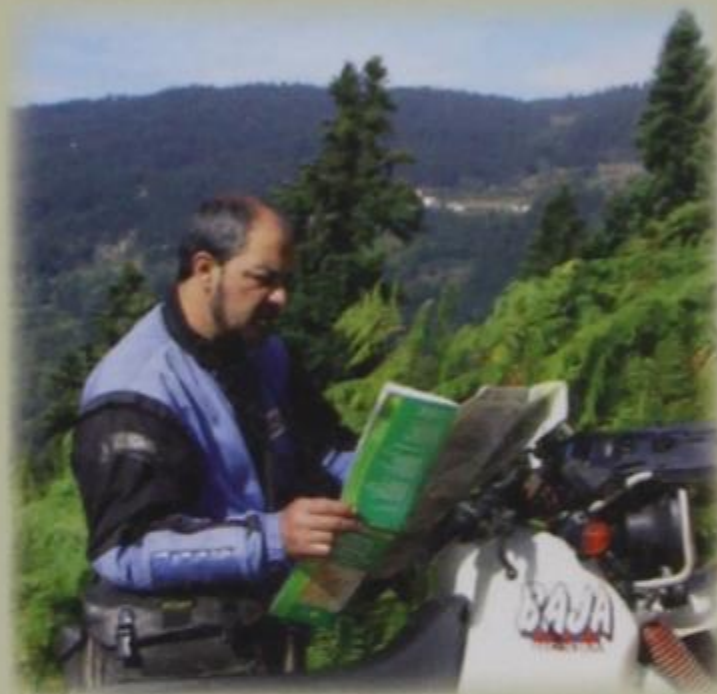

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ο Άγγελος Σινάνης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1960. Από το 1985 άρχισε να ταξιδεύει με τη μοτοσυκλέτα του στην Ευρώπη, ως μοναχικός καβαλλάρης. Λάτρης του βουνού και του ακραίου ξεκίνησε τις περιπλανήσεις του από τις εσχατιές της Σκανδιναβίας και συνέχισε σε διάφορες χώρες για τα επόμενα 10 χρόνια. Δεν έλειψαν παράλληλα οι αναζητήσεις εντός Ελλάδας, με την οποία ασχολήθηκε συστηματικά από το 1994.

Συνεργάστηκε με την Road στα πρώτα στάδια της τουριστικής χαρτογράφησης της Ελλάδας και κυρίως των νησιών, ενώ στη συνέχεια συνέδραμε συστηματικά με πληροφορίες την ΑΝΑΠΡΟΣΗΝ. Η ενασχόλησή του με το ταξιδιωτικό – περιηγητικό έντυπο ξεκίνησε το 1999 με τη σύμπραξή του με την εταιρεία ΧΑΪΣΑΪΝΤΙΝΓΚ η οποία εκδίδει το περιοδικό μοτοσυκλέτας 0-300. Για χρόνια συνέθετε ένα πρωτότυπο έντυπο με τίτλο *Ταξίδια στην άλλη Ελλάδα* προσφέροντας στους αναγνώστες μια φρέσκια άποψη για πολλούς ξεχασμένους προορισμούς ανά την Ελλάδα. Η πρωτοτυπία του έγκειτο στον συγκεκριισμό του βιώματος του ταξιδιώτη με τη ζωντανή μαρτυρία απλών ανθρώπων και την ενδελεχή αναδίφηση της επιστημονικής βιβλιογραφίας, ένα τεκμηριωμένο και αξιόπιστο βοήθημα για τους φιλομαθείς αναγνώστες.

Συνεργάστηκε ακόμα με τα *Ανακαλύψτε και Εξερευνήστε την Ελλάδα* των εφημερίδων ΝΕΑ και Έθνος αντίστοιχα, ως δημιουργός των ταξιδιωτικών οδηγιών: *Άγραφα, Πύλη – Ελάτη – Περιούλι – Ασπροπόταμος Πίνδου, Αργιθέα – Βόρεια Άγραφα*, και τις θαυμάσιες *Μονές των Αγράφων*.

Ωριμος καρπός της 25 ετούς ταξιδιωτικής και ερευνητικής πορείας είναι και το βιβλίο αυτό με θέμα το Γράμμο και τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας. Μια τίμια προσέγγιση στο πολύπαθο βουνό και τις κοινότητες που το περιβάλλουν.

Όμως οι αναζητήσεις και τα ενδιαφέροντα δεν σταματούν εδώ. Συνεχίζονται αδιάκοπα. Ήδη προετοιμάζεται μια αναλυτική παρουσίαση της ξεχασμένης Αργιθέας και των μαγικών Αγράφων ενώ βρίσκονται στα σκαριά οι προσεγγίσεις του σε νησιά των Δωδεκανήσων και του Βορείου Αιγαίου.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Τα πολεμικά γεγονότα μιας δεκαετίας [μόνο], ιδίως το δράμα του Γράμμου στα 1949, αλλά και ο θρύλος της Πίνδου του 1940, είναι βαθειά ριζωμένα στη μνήμη, πολύ γνωστά. Εκείνα όμως που παραμένουν είναι τα ειρηνικά δρώμενα αιώνων των ανθρώπων τούτων των ιδίων τόπων του Γράμμου. Περίοδος προσφοράς, έργα και προσφορά στο βαλκανικό πολιτισμό, που έληξε ακριβώς πριν την έναρξη των πριν «γνωστών» αναφερθέντων. Γιατί εδώ στο Γράμμο εμφανίστηκε τούτο το ακόλουθο φαινόμενο μακράς διάρκειας, όπως είπαμε: Τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας είναι κρίκος μιας αλυσίδας χωριών οικοδόμων στη Βόρεια Πίνδο, γύρω από τον ευρύτερο ορεινό όγκο του Γράμμου. Σημειώνεται ότι στα υψίπεδα του Γράμμου κυριαρχούσε το κτηνοτροφικό στοιχείο των πλούσιων Βλάχων τσελιγκάδων με πρωτεύουσα τη Γράμμοστα (σήμερα Γράμμος), ενώ κάτω γύρω-γύρω στις πλαγιές του τα μαστοροχώρια, από τα οποία τα πιο παλαιά έφταναν στις παρυφές του Βυζαντίου.

Σε τούτα τα *Μαστοροχώρια* της Κόνιτσας [και στο Γράμμο] είναι ιδιαίτερα αφιερωμένο αυτό το εξαιρετικά (χωρίς υπερβολή) κατατοπιστικό ανά χείρας δημοσίευμα του Άγγελου Σινάνη. Δεν κατατοπίζει μόνο, αλλά προ(σ)καλεί και διδάσκει. Συχνά το κείμενό του είναι ποιητικό και απολαυστικό. Σίγουρα όλοι έχουμε να ωφεληθούμε από την εργασία του.

Αργύρης Π. Π. Πετρονώτης

54297

KON

960-93

Εκδόσεις Αναρρωτή

9 31